

GORIŠKI LETNIK

ZBORNİK GORIŠKEGA
MUZEJA 1985/1987

12/14

GORIŠKI LETNIK

ZBORNİK GORIŠKEGA MUZEJA

12/14

GORIŠKI MUZEJ
NOVA GORICA
1987

Pojasnilo in opravičilo

11. številka Goriškega letnika za leto 1984 je izšla konec januarja 1986. Pričujoča številka, ki je bila spočetka zasnovana le kot enojna, 12. številka serije, je bila oddana v tiskarno deloma že sredi leta 1986 in bila skoraj v celoti postavljena v drugi polovici istega leta ter v začetku 1987, nakar se je iz več subjektivnih in objektivnih razlogov njeno stavljenje zaustavilo.

Ker so se v tem času finančni stroški tiskanja izredno povečali, izdajatelj meni, da finančno krizo lahko le takó prebrodi, če z denarjem, ki ga ima na razpolago za tri številke, tiska le eno, obsežnejšo številko in tako premosti zamudo časa in pomanjkanje sredstev za izdajo.

Naslednji, 15. Goriški letnik za 1988 bo, če bo rešena njegova ekonomska baza, izšel predvidoma konec leta 1988.

Uredništvo in izdajatelj prosita predvsem pisce, pa tudi naročnike in bralce, da sprejmejo gornja dejstva z razumevanjem na znanje.

Goriški letnik sofinancirajo: Raziskovalna skupnost Slovenije (Ljubljana), Raziskovalna skupnost občine Nova Gorica, Raziskovalna skupnost občine Sežana ter Kulturne skupnosti občin Ajdovščina, Nova Gorica, Sežana in Tolmin.

POSVET ZATON KRAŠKE ARHITEKTURE

Slovensko konservatorsko društvo je konec septembra leta 1984 pod pokroviteljstvom občine Sežana pripravilo posvet Zaton kraške arhitekture. Predavatelji Marjan Slabe, Nataša Štupar-Šumi, Peter Krečič, Ivan Komelj, Peter Fuster, Nace Šumi, Bojan Klemenčič, Stane Bernik, Andrej Bilc, Jurij Hudnik so vsak s svojega zornega kota osvetlili stanje arhitekture na Krasu, govorili so o njegovi zaščiti in varovanju, govorili so tudi o sanaciji in oživljanju gradiva, ki v slovenskem prostoru predstavlja posebnost. Vsa ta predavanja so na tem mestu v celoti objavljena, pridano jim je tudi ustrezno slikovno gradivo. Posvet Zaton kraške arhitekture je bilo interdisciplinarno srečanje, na katerem so seveda prevladovala vprašanja arhitekture kot temeljne značilnosti družbene in krajinske podobe Krasa.

CONVEGNO SUL TRAMONTO DELL' ARCHITETTURA CARSICA

L'associazione slovena per la conservazione dei beni culturali ha organizzato nel 1984, sotto il patrocinio del comune di Sežana (Sesana), un convegno sul Tramonto dell'architettura carsica. I relatori Marjan Slabe, Nataša Šumi-Štupar, Peter Krečič, Ivan Komelj, Peter Fuster, Nace Šumi, Bojan Klemenčič, Stane Bernik, Andrej Bilc, Jurij Hudnik hanno evidenziato, ognuno dal proprio punto di vista, lo stato dell'architettura sul Carso; hanno discusso sulla tutela e sulla protezione; hanno parlato pure di sanazione e ristrutturazione delle strutture che nello spazio sloveno rappresentano una peculiare caratteristica. Tutte le relazioni sono qui pubblicate con un adeguato corredo fotografico. Il convegno Tramonto dell'architettura carsica era un incontro interdisciplinare in cui prevalevano, ovviamente, i problemi dell'architettura come fondamentale caratteristica dell'immagine sociale e ambientale del Carso.

Konec septembra 1984 je Slovensko konservatorsko društvo priredilo v Sežani pod pokroviteljstvom Skupščine občine Sežana strokovni posvet z naslovom »Zaton kraške arhitekture«. Na tem posvetovanju se je zvrstila prvega dne (drugi dan je bila strokovna ekskurzija po Krasu) vrsta predavanj, iz katerih naj predstavimo njihove bistvene komponente.

V uvodni besedi je predsednik Slovenskega konservatorskega društva dr. Marijan Slabe v imenu prireditelja poudaril temeljna izhodišča za doseglo namena tega posveta in pokazal na nekatere silnice, ki jih razkriva pred nami današnje stanje posegov v kraška poselitvena jedra in sploh v kraško pokrajino. Pristavil je, da je treba pregnati zastarela nekritična slepomišljenja; da pod narkotičnim stanjem dojemanja kvazivrednot ne izničujemo s človekom v zgodovini neločljive povezane tvornosti, marveč da postavimo tista vrednostna merila in smernice, ki bodo v prihodnje dajale kraški zemlji odgovor, ki ga le-ta od nas zahteva. Zavedati se je treba, da je bil v zgodovini domačinov pristop k obdelavi kamnitega tkiva vselej grajen skozi zanos poštenja in ni vseboval vsebinsko nedovzetnega izraza spekulativnosti.

Ing. Nataša Štupar-Šumi se v članku vprašuje, kaj in kako varovati v kraški arhitekturi. Kot osnovo poda pregled oziroma strukturo naselbinske kulture v vsej svoji kvalitetni pestrosti na tem območju, kar naj bi služilo tudi kot izhodišče za izdelavo predloga meril, usmeritev in načina varovanja kraške arhitekture.

Dr. Peter Krečič razkriva v svojem članku glavne razvojne silnice v arhitekturi 19. st. na Primorskem. Značilna za to arhitekturo je povezava z nekaterimi velikimi središči na njenem obrobju. V večji meri kot doslej se uveljavljajo zasnove velikih dimenzij, za katere je značilna klasicistična razvidnost, aditivni princip prostorskih delov. V tem obdobju se je med drugim zrahljalo gledanje na arhitekturo, tudi na ljudsko, kot na nekaj skorajda nesprejemljivega, tesno povezanega z gradivom okolja, spretnostjo kamnosekov in njihovim izročilom.

Izhajajoč iz znamenite in še danes aktualne Steletove razprave o »Umetnosti na Dolenjskem«, skuša dr. Ivan Komelj na primeru zakonitosti razvoja stavbnega fonda »kraškega obrobja« polemizirati o izginjanju pomenske in dejanske razlike med stavbarstvom in arhitekturo, kar pa ne bi smelo pomeniti izginjanja krajevnih, regionalnih značilnosti v obstoječem stavbnem fondu, kakor tudi ne pri nadaljnjem reševanju historičnega stavbarstva in v oblikovanju našega prostora.

Dr. Peter Fister v svojem prispevku na osnovi več tehničnih primerov pristopa k prenovi, izpostavlja in naglašja prenovu kot edini sprejemljivi, tako strokovno kakor družbenoekonomsko, utemeljeni pristop pri obravnavanju obstoječega in načrtovanega stavbnega fonda ter prostora, iz katerega izhaja.

Ljudska arhitektura, med katero sodi tudi kraška, je v skupini spomeniške dediščine med najmlajšimi, ki so ji priznali spomeniški in oblikovno

pomemben značaj. Dr. Nace Šumi podaja v svojem članku temeljne vzroke za ogroženost te arhitekture in poudarja, da bi najprej veljalo evidentirati in preučiti stavbno gradivo, kar bi bil temelj za snovanje vseh vrst posegov v dediščino in za dopolnjevanje krajinske podobe krasa.

Na primeru pregleda stanja nepremične etnološke dediščine, dobljenega na osnovi izdelave topografije kulturne dediščine občine Sežana (ki je nudila osnovo prostorskega plana občine ter strokovnim osnovam za razglasitev kulturnih spomenikov), povzema Bojan Klemenčič problematiko omenjenega kulturnega prostora, ki pa jo lahko povzamemo za ves Kras.

Poleg predstavitve kriterijev za razglasitev nepremičnih etnoloških spomenikov, spontanega razkroja oblikovanja kraške hiše, pisec podčrta dejavnike propada kraške domačije ter problemski, celostni pristop k obravnavanju naravne in kulturne dediščine.

Stane Bernik uvodoma razmišlja o dorečenosti definicije pojma kulturna krajina, zlasti z vidika vizualnih sestavin njene opredelitve. Od tu prepne vsebinsko vez k slikarstvu Silvestra Komela, umetnika, ki je ves predan izpovedovanju in pričevanju primorske krajine, še zlasti Krasa. O Komelovem slikarstvu govori kot o problemskem dialogu med konkretnim študijem krajine in njenim reduktivnim prevajanjem v govorico abstrakcije.

Avtorja ing. Andrej Bilc in ing. Jurij Hudnik prikazujeta začetke arhitektonske fotogrametrije in njen razmah po drugi svetovni vojni, zlasti po sprejemu Haaške konvencije leta 1954, in spoznanja, da je za pridobivanje dokumentacije najprimernejša fotogrametrična izmera. Sledi predstava začetkov fotogrametrije v Jugoslaviji ter zavodov in inštitutov, ki se ukvarjajo z njo. Naštete so tudi prednosti, zaradi katerih se je fotogrametrija kot metoda za pridobivanje dokumentacije v arhitektonskih objektih uveljavila bolj kot ostale metode. Dodan je tudi opis snemanja in restitucije arhitektonskih objektov in razlaga, v kakšnih oblikah so rezultati fotogrametrične izmere lahko prikazani, kakor tudi razložitev metod uporabe nemetričnih kamer in pogojev, ki morajo biti pri tem izpolnjeni.

V diskusijo so na posvetu posegli še nekateri prisotni: tako se je doc. Marjan Ocvirk poleg utemeljevanja vodilne vloge arhitekta pri posegu na objektu, pri prenovi stavbne dediščine zavzemal za uveljavitev kreativnega oblikovalskega procesa, ki naj temelji na spoštovanju kontinuitete danega prostora pri projektiranju novogradenj. Še zlasti moramo imeti pored očmi dejstvo, da nas vodi pot k dobri arhitekturi v okviru oblikovanja naselbinskega prostora (še posebno v današnjem času) le s poglobljanjem profesionalnosti arhitekturne dejavnosti.

Tovarišice in tovariši, gospe in gospodje,

prijetna dolžnost mi je, da lahko v naši družbenopolitični skupnosti v imenu občinske skupščine in njenih organov pozdravim tako eminenten skup strokovnjakov iz SR Slovenije in iz zamejstva kot vse ostale zainteresirane za našo kraško arhitekturo in s tem za Kras in življenje na njem.

Samo v zadovoljstvo nam je lahko, da ste se odločili za to zanimivo posvetovanje o kraški arhitekturi, ki je izrednega pomena tako za nas, ki živimo na Krasu, kot za širši slovenski, jugoslovanski in vsekakor tudi evropski prostor. V zadovoljstvo tudi zato, ker poteka ta posvet v osrčju Krasa, to je v Sežani, tako da se lahko že v okviru samega posveta neposredno srečujete s to bogato zakladnico kraške arhitekture, pa čeprav danes pod alarmantnim naslovom »zaton kraške arhitekture«. Kras je kot celota zakladnica tako zgodovinskih kot naravnih in arhitekturnih znamenitosti, saj jo praktično tako z enimi, kot drugimi preko svojega celotnega področja posejan, od katerih pa je vsaka znamenitost še kako dragocena, pa naj bodo to stari tabori ali pa Štanjel kot slovenski biser s svojo arhitekturo in časom, ki ga z njo predstavlja. Na žalost moramo ugotoviti, pa čeprav je to skoraj nerazumljivo, da kakor so vse te znamenitosti ogromno bogastvo, tako za ožji kot širši prostor, so za nas v določeni meri tudi precejšnje breme. Breme, ki ni samo materialno, ampak istočasno tudi moralno do dediščine, ki jo od prednikov sprejemamo in jo marsikdaj nismo sposobni niti ohranjati, kaj pa šele dograjevati in razvijati. Ob tem je potrebno ugotoviti, da se družba kot celota premalo zaveda tako ogromnega nacionalnega bogastva, ki je posejano po Krasu in ki je resda najprej naše, istočasno pa tudi slovensko oziroma jugoslovansko. To poudarjam zato, ker si je nemogoče predstavljati, da je možno tako ogromen fond, s kakršnim razpolagamo mi, materialno naložiti na ramena samo ožji družbenopolitični skupnosti, posebno takšni, kot je naša, ki ji je državna meja odrezala najvitalnejše centre, s katerimi je bila neposredno življenjsko povezana, centre ki so ji pomenili ekonomsko eksistenco.

Posledica tega je bil zelo zapoznel ekonomski razvoj naše družbenopolitične skupnosti, kar se vsekakor odraža v življenju prostora in ljudi, ki v njem živijo, ne glede na to, da smo danes dosegli v razvojnem konceptu glede na začetno stanje, iz katerega smo izhajali, ogromen napredek, napredek, ki se odraža tako v polni zaposlenosti, kot v dokaj zavirljivem mestu, ki ga naša družbenopolitična skupnost dosega v okviru lestvice narodnega dohodka v SR Sloveniji. Vendar pa je potrebno ugotoviti, da je bila pot za dosego te stopnje izredno težka in zahtevna, pot, ki je pustila svoje posledice na celotnem področju na prostoru kot prostoru, pa med drugim in nenazadnje tudi na tej znameniti kraški arhitekturi. Tako je tudi

današnja tematika s svojim alarmantnim naslovom, kot je »Zaton kraške arhitekture«, samo ena izmed posledic.

Začetno povojno obdobje z razmejitvenimi dilemami brez kakršnegakoli ekonomskega potenciala tako za normalno življenje in delo ter brez večjih centrov za kakršnokoli prodajo kmetijskih proizvodov so pogojevali ogromno izseljevanje in to v kratkem obdobju za cca. 10.000 prebivalcev. To pa je vzročno povleklo za seboj propad domačij in, lahko bi rekli, celo naselij. Propad domačij in naselij pa avtomatično pomeni tudi propad objektov z vsemi znamenitostmi naše kraške arhitekture. Ob tem moramo priznati, da tej arhitekturi tudi začetna leta razvojnega vzpona niso najbolj prizanašala. Ljudje so si iz zelo slabih bivalnih pogojev želeli ustvariti samo eno, to je vsaj kolikor toliko urejen bivalni standard, ki pa je največkrat potekal prav v obratni smeri: ne v ohranjanju in dograjevanju podedovanih dragocenosti, ampak v maličenju ali celo uničenju obstoječega. Ob vsem tem pa se moramo zavedati teh vzročnih elementov, zato tudi upam oziroma sem prepričan, da bo tudi vaša ocena tega stanja in posegov predvsem strpna in razumevajoča, kolikor je lahko razumevajoča. Prepričan pa sem, da to velja tudi za ljudi, ki niso direktno vključeni v življenje tega prostora, a ga indirektno spremljajo, mu na določenih področjih pomagajo in ga s tem jasno tudi oživljajo.

Danes je Kras kot večina ostalih področij v veliki meri prenovljen, preoblikovan z večjimi naselji, novo pozidavo, industrijo, z dokaj razvito infrastrukturo in, za arhitekturo še kako pomembno, z ekipo svojih lastnih arhitektov, katerih zamisli spreminjajo v delo domači izvajalci. Ob tem si ne bi upal sicer ocenjevati, koliko je v tem prenovljenem in novem Krasu tudi resnične prvobitnosti v arhitekturnem smislu, želel pa bi, da bi tudi današnji posvet (in tudi drugi v prihodnosti) prispeval tudi v tej smeri, da s skupnim spoznanjem in razumevanjem napravimo vse, da bo lahko že naslednji tovrstni simpozij nosil bolj optimističen naziv in da bo s tem današnji »zaton kraške arhitekture« dejanska ocena stanja ter iz njega izvirajoče izhodišče za hitrejšo ohranjanje in vzpon te naše dragocene znamenitosti, ki je stvaritev našega človeka.

Uvodni pozdravni nagovor
Tihomira Kovačiča
tačas predsednika skupščine občine Sežana

UVODNA BESEDA

Marijan Slabe

Vsem skupaj lep pozdrav in hvala, ker ste se tako številno zbrali na današnjem, drugem letošnjem strokovnem posvetovanju Slovenskega konservatorskega društva. Želim vam prijetno bivanje v tem delu slovenske dežele in mnogo izpolnjenih strokovnih želja ob seznanjanju s posegi na spomenikih in s preobrazbo kraške pokrajine, kakor tudi seveda dobro počutje na jutrišnji ekskurziji.

Sedanji razvoj zazidave, urbanističnih posegov in preobrazbe nasploh nam ne samo omogoča, marveč že kar vsiljuje novo spoznavno korespondenco s prostorom in v prostoru. Ob tem pa odkrivamo tudi plasti miselnosti, v katerih se ni vedno kvalitetno izražala človekova tvornostna moč, marveč le zbegana, begajoča sila, ki razkriva globoke prepade med tistim delom človekovega ustvarjanja, ki ga plemeniti in vrednoti, in tistim, ki ga zatajuje. To pa se najpogosteje odraža še zlasti pri posegih v materialno kulturno dediščino.

Trda »arhitekturna beseda« Krasa, izklesana iz domačega, tako globoko zajedajočega se kamna, je še do pred kratkim – seveda to še danes, čeprav v drugačni obliki – povezovala žilo domačina z zemljo, z domačijo. Njegov pristop k obdelavi kamnitega tkiva je bil vselej grajen skozi zanos poštenja in ni tvoril vsebinsko nedovzetnega izraza spekulativnosti. Zdi se, da je predstavljal izraz tvorca kraške hiše, vasi in sploh njegovih posegov v prostor mistično zasnovano hvalnico življenju, ki je odpirala kakovostne vrednostne dimenzije v obliki, predstavi in skladnosti v prostoru.

Ko se torej vprašamo, zakaj so prireditelji dali današnjemu posvetu tako zveneč naslov, nam odgovor pove, da so imeli vse povedano pred očmi. Zavedali so se, da je prav omenjeni poudarek danes neopazen ali komaj le zaznaven v instrumentu novogradenj, nemalokrat pa sploh izpade iz konteksta ohranjanja in zaščite kraške karakteristike, ki naj bi jo varovali na spodobni višini oziroma nivoju.

Kaj torej želi pričujoče posvetovanje povedati, seveda poleg tega, da poskuša pridobiti ustrezno vrednostno komponento za bodočnost? Verjetno tudi to, da je čas velikega in, lahko rečemo, predrznega samozadovoljstva izničil nemalo naše historično pogojene dediščine, največkrat pod masko krilatic, da to ni moderno, da je nevedno sodobnega človeka, da ni napredno, da je zastarelo. Žal so se takšne reči pogosto dogajale kot plod-rezultat nezadovoljivega poglobljanja v globine pravilnega pojmovanja človekovega napredka oziroma našega preporoda po osvoboditvi. Z drugimi besedami rečeno, ni bilo oziroma ni prišlo do razlikovanja teh pojmov v

posamičnih profilih-strukturah pravega človekovega razvoja. Na žalost moramo poudariti in si ponovno predočiti dejstvo, da tudi strokovna merila iz različnih virov niso vedno primerno odgovarjala na vprašanje, kaj je treba storiti za ohranitev dediščine ljudstva, ki je živelo ob zgodovinsko tako pomembni meji.

Prof. Šumi je z naslovom svojega predavanja samo še dodal vetra ognju, o katerem moramo spregovoriti in obenem pregnati zastarela nekritična slepomišljenja, da pod narkotičnim stanjem dojemanja kvazivrednot ne izničujemo s človekom v zgodovini neločljivo povezane tvornosti, marveč da se zaznamujejo tista vrednostna merila in smernice, ki bodo v prihodnje dajale kraški zemlji odgovor, ki ga le-ta od nas zahteva.

Želel bi, da dvorane ne zapustimo opotekajočih se nog, marveč strumnega koraka, ki vodi v bodočnost, torej ne v zaton, ampak z zarjo. Zdi se mi, da je istega mišljenja tudi predstavnik pokrovitelja našega posvetovanja predsednik skupščine občine Sežana tov. Tihomir Kovačič, ki se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem za vse, predvsem za to, da nam je bilo omogočeno, da bi posvet tudi zaključili z vrednotami, ki jih od nas pričakuje.

Seveda v zahvali ne moremo mimo ing. arh. Nataše Šumijeve, ki resnično z vsem srcem doživlja celotno preobrazbo na Krasu, ki je postavila razstavo in posvetila veliko skrb temu, da bi bilo posvetovanje uspešno. Nadalje gre zahvala tudi delavcem Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica, ki jim je kot domačinom uspelo rešiti vrsto problemov pri pripravi strokovne ekskurzije. Tako so nam vsi omenjeni ne le omogočili dobro počutje, ampak tudi široko odprli vrata v spoznavanje rezultatov svojega dela, težav in uspehov ter nam pripravili žarišče za iskrive in konstruktivne misli, ki naj bi v bodoče olajšale njihovo delo, našo stroko in znanost.

HISTORIČNI KRAŠKI URBANIZEM IN ARHITEKTURA – PROJEKTI MODEL KOT METODA ZA OHRANJEVANJE KRAŠKE ARHITEKTURE

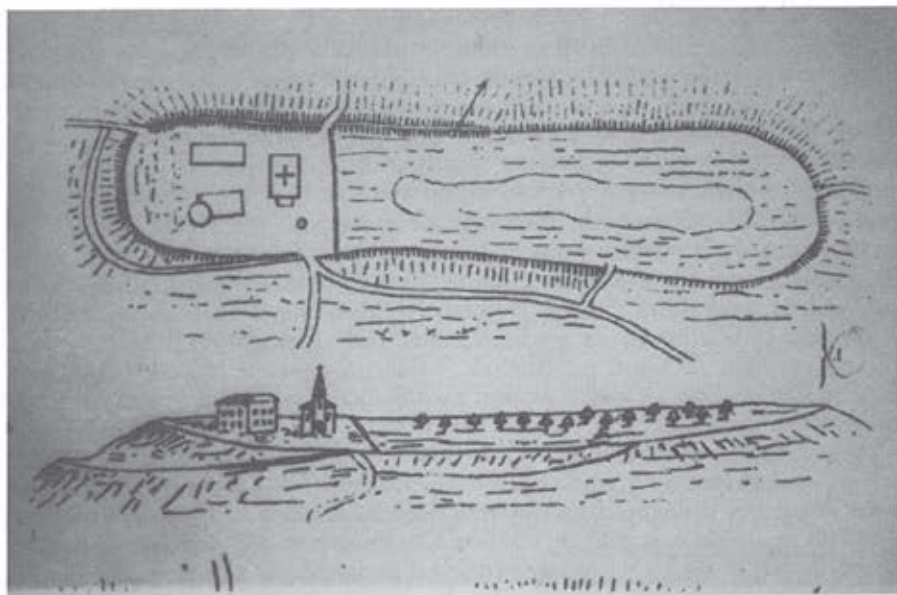
Nataša Štupar-Šumi

Vprašanje, kako varovati in kaj varovati v kraški arhitekturi, nas nujno pripelje do kratkega pregleda naselbinske kulture na tem območju, do oblike in sestave naselij, posameznih domačij in njihovih sestavnih delov ter značilnosti konstrukcij in uporabljenih gradiv. Šele na taki osnovi je mogoče z upoštevanjem novih ali spremenjenih življenjskih meril in usmeritev predlagati načine varovanja, med katere sodi prav gotovo kot pomembna vzpodbuda tudi projektni model.

Kar se tiče naselbin, njihove razporeditve in kontinuitete so gotovo najbolj zgovorne priče prazgodovinska gradišča kot začetek dokazljive stalne poselitve na kraških tleh. Med arheološkimi raziskavami različnih avtorjev je za kraško območje zagotovo posebej pomembna Marchesettijeva študija; iz nje je mogoče povzeti, da je bil Kras v prazgodovini, zlasti še v dobi železa, že zelo gosto naseljen. Gradišča na kraškem svetu se pred drugimi v notranjosti Slovenije odlikujejo po močnih kamnitih obzidjih, ker je bilo na voljo kar neomejeno gradivo te vrste. Obzidje je v mnogih primerih na Krasu še danes dobro vidno, medtem ko je obrambne obroče osrednjih slovenskih gradišč pogosto prekrila trava. Ne samo kamnito gradivo, tudi oblike gradišč so kot prototip obrambne arhitekture pomembne še za kasnejši čas. Zaprte sheme gradišč, pogosto s posebej poudarjenimi »akropolami«, odmevajo v oblikovanju srednjeveških gradov, ki deloma nastajajo neposredno v arealih gradišč (Štanjel, Rihemberk, Gradina), se ponavljajo pri oblikovanju protiturških taborov in so nam pred očmi tudi ob sklenjenih »trdnjavskih« obročih kraške domačije. Ne samo gradovi, tudi deli vaških naselij so nastali na gradiščih ali pod njimi. Štanjel je očitno v celoti nastal v območju gradišča. V Tomaju se je udomila na gradišču župna cerkev, podobno je s staro cerkvijo na gradišču na Vahti pri Kazljah. Takih primerov je še več; dokazujejo, da si je Cerkev prizadevala s svojimi postojankami podrediti pogansko prazgodovinsko dediščino.

Seveda pa je treba med prazgodovinskimi gradišči in srednjeveško naselitvijo upoštevati za spremembe v življenju odločilno rimsko obdobje. Ta doba je namreč omogočila kultiviranje nižinskega sveta in njegovo poselitev. Z njo so za dolgo časa postale višinske naselbinske točke neaktualne, razen v primerih, ko je šlo za varovanje strateško pomembnih komunikacij. Ponovno pa se zato aktivirajo izbrane višinske postojanke ob zatonu antike, ko se je tudi kraško ozemlje znašlo na udaru prodiranja barbarskih plemen v Italijo.

Arheološki dokazi za slovansko poselitev Krasa dandanes še ne zadoščajo, da bi lahko kakorkoli rekonstruirali podobo novih naselij. Predvsem je treba ugotoviti, da se arheologija še ni lotila raziskave naselij, čeprav bi vsaj stare omembe krajev lahko nakazovale plodna razkritja. Nedvomno pa je treba računati s precej močnejšo naselbinsko kontinuiteto, kakor jo je še nedavno obravnavala arheološka znanost. Prav tako je še slabo znan in proučen potek utrjevanja novih družbenih odnosov v nastajajočem fevdalnem redu. Za presojo oblikovanja kraških vasi pa se mi zdi posebej zanimiva primerjava med podatki iz srednjeveških urbarjev in današnjo podobo. Za Tomaj, ki se omenja že v 11. stol., je npr. znano, da je štel v 15. stol. 4 kmetije. Njegova današnja podoba potemtakem ne dokazuje samo povečevanja naselja, marveč predvsem veliko drobitev prvotnih območij, kar je nasploh značilno za Primorsko. Če s tega vidika opazujemo obliko oziroma sestavo kraških naselij, nam prepričanje o drobitvi posredno dokazujejo nekatere velike ohranjene kraške domačije (npr. v Gabrovici). Študij vaških tlorisov in posebej še zračnih posnetkov nam začne razkrivati take verjetne prvotne sestavine vasi, ki bi jih kljub zaokrožanju arealov zaradi obvoznosti lahko primerjali celo z antičnimi insulami. Ob tem je treba poudariti, da še vedno ne poznamo urejevalne vloge tako zgodnjersrednjeveških plemenskih središč, kakor prav posebno ne učinka fevdalnih gospodarjev, ki so urejali kmetijsko gospodarstvo.

Sl. 1. Marchesettijeva risba prazgodovinskega gradišča v Tomaju
Pict. 1. Marchesetti's drawing of the pre-historic site in Tomaj

Sl. 2. Gornji in spodnji grad v Senožecah po Valvasorjevi grafiki
Pict. 2. Upper and lower castle in Senožeče, after J. V. Valvasor

Srednjeveška poselitev je tako prepredla Kras z novo pozidanimi naselji ob stari cestni mreži ter ohranjala tudi vso tisto značilno podobo z zidovi ograjene obdelovalne zemlje in prav tako ograjenih drugih kultiviranih površin, ki so se rodile nedvomno že ob prvi stalni poselitvi v prazgodovini. Mislim pri tem na vlogo kamna, ki ni omogočal samo obrambnih obročev in akropol gradišč, marveč se je kot suhi zid kamnitih ograd uveljavil povsod, z novimi vaškimi naselji pa je postal odločilna prvina tudi v oblikovanju prav teh naselij, pa kajpak prav tako fevdalnih postojank, gradov in dvorcev. Danes je še neraziskano vprašanje tipologije kraških vasi. Zatrđno je mogoče prav grobo razločevati med vasmimi, ki so se vgnezdile na terasastih pobočjih nekdanjih gradišč ali so na novo kultivirale take lokacije.

Če odštejemo skupek najskromnejših »domačij« v okviru utrjenega Stanjela, kjer se sploh niso razvili večji areali kmečkih domačij, bi bilo treba navedene pregledati strukturo drugih vasi na terasastem terenu. Najbolj normalen razvoj domačij znotraj vaških celot je omogočal seveda ravninski svet, kjer pa prav tako pogosto opazamo oblikovanje, ki je upoštevalo danosti kraškega sveta, na prvem mestu številne kraške vrtače, ki sodijo celo med vodilne motive pri oblikovanju mnogih vasi in domačij (Skopo). Pri tem je treba imeti pred očmi okoliščino, da je v vrtačah najplodnejša zemlja na Krasu.

Poprej je bilo že rečeno, da moramo računati s prvotnimi velikimi domačijami, ki so se kasneje notranje drobile. Veliki areali so bili prvotno potreb-

Sl. 3. Vas Pliskovica z vinogradniškim okoljem
Pict. 3. The village Pliskovica, with vineyards

ni zaradi tedanjega načina kmetijskega obratovanja. Računati moramo z ročnim delom pri predelovanju pridelkov s številnimi panogami domače obrti. Domačija je bila prvotno v veliki meri avtonomen obrat. Med razlogi, ki so narekovali večje površine domačij, je bila tudi ovčjereja, ki so jo opustili šele v prejšnjem stoletju. Obod take domačije je bil podobno kakor vrtača ali travnik gotovo že od vsega začetka ograjen.

Edino gradivo, ki si ga lahko v tej zvezi predstavljamo, je kamen, zložen na odprtih delih dvorišča v suhi zid, medtem ko so druge dele oboda domačije sestavljale različne stavbe. Način oblikovanja zidanega oboda domačije nam sam po sebi dokazuje, da so posamezne stavbe nastajale kot sorazmerno samostojni deli različnih dimenzij, vselej pa ob upoštevanju nekaterih racionalnih konstrukcijskih pravil.

Nadrobnejša analiza vasi bi lahko pokazala, kako so se take velike celote notranje drobile in kdaj se je ta proces začel, pri čemer je na voljo poleg nazorne podobe in datiranih sestavin območij, predvsem še neizrabljeno arhivsko gradivo. Temeljne konstrukcije domačije so bile očitno od vsega začetka kamnitni nosilni zidovi, podaljšani z lesenimi konstrukcijami stropov in dvoriščnih ganjkov z lesenimi konstrukcijami ostrešij in različnih kritin, od slame in kamnitnih plošč do novejših korcev. Kamna je bilo v vsakem kraškem okolju v izobilju, za večje potrebe pa so odprli posebne kamnolome.

Sl. 4. Kraške hiše v sežanski okolici s tipičnimi ganjki in štengami
Pict. 4. A Karst house near Sežana with typical balcon and staircase

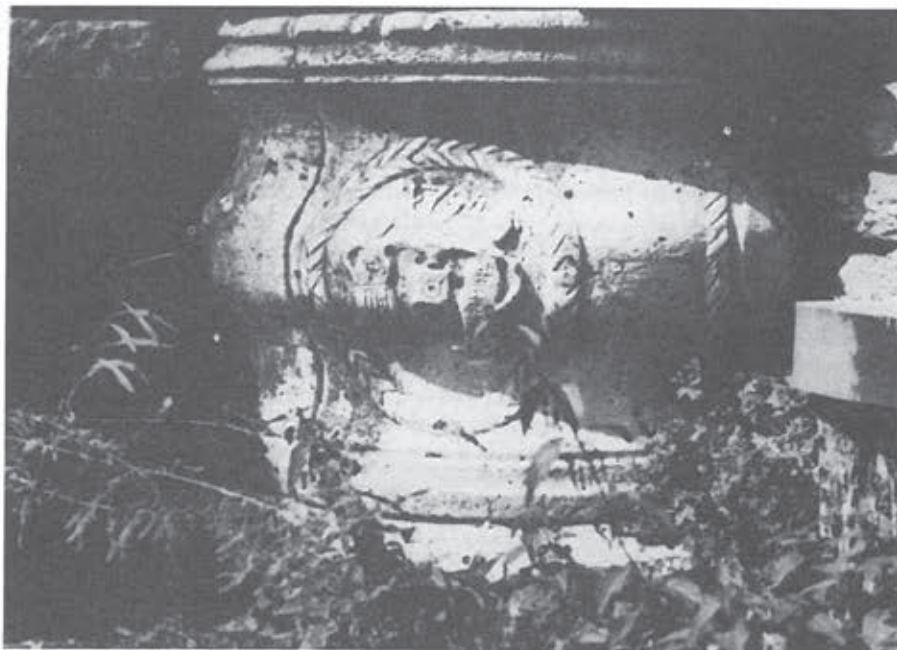
Kamnitni nosilni zidovi so bili debeli od 60–90 cm, za lesene konstrukcije so uporabljali navadno hrast, pri čemer so znali s pridom izrabiti oblike raščenihi lesov, ki jih danes po pomoti občudujemo zaradi njihovih romantičnih krivin. Kamnitna kritina je pobrana iz vrhnjih plasti (jalovine) kamnolomov, slamo so pridelali na poljih, korci pa so se začeli uveljavljati šele od renesanse dalje. Stare razprave o prvotni kritini, ki naj bi bila po mnenju nekaterih slama, po drugih kamen, so najbrže odveč, ker sta bili prav gotovo obe kritini stari, uporabljali pa so ju predvsem po premožnosti in ambicijah lastnikov, pa tudi po namenu in uglednosti stavb. Vsekakor pa je zanimiva sočasna raba kamna in slame, pri čemer kamniti okvir označuje požarni zid. Venec in sleme pa sklepata pokrito polje strešine v horizontalah. Na vsem Krasu je zanimivo opazovati sožitje vseh treh kritin, ki zlasti glede na najmlajše korce, označuje tudi stopnje modernizacije sestavin. Najpoprej je korčasto kritino dobila stara stanovanjska hiša.

Danes vsekakor ni mogoče reči, da bi bil v zadovoljivi meri pojasnjen razvoj tako domačije v celoti, kakor posebej ključnega poslopja – stanovanjske hiše.

V ohranjenem gradivu imamo še kar številne primerke romanskih hiš, to je hiš, kjer je mogoče zanesljivo govoriti o romanskih oblikah in mestoma tudi o zidavi tega časa. Štanjel sredi Krasa, Goče in Črni kal na obrobju so naselja z najštevilnejšimi takimi primeri, če seveda o obmorskih mestih na

tem mestu posebej ne govorim. Določljive romanske oblike so ohranjene predvsem v portalih, ki so danes že pogosto zazidani. Ti spomeniki so, ne da bi jih mogli časovno približe opredeliti, za oceno urbanizacije in razvoja arhitekture ključnega pomena, govore nam o zidani varianti stavb tega področja vsaj v romanski dobi, kar je pomembna novost v našem poznavanju podeželske profane arhitekture ter bistveno dopolnilo dosedanjemu omejevanju romanskega stavbarstva na tem področju na cerkveno vrsto.

Dalje nam ti spomeniki pričajo o prvotnih enoceličnih obzidanih prostorih, ki so bili lahko pritlični ali pozidani v nadstropje. Stavbe tega časa so bile dimnične, kurišče nadstropnih stavb je bilo v vrhni etaži. Kombinacija enoceličnih prostorov v nadstropni stavbi je terjala povezavo prostorov. Pri tem lahko računamo sicer tudi s preprostimi lesenimi provizoriji skozi leseni strop, praviloma pa je bila zveza speljana že od vsega začetka po zunanjem stopnišču. Zgovorno nam o tem pričajo ohranjeni primeri in sledovi kamnitih zunanjih stopnic, ki so vodile preko kamnitih podestov v nadstropje. Zunanje stopnišče je eden ključnih motivov kraške domačije, ki se v različnih variantah obdrži vse do prevzema zasnove hiše z notranjimi stopnicami

Sl. 5. Vodnjak iz naselja Merče pri Sežani
Pict. 5. Water-well from the settlement Merče near Sežana

Sl. 6. Kraški dimnik iz Kobdilja
Pict. 6. A Karst chimney from Kobdilj

v 19. stoletju. Kamnitni podest romanske hiše v nadstropju pa je v povezavi s stopnicami tudi izhodišče za motiv dvoriščnih nadstropnih hodnikov (gankov), za motiv, ki bo kasneje povezoval tudi vse stavbe domačije na dvoriščni strani.

Življenje na kraški domačiji sta omogočala dva elementa: ogenj in voda. Ogenj, ki so ga prvotno kurili v dimnični hiši, je sčasoma dobil ugledno mesto z vse bolj oblikovanim ognjiščem in v 19. stoletju postal kot središče družinskega življenja v posebnih kuhinjskih izzidkih (spahnjencah) z visokimi dimniki.

Ti motivi sodijo med najbolj oblikovane na kraški domačiji, saj so jim izbrali celo oblike cerkvenih prezbiterijev. In domišljija domačih zidarjev se ni nikjer tako razmahnila kot pri oblikovanju dimnikov.

Kraška domačija se nam tako kaže kot vsestransko zaokrožen organizem v obzidnem plašču. Nikakor pa se ne izčrpa samo v ožjih stavbarskih in arhitektonskih spleti, marveč se dopolnjuje tudi z dodatnimi konstrukcijami pergol in latnikov, ki slonijo na zidnih konzolah, po katerih se razrašča trta, najznačilnejša kultura na Krasu. Tako se zidana stena kraške domačije pokaže v svoji večnamembnosti, ne kot zadnja meja prostora, ampak tudi kot izhodišče za povezovanje z rastlinskimi strukturami, ki so za Kras tako simbolične.

Ta motiv pogosto najdemo tudi razpet preko vaške ulice ali še naprej v vinograd v bližnji uvali. Drugače pa se domačije na zunaj uveljavljajo ne samo kot vsestransko zaokroženi, marveč kot navzven zaprti organizmi kamnitih gmot, ki se uspešno prilagajajo različnim danostim terena (speljave poti, ulic in trgov). Prav take lastnosti vaških ambientov na Krasu nas opravičujejo, da govorimo o monumentalnem izrazu kubičnih gmot, ozkih ulic in posebej poudarjenih javnih prostorov z vodnjaki in napajališči.

Sl. 7. Porton z maskama iz naselja Dane pri Divači
Pict. 7. A Gateway arch with a pair of masks from the settlement Dane near Divača

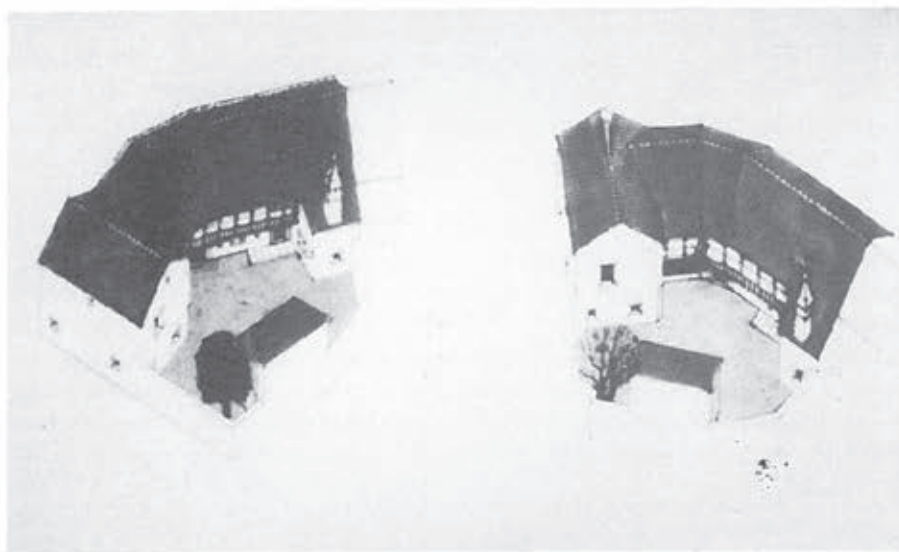
Sl. 8. Detajl vogalnega stebrička portona v Danah pri Divači
Pict. 8. A detail of the edge pillar in a gateway arch from Dane, near Divača

Med ključne, posebej oblikovane sestavine sleherne kraške domačije sodita vsaj še dva motiva (porton in vodnjak). Porton je očitno na zunaj najbolj naglašena sestavina. Motiv, ki se le poredko zadovoljuje z golo konstrukcijo, marveč sodi med izrazito stilno oblikovane prvine, povrh pa so na njem zbrani različni dekorativni motivi. V izbranih primerih je porton tudi figuralno poudarjen. Zato je eden od motivov, na katerem lahko podprt s pogostimi datacijami, zasledujemo stilni razvoj. Vodnjak je lahko postavljen na različnih krajih dvorišča, najdemo ga tudi prav ob hiši ali celo na meji dveh domačij. Tudi vodnjak je pogosto poleg stilno razberljive oblike, bogato

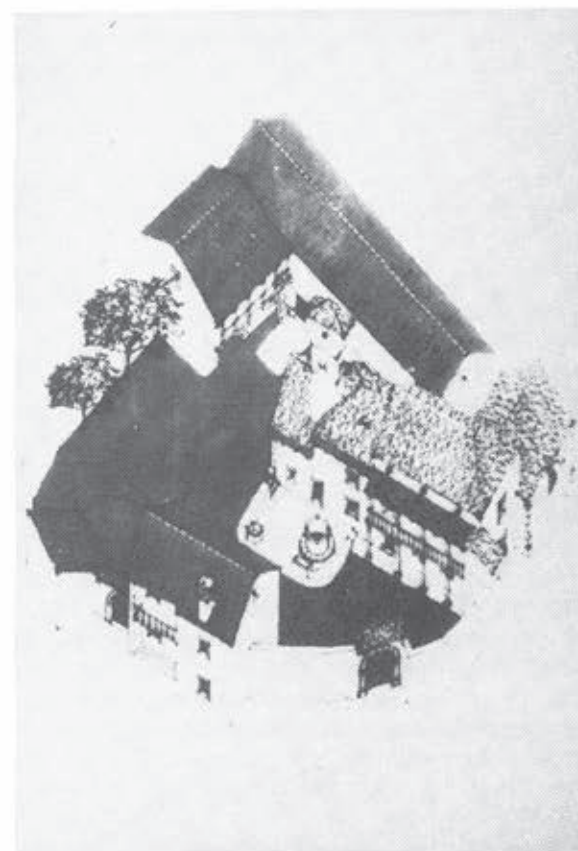
okrašen; tudi tukaj segajo motivi do zahtevnejših poljudnih figuralnih kompozicij.

V izpeljavi ulic dobro občutimo zamejitev nekdanjih domnevnih velikih srednjeveških insul, ki so formirale vaške celote. Nakazano je bilo, da je mogoče na nekaterih sestavinah kraške domačije zanesljivo razbirati stilne forme in v zaporedju oblikovni razvoj. Vse do 19. stoletja je mogoče tudi v celotnem izrazu domačije, ne samo v kamnoseških nadrobnostih, spremljati razvoj od trdnjavskega koncepta do razgibanih baročnih dvorcev. Seveda je pri tem mogoče govoriti o razvoju nekaterih motivov, ne celote. Zunanje stopnišče, ki je sprva strogo funkcionalno in masivno ter primerljivo s podobnimi sestavinami v fevdalni arhitekturi, se npr. v baroku obogati in poudarjeno pomakne v prostor. Nekdanje trdnjavske odprtine se zlagoma razraščajo do sorazmerno velikih oken palačnega tipa. Podobno velja tudi za razvoj konzol od gotskih do baročnih oblik, ki jih najdemo tudi v sočasni fevdalni arhitekturi. Nekatero obliko pa se brez sprememb obdrže domala od srednjega veka do 19. stoletja. Konstrukcije težkih vhodnih vrat ali ušesastih konzol, ki jih poznamo tudi v fevdalni obrambi in meščanski arhitekturi. Bistven prevrat pa nastopi v 19. stoletju, ko se spremeni sama zasnova stanovanjske hiše.

Novi ideal je simetrično oblikovana hiša z osrednjim notranjim stopniščem, kakor ga pozna osrednja meščanska hiša. Pa tudi ta sprememba se je zgodila znotraj obzidanega organizma kmečke domačije. Tukaj pa, kot sem že omenila, je dobro videti tendenco izravnave višin nekdanjih ločenih sestavin domačije s povezovalnimi dvoriščnimi nadstropnimi hodniki in enot-

Sl. 9. Aksonometrična študija rekonstrukcije Jurcove domačije iz Kosovelja
Pict. 9. Reconstruction of the Jurca home from Kosovelja, axonometric study

Sl. 10. Aksonometrična študija iz Gabrovica pri Komnu
Pict. 10. Gabrovica near Komen, axonometric study

no korčasto kritino. Taka zasnova je najkasneje vidna pri velikih domačijah in pomeni zadnjo stopnjo te domačije pred usodnimi spremembami v našem stoletju, prav posebej po drugi vojni. Naše pojmovanje kraškega stavbarstva se opira prav na to in vse prejšnje zgodovinske stopnje stavbnega razvoja, ker posamezna obdobja, kljub novostim, ohranjajo nekatere skupne črte, razvidne v globalnih zamejitvah, v zaprtih strukturah in sporočenih konstrukcijah v domačem plemenitem gradivu.

Taka ocena kraške arhitekture, ki upošteva ne samo materialno ceno tega stavbarstva in njegovo, še zmeraj dominantno razširjenost, marveč tudi kul-

turni pomen Krasa in njegove stavbarske dediščine, mora biti izhodišče za prizadevanja, da bi jo v vseh temeljnih vrednotah ohranili.

V ta namen smo doslej uporabljali pretežno verbalna določila, ki so predvsem omejevala pobude investorjev, ne da bi nakazovala postopke in vizijo po potrebni modernizaciji ob največjem spoštovanju izročila. V takem položaju je lahko nastal vtis, da imamo opraviti z dvema nepomirljivima stališčema: eno naj bi zagovarjalo nujno potrebo po vključitvi dediščine v sodobni življenjski utrip, drugo pa naj bi bilo romantično vztrajanje pri statusu quo brez sprememb. Videz nepomirljivosti pa se je vzdrževal ravno zato, ker ni bilo konkretnih predlogov za izvedbo sprememb. Konkretna pot pa je lahko samo projekt, ki naj določno presodi pobude obeh po sebi razumljivih tez.

NEKATERE RAZVOJNE POSEBNOSTI V ARHITEKTURI 19. STOL. NA PRIMORSKEM

Peter Krečič

Naslov, geslo, v okviru katerega se srečujemo, je Zaton kraške arhitekture. Dovolj znano je, kako hudo ogrožena je naša arhitekturna dediščina pa ne samo na Krasu, v Vipavski dolini in na Tolminskem, marveč kar povsod po Sloveniji. Kras tedaj ni nobena posebna izjema. Res pa je, da smo zlasti v oblikovanju ljudske arhitekture Krasa spoznali svoje kvalitete, ki jih druge slovenske pokrajine ne poznajo, in tako doživljamo izgubo kraških ambientov, celih vasi, še posebno boleče. Zelo hitro se nam zareče ali zapiše, kako je novejši čas, čas po prvi in predvsem po drugi svetovni vojni izgubil sleherni čut za podedovane arhitekturne vrednote in pustil za seboj pravo razdejanje. Ne zanikam teh ugotovitev, vendar menim, da se takšno mišljenje, radikalno negativni pogled na staro, s stoletno modrostjo izoblikovano graditeljstvo, ni rodil čez noč. Mnoga dogajanja v arhitekturi 19. stoletja, stilne premene, način, kako so prihajale iz velikih mest in z železnico, razmeroma hitro spreminjanje stilnih vzorcev od klasicizma v začetku stoletja do čistih novih slogov: nove romanike, nove gotike, novega baroka ob njegovem koncu, hkratna navzočnost različnih slogov v istem času, so v marsičem zrahljale gledanje na arhitekturo, tudi na ljudsko, kot na nekaj skorajda nespremenljivega, tesno povezanega z gradivom okolja, spretnostjo kamnosekov in njihovega skozi stoletja potekajočega izročila.

Namen tega prispevka je torej na kratko zarisati poglobitve razvojne silnice v arhitekturi 19. stoletja na Primorskem, kot jih vidim po desetletnem preučevanju tega gradiva predvsem na terenu in v pisanem gradivu. Gre torej za temeljne izsledke iz raziskave, ki je tekla in še teče v okviru programov Raziskovalne skupnosti Slovenije.

Arhitekturni razvoj je v 19. stoletju prinesel na Primorsko nekatere pomembne novosti. Te je bilo mogoče zaslutiti že v baroku: gre predvsem za uvažanje novih oblikovnih konceptov, ki se izražajo za Primorsko v kar razgibani steni deloma tudi na zunanjsčini, zlasti kar zadeva fasade; dalje v prostorskem konceptu, ko se prvotna enovita ladja razširi v stranski kapeli in pozneje z bogatenjem arhitekturnih členov poenoti v značilni baročni prostor, kjer se prostor gibko preliva in izzveneva v manjših delih in nadrobnostih. Druga pomembna novost so bile tudi nove razsežnosti baročnih cerkva. Starejše cerkve na Primorskem so bile v veliki meri majhne, enoladijske zasnove s prezbitერიem in z zvončnico nad vhodno steno. Barok prinese cerkve razmeroma velikih razsežnosti tudi v manjše kraje, vzemimo v Šempas, Kojsko, Kanal in drugam. V 19. stoletju postanejo težnje po velikih, monumentalnih cerkvah, razen v mestih, v krajih, kjer bi to komaj pričakovali (saj število njihovih prebivalcev tako velikih zasnov nikakor ne opravičuje), še mnogo bolj očitne. Res je, da se je na sploh

gradbena vnema Primorcev v tem času zelo povečala in da najdemo še dosti manjših enoladijskih zasnov po vaseh in zaselkih; toda kjer je le mogoče, si postavijo novo cerkev, nemalokrat presenetljivih dimenzij in z jasnim slogovnim hotenjem. Vzroki za to so gotovo najprej gospodarski. Kras in velik del Primorske je razen iz poljedelstva in vinogradništva pridobival precejšnja sredstva iz prevoznitva in trgovine. Od bogastev, ki so se prelivala z Dunaja proti Trstu in v obratni smeri, je nekaj kapnilo v taki ali drugačni obliki tudi Primorcem in jih železnica, ki je sredi stoletja dosegla Trst, ni ogrozila. Prej nasprotno. Boljše življenje je čutili skorajda vsepovsod, tudi na vasi. Zdi se, da je velika večina domačij nastala prav v 19. stoletju, malone vse starejše pa so prezidavali in povečevali. V primeri z ljudskimi klesarskimi izdelki od arhitekturnih členov (stebrov, lokov, preklad, okenskih okvirov, portalov itd.) do kiparske opreme v ožjem pomenu 19. stoletja so starejši baročni s še starejšimi vred zares maloštevilni. In medtem ko je videti v širjenju domačij in vasi enakomeren razvoj skozi vse stoletje, je v pozidavanju večjih objektov, zlasti cerkva, čutili kar otipljivo zarez sredi stoletja. Po napoleonskih vojskah in revolucionarnemu vrenju, ki je doseglo v avstrijskih deželah vrhunec v revolucionarnem letu 1848, se je življenje precej umirilo in ga niso niti vojne z Italijani bistveno zmotile. Novo zarezu pomeni spet začetek prve svetovne vojne. Avstrija je v tem času sklenila konkordat s Svetim sedežem, kar je že tako rastočo versko vnemo še okrepilo. Hkrati je to seveda čas narodnega prebujenja. Posledica vsega tega je razmeroma velika gradbena dejavnost, ki je zajela številne naloge od znamenj in kapelic do cerkvic in monumentalnih cerkva; hkrati s tem seveda težnja po kar najboljši cerkveni opremljenosti, kiparski, slikarski, rezbarski, za kar smo imeli Slovenci na voljo podobarje, rezbarje in kiparje in slikarje in med temi nekaj že povsem formiranih umetniških osebnosti. Za ta del se je uveljavila Ljubljana s širšim zaledjem, tako da le v bližini velikih mest, kot so Trst, Gorica, Videm, Čedad srečujemo imena tujih mojstrov. Del opreme je, razumljivo, že tudi industrijske izdelave in prihaja celo iz bolj oddaljenih središč, kot so Gradec, Dunaj ali Benetke.

Nasploh imajo v tem stoletju večja središča pomembno vlogo, pomembnejšo od prejšnjih. Tam nastajajo velike, kvalitetne stavbe, ki so hkrati oblikovni vzorci. Iz velikih mest prihajajo načrti, včasih tudi izvajalci, toda ti bolj poredko. Velika večina naših arhitektur na Primorskem je delo domačih zidarjev in kamnosekov; primerjava kvalitete detajlov enih in drugih pove vse o tem. V tem stoletju postanejo pomembne prometne poti. Kraji ob teh poteh dobijo zaradi svoje lege in pomena tudi na zunaj nove arhitekturne poudarke, ki v veliki meri spreminjajo podobo kraja. Postojna z arhitekturami iz različnih razdobij 19. stoletja je kar lep zgled za to: od skromnih posegov v tradicionalno zasnovano stavbno gmoto na začetku stoletja do čistih mestnih historicističnih palač ob njegovem koncu. Drugi kraji kot Vipava, Ajdovščina s Šturjami, Komen, Dornberk, Dutovlje in še dosti podobnih dobijo z novim okrasom (z balkoni, novorenesančnimi loki in rustikami, izvedenimi v ometu ipd.) stavb ob glavni ulici pogostoma tudi nov trgovski značaj in s tem vsaj v malem, v eni potezi, mestni značaj, ne da bi se garbit stavb ali način urbanizacije bistveno spremenil. Bistveno spremembo bi utegnili prinesiti nekaterim krajem železnica s svojimi napravami in poslopji, z novo ustvarjenim prometnim težiščem k železniški postaji. Toda ugotovimo lahko, da le redko prinaša z novimi standariziranimi poslopji nove urbane po-

(Trst) Veliki gradbeni in lepnotni vzorci: Močno členjena fasada s portikom, balustrado in kupolo nad tamburom palače Carciotti, danes pristaniške kapitanije v Trstu arhitekta Matheusa Pertscha, 1805.

(Triest) Great architectural and beauty model: strongly jointed façade with portico, balustrade and cupola over the tambour of the Palace Carciotti by the architect Matheus Pertsch, 1805. Today the Harbour Master's Office.

bude, oziroma ožje oblikovne pobude v zidavi hiš. Železnica ostane v razvoju krajev na Primorskem razmeroma tuja prvina, ki se malo ali nič ne vrašča v podobo krajev 19. stoletja. Pač pa kažejo Postojna, Divača, Sežana, Pivka in še kak kraj tesnejšo urbano povezavo z njo.

Med velikimi mesti, ki stoje na robu slovenske Primorske in so pomembneje vplivala na razvoj arhitekture v notranjosti, prednjačita seveda Trst in Gorica. Severna Primorska je bolj od vplivom Ljubljane in Gradca (zlasti Idrijsko). Če lahko za večji del arhitektur sakralnega značaja, deloma pa tudi profanega, nastalih na Primorskem v 19. stoletju, trdimo, da jih veže skupna klasicistična nota, potem lahko šele prav ovrednotimo vlogo Trsta in seveda širšega italijanskega zaledja predvsem severne Italije. Trst se je začel naglo razvijati že v 18. stoletju, v 19. pa je v prvi polovici stoletja dobil vrsto klasicističnih palač, med katerimi gotovo izstopata palača borze arhitekta M. Pertscha in cerkev sv. Antona na Kanalu arhitekta P. Nobila. Monumentalni stebri fasadi s trikotnimi čeli doživita v notranjosti številne ponovitve seveda v različno reduciranih stopnjah zdaj še v tridelni fasadi s pilastri, zdaj z lizeno, ki poudarja glavni vhod, zdaj v ploski, nečlenjeni fasadi s trikotnim čelom. Ob pravokotnih se močno uveljavljajo ločni zaključki vrat in oken; dokaj pogosto se uveljavljajo lunete in to skozi vse stoletje. Le izrazito novogotske zasnove to pravilo zavržejo.

V profani arhitekturi se v tem stoletju pojavi dokaj pogosto tudi v manjših krajih tip večje stavbe z notranjim stopniščem. Velika je skoraj kot dvorec in ima v sredi ožji, poudarjeno povišani del s trikotnim čelom in nižjima, pogosto tudi širšima simetrično postavljenima kriloma. Tako v Šempasu, Podnanosu, na Razdrtem, Senožecah in drugod. Pri običajnih kmečkih hišah se novi slogovni imperativ izraža v pogostejši rabi preklade s poševninama potlačenega trikotnika namesto prej običajnega baročnega, tankega, včasih členjenega loka s sklepnikom.

Drugi, pomembnejši vsebinski premik glede oblikovanja prostora, ki se zgodi s prihodom, recimo temu, klasicizma na Primorsko, je seveda samo gledanje na prostor. Prejšnjemu gledanju, ki hoče doseči poenotenje prostora z vzvalovanjem stene in celotnega prostora, ki si postavlja za ideal dinamični in hkrati dramatični prostorski izraz, se postavi po robu zahteva po jasno členjenem prostoru. Tako na zunaj kot v notranjščini naj bo razvidna prostorska sestava; kar tako rekoč na mah, uvede na Primorsko princip sestavljanja prostorskih delov, najpogostejše vzdolž cerkvene osi. To postane temeljni kompozicijski princip, ki mu podredijo tudi zgodnjo baročno pridobitev dveh stranskih kapel, odpirajočih se iz sredine ladje na sever in jug. Na zunaj je videti, kot da bi šlo za prečno ladjo; natančen ogled pa pokaže, da gre za dodajanje prostorskih enot, tokrat v prečni smeri. Preobrat k takšnemu pojmovanju se je zgodil v Evropi že v drugi polovici 18. stoletja, potreben pa je bil čas, da so se nekateri koncepti, ki jih je spodbujala misel klasicistov in romantikov, kot sta bila, denimo, Boullée in Ledoux. Nabilov Sveti Anton izvira prav iz takšne miselnosti: poleg izrazitih klasicističnih prvin je tu še jasno razvidna želja po vpisovanju krogle v blok notranjega cerkvenega prostora, kar nakazuje izvedba kupole, in ne nazadnje povsem jasna sestavljenost cerkvenih delov (portik, na zunaj plitvo členjeno telo cerkvene ladje z vrhnjo balustrado in parom majhnih zvonikov). V notranjščini je delitev prostorov, kljub izjemno bogatemu plastičnemu okrasu, jasno vidna.

Vzporedno s to cerkvijo nastaja manjša, a v vrsti nadrobnosti nadvse sorodna cerkev v Štorjah (nekateri podatki govorijo, da je obstajala neposredna zveza med duhovniki pri Sv. Antonu s Štorjami) (1848–1852). Kupole v Štorjah sicer niso izvedli, zato pa je jasno čutiti sestavljenost cerkve iz posameznih delov: nad pilastrsko fasado s trikotnim čelom se dviga kubus ladje s pridano polkrožno apsidno (nov element, ki ga Sv. Anton na zunaj ne kaže) in zvonikom, podobnim onima pri Sv. Antonu – njegov zaključek je namreč tak, kot bi bil zložen iz rezanega kamna. Kupolo nadomeščajo v notranjosti globoke obočne kape. V istem času, torej okrog leta 1852, nastaja v Anhovem sorodna prostorska cerkvena zasnova z enovitim notranjim prostorom ladje ob starem gotskem presbiteriju. Stavbenik te cerkve je dosegel vtis zaokroženega, mirujočega prostora tako, da je v pazduho podolžnega in prečnega prostora vstavil četrtinska valja. Na zunanjsčini ju je znižal in tako poudaril klasicistično tridelno fasado s trikotnim čelom. V obeh na kratko opisanih cerkvah se tudi že uveljavljajo okna v obliki lunet v novi vlogi racionalistične delitve fasadne ploskve. V bližnjih Desklah se uveljavi potlačena kupola v presbiteriju (1852).

Kot rečeno, se šele po sredi stoletja pomembneje razmahne gradbena dejavnost na Primorskem. V Bovcu leta 1861 prezidajo župno cerkev na ta način, da ji dajo na zunaj močan novoromanski poudarek v oblikovanju pročelja, kar je ena

(Gorica) Goriški zgled palače županstva. Osrednji del zgradbe je poudarjen z visokim portalom in balkonom; nad pilastri in vencem z mezaninom počiva veliko trikotno klasicistično čelo. Značilen zgled klasicizma manjših mest in vzporednica nekdanjega ljubljanskega liceja.

(Gorizia) Gorizian example: The Mayor's Palace. The central part of the building is accentuated by the high porch and the balcony. A great triangular classicist gable is set above the pilasters and the garland with mezzanine. It represents a characteristic example of the classicism in smaller towns and runs parallels to Lyceum of Ljubljana.

najzgodnejših (če je verjeti letnici na portalu – 1861) novostilnih zunanjih označitev. Podobno obdelajo pročelje župne cerkve v Jelšanah (1875), toda s pravilno obdelanimi kamnitimi bloki. V večji meri kot doslej se razmahne oblikovanje velikih, na zunaj in v notranjščini jasno členjenih prostornin. Med zgodnejšimi je treba omeniti župno cerkev v Bazovici (1857) s tremi prostorskimi polami v ladji, prostorom med ladjo in vhodom in analogno zoženim prostorom pred prezbitერიem. Kako zavezujoč je bil opisani način gledanja na prostor, kaže oblikovanje župne cerkve v Škrbini na Krasu (1864), kjer je stavbenik osrednji ladijski prostor poudaril tudi na zunaj s povišanimi čeli kot osrednji, posebni in ločeni del. Monumentalnost, sestavljenost in razvitost prostora v poudarjeni vzdolžni in prečni smeri kaže oblikovanje cerkve na Premu v izvedbi ljubljanskega stavbenika Franca Faleschinija (1868–1869), sorodnika stavbenika nove cerkve v Trnovem v Ljubljani. V sorodnem duhu, a le v skromnejših dimenzijah so pozidali cerkev v Vrhpolju pri Vipavi (1875) s poudarkom v osi fasade z zvonikom (podobno še v cerkvi na Colu, ki pa je verjetno poznejša). Motiv z izpostavljenim zvonikom in pa sploh izjemna gradbena dejavnost v Vipavi in okoliških krajih je povezana z osebnostjo dekana Jurija Grabrijana. Njegovo največje delo, očitno vzorec za omenjeni stavbi, je prizidava monumentalnega preddverja k romarski

(Kopriva) Župnijska cerkev v Koprivi na Krasu (ok. 1860). Klasicistično načelo stroge delitve prostornin je želel stavbenik te cerkve poudariti s povišanimi čeli (zidci) nad streho osrednjega stavbnega telesa ter med presbiterijem in njegovo apsidno.

(Kopriva) Parson's Church in Kopriva in Kras (about 1860). The architect of this church wanted to emphasize the classicistic principle of strict division of the volume by elevating the gable above the roof of the central building and the presbytery and its apse.

cerkvi v Logu pri Vipavi (1875). Stavbenik Blažko je imel očitno malo besede pri snovanju koncepta – Grabrijan je ukazoval in zahteval »rimsko« preddverje z balustrado nad kriloma in visokim zvonikom, ki močno spominja na severnjaške baročne prednike.

Med posebnosti v tem razvoju sodi zasnova visoke ladje z emporami ali prostorskimi obhodi v nadstropju cerkve v Črnicah (1882–1884) stavbenika Mihaela Blažka iz Lokaveca in naročnika dekana Cibiča. Mimo te se še kar uveljavlja poprej opisani longitudinalni prostor z razširitvijo v obliki prečne ladje. V klasicistični obliki, četudi okrnjeni, je razviden ta koncept v župni cerkvi na Otlici; z novoromanskim zidcem pod napuščem in z novoromanskim portalom označeni domala isti koncept se razodeva v cerkvi v Plavah po vsej verjetnosti iz istega časa. Spet strožje in izrazito monumentalno je zasnovana župna cerkev v Budanjah avtorja C. M. Kocha iz Ljubljane (končana 1898) in prav v istem duhu, z enako poudarjenim osrednjim ladijskim »križem« (ladja s prečno ladjo ali visokima kapelama) je pozidana župna cerkev v Šmartnem v Brdih (1899). Šele v tem času dobimo hkrati s klasicističnimi zasnovami tudi povsem izdelane vzorce stavb v historičnih slogih. Župna cerkev v Sežani (1889) nosi na zunaj pečat nove romanike – gre za pravo baziliko, toda v notranjščini jo oblikujejo kar baročno plastični

pilastri. Slogovno doslednejša in zares monumentalna je novoromanska bazilika v Drežnici, sezidana iz klesanega kamna, s triforami, trdnjavskimi stolpiči ob preddverju, močnim stolpom in oporniki in križnim obokom nad pilastri v notranjščini – prava domača uresničitev zamisli Casparja Davida Friedricha, ki jo je izrazil v sliki Katedrala v gorah. V merah manjša, pa prav tako čista slogovna zamisel novoromansko-gotske cerkve s centralizirano prostorsko organizacijo je župna cerkev v Podgradu. Konec stoletja tedaj izzveneva s stavbami kar se da popolnih novostilnih inčic, ki se ne menijo za tradicionalne vzorce, zrasle na Primorskem ne v merah, ne v gradivu in ne v izvedbi detajlov. Očitno gre za prevlado ideje o stilni čistosti, ki jo omogoča le v velikih središčih izdelani načrt in tudi dovolj usposobljeni tuji gradbeniki. Tej težnji, ki jo najdemo, kot smo videli, celo v prav odročnih krajih, je deloma sorodna zamisel o dvorcu na deželi. Veliki vzornik je bil v svojem času grad Miramar v bližini Trsta. Posnemovalci so tako plemiškega kot meščanskega porekla. Dvorec v Rožni dolini so si, po mojih podatkih, postavili grofje Coroniniji in sicer tako, da so v tem času obnovili in posodobili starejši dvorec. V Biljah si dà v novem slogu, ki se z nekaterimi prvimi dotakne secesije, predelati grad družina Savnik. Vrsta hiš v širokem pasu okrog Gorice (Bilje, Vogrsko, Šempeter pri Gorici) z značilnimi romantičnimi stolpiči ob enem izmed vogalov stavbe naznanja zmago in bistveno razširitev iste

(Sežana) Staro sežansko skladišče, danes kinodvorana (ok. 1870). Dolga zgradba s plitvo pilastrično členitvijo in poudarjenim strešnim konzolnim vencem. Gra za poskus jasnejše historicistične (novoromanske) stilne označitve.

(Sežana) The old warehouse in Sežana, today a cinema (about 1870). A long building with shallow pilaster's jointness and emphasized roof cantilever garland. It is a try to get a cleaner historical new-roman stylistical indication.

(Sežana) Pilasterska členitev na tej sežanski stavbi se je spremenila v plitev, grafično občuten pravilen vzorec lepih razmerij (tri stavbne osi, tri višine). Osrednja os je skromno poudarjena s skromnim nadstreškom.

(Sežana) The pilaster jointness of this building in Sežana changed to a hallow graphically felt regular pattern of beautiful proportion (three building axis – three hights). The main axis is modestly emphasized with modest projecting roof.

(Col) Vipavska skupina cerkva, sezidana v drugi polovici stoletja (ok. 1875) za dekana Jurija Grabrijana, uvaja ob običajnih klasicističnih prvinah še motiv fasadnega zvonika (Vrhpolje, Log. Col). Pred nami cerkev na Colu z nekoliko ambicioznejše oblikovanim stopniščem pred cerkvijo.

(Col) The group of churches of territory of Vipava, built in the second half of the century about 1875 for the dean Jurij Grabrijan introduces besides the usual classicistic elements the motive of the façade bell-tower (Vrhpolje, Log. Col). In front of us is the church in Col with slightly more ambitiously formed staircase in front of it.

(Podgrad) Ob koncu prejšnjega in v začetku tega stoletja pridejo v naše kraje povsem čisti primerki historizma. Najpomembnejši dosežek v tej smeri je monumentalna novoromanska cerkev v Drežnici (1911). Na sliki nekoliko skromnejši primerek takšnega historizma v Podgradu.

(Podgrad) At the end of the last century and the beginning of this century appear in our land all together clear example of historism. The most important achievement in this sphere is the monumental new-roman church in Drežnica (1911). In the picture a slightly more modest example of such historism in Podgrad is presented.

miselnosti. Stavbe so zavzele tudi nekatere ključne točke vrh gričev, kar je bila na Primorskem velika novost. Deloma odtehta zavzetje pomembnih točk še dovolj visoka kvaliteta takšnih vil, četudi so bile delane po načrtu, vzetem iz kakšnega tedaj običajnega kataloga tipskih načrtov.

Se beseda o zvonikih tega časa. Do 19. stoletja so imele primorske cerkve z izjemo onih v Brdih in večjih baročnih zasnov zvečine zvončnice. Z monumentalnimi koncepti so se od baroka sem začeli pomembneje uveljavljati zvoniki, prvine, ki so dale primorskim vasem bistven višinski poudarek. S svojo tipiko bodisi oglejskih, bolj oblikovno zadržanih kot v baroku, bodisi trdnjavskih s cinami v Brdih in Beneški Sloveniji v bistvu ne načenjajo podobe primorske vasi, nasprotno, vrastejo se vanjo. Šele ob koncu stoletja se uveljavijo tudi v Vipavski dolini in na Krasu (v notranjosti so nasploh bolj pogosti) nekateri vzorci, ki jih pozna Kranjska in severna Primorska: zvoniki s koničasto pločevinasto kapo nad polkrožnimi ali visokimi trikotnimi čeli. Na Vipavskem se tudi še v 19. stoletju ponekod uveljavljajo nekoliko bolj baročno vzvihrane kape zvonikov v kamnu.

19. stoletje je čas novih gradiv, zlasti železa. Železne konstrukcije, zlasti stavbna oprema se seveda spet in v večjem zamahu uveljavlja v mestih. V notranjost prihajajo litoželezne črpalke (»štirne«), kovinske ograje stopnišč in balko-

(Bilje) V bližini večjih mest na Primorskem, na izpostavljenih točkah (kar je novost), si dajo nekateri bogatejši meščani sezidati svoje vile. V veliki večini so jih zidali po tipskih projektih in tipičen primer z obveznim, asimetrično vsajenim stolpicem, brez koncesij tradicionalni arhitekturi, je iz Bilj (po 1900).

(Bilje) On exposed points (which is a novelty) near bigger cities in Primorska you have some richer citizens building their villas. In the greater majority the villas were built by standard projects and a typical example with obligatory asymmetric inlaid tower without concession to traditional architecture is from Bilje (after 1900).

nov pa predvsem litoželezni križi, ki jih je najti po malone vseh primorskih pokopališčih poleg seveda tradicionalnih kamnitih. Med ambicioznejše izdelke prave male arhitekture sodi streha na stebrih iz litega železa nad vodnjakom v Mirnu (1865), medtem ko je steklenjak, kakršen stoji v Sežani, prava redkost. Po virih se da sklepati, da so s steklenjakom ali lopo opremili južno stranico kromberškega gradu. Posebnost so v tem pogledu dvignjena ostrejša na kovinskih stebrih, kakršne poznamo doslej samo v Idriji in so prejkone povezane s potrebami rudarjev. Konec stoletja z množico slogovnih zahtev in željo po bogati dekoraciji v zunanjsčini, predvsem mestnih hiš, privede na površje še druga gradiva zlasti teracoto, ki služi za dekorativne stebre, konzole, stavbno plastiko idr., kar ima stavebnik pripravljeno že vnaprej.

Najsklenem: Primorska arhitektura 19. stoletja je tako kot že poprej povezana z nekaterimi velikimi središči na njenem obrobju, njihovimi vodilnimi idejami, ki jih vse stoletje izpeljuje na svoj način, s svojimi tradicionalnimi gradivi in z »okrajšavami«. V večji meri kot doslej se uveljavljajo zasnove velikih dimenzij, za katere je značilna klasicistična razvidnost, aditivni princip prostorskih delov v naslonu na prvotno baročno razširitev prostorov v stranski kapeli – zdaj v obliki prečne ladje. Ne po naključju, zaradi bližine Italije se v oblikovanju detajlov ohranja klasicistični princip, ne toliko principi nove romanike, še manj gotike.

Okolje laže posvoji celo takšne koncepte, kot jih je vnesla v naš miselni prostor cerkev Sv. Antona v Trstu. Novi čisti slogovni vzorci pa kažejo na uveljavitev nove, bolj radikalne miselnosti, ki verjame v čiste vzorce brez predelav in je neposredno povezana z velikimi središči. V tem je prav gotovo zveza s sedanostjo.

Stališča modernizma, ki so v veljavi dobrih petdeset let, so v mnogih pogledih pospešila razkroj starega urbanizma in zavrgla stara estetska načela. Pojavi, ki jih srečamo ob koncu 19. stoletja kot izjeme, postanejo pravilo ob hkratni skoraj popolni nemoči politike spomeniške službe, urbanističnih služb in ignoranci gradbene industrije za potrebe zlasti primorskih krajev.

O REGIONALNEM IN SPLOŠNEM V ARHITEKTURI IN STAVBARSTVU NA »KRAŠKEM OBROBJU«

Ivan Komelj

Prispevek v prvi vrsti opozarja na obletnico znamenite in še vedno ne zastarele in še danes povsem aktualne Steletove razprave o Umetnosti na Dolenjskem, objavljene pred petdesetimi leti (Etnolog 1933), s katero je tedanji konservator postavil temelje umetnostno-geografski pa tudi sociološki metodi preučevanja umetnostne zgodovine pri nas in opozoril na pojav regionalnega, pa tudi večplastnega v umetnostni preteklosti. Skratka, gre za pojasnitev pojava umetnosti na geografsko omejenem ozemlju, ki pa je drugače odprto za najrazličnejše vplive, tako spontane kot naročene, ki osvetljujejo nastajanje, sprejemanje v ljudskem stavbarstvu in vse do višjih stopenj arhitekture. Ob tem pa spoznavamo, da se tudi regionalne posebnosti vse bolj zabrisujejo na račun več ali manj enotnih receptov, da »ljudsko stavbarstvo« prehaja vse bolj v področje arhitekture. Ne kot kvaliteta, marveč v vsebinskem smislu; da se rahlja meja med nekdanjimi reprezentativnimi stvaritvami in stavbnimi realizacijami za vsakdanjo rabo. To pa ne bi smelo pomeniti uničevanja krajevnih, regionalnih značilnosti v obstoječem historičnem fondu, kot ne upoštevanje tega v fondu, ki šele nastaja.

S terminom »kraško obrobje« smo mislili na prostor vzhodno in jugovzhodno od tržaškega Krasa vse do Ljubljane, Krke in Kolpe in še čez v smerah od Razdrtega, Postojne in naprej skozi Postojnska vrata do Vrhnike, od Pivke, Cerknice, Bloka, v Ribniško kotlino in od Kvarnerskega zaliva s Senjem (kot pomembnim oporiščem), skozi Kotor, Delnice čez Kolpo v Belo Krajino, kočevsko in spet v Ribniško kotlino in nato v Suho Krajino in dolino Krke. Na tem prostoru — omejujemo se izključno na arhitekturo in na stavbarstvo nasploh — opazujemo namreč pojave, ki so lahko »kraški« ali vsaj primorski in nastopajo časovno neprekinjeno od romanike v barok. Najprej gre tu omeniti tip pravokotnega romanskega okenca, ki mu tudi v nasprotni smeri proti zahodu sledimo na tržaški Kras, Istro in nadalje v Furlanijo. Z gotovostjo se veže predvsem s polkrožno apsido. Vzporedno s tem okencem se pojavljajo razmeroma številni polkrožni, iz apnenčastih blokov sestavljeni romanski portali. Do nedavna se je v ruševini cerkvice sv. Katarine na Plečevici pri Žužemberku ohranil nenavaden tip na zunaj poligonalnega in znotraj polkrožnega s kupolo obokanega oltarnega prostora hkrati s pravokotnimi okenci v apsidi in ladji ter zvonikom z odprtimi linami na zahodu. Sicer pa je na tem prostoru, predvsem na njegovem jugovzhodnem delu številni pojav »kraških« zvonikov z odprtimi linami, ki kot regionalna posebnost še posebej strnjeno nastopa v Beli Krajini in na Kočevskem. Nadalje, da ne govorimo o posebni »kraški« ali »kraševski« kulturi kamnoseštva že

v gotiki in še posebej v 17. stoletju, ko sledimo skrbnemu kamnoseškemu oblikovanju kamnitih nadrobnoti (neredko opremljenih tudi z letnicami) v okenskih okvirih, portalih, podstrešnih vencih, talnih podzidkih. Vsi ti vidni poudarki nastopajo strnjeno ali raztreseno in se vežejo predvsem na arhitekturo v klasičnem smislu, torej na sakralno. To je tista vrsta stavbarstva, ki je služila višjim smotrom in reprezentanci in ne le praktičnim življenjskim potrebam. Že od nekdanj je to stavbarstvo nastajalo s posredovanjem izdelanega vzorca ali obrazca v nasprotju s t.i. ljudskim, tradicionalnim ali spontanim stavbarstvom, kamor štejemo v tej zvezi predvsem kmečko hišo, gospodarsko poslopje, domačijo ali celotno vaško naselje.

Naštete značilnosti in tudi posebnosti v arhitekturi omenjenega prostora, ki smo ga poimenovali s »kraškim obrobjem«, ne bi šteli za posledico tihega prelivanja, kar bi bilo mogoče morda v stavbarstvu, marveč jih povezujemo z naročili lastnika zemljišč, posrednimi ali neposrednimi naročniki. Mislimo je treba le na oglejskega patriarha, lastnika obširnih posestev tudi na tem območju, goriške grofe, turjaške grofe ter njihove rodbinske in sorodstvene zveze, povezavo pobeškega gospoda in generala Vojne krajine Lenkoviča s sedežem v Senju in nazadnje je treba upoštevati tudi posamezne naročniške in mecenatske pobude iz vrst prostov, kanonikov ali župnikov. Seveda pa je na primer pojav zvonika z odprtimi linami nekje v Beli Krajini ali na Kočevskem težko spraviti v sklad s takšnim »višjim« naročilom in moramo vsaj do neke mere upoštevati tudi vplivno območje župnijskih meja; posebej kadar gre za tako gradivo, ki je na meji med višjo in visoko umetnostjo. Razloček med arhitekturo in stavbarstvom tudi kot posledica posebnih izhodišč za nastanek nam odlično ilustrirajo primeri iz prvih desetletij 19. stoletja v postojnskem okrožju. V tem času je deželni stavbenik Alois Schaffenrath, po rodu sicer Ljubljčan, za postojnsko okrožje delal in predlagal načrte izključno za predelavo cerkva, župnišč, gozdarskih hiš (tudi en tabor v sklopu cerkvenega zemljišča je bil vmes). Delal je kratkomalo za vse tisto, kar se ni izrecno vezalo na tradicionalno, spontano ali kmečko stavbarstvo, ki je v tem času bržčas še vedno nastajalo po tradiciji in se razvijalo brez posebnih načrtov ali prigrasitve, razen kolikor so posegali že določeni policijski redi. Skratka je kar spontano nastajalo. Na drugi strani pa je ob tem zanimivo, če je šlo za kakšen nov gradbeni element; na postojnskem območju, ga je tja prinesel Alois Schaffenrath.

Povsem v drugačnem položaju pa je bilo tradicionalno ljudsko stavbarstvo. Na tem obrobem ozemlju, na katerem je Kras tudi sicer v pogledu naravnih pojavov močno prisoten, je v stavbarstvu opazna bogata kultura uporabe kamna. To je prej posledica lokalne tradicije, ki je znala ravnati s kamnom kot razpoložljivim gradbenim materialom, kot posledica posredno ali neposredno vplivanih pobud. Domače stavbarstvo za potrebe domačije navadno ni rabilo nobenih posebnih načrtov ali obveznih obrazcev in predlog. Upoštevalo je iz roda v rod podedovano izročilo ali izkušnje, ki so zagotavljale le varovanje plodnega zemljišča, prilagajanje klimatskim razmeram, izkoriščanje pogojev tal, uporabo razpoložljivega gradbenega gradiva in sploh zagotavljanje vseh tistih temeljnih gospodarskih zahtev, ki jih je lahko nudila stopnja bivalne kulture in gospodarske razvitosti. Tu ne gre zanemariti tudi tradicije, ki so jo prinesli novi prebivalci iz

prejšnjih bivališč, za vpliv prejšnjega prebivalstva na starejše stavbno izročilo in nesporen prispevek izročila kasnejših priseljencev, kolonizatorjev. In končno, gre še za vpliv sosedov, fevdalne in meščanske plasti, posebej, če jih je kulturno in civilizatorično presegalo. Vse in še marsikaj drugega je torej vplivalo na razvoj kmečke hiše, gospodarskega poslopja in nenazadnje tudi celotnega naselja. To se je moralo drugače razvijati v pretežno živinorejskem območju kot vinorodnem predelu, v severnih krajih ali toplem Primorju. Zanimariti pa ne smemo tudi deleža splošnega kulturnega, gospodarskega razvoja, ki je postopoma preoblikoval in še danes pospešeno in nezadržno preoblikuje tudi kmetijski dom v skladu s splošnim civilizacijskim razvojem in možnostmi, ki jih daje gospodarska razvitost.

Zato smo tudi danes z vsakim dnem bolj priča težnjam, ki vodijo od lokalnega, regionalnega k splošnemu ali celo poenotenemu. Najprej gre za drobne spremembe v podrobnostih (okna, strehe, kritina) nato v zasnovah, nato pa polagoma in nezadržno preoblikujejo tudi dotlej organsko grajeno tradicionalno podobo naše vasi, kar nazadnje vse vpliva tudi na preoblikovanje značilnega obličja krajine. Opaznejše in nevarnejše pa so tiste spremembe, ki ne nastajajo znotraj naselij, marveč ob njih in predvsem zunaj njih.

Ko opredeljujemo na splošno ljudsko stavbarstvo, posebej še kmečko hišo ali dom, navadno govorimo o kraški hiši, belokranjski, dolenski, gorenjski, prekmurski, tudi o vrhlevni hiši, »butani« hiši, stegnjenem domu, hiši v ključu, vsaj zaenkrat pa ne o romanski, gotski ali baročni, četudi take slogovne prvine nesporno so in jih tudi v detajlih odkrivamo. Smeli bi celo trditi o slikovitem baročnem izrazu alpske ali gorenjske hiše in vasi ali o kraško kubičnem tektonskem in, če hočete, tudi o romanskem ali renesančnem značaju Primorske. Številni gotski členi na kraški hiši še ne opredeljuje njenega »gotskega« karakterja, lahko so samo oporišče za časovni okvir in občutljivost, sposobnost sprejemanja za nove detajle. Lahko bi govorili o kraševstvu (da ne uporabljamo izraza mediteranski), alpskosti ali panonskem značaju naše arhitekture ali stavbne dediščine nasplo, prav tako tudi o vselej prisotnem severnem ali južnem polu v naši umetnosti, kar še posebej velja za stavbno dediščino. Pri tem pa je treba vendarle poudariti: slogovna arhitektura, mišljena je tudi predvsem reprezentativna cerkvena, sakralna, tudi profana (kar je lahko grad, meščanska ali mestna hiša), je bila v času slogovne recepcije tudi pri nas še tujka brez domovinskega lista, vendar z lombardskimi, francoskimi, bavarskimi ali češkimi prvinami. Postopoma se je asimilirala. Nazadnje se je tudi kot pojav udomačila in se celo v naslednjih pogodbah diferencirala v regionalne posebnosti. Tudi take, kot smo jih omenili na začetku. To se je navadno zgodilo tedaj, ko je uvoženi slog presegel trdoživost oblik prejšnjega in je mogel navadno z večjo časovno zamudo oblikovati nove lokalne, regionalne delavniške in slogovne variante. Če je v slogovnih ali sploh stavbnih spremembah v tej arhitekturi odločal v prvi vrsti obrazec ali načrt, četudi v slabem prevodu ali predlogi, pa je v preoblikovanju kmečke ali sploh utilitarne arhitekture navadno odločala v prvi vrsti praktična, uporabna namembnost. V novjšem času tudi moda, kar se pokaže najprej v sprejemanju detajlov in manj v preoblikovanju celote. Proces, ki ga danes doživljamo na podeželju, sploh ni nov, je že od nekdanj. Vendar ne v tako pospešenem, divjem in hkrati brezobzir-

nem tempu. Obseg naselij se v preteklosti bistveno ni širil. Nasprotno, stalno se je spreminjal in dopolnjeval stavbni fond, sicer zadržano, z večjo naglico pa se je sprožil po sredini prejšnjega stoletja s posledicami, ki jih je načela zemljiška odveza, defevdalizacija agrarizma. Temu procesu sledimo tudi danes: tu gre za drobne novosti, ki jih prinese na deželo civilizacija, kar vpliva na spremembo organizacije hiše, na navade in način življenja. Da ob tem ne govorimo o sodobnih prizadevanjih za modernizacijo kmetijstva in zmanjševanja razlik med mestom in podeželjem.

Proces preoblikovanja danes ne teče pospešeno samo znotraj naselij, ki so bila od nekdaj jasno začrtana, marveč se je razširil tudi na območja zunaj naselij in ob njih. Nekdanje žive govore ali dialekte tradicionalnega stavbarstva vse bolj preglašata enotna knjižna govorica sodobne arhitekture. Ta, poleg drugih zahtev (gospodarstvo, promet, komunikacije, uprava), ukinja tudi do nedavna še trdožive meje deželnega partikularizma in namesto tega, večkrat vase zaprtega domačijstva, odpira vrata enotnim, novim tokovom in posploševanju. Nastaja ob slepem posnemanju in tudi tekmovanju. V prvi vrsti sicer kot posledica že tolikokrat omenjenih neizogibnih funkcionalnih sprememb, vendar pogostejše kot posledica ponujenih načrtov, obrazcev, ki jih izdelujejo stavbeniki, arhitekti, projektni biroji. In tu je na koncu merodajna in tudi odločilna predvsem oblast, ki v obveznem postopku izdaja lokacijske dokumentacije, gradbena dovoljenja in sprejema širše načrte, tako spremembe ne samo tolerira, marveč jih celo podpira. Se pravi, posredno jih tudi realizira. Ob vsem tem pa izginja pomenska in dejanska razlika med stavbarstvom in arhitekturo. Danes štejejo vse za arhitekturo. Ta se ne omejuje več na arhitekturo v pomenu »architecture perennis«, na cerkev, grad itd. Pojem in pojav arhitekture se je torej še bolj demokratiziral: ob velikih nalogah arhitekture se pojavljajo vedno nove naloge, tudi manjše, manj reprezentativne, ki so tudi dosednji repertoar arhitekturnih tipov in vrst bistveno razširile. S tem so zmanjšale razliko med veliko in malo arhitekturo, pri čemer pa bodo bržčas ostajale še vedno iskane reprezentativne naloge in bržčas bodo tudi vse bolj hvaležne, ker se bodo ukvarjale z resničnim reševanjem dediščine historičnega stavbarstva. Nastajanje nove arhitekture tako kot prizadevanja za reševanje stare pa je vse bolj vgrajeno v kolesje organiziranega načrtovanja, urbanističnega ali prostorskega planiranja in postaja del celotne obravnave in gospodarjenja s prostorom. Zato so naloge dosti bolj občutljive in verjetno tudi težje rešljive, ker je celoten proces hkrati vpet tudi v mehanizme zapletenega birokratizma na eni in cehovstva na drugi strani.

Pri tem pa je nevarnost, da se tradicionalno stavbarstvo, ki je bilo posledica domišljenih, spontanih, vendar do največje mere preučenih in treznih rešitev, žal vse bolj umika posplošenemu, neredko neživiljsko načrtovanemu modnemu kopiranju. To naj bi sicer namesto podeželskega in provincialnega ustvarjalo in dosegalo višjo, splošno stopnjo, ponuja na drugi strani pa nevarnost, da se pospešuje izgubljanje značilne podobe kraja in krajine, predvsem malih mest, trgov, vasi, zaselkov, posamičnih domačij in hiš. Ta grozeča ujma univerzalizma in poenotenja je pričela preplavljati tudi staro celino ne samo z novim besediščem, marveč tudi z realizacijo bungalovov, marketov

vseh razsežnosti in stopenj, shopping centrov, motelov in barov. Iz tega se rojeva spoznanje, da vse to ogroža lastno identiteto in zato postaja v svetu ponovno zanimivo tudi podeželje, ne zaradi izgubljene romantike lažnega domačijstva ali oživljajoče nostalgije, marveč zaradi enkratne stvaritve v prvi vrsti kot identitete domačega kraja, ljudi in regije.

Zavest o nevarnosti dokončne izgube lastne identitete v zadnjem času ponuja v svetu nove oblike organiziranega nastopa za ohranjanje stavbne dediščine, v prvi vrsti malih mest in podeželja.

PRENOVA VASI IN KONTINUITETA ARHITEKTURE NA PRIMORSKEM

Peter Fister

Tezo o »zatonu« kraške arhitekture, kot jo je provokativno naslovilo posvetovanje v Sežani, bi bilo mogoče utemeljevati le s stališča popolnega nepoznavanja dejanskega stanja. To pa je resnica v prenekaterih krogih in zato se ob vsej uveljavitvi »kraške« arhitekture pojavlja tudi tako geslo. Žal na razgovorih o podobnih problemih praviloma nikdar niso prisotni tudi tisti, zaradi katerih je potreben dialog, in v utemeljenost trditve, da kraška arhitektura še ni zatonila, smo se prepričevali že prepričani. . .

Strokovni problem je postalo vprašanje, katere so tiste razpoznavne sestavine kraške arhitekture, ki nam ohranjajo značilnosti identitete in ki jih je potrebno varovati. Že iz diskusije je bilo razvidno, da se vsak od nas zaveda le dela teh vrednot. Tako naj bi med »arhitekturo« (spet!) prištevali le nekatere posebne zvrsti ali morda še izluščene spomenike iz kategorije »ljudske arhitekture« – pri tem pa naj bi bili edini veljavni kriteriji za ovrednotenje izključno likovni. Prav v razmerju vrednot »kraške« arhitekture pa s tem izločamo najpomembnejši razpoznavni ali celo semantični del: **celovito razmerje med značilnimi krajinskimi sestavinami (= KRAS) in vsem, kar je človek v tem okviru ustvaril (= KRAŠKA ARHITEKTURA).**

Ob poglobljenem pregledu celotne stavbne dediščine na Slovenskem se je še posebej na Krasu izkazalo, da bi vztrajanje pri potenciranem ovrednotenju (ali v tem primeru ohranjanju) le posamičnih spomenikov kraške arhitekture to pomenilo dejanski zaton kraške arhitekture in hkratno razvrednotenje spomenikov samih. Karta, na katero bi v dovolj velikem merilu nanесли že razpoznavne (lahko tudi vse) spomenike arhitekture, ostalo pa prepustili stihiji, bi nam pokazala, da bi še tako strokovno ohranjanje posamičnih stavb za celoten prostor ne pomenilo mnogo ne z likovnega ne s simbolnega kriterija. Značilen tak primer je Breginj, kjer je ohranitev iz celotnega konteksta iztrgane amorfnе gruče spomeniško pomembnih stavb le posmeh prizadevanjem za ohranitev stavbne dediščine kot integralnega dela kulturne dediščine in celotnega bivalnega okolja. Končno bomo le morali spoznati, da so podobne varstvene akcije bolj pesek v oči kot pa strokovno in družbeno utemeljeno varovanje stavbne dediščine. Žal so zato mnoga prizadevanja sicer izjemno skrbno načrtovana ali celo izvajana, a so obsojena že naprej na skromen rezultat, poleg tega pa – v določeni meri – morda celonehote in posredno prispevajo k izhodiščni temi: zatonu celovitosti (kraške) arhitekture.

Ne le z vidika ozko strokovnega pogleda na kraški prostor, tudi drugače se je potrebno ostro upreti trditvi, da »kraške« arhitekturne značilnosti izginjajo. To

je vse preveč specifičen prostor v vsakem pogledu, da bi mu bilo brez posledic mogoče odvzeti tiste sestavine, ki v resnici — poleg posamičnih dosežkov v arhitekturnem umetnostnem snovanju v tem prostoru — sestavljajo značilno podobo kraške arhitekture in s tem kraške kulturnogeografske regije. Ker ni namen prispevka, da bi analitično razčlenjeval vse te sestavine, je morda dovolj poudariti le nekatere, ki se jim ne more izogniti niti najnovejše arhitekturno snovanje, obenem pa so temeljni parametri vrednotenja tudi za stavbno dediščino.

Iz razvojnih zakonitosti in iz specifične vplivnih področij izhajajoče naslonitve na geografske značilnosti so v kraški arhitekturi prav gotovo temeljne prvne. Tako imenovana »težka« streha (skrli, v zadnjih stoletjih uvedena opečna kritina s korci), polna (masivna, kamnita) gradnja in kamen kot gradbeni in oblikovni del značilnosti, posebna razmerja med odprtini in stenami na južnih in jugozahodnih fasadah, ki zajemajo sonce, ter na severnih in severovzhodnih, ki so zaprte pred burjo, zgoščena in izrazito raščena zazidava arhitekturnih kompleksov od zaselkov, vasi do mest ter v vse to vkomponirani najboljši dosežki arhitekture tega prostora, so morda najbolj značilni elementi tako imenovane »kraške« arhitekture, ki sega tudi preko meja najožjega področja Krasa. Pogled na karto, ki prikazuje značilne kritine na Slovenskem, pokaže prav za obravnavano področje najenotnejšo uporabo tipične kritine pri nas, kar je prav gotovo eden od dokazov o kvalitetni celovitosti »kraške arhitekture«. Takih značilnosti bi kljub mnogim današnjim neustreznim posegom v prostor našli še celo vrsto.

Obenem pa je — podobno kot v Breginju, kjer se je iz celote izločeno varovanje spomeniško pomembnega kompleksa izkazalo za neustrezno — prav neučevanje navedenih izkušenj v gradnji na Krasu povzročilo marsikateri novi »arhitekturi« velike preglavice. Samostojno postavljene in na vse strani enako odprte »tipske« stanovanjske stavbe, montažne ali zidane, so onemogočile zaščito pred burjo in so tudi drugače klimatsko neustrezne (novi Breginj, Stanovišče... ali cela vrsta družinskih hiš po vsem področju, montažno zgrajeni, a geografskim pogojem neprilagojeni proizvodni objekti itd.). Predvsem pa so nove arhitekture začele ustvarjati nove odnose v načinu življenja (uvajanje individualizacije) in so posredno začele vplivati na negativen odnos do kvalitetne stavbne dediščine (Tolminsko po potresu...).

Poleg teh na zunaj vidnih posebnosti kraške arhitekture je soustvarjala enovitost prostora tudi sposobnost rasti in prilagajanja novim zahtevam (=razvoju), čeprav dosledno v okvirih osnovnih značilnosti »kraške« arhitekture na vseh nivojih. Tudi to bi moralo ponovno postati eden od temeljev kontinuitete kraške arhitekture, saj bi tako ohranili ne le neke njene značilnosti, ampak bi ustvarili tudi možnost aktivnega vključevanja stavbne dediščine in spomenikov v sedanji in prihodnji čas. Tako ne bi bile več potrebne težko pridobljene akcije za ohranitev posamičnih spomenikov, ampak bi bilo mogoče spomenike uvrstiti v splošne kriterije za razvoj celotnega prostora: to bi bil dejanski preporod kraške arhitekture!

Teoretično bi morali najprej izluščiti celovit pregled tistih parametrov kraške arhitekture, ki ji določajo posebno vrednost in ki hkrati omogočajo njen razvoj. Seveda ni dovolj, da ostanejo gornje ugotovitve le v okvirih varovanja stavbne dediščine ali morda celo le v okvirih izjemnih arhitekturnih spomenikov; potrebno bi bilo vključiti jih v celovito načrtovanje prostora.

V teh okvirih se najprej srečamo s pojmom prenove stavbne dediščine kot osnovno utemeljitvijo njenega varstva in hkratnim izhodiščem za načrtovanje v prostoru. Morda se bodo prenove najpomembnejših kompleksov še dalje odvijale predvsem kot kulturne akcije, vendar je ob novi zakonodaji predvsem pa zaradi današnjega aktivnega odnosa do stavbne dediščine že mogoče reči, da se bo morala v bodoče vsaka prenova vključevati tudi v prostorsko planiranje. Še tesnejšo povezavo z njim imajo povsem neizrabljene možnosti prenove velike količine (anonimne, ambientalne...) stavbne dediščine, ki si ne bo mogla nikdar privoščiti statusa izjemnega spomenika. Tu so nekateri poskusi že dokazali, da je ohranitev splošne stavbne dediščine na eni strani pogoj za ohranitev posameznih spomenikov ali spomeniških kompleksov, na drugi strani pa lahko postane pogoj tudi za racionalno prostorsko planiranje, ki zajema vse probleme od gospodarjenja s prostorom (kar navadno postavljamo kot prednostno vprašanje) pa do simbolnega in celo estetskega oblikovanja bivalnega okolja, vključujoč varstvo stavbne dediščine kot integralnega dela identitete določenega okolja.

Ce so osnovni cilji prenove ohranitev vrednot kulturne dediščine (spomenikov) na eni strani in humanizacija bivalnega prostora, ohranitev, razvoj agrarnega prostora ter bivanja v njem na drugi strani — iz vsega tega pa izhajajoče ohranjanje osnovnih sestavin identitete kulturne krajine, bi se morali zavzemati za pravo mesto prenove oziroma ohranjanja stavbne dediščine tudi v splošnih dokumentih za urejanje prostora.

Na Fakulteti za arhitekturo je bilo kot preverjanje gornjih ugotovitev obdelanih nekaj naselij, za katera je splošno znano, da sicer imajo posebne vrednote v smislu kvalitetne stavbne dediščine, a na prvi pogled nobenih možnosti, da bi bila enakopravno vključena v programiranje razvoja ali varovanja te dediščine. Vzorci so bili izdelani za različne predele Slovenije, vendar so prav za širše področje kraške arhitekture med prvimi pokazali ugodne rezultate.

Ob razčlenjevanju Livških Raven, ki so sicer na obrobju kraškega področja, imajo pa vse značilnosti prostorskega in arhitekturnega oblikovanja kraške tipologije, je bilo treba najprej razrešiti nekaj osnovnih problemov. Naselje samo še ni bilo v zadostni meri ocenjeno niti s spomeniškovarstvenega niti s prostorsko-programskega vidika, čeprav je sestavni del pomembne krajinske celote Livka (na tej osnovi naj bi se vključilo v področje mednarodnega krajinskega parka) in čeprav ima tudi dovolj široke možnosti gospodarskega razvoja. Tako je zaradi nepovezanosti obeh vidikov ostala v javnosti prisotna le ugotovitev, da naselje propada... (število družin se je od 1948 do danes zmanjšalo za polovico, stavbni fond je v slabem stanju...). Novo, podrobno preverjanje stavbne dediščine in njenega odnosa do širšega prostora je pokazalo, da bi bilo mogoče v treh fazah doseči ne le ponovno oživitve naselja z novozgrajenimi stavbami za potrebe smučarskega turizma (kot je predvidel občinski prostorski plan), ampak ohraniti vse vrednote stavbne dediščine in iz nje graditi nove možnosti. Z oživitvijo opuščanih gospodarskih dejavnosti in uvedbo novih ter z dograditvijo potrebnih novih sestavin naselja bi tako nastala RAZŠIRJENA PRENOVA (REVITALIZACIJA) VASI, ki bi bila realno izhodišče za ohranitev identitete »kraško-tolminske« arhitekture, kulturnokrajinskih sestavin pa tudi celovitega varstva etnološke dediščine. Najpomembnejša pri vsem pa je ugotovitev, da za tako vrsto varstva

sploh ne bi bilo potrebno iskati posebnih virov financiranja, ampak bi bilo vlaganje v varstvo tudi že samo po sebi ekonomsko opravičeno. Tako obliko »razširjene prenove« bi potrebovala večina vaških naselij pa tudi starejši deli mest, ki sicer ne spadajo v kategorijo »historičnih jeder«, imajo pa dovolj kvalitetno stavbno dediščino.

Če je bil vzorec Livških Raven še deloma vezan na dograjevanje obstoječe stavbne strukture, je bila sorodna raziskava podobnega obmejnega naselja Slapnika poskus, da bi izključno v okvirih že zgrajene arhitekture ustvarili potrebne možnosti za prenovo. To naselje je bilo razseljeno še bolj kot prvo in zato tudi v razvojnih dokumentih obsojeno na odmiranje. S POPOLNO PRENOVO, ki bi v celoti obnovila vse elemente stavbne dediščine in dodala le nove vsebinske vrednote, bi bilo mogoče tudi tu ohraniti in prezentirati spomeniško pomembno arhitekturo vseh nivojev brez »kulturnih« akcij. Obnova agrarne funkcije z dodatno uvedbo turizma na kmetih in možnostjo organizacije posebnih novih dejavnosti (v tem primeru je nastala zamisel o možnosti »kolonije mladih« v povezavi s sosednjo Italijo...) so tisti elementi, ki bi morali tako spomeniškem varstvu kot načrtovalcu razvoja prostora dati izhodišča za celovito družbeno akcijo.

Tretja stopnja posegov v prostor, ki na prvi pogled ni neposredna spomeniška akcija, so PROSTORSKO INTEGRIRANE NOVE GRADNJE. Ko posegamo v tako značilno okolje, kot je to kraško-primorska regija z njeno značilno arhitekturno tipologijo, se vedno postavlja nekaj vprašanj, ki so na videz nezdružljiva. Vse novogradnje so namreč ocenjevale po eni strani z likovnih, po drugi pa s tehnično-funkcionalno-ekonomskih kriterijev. Če za likovne ugotovimo, da so to predvsem simbolne, semantične ali morda celo le ideološke sestavine, je kaj lahko razumeti, da jih ni težko prekriti z mnogo bolj merljivimi merili ekonomike in vsaj navidezne funkcionalnosti. To pa je spet eden od močnih vzrokov za trditve, da je »kraška arhitektura v zatonu«.

Neposredno iz te trditve namreč izvira tudi druga: da je varstvo spomenikov le kulturna ali v najboljšem primeru še pedagoška akcija, ki naj ohrani nekaj stavbne dediščine za vzorec – s tem pa ji povsem odvzame temeljne vrednosti v oblikovanju širšega prostora, njegove identitete pa tudi osnovnih likovnih odnosov v tem prostoru (ambientalne, krajinske in podobne komponente likovno-prostorskih vrednosti kulturne dediščine). Če bi torej uspeli uveljaviti kontinuiteto identitete arhitekture v širšem smislu, torej tudi v okviru novozgrajenih stavb, bi ostala kvalitetna stavbna dediščina še naprej nosilec (merilo) vrednot in s tem tudi ne bi več obstajalo vprašanje o umestnosti ali neumestnosti vlaganja družbenih sredstev v njeno ohranjanje. Hkrati pa bi zagotovili tudi ohranitev in razvoj tistih delov tipologije arhitekturnega oblikovanja, ki so nosilci identitete kulturne krajine, kulturnogeografskih regij in v našem primeru »kraške arhitekture«.

Ob nekako neopaznem izpodrivanju gornje ideje z vsakodnevnim vgrajevanjem novih, tujih oblik arhitekture v obravnavani prostor so bile morda najbolj boleče izkušnje na Tolminskem po potresu. Breginj pred potresom in po njem, to sta dva svetova, od katerih je le prvi dajal vsakdanu svojih prebivalcev dovolj osebnih sestavin, da so bile razpoznavne v ožjem in širšem prostoru; od tod tudi tako veliko zanimanje in tako visoke ocene, ki jih je sicer skromna arhi-

tektura dobivala pred katastrofo od strokovnjakov in od povsem vsakdanjih obiskovalcev. Novi Breginj je ne le uničil kulturno krajino in onemogočil kakršnokoli povezavo z okoljem, saj je uničil tudi najboljšo obdelovalno zemljo, ampak je odtujil tudi človeka od arhitekture kot materializacije njegovih medsebojnih odnosov in načina življenja. Ali res ni bilo mogoče doseči gradnje novega naselja drugače kot z uvedbo tujka? Ali res ni mogoče v sedanjem času zgraditi nove arhitekture v nadaljevanju principov, ki so zrasli iz povezave med človekom in okoljem, ampak le z uporabo »tehnoloških« principov, ki so celo dvomljive vrednosti?

Eden od modelnih preizkusov je bil narejen v neposredni bližini Breginja. Stanovišče je bilo podobno kot Breginj porušeno v evforiji gradnje nadomestnih, »bolj sodobnih« oblik bivališč – ali pa morda v strahu pred ponovitvijo naravne katastrofe (?). Tudi tu je nastalo montažno naselje, položeno v obliki začasnega taborišča ali v obliki povsem neinventivne in individualistične stanovanjske soseske, kar je razvrednotilo kulturno krajino in nasilno spremenilo odnose med prebivalci naselja. Kot posebno vprašanje se je ob tem pojavila trditev, da samo sodoben način gradnje omogoča kvalitetnejše in cenejše rešitve, nikakor pa ne klasičen način – s tem pa da se je seveda treba v celoti odpovedati tudi posebnim sestavinam oblikovanja arhitekture, značilnim za krajevno ali regionalno tipiko stavbarstva.

Kmalu je postalo očitno, da predlagalci novih gradenj sploh niso (nikjer!) skušali preverjati, zakaj je bila nekdanja arhitektura postavljena v posebnem odnosu do geografskih, mikrolokacijskih ali oblikovalskih pogojev. Že urbanistično preverjanje je dalo za Stanovišče (kjer je bilo še pred pol stoletja 50 stavb...) osnovno izhodišče, da bi bila tudi v današnjih pogojih gospodarjenja s prostorom in urejanja bivalnega okolja najprimernejša lokacija na mestu nekdanjega (po potresu odstranjenega) naselja. Tudi ocena širših zakonitosti je dala prednost naselju, ki bi bilo spet do določene mere naslonjeno na obdelovalno zemljo, saj bi po vseh predvidevanjih in anketah to moralo biti pol kmečko in pol delavsko naselje, kakršna so postala tudi vsa tista, ki so bila zgrajena nanovo kot izključno delavska (Breginj...). Z upoštevanjem dejstva, da je naselje sestavni del značilne kulturne krajine visokih vrednosti, da spada v širši krog značilne kraško-tolminske arhitekture in da je še živo prisotna njegova prvotna podoba, so bila tudi izhodišča za oblikovanje nedvoumna: nasloniti se je treba na temeljne značilnosti oblikovanja in hkrati ustvariti možnost uporabe sodobnih gradiv, konstrukcijskih principov, zahtev po sodobnem bivališču in realni ekonomiki.

Kvalitetni sestavni del nove arhitekture so zato postale celo take arhitekturne sestavine, kot so bili nekdanji leseni mostovži (ganki), razporeditev in tipično oblikovanje odprtín, oblike streh in, kot najpomembnejše, princip možnosti rasti (»fazne gradnje«, kot bi to imenovali v današnji arhitekturi); vse to je mogoče uporabiti smiselno tudi brez nepotrebnega historiziranja. S premišljeno uporabo serijskih gradbenih elementov (predfabricirane armature, serijsko izdelanih oken, modularnih zidakov itd.) je nastal sistem, ki hkrati omogoča rešitev dveh problemov. Stavbe je mogoče graditi razmeroma enostavno, brez posebne mehanizacije in iz najcenejših gradbenih elementov, ki so danes na tržišču, obenem pa tako imenovani »moduli«, iz katerih so stavbe sestavljene, omogočajo rešitve

sodobnih funkcionalnih zahtev ter kontrolirano, a vseeno kreativno individualno izgradnjo. Probleme ekonomike rešuje hkrati poenostavljena tehnologija gradnje in možnost faznosti. Po drugi strani so vsi ti elementi tako izoblikovani, da kljub uveljavitvi individualnih, raščenih sistemov stavb zagotavljajo, da oblikovanje ostaja v okviru bistvenih sestavin, značilnih za širši prostor (kulturno krajino) tako na urbanističnem kot na arhitekturnem nivoju: s tem pa rešujemo problem identitete arhitekture in posredno tudi stavbne dediščine! Ta ostane ne le muzejski eksponat, temveč merilo in realna sestavina prostora v najširšem družbenem smislu.

Ce povzamemo nekatere od rezultatov modelnih študij, bi lahko ugotovili predvsem to, da **v današnjem in prihodnjem obdobju vedno močnejše povezuje varstvo stavbne dediščine in arhitekturnih spomenikov z nalogo celovitega urejanja prostora.** Tako kot ponekod že postaja možnost prenove mestnih in vaških kompleksov (»jeder«...) izhodišče za racionalno urejanje prostora, bo moralo postati tudi varstvo posamezne stavbne dediščine ali še bolj kulturne krajine sestavni del urejanja prostora. Še več, izboriti si bomo morali posebno mesto stavbne dediščine v tem procesu, ki naj ne bo več le akcija kulturno osveščene peščice, ampak sestavni del vseh družbenih prizadevanj. To pa bo mogoče le, če bo tudi z ozko strokovnega vidika varstva stavbne dediščine postala naloga varstva ne več čuvanje izbranih delčkov tega bogastva, ampak celovita in kar najširša naloga v prostoru!

Da bi lahko dosegli tako stopnjo drugačnega gledanja na stavbno dediščino (in s tem tudi na osnovne značilnosti arhitekture) – da bi torej spremenili geslo »zaton kraške arhitekture« v »prenovo kraške arhitekture«, bi bilo potrebno dodati osnovnim oblikam varstva spomenikov tudi sodelovanje varstveno usmerjenih strokovnih delavcev v oblikovanje popolnih ali razširjenih prenov in v nastajanje nove arhitekture v prostoru, kjer je stavbna dediščina posebej kvalitetna ali pa kjer je kljub svoji priznani vrednosti v nevarnosti, da propade. Pogoji za uvedbo teh metod pa zahtevajo vsaj dvojne novih izhodišč oziroma okvirov za nove naloge.

Proučitev področja ne bi smela biti opravljena le v ločenih raziskavah o spomeniški ali ekonomski vrednosti posamične arhitekture, temveč bi morala zajemati tudi (ali predvsem) primerjalno preučevanje. To pa obsega z vidika spomeniškega varstva tipološko ovrednotenje kulturne krajine, naselij in arhitekture kot medsebojno povezanih in hkrati samostojnih sestavin zakonitosti oblikovanja bivalnega okolja (nekateri to imenujejo preprosto: tipologija arhitekture...), v katerih postanejo posamični spomeniki arhitekture merila za vrednosti. Tako bi bila stališča varstva kulturne in naravne dediščine utemeljena vloga spomenikov v najširšem družbenem merilu. Druga oblika tipoloških zakonitosti bi morala preveriti področje z vidika gospodarskih in socialnih parametrov ter s posebnim ozirom na način življenja v tem prostoru; v tem primeru bi morale biti raziskave objektivne tudi do tiste mere, ko ne izključujejo tudi stavbne dediščine kot nosilca že zgrajene strukture človekovih posegov v prostor ter vseh možnosti, ki jih v dolgoročnem smislu ta dediščina nudi. Proučitev področja torej ne bi smela biti v nobenem primeru enostranska, saj je bilo mogoče ugotoviti v vseh izbranih primerih, da je bil prav to vzrok za odklanjanje možnosti ohranjanja stavbne dediščine ali za njeno vgrajevanje v življenje.

Paralelne študijske obdelave možnosti izrabe prostora in arhitekture bi morale odstraniti nevarnost izključevanja katerekoli komponente. Tako bi moralo spomeniško varstvo vzporedno z urbanističnim planiranjem ugotavljati kriterije in možnosti za ohranjanje in vključevanje stavbne dediščine v družbeno planiranje, ob tem pa so morda najvažnejši analitični vzorci in variantne možnosti, ki iz takih med seboj dopolnjujočih se študij izhajajo.

Preprosto povedano: če bi hoteli dobiti čimbolj popolne prostorske ureditvene načrte, ki bi vključevali tudi varstvo stavbne dediščine, bi morali za obravnavani predel najprej opraviti preverjanje možnosti, ki nam jih že obstoječa dediščina nudi ali pogojuje, iz tega (ali ob tem) pa šele načrtovati vse novo. Tako bi ustvarili poleg možnosti ohranjanja stavbne dediščine in identitete prostora povsem nova ekonomska in vsebinska izhodišča, kot so pokazali skoraj vsi obdelani modeli.

(Izbor nekaterih modelnih študij, izdelanih na Fakulteti za arhitekturo v okviru preverjanja in uveljavljanja navedenih teoretičnih izhodišč – v seznamu niso vštete študije ali načrti za prenavo mestnih jeder ter tipološka dokumentacija naselij in arhitekture, ki že pokriva pretežni del Slovenije; študije so bile izdelane v okviru seminarja Katedre za teorijo in zgodovino arhitekture kot diplomske naloge ali kot samostojne raziskovalne naloge: Slapnik (Prinčič), Stanovišče (Rot), Livške Ravne (Rot), Kobjeglava (Rustja), Solkan, Tolmin, Goče (Rener), Planina pri Rakeku (Weingerl), Vrhnika (Furlan, Vintar, Lenaršič), vaška naselja na južnem delu Ljubljanskega barja (Gabrijelčič s sodelavci), Naselja osrednjega dela Kočevske, Naselja ob zgornjem toku Krke, Naselja na osrednjem Kozjaškem, Bukovica, Volča, Danje, Sorica, Bukovica (Marinko s sodelavci); Cetena Ravan (Pušnik), Martjanci (Kert), Zlatoličje, Marjeta na Dravskem polju, Župečja vas, Slivnica in Orehova vas (Krašovec). Ugotovitve so deloma utemeljene tudi z rezultati raziskovalne naloge Arhitektura v slovenskem prostoru).

KRASU ZVONI

Nace Šumi

Na našem zborovanju je že tekla beseda o priznanju *statusa ljudske arhitekture* v svetu umetnosti oziroma oblikovanja. Znano je, da sodi ta skupina spomeniške dediščine med najmlajše, ki so jim priznali ne samo splošno spomeniški, marveč prav posebej oblikovno pomemben značaj. Še v prejšnjem stoletju je veljala vsa pozornost znanosti in nastajajoče spomeniškovarstvene službe pri nas predvsem klasičnim spomenikom, v prvi vrsti cerkvi in gradu. Zlagoma pa se je odpiralo obzorje tudi za povzdigo urbanih naselij in meščanskega stavbarstva v svet spoštovanih in za kulturno življenje potrebnih vrednot, na koncu te lestvice »demokratizacije« pogledov je prišla na vrsto tudi ljudska ustvarjalnost in s tem obsežno področje ljudskega stavbarstva, ki nedvomno odločilno sooblikuje obraz domovine.

Kraška ljudska arhitektura ima v slovenskem merilu v tej vrsti nedvomno prav *posebno mesto*. Najpoprej zato, ker je v danes razredčenem gradivu ljudske stavbarske dediščine najbolj *kompaktno ohranjeno področje z najbolj številnimi spomeniki* ljudskega ustvarjanja – kljub vsem izgubam v zadnjem času. Drugod na Slovenskem so namreč spomeniki ljudskega stavbarstva že zelo maloštevilni. Tako so na primer v Prekmurju v prejšnjem letu v pristojnem Zavodu našli komak kakih dvajset še ohranjenih domačij. Drugič pa je kraška ljudska arhitektura tudi po svojih *konstrukcijskih in oblikovnih značilnostih* izjemna v našem gradivu. S pretežno kamnitno gradnjo in značilnimi kritinami ter kompozicijskimi lastnostmi pomeni v mozaiku Slovenije *mediteransko prvino*. Na ta način na zelo izpostavljenem mestu zaokroža pisanost regionalne arhitekture. Kraška ljudska arhitektura je, tretjič, pomembna za nas tudi po tem, da se nadaljuje tudi onstran državne meje v Italijo, kjer živi slovenska narodna skupnost in ima to arhitekturo za del svoje *nacionalne identitete*. Zavaljo tega nikakor ni naključje, da se za usodo kraške ljudske arhitekture tako močno zanimajo tudi Slovenci v našem zamejstvu ter za njeno ohranitev zastavljajo vidna prizadevanja tudi znanost sosedov. In navsezadnje je kraška ljudska arhitektura neodtujljiva sestavina tistega celovitega Krasa, ki si je bolj kot katerikoli drugi pojav tudi kot *pojem* utrl pot v svetovno kulturno zavest.

Kraška ljudska arhitektura seveda nikakor ni zgolj likovno zanimiv pojav, saj je kot celota *pričevanje o zgodovinskem življenju* tega dela slovenske dežele, vendar z odmikanjem od historično pogojenega stavbarskega ustvarjanja vse bolj pridobiva ravno na *kulturnem pomenu*. Znani potres v Posočju je tako ugotovitev v polni meri potrdil. Slovenci onstran državne meje so že tedaj vztrajali na ohranitvi oziroma obnovi porušenega stavbnega fonda, medtem ko smo v matični domovini z najpomembnejšim delom tega spomeniškega

fonda ravnali prav mačehovsko. Izguba Breginja, v katerem so odmevali močni elementi kraško mediteranske stavbarske kulture, naj bi bila opomin, da se kaj takega ne sme več ponoviti.

Kras je danes *ogrožen*, ogrožen do take mere, da opravičuje tudi naslov tegale sestavka. Med nevarnostmi, ki nenehno postavljajo obstoj kraške dediščine pod vprašaj, je *stihijška modernizacija* povojnega časa, v največji meri zadnjih dvajsetih let. Ta modernizacija po eni strani seveda govori o življenjski sili kraškega podeželja, po drugi strani pa nove življenjske kali speljuje v problematično smer. Poglejmo, kar nam je ta neusmerjeni in nepripravljeni proces že doslej prizadel. Najpoprej *razpršenost* novih gradenj, ki se kar nič ne ozirajo na stoletja utrjeno, spoštovano in gospodarno *sklenjenost* vaških naselij, a prav tako tudi redkih polurbanskih tvorb na tem ozemlju. Tak način moderne urbanizacije zgovorno priča o razvrednotenju zemlje oziroma zemljišč z vsemi posledicami v gospodarstvu in zavesti. Prinesel nam je poleg tega ravno pri novogradnjah *ново merilo*, ki nikakor ni usklajeno z merilom starih naselij. Ta *neusklajenost* pa povzroča nepotrebne napetosti. Prav tako je *stihijška modernizacija* boleče prizadela tudi samo staro kraško ljudsko arhitekturo, deloma z *rušenjem* ne samo posameznih sestavin, ampak tudi stavbnih celot, potem z *odstranjevanjem najdragocenejših prvin*, na primer kamnitih, kamnoseško bogatih sestavin, ter iznakazila zaokrožene likovne celote z vnašanjem zgolj *modnih domislekov in materialov*.

Taka modernizacija je seveda tembolj boleča, ker dandanes že zajema kraško arhitekturo domala v celoti. Zakaj že pred časom se je ustavilo razsejvanje nekaterih predelov in na vrsti je obnavljanje starega stavbnega fonda.

Če se vprašamo, kje so razlogi za tako stanje, potem je dejavnikov, ki so k tej podobi prispevali, nedvomno več. Na prvem mestu velja ugotoviti, da je začrtana smer stihijška modernizacija nasledek *neurejenih, nezrelih*, in *strokovno neutemeljenih* pogledov dejavnikov, od snovalcev posegov do delavcev v upravnem postopku. Dokazati je mogoče, da se je taka modernizacija odvijala z blagoslovom pristojnih služb, ki so zadolžene za pametno gospodarjenje in urejanje prostora ter za prenovu stavbnega fonda in njegovo dopolnjevanje. Zelo značilno je, da na našem posvetovanju kljub vabilu manjkajo prav delavci *upravnih služb*, ki smo jim v prvi vrsti namenili našo prireditev. Kaj nam namreč pomaga znanstveno preučevanje kraškega stavbarskega fonda in njegova popularizacija, če izsledki analiz in predlogi režimskih določil ne najdejo pravega odmeva v upravnem postopku. Prav isto velja za delež *projektantov*, snovalcev novih gradenj in posegov v staro dediščino. Seveda je vprašanje, koliko so bili k takemu poslu doslej pritegnjeni. Toda nedvomno se prav pri oblikovalcih kaže iz leta v leto vse močnejši interes po sodelovanju pri prenovi podeželja, ne samo mest, med drugim že zaradi zmanjšanja in usihanja večjih investicij v nove gradnje. Najbrž velja reči, da je sodelovanje tudi projektantov s pristojno spomeniško službo še premajhno ali pa se odvija na napačnem nivoju. Toda tudi *spomeniško varstvena služba* sama ni brez greha pri neugodnem poteku prenove. Vsekakor je mogoče reči, da to sodelovanje doslej ni rodilo zaželenih sadov, da vsaka stran hodi po svoje in da ni skupnega jezika, ki naj bi se kazal po eni strani v *popolnem spoštovanju ugo-*

tooljenih vrednot dediščine in na drugi strani v *ustvarjalnem pristopu* k prenovitvenim posegom. Ta trenutek se da ugotoviti predvsem prizadevanje oblikovalcev, da bi ustvarjanje novega zagotovili na ravni transpozicije zgodovinskih likovnih prvin in zasnutkov v moderno oblikovanje. Redke lastovice v tej smeri še ne pomenijo pomladi, če pri tem samo pomislimo, da so na uradnem mestu v središču Krasa ta hip za prenovu podeželja na voljo na primer tipski projekti iz Srbije, ne pa vzorci, prilagojeni prav temu terenu.

Toda očitno je, da smeri prenove kraške arhitekture ni mogoče snovati brez *temeljnih odločitev o usodi* Krasa, gospodarstva na tem ozemlju in kulturnega utripa v dem delu slovenske zemlje. Nedvomno drži, da za razloček od perspektiv, ki smo si jih izoblikovali za mesta, za podeželje in s tem tudi za Kras nimamo jasnih *strateških odločitev* o nadaljnji usodi. Še zmeraj niso dovolj nazorno zakoličene osnove gospodarjenja, ki bi ponudile zadovoljiv in varen okvir tudi za prenovu. Ne vemo, kakšen bo delež kmetijstva, kakšen delež drugih dejavnosti. Vsekakor pa moramo biti pripravljeni na spremembo funkcij dobrega dela kraške arhitekture.

Kolikšne so nejasnosti v tem pogledu, a tudi kakšne nevarnosti za ohranitev Krasa in smer njegove prenove, nam razločno kažejo pred desetletjem sklenjeni *osimski sporazumi*. Če se prav spominjam, se je pred desetletjem ob zasnovani industrijski coni govorilo o blizu 10.000 delovnih mest, kar pomeni v celem blizu 40.000 novih prebivalcev. Ker je bilo hkrati rečeno, da se stanovanjski fond za potrebe te cone obravnava dislocirano po Krašu, pomeni uresničitev te zamisli podvojitev prebivalstva, ki vsekakor ne bi moglo biti v pretežni večini slovensko, zrastle torej iz kulturnih tradicij tega dela dežele. Isto velja nedvomno tudi za italijansko stran. Tako razmišljanje kaže, da zamisel ni bila dovolj domišljena, saj ni mogoče verjeti, da bi kdo hote želel spreminjati položaj na danes sklenjenem slovenskem etničnem ozemlju tostran in onstran državne meje. Gre torej za zelo pomembno vprašanje, ki ga ni mogoče dati z dnevnega reda brez novih presoj.

Po povedanem, kajpak ni veliko razlogov za pretiran optimizem glede možnosti za ohranitev Krasa, zadnje sklenjene in monumentalno pozidane slovenske regije. Vendar moramo storiti vse, kar je v naši moči, da to dediščino ohranimo, saj bi njena izguba katastrofalno zaokrožila bilanco naše generacije, ki je ob vsem gospodarskem in družbenem napredku v nekaj desetletjih dopustila okuženje zraka, vode in iznakaženje pokrajine.

Kaj velja storiti?

Najpoprej je treba zbrati dovolj sil za *evidenco in preučitev ogroženega stavbnega gradiva*. Pri tem računamo vsekakor na sodelovanje skupine strok, med drugim tudi umetnostne zgodovine in etnologije. Šele izčrpna evidenca in obdelava tega fonda nam lahko pokaže vse bogastvo dediščine. Pri tem se ni treba izolirati od sosedov, ki prav tako plodno odpirajo nova spoznanja o kraški arhitekturi. Znano je, da se pobude v to smer prav zdaj pripravljajo tudi na tržaški oziroma italijanski strani. Takó zbrano gradivo je treba objaviti z vsemi arhitektonskimi in fotografskimi dokumenti vred, da bi bil tako na voljo ne le prizadetim uradnikom in oblikovalcem, marveč najširši zainteresirani javnosti, ki ji ne more biti vseeno, kaj se bo s Krasom zgodilo.

Kraška ljudska arhitektura namreč *ni lokalni problem* sežanske občine ali Trsta, marveč vse slovenske in širše mednarodne skupnosti.

Obdelano gradivo bo hkrati najboljša osnova za *snovanje vseh vrst posegov v dediščino* in za dopolnjevanje krajinske podobe Krasa. Šele taka obdelava postavlja razločne meje med tistim, kar moramo ohraniti, in kar je potrebno spremeniti in dopolniti. Zaželeno smer prenove je lahko bistveno varnejša, če bi tako spomeniškovarstvena služba sama kakor drugi snovalci izdelali *serijo modelov*, ki naj rabijo za orientacijo pri prenovi. Vsekakor pa nobena še tako radikalna potreba po varovanju *ne omejuje ustvarjalcev novega*, o čemer nekateri tako radi govorijo. Treba je le doseči tisto strpnost, občutljivost in domiselnost hkrati, ki bodo omogočile *harmonično dopolnjevanje* starega z novim. V ta namen se bo morala spremeniti tako miselnost tistih arhitektov, ki v karikiranem nadaljevanju Plečnikovega gesla »Vi ste sol naroda« menijo, da je vse sporočeno le temelj za njihovo uveljavljanje, prav tako pa tudi miselnost tistih, ki skušajo usmerjati prenovu po neustvarjalnih obrtniško-mehaničnih tirnicah.

In končno nas seveda za uspešno varovanje in prenovu Krasa ter vse druge ljudske stavbarske dediščine čaka orjaška naloga: *vzgojiti* ljudi že od mladih nog tako, da bodo videli in spoštovali vrednote naših prednikov ter tako s širokimi razgledi potrjevali našo splošno humanistično usmerjenost.

ETNOLOŠKA STAVBNA DEDIŠČINA NA OBMOČJU OBČINE SEŽANA

Bojan Klemenčič

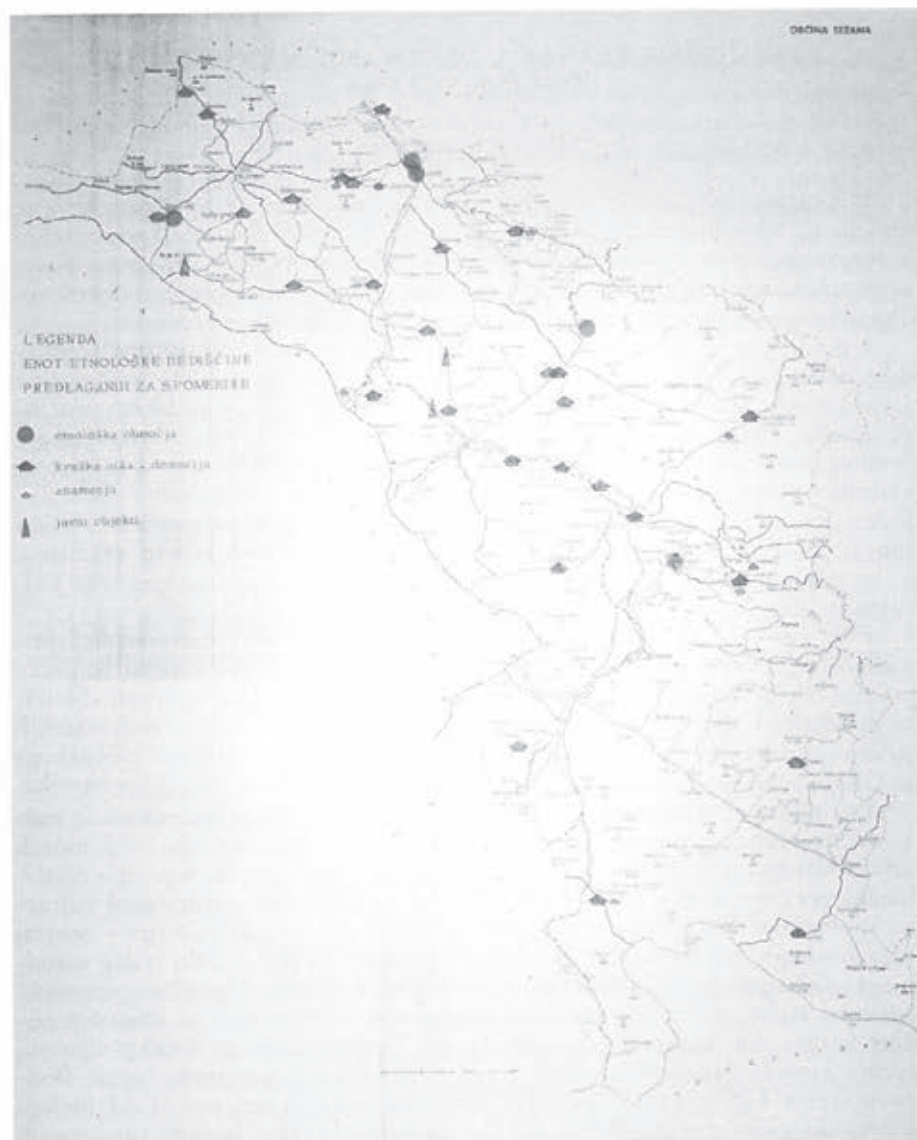
V tem pregledu stanja nepremične etnološke dediščine na Krasu smo se omejili na območje občine Sežana, kjer smo pravkar dokončali topografijo kulturne dediščine za potrebe prostorskega plana ter izdelali strokovne osnove za razglasitev kulturnih spomenikov. Tako omejeno območje pa je dovolj veliko, da zaobsega vse bistvene probleme kraškega kulturnega prostora.

S predlogom razglasitve posameznih etnoloških enot za kulturne spomenike poskušamo doseči kar največjo zaščito te vrste materialnih prič načina življenja in ustvarjanja ljudi na tem zanimivem kulturno-geografskem prostoru. Predlagani etnološki spomeniki predstavljajo kvalitetni vrh ljudskega stavbarskega oblikovanja in zgodovinski prerez razvoja oblikovanja od preproste enocelične zasnove do obsežne, z adicijskim nizanem zrasle kraške domačije. Poleg pregleda razvoja te mediteranske hiše so v predlogu za razglasitev zajeti tudi objekti javnega pomena, kot so komunske kašče, vodnjaki in znamenja, ki so prave ljudske umetnostne mojstrovine in bivanjska identiteta tega kulturnega območja.

Od območij smo izbrali naselji Štanjel in Škocjan, ki predstavljata kompleksni kulturni območji, izrazita primera kraškega rurizma s kar urbanistično zasnovo srednjeveških mest, pozidanih v nizih (»gase«), in najbolj slikovita poudarka kulturne krajine obravnavanega območja. Ob teh dveh naseljih pa smo izbrali tudi ožja območja ambientov vaških trgov Kobdila, Gorjanskega in Griž – tako karakterističnih prostorov shajanj in razhajanj kraškega človeka.

Pri izboru smo upoštevali kriterije tipičnosti, kvalitetne izjemnosti in rednosti določenih objektov ljudskega oblikovanja. Pri tem pa smo morali upoštevati tudi gradbeno stanje posameznih objektov. Zaradi tega smo izločili nekatere (npr. domačijo Golac 20), ki bi sicer zaslužila uvrstitev med kulturne spomenike. Važen kriterij izbora je bila zastopanost stavbnih tipov znotraj tega širokega, mediteransko pogojenega prostora. Tako je bilo poleg osrednjega kraškega tipa, ki ga determinira predvsem kvalitetnejši gradbeni material-apnenec, treba upoštevati tudi ostale regionalne stavbne tipe na območju občine Sežana, kot so kraško-brkinski (prim. Orehek h. št. 4), kraško-vipavski (prim. kmečki dvorec v Lisjakih, h. št. 1, 2, 3) in kraško-istrski (prim. Podgorje 52 in Golac 45). Izbor upošteva tudi socialno strukturo: od malega kmeta do premožnejših lastnikov, kot so veliki kmetje, lastniki furmanskih gostiln in lastniki trško-meščanskih hiš (primera trško-meščanske zasnove v Tomaju 33 in Senožeče 22, 23).

Izbor znamenj predstavlja le najkvalitetnejša dela ljudskega oblikovanja iz tipološko raznovrstne množine teh krajinskih in prostorskih poudarkov od

Enote etnološke dediščine, predlagane za spomenike
The units of ethnological inheritance propound for memorials

Osrednji kraški stavbni tip: domačija
Gabrovica št. 69
The central type of the Karst building, the
home in Gabrovica 69

Kraško-brkinski stavbni tip:
domaćija Orehek št. 4
The type of the building in Karst
and Brkini, the home in Orehek 4

Kraško-vipavski stavbni tip:
kmečki dvorec Lisjaki št. 1, 2, 3
The type of the building in the Karst
and Vipava, country-seat in Lisjaki 1, 2, 3

Kraško-istrski stavbni tip:
domaćija Podgorje št. 52
The type of the building in the Karst
and Istra, the home in Podgorje 52

najstarejšega ohranjenega zidanega znamenja s poslikano nišo in plastiko sv. Antona iz 15. stoletja; nadalje so zajeti značilni kamniti križi – »pili« v Štjaku, Dolnjih Vremah in Skopem z ekspresivno obdelavo reliefnih motivov, zidana znamenja z nišami v Gaberčah, Kobjeglavi in Vogljah ter sestavljeni znamenji s kvalitetno, kar stilno plastiko iz 19. stoletja v Hrušici z Janezom Nepomukom in v Vremskem Britofu s skupino motiva sv. Jurija v boju z zmajem.

Zidano znamenje sv. Antona z nišo, Podgorje
The chapel made of stone of St. Anthony
with the niche, Podgorje

Drugi objekti javnega značaja so zastopani s kar karakterističnim ljudskim posnemanjem stilnih umetnostnih vzorov, tako naprimer vodnjak v Brjah pri Komnu z motivom Kristusa in Samaritanke pri vodnjaku ter komunski kašči v Šmarjah in Križu, ki skušata biti dostojen ljudski spremljevalec cerkvene arhitekture.

Razvoju oblikovanja kraške hiše lahko v izboru spomenikov kontinuirano, v sosledju zgodovinskih stilov oziroma v sosledju odmevov teh stilov na ljudsko umetnost, lahko sledimo do najstarejših ohranjenih stavb iz 16. st. Pred tem obdobjem si stavbni razvoj na Krasu na podlagi ohranjenih fragmentov in tipičnega arhitekturnega relikta – enoceličnih pastirskih zavetišč, tako imenovanih »hišk« – lahko le hipotetično zamišljamo.

Iz 16. stoletja so se ohranili etažni, enocelični objekti z zunanjim stopniščem, z ravnim ali obokanim stropom in s poznogotskimi portali s porezanimi robovi ali s portali z masivno, ravno preklado z monolitnim pristreškom (primera Štjak 15 in stara kaplanija Povir 68) in s podobno okrašenimi, malimi kvadratičnimi okni. Ta tip se modificira skozi 17. stol. in prvo polovico 18. stoletja v večprostorno, vrhhlavno oz. vrhkletno hišo z zunanjim kamni-

tim ali lesenim stopniščem, z zunanjim povezovalnim hodnikom – »gankom«, značilno strmo, dvokapno streho, krto s skrlami, in ognjiščem, ki se seli v slikovite spahnjence z dimniki. Te spahnjence presenetljivo prevzemajo oblike cerkvenih prezbitarijev: so krožno, kvadratično in triosminsko zaključene.

Furmanska gostilna, Lokev št. 138
Waggoners' Inn, Lokev 138

Druga polovica 18. in začetek 19. stoletja pomenita v arhitekturnem pogledu na Krasu razmah tipa furmanskih gostiln (najbolj ohranjeni primeri so še v Gorjanskem, h. št. 83 – z enim najlepših vodnjakov, v Lokvi, h. št. 138, v Štorjah, h. št. 30 in v Vremskem Britofu, h. št. 9 – z reprezentančnim portalom). Te imajo ambiciozno, po trško-meščanskem zgledu obdelane fasade s konzolnim strešnim vencem, s simetrično urejenimi okenskimi osmi, s poudarjeno vhodno osjo s konzolnim balkonom in z po meščanskem zgledu z uvedenim mezaninskim nadstropjem (podstrešjem), ki se v ljudskem stavbarstvu 19. stoletja uveljavi kot idealna rešitev prehoda od skrlaste in slamnate strehe k plitvejši korčni strehi. Vzporedno z razvojem stanovanjskega dela raste tudi razvoj domačije v širino z adicijskim nizanem poslopij, vse do značilne domačije zaprtega tipa, ki oklepa borjač, omejen še z visokim zidom, retrofasadami sosednjih domačij in z reprezentančnim uvoznim portonom. Ta najbolj razširjena podoba kraške domačije, ki je, zasnovana na starejših osnovah, stilno oblikovana v ljudski inačici klasicizma, je v izboru predlaganih spomenikov zastopana z domačijami v Mërčah (h. št. 3), v Ocizli (h. št. 26), v Šibeljih (h. št. 6), v Škrbini (h. št. 24), v Šmarjah (h. št. 2), Vrhovljah (h. št. 13) in v Volčjem gradu (h. št. 52).

Spontani razvoj kraškega kmečkega stavbarstva vse do dvajsetih let tega stoletja prvič prekinajo težnje po planiranem oblikovanju javnih objektov ita-

lijanskih zasedbenikov, z jasnimi ideološkimi usmeritvami. Destrukcijo kraške domačije pa je pospešila nagla gospodarska rast po zadnji vojni in višji gospodarski standard, ki korenito spreminja celotno kraško kulturno krajino z nekontroliranimi posegi, ki so jim vzor univerzalistične malomeščanske, brezkrvne oblikovalne formule, ki smo jim priča tudi v širšem prostoru. Stopnja destrukcije na Krasu je lepo razvidna iz intervala dveh topografskih pregledov, ki jih je opravil Zavod za spomeniško varstvo Gorica v letih 1971 in 1983. V 12 letih se je število evidentiranih enot etnološke dediščine zmanjšalo od približno 1700 na približno 700. Posebej naj ob tem navajanju številk opozorimo na zaskrbljujoče propadanje ljudske dediščine na območju Brkinov, ki bi že zaradi izjemno nekvalitetnega materiala (peščenjak in slama) in manj ambicioznih zasnov domačij potrebovala nov, drugačen in poseben pristop do varovanja.

Kljub velikemu zavzemanju in uspehim spomeniške službe pri ohranjanju kulturne dediščine na Krasu (ob tem naj omenimo vsaj največjo spomeniško-varstveno akcijo na Krasu, v Stanjelu), pa zaključujemo pesimistično z grajo za nas tako značilnega negativno usmerjenega trenda na primeru urejanja Škocijanskih jam, ki je usmerjen le v »industrijski turizem«, ki se bo zgodil in godil le v podzemlju – kulturna dediščina pa bo kljub možnostim in smernicam samevala in ... tonila.

PODOBA KRAŠKE KULTURNE KRAJINE V SLIKARSTVU SILVESTRA KOMELA

Stane Bernik

Oznako Komelovega slikarstva, tesno povezanega s kraško krajino, je poročevalec najprej uporabil za uvodno razmišljanje o dorečenosti definicije pojma **kulturna krajina**, zlasti z vidika vizualnih sestavin njene opredelitve. Za izhodišče je uporabil definicijo, zapisano v Likovnem leksikonu CZ (Ljubljana, 1979), ki govori o kulturni krajini kot »območju, na katerem se je ob človeških dejavnostih razvil značilni krajinski vzorec, ki odseva ekološko-gospodarsko uravnovešenost in poudarjene likovne kvalitete«. Poročevalec, ki je kot strokovni urednik tega leksikona priredil to v stroki uveljavljeno obrazložitev v smislu operacionalne spomeniškovarstvene kategorije, ugotavlja, da je zaradi zožitve problema na bistveno, nezadostno poudarjena kompleksnost tega pojma, zlasti s stališča vizualnosti. To oblikovno večplastno strukturiranost, ki jo zajema pojem kulturne krajine, lahko opazujemo in utemeljujemo z različnih strokovnih vidikov, bila je tudi predmet številnih teoretičnih in vsebinsko-morfoloških raziskav, od tistih, ki so se posebej ukvarjale s perceptivno-označitvenimi razsežnostmi problema (poročevalec se je ustavil ob nekaterih dognanih znanjih teoretikov K. Lyncha in C. Norberga-Schulza, predvsem ob pojmihi tipologija in genius loci, ki sta še posebej poudarjeni maksimi postmodernizma), do tistih, ki poskušajo morda bolj s stališča operacionalne opredelitve pojma kulturne krajine prispevati k vzpostavitvi prepričljivejše interdisciplinarne komunikacije. Kot aktualna primera tega prizadevanja je razčlenil nekatere poglede arhitektov in teoretikov Francoza J. P. Lenclosa (*Les couleurs de la France. Maison et paysages*, Pariz 1982, soavtorica D. Lenclos) in Rusa A. V. Bokova (Kategorii kulturnogo landsafta, Tehničeskaja estetika, Moskva, 1982, 2, pp. 11-18). Kot neposredno navezavo na izbrano temo pa je omenil izročilo umetnostnozgodovinske in konservatorske stroke. Pri tem je poudaril prispevek F. Steleta, ki je s svojo umetnostno geografsko metodo ne le odprl načelno problem kulturne krajine kot posebne kategorije, marveč je takšno opredeljevanje v svojih mnogih delih povezoval tudi s slikarstvom, kiparstvom in grafiko, ki so, po njegovem, prav tako polno izražale duha prostora, v katerem so bile ustvarjene ali pa bile vsebinsko povezane z njim. N. Šumi je poglobljajal ta izhodišča in jih še bolj integriral k jedru zastavljenega umetnostnega problema, se pravi k opredeljevanju bistvenih razvojnih oznak njegove vsebine. Za samo razpravljanje o načetem problemu pa je poročevalec kot zanimiv diskurz omenil Šumijevo ukvarjanje s problemom barve v besedilu Jakopič in barvni svet v slovenskem slikarstvu (Sinteza, 1969, 15, pp. 8-12). Kot pomembne je poročevalec navedel tudi številne ugotovitve in misli, ki so bile zapisane v seriji člankov in intervjujev v Sintezi (1965, 3) po simpoziju Problemi slovenske (kulturne) pokrajine, kjer so I. Curk, D. Komelj, F. Zupan, M. Tršar in A. Bassin razgrnili zgodovinske in sodobne povezave likovne ustvarjalnosti v razmerju s pojmovanjem kulturne krajine. Posebej zanimiv za obravnavano temo je bil tisti del tega pisanja, kjer so se kritiki pogovarjali z umetniki, ki so se izkazali kot pretanjeni opazovalci vizualno in vsebinsko kompleksnega sestava krajine in analitiki lastnega dela.

To uvodno razmišljanje je rabilo poročevalcu, da prepne vsebinsko vez k slikarstvu Silvestra Komela, ki je zanj umetnik ves predan izpovedovanju in pričevanju pri-

morske krajine se zlasti Krasa, njenega najbolj vabljivega sveta. Tu je podoben pesniku Srečku Kosovelu, ki zrc v obliče Krasa, kadar hoče biti z mislijo najbolj prepričljiv in v metafori slikovit. Poročevalec je nato govoril o Komelovem slikarstvu in Krasu z besedami, ki jih lahko beremo v daljšem besedilu, napisanem tik po umetnikovi nenadni smrti, decembra 1983. Del teksta, ki ga objavljamo v Letniku, je natisnjen v slikarjevi monografiji, ki jo je izdala Mladinska knjiga leta 1985.

Če iščemo izvir Komelovemu abstraktnemu slikarstvu, se moramo namreč povrniti k njegovim zgodnjim delom. Pri tem nimam v mislih tistih po akademiji. Na retrospektivni razstavi v Goriškem muzeju smo lahko videli Komelove abstraktne študije, zvečine v olju in v malem formatu, ki so elabracija obsežnega seznama problemov, kakor jih je takrat zastavljalo abstraktno slikarstvo. Z njimi se je Komel srečal in jih doživel v Parizu, takrat umetnostni metropoli, ko ga je obiskal leta 1958 s skupino kolegov z Akademije, med katerimi so bili tudi Janez Bernik, Andrej Jemec, Danilo Ječič in Henrik Marchel, ki so zatem v našem prostoru vsak na svoj način utrjevali govorico nepredmetnega slikarstva. To pa pomeni, da Komel sodi v to skupino generacijsko in po načinu absorpcije teh, takrat v likovnem svetu prevladujočih umetnostnih spodbud. Zakaj je Komel ostal celih deset let le pri »zasebniškem« ukvarjanju z abstrakcijo, si je bržčas težko pojasniti le s pomanjkanjem zaupanja v lastno delo, ki bi mu ga lahko pripisali, saj so v tem času njegovi kolegi s precejšnjo odmevnostjo razstavljali svoja abstraktna dela doma in na tujem. Prej bi rekel, da je Komel raziskoval utemeljenost lastne oblike abstraktnega slikarskega govorice, ki jo je hotel »prizemljiti« v svet, v katerem je živel, ga opazoval in vidno doživil. Če bi si želel hitrega učinka, bi bržčas lahko zelo uspešno, z izhodišč, ki jih je zastavil v prvih abstraktnih poskusih, prišel do rezultatov, ki bi mu zagotavljali širšo odmevnost. Toda izbral si je pot, za katero danes vemo, da je bila premišljena.

Soočanje s konkretno krajino in njeno kulturno vsebino, ki jo regionalno opisuje pojem Primorska, izleti v istrske prostore pa kažejo, da utegne biti ta krajina neki arhetip sredozemskega kroga, ki se uresničuje v sprotne analitičnem študiju te krajine. Zlasti močno sta ga mikala Kras in goriška krajina, ki ju asociativno tako prepričljivo doživljamo v njegovih slikah. Ta problematični dialog med konkretnim študijem krajine in njenim reduktivnim prevajanjem v govorico abstrakcije nazorno odkrivamo v olju nevtralne barvne skale Vrtača (1960), sliki, še vsej prepoznavni v svojih topografskih prvinah. Barvitost, s katero je poslikan prostor te podobe, oblikujejo krome s pretanjšano intenziteto odsevne osvetljenosti, ki jo doživljamo potem, ko se sonce spusti za obzorje. Z njegovim zatonom postajajo barve čedalje bolj zamolkle, izgubljajo moč krome in prehajajo v gmoto nevtralnih barvnih območij, ki jo odčitamo kot globalno obliko kraja. Ta interferenca svetlobe in barve je svojevrstna ambientalizacija, ki nas prek amorfnega sveta domišljije pripelje h krajini, ki postaja fokus našim lastnim doživetjem. Podoba, ki raste iz zaznave sveta, napoveduje slikarjevo stališče o nujnosti analitičnega prestopa v prostor slike in njene celovite interpretacije. Slika Izbokline (1961) je prevod istega motiva in je uresničena kot poudarjena pisana barvna struktura, z nanosi barvil, ki s svojo zanesljivo izslikano plastično teksturo izpričujejo to zavestno oblikovno sled. V Zapuščenem kamnolomu (1962) je slikar že na pra-

gu čiste abstrakcije, v središču zanimanja je predvsem lirčno doživetje barvnih skladov, kjer prevladujoči topli barvni sestav odseva v razprti skali poudarjene svetlobne intenzitete. Slika je pomembna tudi zaradi tega, ker ob poudarjanju vsebuje tako kompozicijske (obzorje kot barvna meja) kot gradilne (plastično strukturiranje barvnih nanosov, poslikava, brizgi) oblikovne prvne, ki napovedujejo značilno podobo njegovih poznejših velikih abstraktnih kompozicij. Seveda pa imajo ta zgodnja abstraktna dela tudi svojo lastno entiteto. Kljub majhnemu številu v njih odkrivamo razmikanje abstraktnih vsebin od čiste strukturne abstrakcije, ki se oblikovno opira na skušnje informela (Stena, 1962, Sekvenca in Fragmenti Krasa, 1963), do del, ki se skladajo s tistim občutjem abstraktnega slikarstva, s katerim se Komelove slike postavljajo v neposredno bližino lirske abstrakcije (Razbito jedro in Sivi kontrasti, 1963, Teksture in Predmestje, 1964, Tektonika, 1965, Trojna prisotnost, 1966, itd.). Tako kot so te oznake nekolikani ohlapne in med seboj prepletene, tudi slik, ki jih Komel ustvarja v tem času, ne moremo niti jih ni potrebno povsem razporejati na ta način. Nastajajo kot dialog in preizkušanje s komaj doživeto slikarsko skušnjo, zato je potrebno te študije razumeti predvsem kot osebno različico tovrstnega ustvarjalnega soočenja. Tako je poskušal razčleniti svoja prizadevanja tudi umetnik sam. V krajini, ki je zanj tudi fragmentarna interpretacija, ga zanima predvsem hierarhija vizualnih pojavov v razmerju z doživljanjem celovitosti okolja; kadar prevladuje ekspresivna nota, mu gre za interpretacijo »mračnih razmer«, stisk, pri čemer poudarja kot izrazilo svetlobo in tektoniko, raziskovanje metamorfoz krajine pa mu omogoča rušenje oblik z uveljavljanjem sončne barvitosti intenzivne luči. Slikanje svetlobe v njeni razgrajevalni vlogi je umetniku nekakšna oblika videnja oksidacije biološkega sveta, izhod iz tega procesa je zanj presnavljanje, ki ga doživlja kot izziv za nove pobude. V tem procesu se porajajo nove možnosti psihičnega vnašanja slikovnih prvin, ki naj omogočijo doživljanje vzdusij literarno-vsebinsko razsežnosti.

Vse to so sestavine, ki jih tako ali drugače doživljamo in odkrivamo v Komelovih delih iz šestdesetih let, pri čemer seveda mislimo tudi na tista zgodnja dela, ki niso zgolj čisti abstraktni likovni eksperimenti. Skozi to optiko moramo opazovati tudi figurativne slike ali tiste z izrazito prisotnostjo prepoznanih prvin. Praviloma gre vselej za krajine (Valovanje Istre, 1963, V zavetju, 1965, Prebujanje vegetacije in Istrske mase, 1966, Utrujenost oblik, 1967, itd.), ki so dela na poti k čisti abstrakciji. Olje Cézannovsko vzdusje (1966) je v tem orisu tudi simbolična oznaka slikarjevega analitičnega mišljenja, saj jasno govori o tem, da je pot do trdnih načel o likovni gradnji slike naravno povezana z izviri sodobnega slikarstva. Tako se v Komelovem delu na zgovoren način kaže tudi zmerom zanimivo in aktualno vprašanje kontinuitete. V izrazitem barvnem strukturiranju kompozicijske tektonike, ki celovito prežema podobo te krajine, občutimo že v tej in njej sorodnih slikah tisto racionalno prvine prihodnjega Komelovega slikarstva, ki se kaže v njegovih poznejših delih kot zanesljivo oblikovno obvladovanje slikarskega prostora.

V tem procesu ima posebej pomembno vlogo Komelovo vračanje k študiju realistične krajine, ki ga je terjal Stupica, ko se je Komel v začetku l. 1967

odločil, da opravi z diplomo dokončno obveznost na akademiji. Zanimivo je, da je Komel sprejel to nalogo kot izziv k ponovnemu preverjanju zastavljenih ustvarjalnih izhodišč. Bogat z izkušnjo poprejšnjega vzporednega ustvarjanja s predmetno in nepredmetno sliko, se tokrat povsem preda raziskovanju Krasa z jasno zastavljenim ciljem zavestnega in hkratnega prevajanja spoznavnih vidnih prvin v likovno bolj prvinsko in pomensko bolj odprto vsebino abstraktne slike. S pretanjšano vizualno senzibilnostjo je slikar iz tega vidnega okolja izbral vodilne teme svojih abstraktnih slik. Vzgibi znanja so bili dinamično občutje prevladujočih barv in njihovih spopadnih sestavov, svetloba in njene nenehne spremembe tja do trepetajočega snovnega zarčenja, skladi lokalnih barv v tisočeri odtenkih, tonški kontrasti ... vse to v razmerju s celovitostjo vidnega pojava. Kraška mnogoličnost, ki se kaže z nenehnim oblikovnim prevajanjem v doživljajsko različna, a vselej dramatična napeta slikarska videnja, je bila že prej neizčrpen izvir nekaterim njegovim rojakom, ki so izpovedovali posebej poudarjen primorski smisel za tektoniko krajinske kompozicije. Toda če so ti predvsem gradili na njeni racionalni sestavini in jo v tem smislu vsak zase zgovorno preoblikovali v semantično zgoščeno znakovno govorico (Veno Pilon, Lojze Spazzapan, Avgust Černigoj, Ivan Čargo, Zoran Mušič, Lojze Spacal idr.), je Komel desetletja za njimi iz istih spodbud, preverjajoč tudi sam to sestavino, ki se kaže na primer v več delih iz leta 1967 (Vračanja, Hierarhična prisotnost, Kontrasti, Skrajni optimizem), zagotovil ta problem kot natančno razčlenitev značilnih vizualnih in pomenskih sestavin tega, kar pojmuje kot kraška kulturna krajina. To umetnikovo študijozno raziskovanje zasleduje bistvene premene krajine, zlasti kot soočanje njenih naravnih in grajenih prvin, kjer se vas ali zaselek kot pričevanja človekove dejavne in zgodovinske prisotnosti v njej v abstraktnih slikah uresničujejo kot temeljni nosilci novih sporočilnih vsebin.

Prejšnje osredotočenje na urbane poudarke krajine se v abstraktnih slikah izriše tokrat kot svetlobno jedro različnih barvitosti, izvir, iz katerega se razliva luč, ki oživlja izraznost barv kot svojevrstno slikarsko pripoved. To je že odločna napoved tiste vsebine, zaradi katere so nas Komelove emblemske slike tako prepričljivo osvojile.

Slikarstvo Silvestra Komela raste iz občutenega doživetja in pretanjšane interpretacije kraške ali, če hočete, tudi širše primorske krajine. Te slike so postale del naše zavesti in če hočemo prav razumeti sporočilo njegovega slikarstva, potem se kažejo njegove slike kot memento, da so kulturne krajinske vrednote Krasa še vedno žive, saj se njihovo življenje osmišlja v izjemni likovni podobi, ki jo je mogoče doživljajsko izraziti tudi kot abstraktni znak. Vendar nas Komelovo slikarstvo zaradi močnega liričnega naboja prevzema tudi na ravni, ki jo lahko razberemo kot elegijo, se pravi kot bojazen, da se poslavljamo od nečesa, kar smo neskončno vzljubili, kar je del našega bitja, od nečesa, kar bo treba navsezadnje kontejnerizirati v nekakšne »kulturniške zabojnike«.

Silvester Komel: Valovanje Istre, o. pl., 1963
Silvester Komel: The surge of Istria, oil, canvass, 1963

Silvester Komel: V zavetju, o. pl. 1965
Silvester Komel: In the shelter, oil, canvass, 1965

Silvester Komel: Kontrasti, o. pl. 1967
Silvester Komel: The Contrasts, oil, canvass, 1967

FOTOGRAMETRIČNE OSNOVE ZA IZDELAVO NAČRTOV ARHITEKTONSKIH OBJEKTOV

Andrej Bilc, Jurij Hladnik

Začetnik arhitektonske fotogrametrije je nemški gradbenik Albrecht Meydenbauer, ki se je pri izmeri katedrale v Wetzlaru samo po srečnem naključju izognil padcu z gradbenega odra, kar ga je navedlo k uporabi fotogrametrije v arhitekturi. Leta 1983 je v Berlinu osnoval »Preussische Messbildanstalt«, v katerem je nastal prvi arhiv fotogrametričnih arhitektonskih posnetkov in posnetkov kulturnih spomenikov, ki je ob koncu druge svetovne vojne štel 80000 posnetkov. Dejavnost te veje fotogrametrije se je razmahnila po drugi svetovni vojni, še posebno po sprejemu Haaške konvencije leta 1954, ko so se države podpisnice obvezale, da bodo zaščitile kulturne dobrine. Ta zaščita je bila leta 1972 s konvencijo UNESCO razširjena na zaščito kulturne in naravne dediščine, za kar skrbi podorganizacija UNESCO ICOMOS (International Council of Monuments and Sites). Kmalu je postalo jasno, da je za pridobivanje dokumentacije najprimernejša fotogrametrična izmera, zato je na osnovi sodelovanja ICOMOS in ISP (International Society for Photogrammetry) v Parizu 1970 nastala vezna organizacija CIPA (Comite International de Photogrammetrie Architecturale).

Prvi začetki v Jugoslaviji segajo v leto 1952, ko je Zavod za fotogrametriju Geodetskega fakulteta u Zagrebu izvedel prva snemanja in izmero arhitekturnih objektov. Poleg njih se z arhitekturno fotogrametrijo ukvarjajo še: IGF AGG Ljubljana, Institut za geodezijo Građevinskog fakulteta u Beogradu, Zavod za fotogrametriju Zagreb-Borongaj, Zavod za katastar i geodetske poslove grada Zagreba, odjel za geodeziju Građevinskog fakulteta u Sarajevu in Geodetski zavod SR Slovenije.

Fotogrametrija se je kot metoda za pridobivanje dokumentacije v arhitektonskih objektih uveljavila pred ostalimi metodami zaradi sledečih prednosti:

1. Za rekonstrukcijo uničenih oziroma poškodovanih objektov je dovolj, če objekt pravočasno fotogrametrično posnamemo, kajti načrte lahko izdelamo naknadno. Tako je mogoče veliko prihraniti. Vedeti moramo, da samo snemanje poteka znatno hitreje kot kartiranje in je zato tudi bistveno cenejše.
2. Fotogrametrično lahko izmerimo fasade, stropne in strehe, ki so nepristopni oziroma težko pristopni za neposredna merjenja.
3. Sama fotografija je kot vzporedni produkt zelo nazorna, konkretna in kompletna ter predstavlja ceneno pomožno podlogo, ki jo s pridom uporabljajo tako strokovnjaki s področja spomeniškega varstva kot tudi geodeti pri restituciji (skica).

4. Ponavljajoče se (periodično) snemanje objekta z istih stojišč ter z enako orientacijo snemalnih kamer (za časovno bazo) nam omogoča spremljanje deformacij, razvoja razpok, posedenja; na osnovi dobljenih rezultatov lahko pravočasno ukrepamo.
5. S stereopari imamo ohranjeno stanje objekta. Tako je mogoče kasneje stanje rekonstruirati in izvesti potrebne meritve, kar ima lahko pravni, znanstveni ali tehnični pomen.
6. Predvidoma krajši čas izdelave načrtov.

Pri klasičnem geodetskem snemanju objektov moramo izmerjeno kar najhitreje skatirati, ker se je sicer v elaboratu kasneje težko znajti celo tistemu, ki je meritve opravljal. Posledica tega je, da dostikrat posnamemo več, kot je potrebno.

Snemanje in restitucija arhitektonskih objektov

Snemanje za potrebe arhitektonske fotogrametrije mora biti izvedeno na poseben način, ki nam kasneje omogoča rekonstrukcijo stereoparov na avtografih. Vse podatke o snemanju moramo voditi v zapisniku, kar nam služi pri orientaciji – rekonstrukciji stereopara na stereorestitucijskih inštrumentih. Pri snemanju najpogostejše uporabljamo metrične kamere, le redkeje se poslužujemo »amaterskih« kamer, ki jim predhodno določimo elemente notranje orientacije (goriščnico, slikovno glavno točko).

Izvedenost poteka najpogostejše na stereorestitucijskih inštrumentih, rezultati pa so lahko prikazani v:

- grafični obliki (linijski načrti),
- fotografski obliki (ortofoto načrti ali redresirani posnetki),
- numerični obliki (koordinate, razdalje, koti, površine).

Ortofoto načrte dobimo na stereorestitucijskih inštrumentih, ki jim je dodan ortofotoprojektor, redresirane posnetke pa dobimo na redreserju. Grafični in ortofotografski prikazi so predstavljeni v ortogonalni projekciji, ki omogoča merjenje na načrtu oziroma posnetku, medtem ko so prikazi na redresiranih posnetkih predstavljeni v centralni projekciji.

Za pridobivanje numeričnih podatkov uporabljamo stereorestitucijske inštrumente z dodanimi registratorji. Z numerično registracijo dobimo digitalni model izmerjenega objekta, nakar je možno računsko izvesti prikaze v različnih projekcijah (centralni, ortogonalni, preslikavo krivih površin v ravnino – pri čemer se ohranjajo razdalje). Poleg tega se numerična registracija uporablja še v primerih, ko ne potrebujemo izmere celotnega objekta, ampak samo izmero posameznih točk ali dimenzij (ugotavljanje posedenj, deformacij; oziroma za aproksimacijo matematično definiranih linij: meridian kupole, prerez oboka).

Na osnovi naših izkušenj so rezultati fotogrametrične izmere lahko prikazani v sledečih oblikah, in sicer kot:

- Topografski načrti velikih meril, ki služijo kot osnova za prostorske študije. V kolikor jih primerjamo s starimi katastrskimi načrti, nam ti omogočajo analizo razvoja urbane celote. Pri tem nam kot dopolnilo načrtov lahko služijo fotopovečave posnetkov, črno bele ali barvne.

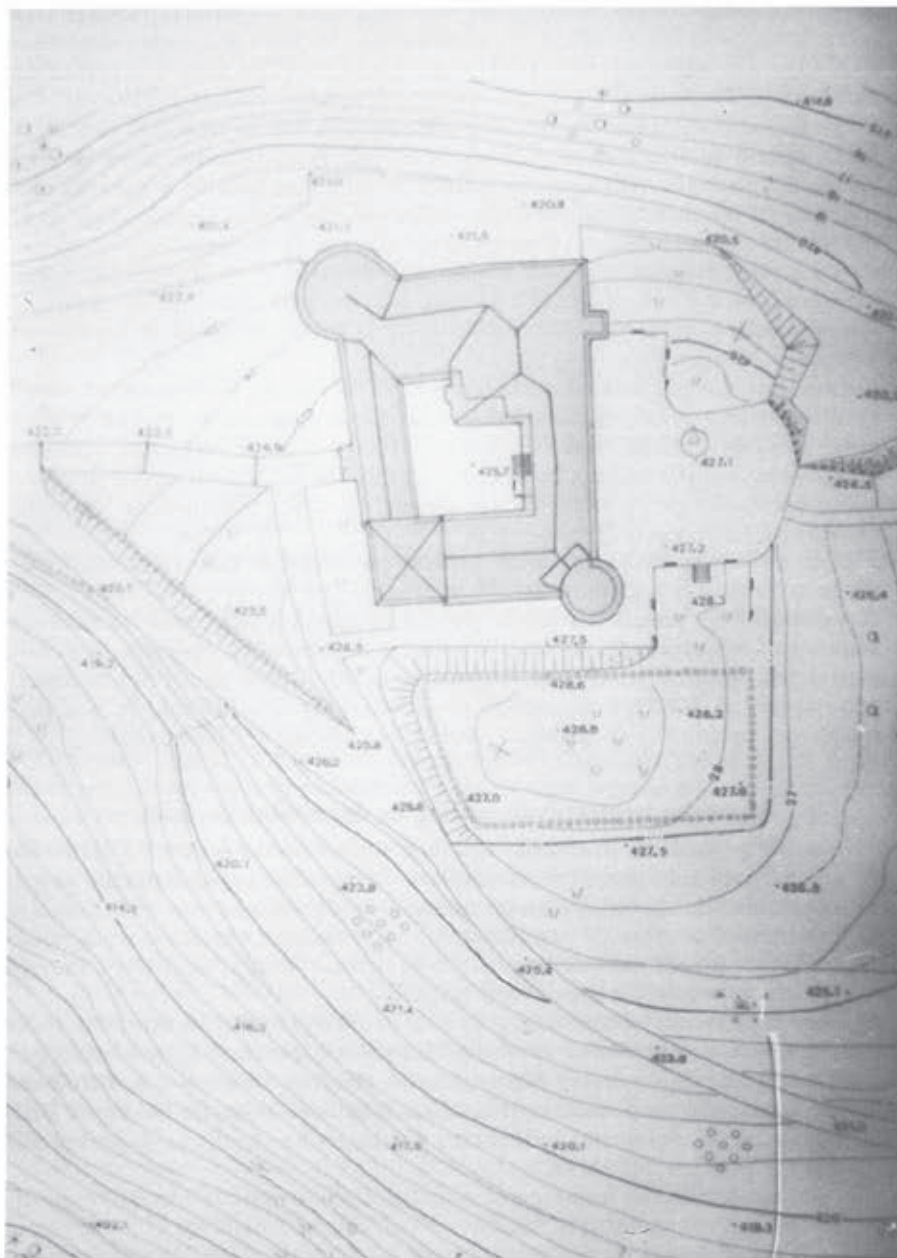
- Načrti tlorisa oziroma situacije, pri čemer je možno prikazati posamezen objekt oziroma več objektov skupaj (urbano celoto). Na željo uporabnika moremo izdelati tematski načrt, na katerem izrišemo samo določeno tematico (npr.: izdelava načrtov streh stare Ljubljane. Na sliki 1 je prikazan načrt gradu Bogenšperk).
- Pogledi (naris). Možno je prikazati del objekta, kar se običajno predstavlja v večjem merilu oziroma objekt v celoti. Načrtu je običajno dodana mreža z vpisanimi višinami, kar olajša merjenje na načrtu. S periodičnim snemanjem objekta in izdelavo ustreznih načrtov lahko zasledujemo spremembe na objektu. Načrt je metričen, možno ga je dopolniti z numeričnimi podatki (kote, razdalje, stacionaže, itd. Na sliki št. 2 je prikazan načrt »Benečanke« v Piranu (merilo 1:50), na sliki št. 3 pa detajl, ki se nahaja na »Benečanki« v merilu 1:20. Na sliki št. 4 je prikazan detajl iz cerkve sv. Trojice v Hrastovljah).
- Geometrali. Če pogleda ne uporabimo le za en objekt, temveč za del naselja ali naselje v celoti, dobimo geometral. Smer referenčne ravnine je mogoče poljubno izbrati. Geometral nam prikaže predel, vertikalne konture in silhuete. Vanj je možno vnesti projektiran objekt, kar omogoča proučevanje vpliva, ki ga bo imel bodoči objekt s stališča urbanistične estetike. Vsi odnosi na geometrali so metrični.
- Profili. Prikaz je lahko grafičen, možno pa je dobiti tudi numerične podatke o profilnih točkah.
- Rektifikacija – preslikava krivih površin v ravnino, pri čemer se razdalje ohranijo. Deli objektov, ki niso vzporedni z referenčno ravnino, se prikazujejo deformirani. V kolikor je mogoče za te dele dobiti ustrezen matematičen model, jih je na načrtu možno preslikati v ravnino. Na sliki št. 5 je prikazan del apsida, ki se nahaja v cerkvi sv. Trojice v Hrastovljah.

Uporaba nemetričnih kamer in dopolnilne metode

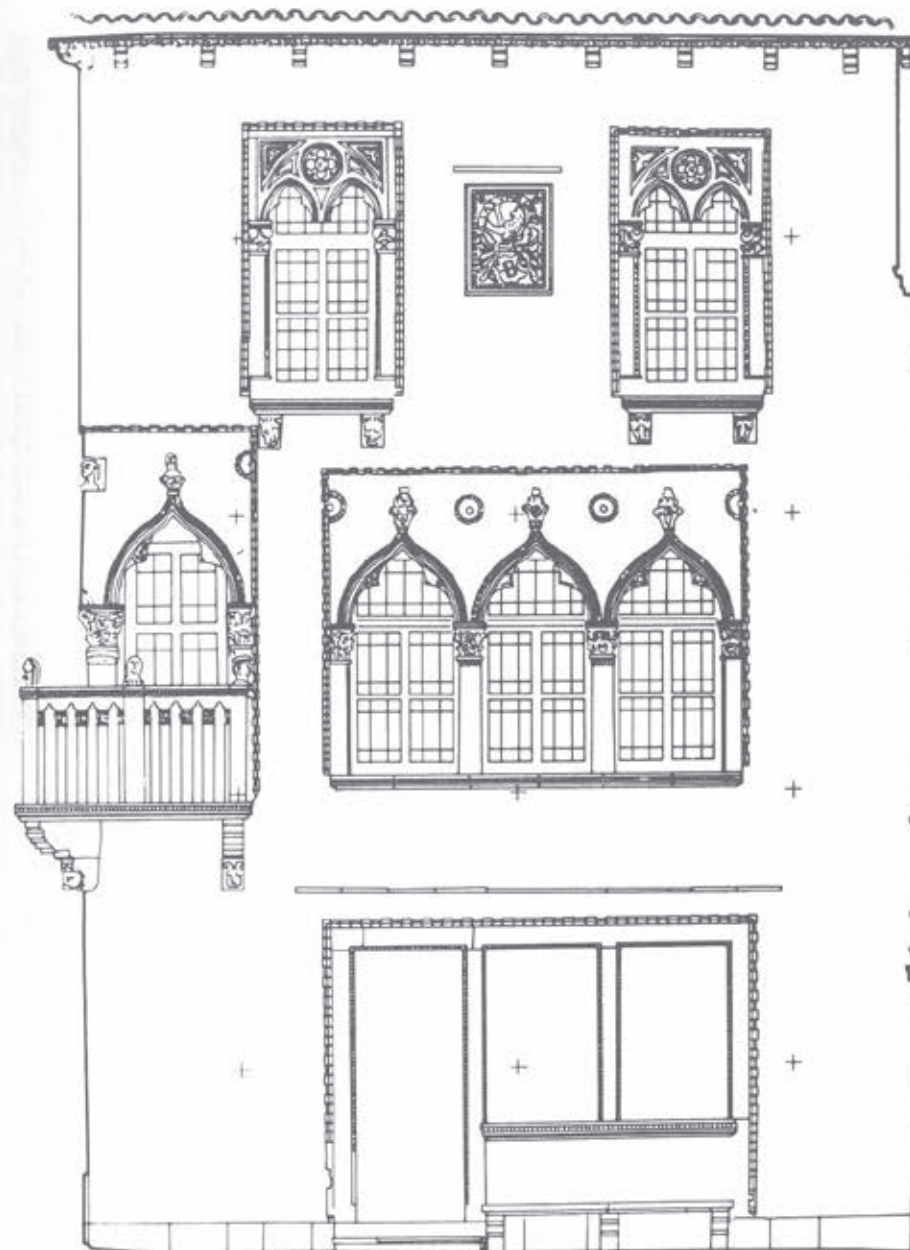
Nemetrične kamere, predvsem sodobne maloslikovne kamere z izmenljivimi objektivami so zelo primerne za izdelavo fotografske dokumentacije naselij in posameznih objektov, žal pa nam običajna fotografija ne omogoča izdelave načrta posnetega objekta. V prizadevanju, da bi razširili možnosti fotogrametrije, smo razvili tudi metode uporabe nemetričnih kamer, vendar pa morajo biti pri delu izpolnjeni nižje opisani pogoji.

Osnovni podatek, ki nam omogoča vsaj približno metrično uporabo vsake solidne kamere, je goriščnica objektiv. Za njeno določitev uporabljamo poseben postopek. Ta vsebuje: fotografiranje testnega objekta s kontrolnimi meritvami, meritve na posnetku in izračun. Vse troje sestavlja postopek kalibracije, v katerem določamo tudi mesto glavne točke objektiv in presek slikovne osi z ravnino posnetka.

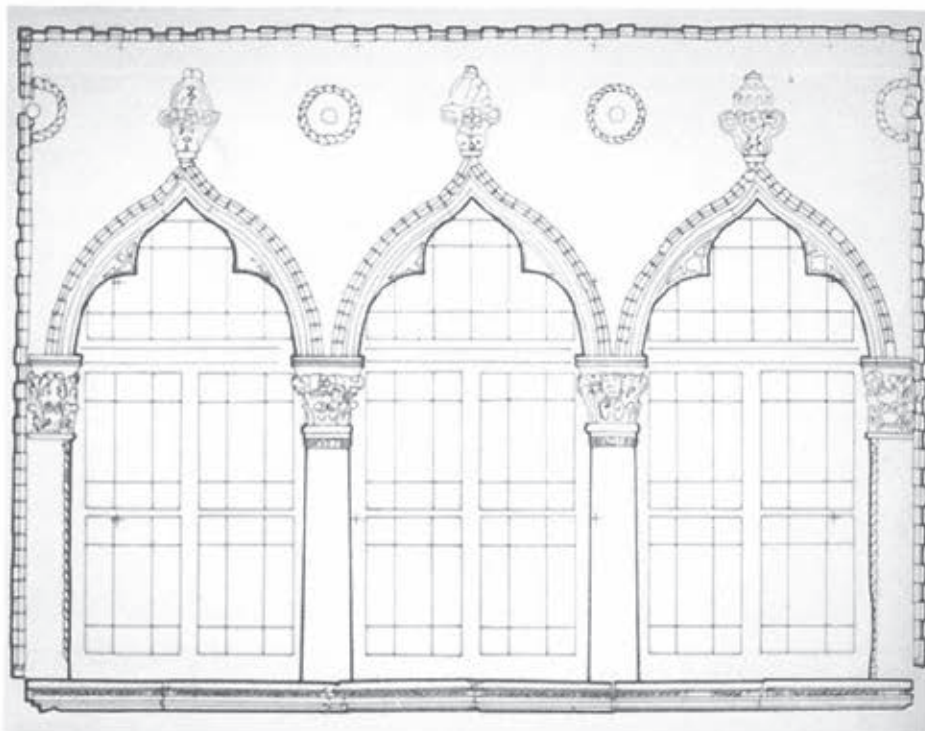
Ker imajo kvalitetne kamere večinoma dobro korigirane objektivne, je distorzija objektiv navadno zanemarljiva v primerjavi z napako, ki jo povzroči zvijanje filma oziroma njegovo odstopanje od ravnine slike. V metričnih kamerah se v ta namen uporabljajo posebni mehanizmi, ki med ekspozicijo pritisnejo ali prisesajo film na nosilno ploščo, pri običajnih fotoaparatih pa je re-

68

69

Sl. 3. Detajl, ki se nahaja na »Benečanki«
Pict. 3. The detail on the »Venetian«

zultat odvisen od natančnosti mehanizma za vodenje filma ter debeline filma samega.

Ortogonalnost posnetka na referenčno ravnino slikanega objekta je pomemben element. V fotogrametriji uporabljamo tako pravokotne kot tudi nagnjene posnetke, v obeh primerih pa so nam nagibi slikovne osi do objekta povsem poznani. Za njihovo določitev se pri uporabi metričnih kamer poslužujemo znanih geodetskih metod, za večino nemetričnih snemanj pa zadostujejo tudi manj natančni postopki, posebno če je slikovna os pravokotna na objekt.

Kljub naštetim pogojem pri izdelavi načrta, nam nemetrični posnetki ne dajejo zadovoljive osnove, temveč jih lahko uporabimo le za dopolnjevanje načrtov, izdelanih iz metričnih posnetkov ali pa terenskih meritvah. Na ta način nam meritve zagotavljajo geometrično vernost načrta, s pomočjo nemetričnih posnetkov, ki so lahko tudi v barvah, pa vnesemo v načrt dopolnilno vsebino, ki je pomembna za uporabnika. Ker se pri dopolnjevanju pogosto

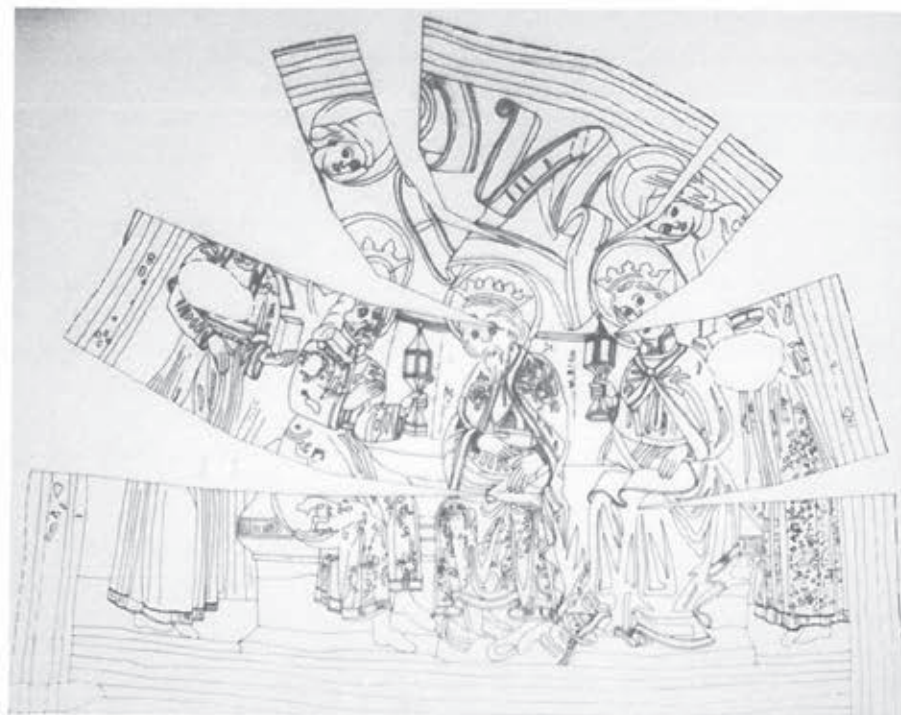

Sl. 4. Hrastovlje, Cerkev sv. Trojice, stenske slike na J steni
Pict. 4. Hrastovlje, The Church of the Holy Trinity, mural painting on the southern wall

angažira sam naročnik, dosežemo s tem tudi ugoden finančni efekt, saj strokovno znanje fotogrametra ne pokriva posebnih znanj naročnika – arhitekta, restavradorja, arheologa itd.

Najprimernejša metoda dopolnjevanja načrta s pomočjo nemetričnih posnetkov je dorisovanje pod projektorjem ali z uporabo zoom-transfer-skopa. Ta nam omogoča kar se da natančno vklapljanje posnetka v že kartirane elemente.

Pri svojem delu uporabljamo za potrebe vsebinskega dopolnjevanja načrtov predvsem kamere tipa Hasselblad 500 EL/M z objektivom goriščnic 40 in 105 mm, ki so kalibrirani po opisanih pogojih. Na testnem objektu določena napaka je velikostnega reda 100 mikronov, kar omogoča pri merilu posnetka 1:100 teoretično natančnost ranga 1 cm. Kljub temu da sam postopek prenosa posnetka na načrt napako poveča, menimo, da dosežena natančnost povsem zadostuje za vse realne potrebe.

Sl. 5. Hrastovlje, Cerkev sv. Trojice, stenske slike v Sapsidi

Pict. 5. Hrastovlje, The Church of the Holy Trinity, mural painting on the northern apse

Uporaba nemetričnih metod in predvsem nemetričnih kamer je v veliki meri dostopna samemu uporabniku, zato mu v okviru ustaljenih oblik dela na zavodu nudimo poleg kompletnih storitev tudi strokovno in tehnično pomoč pri samostojnem delu, ki je pogosto zaželen dopolnilev fotogrametrične izdelave načrtov.

VLOGA ARHITEKTA V PRENOVI OBSTOJEČIH NASELIJ

Marjan Ocvirk

Izjava enega od predhodnih referentov, da so arhitekti gosti na stavbi, kjer se izvajajo konservatorski posegi, me je izzvala, da bom, sicer na kratko, podal nekaj misli ob temah, ki so bile na tem posvetovanju obravnavane.

Na današnjem posvetu se sicer kot arhitekt res počutim kot gost, ker nisem član konservatorskega društva, kar pa na stavbi, kadar mi je poverjena naloga, načrtovati prenovo, ne more biti slučaj, pa naj je še tako dragocen spomenik naše kulturnozgodovinske dediščine. Zavedati se moramo, da je vsak poseg v stavbo ali prostor profesionalno dejanje strokovnjaka, v danem primeru arhitekta, ki pa svoje delo opravlja s strokovnjaki iz drugih strok, kot so na primer statiki, instalaterji, ekonomisti in drugi, ter v danem primeru tudi konservatorji-umetnostni zgodovinarji. Ugotavljamo pa lahko, da arhitektom, še posebej tistim, vzgojenim v obdobju funkcionalizma, ko vzgoja in interes arhitektov nista bila naklonjena proučevanju zgodovinske kontinuitete, manjka osnovna govorica za pogovor s konservatorjem, kaj šele sposobnost samostojnega reševanja umetnostnozgodovinskih analiz in iskanja zgodovinskih resnic na stavbi. Vendar arhitekt vodi prenovo na stavbi in njegova naloga je, da nalogo najbolj strokovno izpelje do konca. Preko komisij pa se na stavbi ne da sodelovati in najti je treba pot delovnega sodelovanja arhitekta z umetnostnim zgodovinarjem-konservatorjem, katerega izbor pa ne bi smel biti monopolno vezan na službo v spomeniškovarstvenem zavodu. Zavedati se moramo tudi, da je prisotnost znanja arhitekturne kompozicije nujna, pa četudi gre samo za nalogo prezentacije arhitekturne dediščine na stavbi. Vendar je lahko napačno usmerjena projektantska ambicija stavbi tudi škodljiva, če projektant ne spoštuje njenih kulturnozgodovinskih konstant in postavlja v ospredje sebe, ne da bi svojo arhitekturno govorico uglasil s kvalitetami že obstoječega. Znanje umetnostne zgodovine in zgodovine, predvsem pa profesionalni interes poglobljanja v resnice arhitekturnega razvoja so nujen spremljevalec arhitekturnega dela pri prenovi. Tega znanja je pri arhitektih vse manj, navkljub interesu mlajših generacij za nove arhitekturne tokove, ki temeljijo na interesu za proučevanje in nadaljevanje kontinuitete arhitekturnega razvoja, saj jih sistem usmerjenega izobraževanja v srednjih šolah ne usmerja v prej omenjena znanja.

Z velikimi napori bomo sicer ohranili del arhitekturnih spomenikov, kar pa sicer ne bo izničilo večje škode, ki jo delamo z gradnjo novih objektov ob njih. Vsi naporji za zraščenoost starega z novim se pokažejo za neučinkovite in agresivnost novih objektov v naseljih in pokrajini je vsak dan večja. Mislim, da rešitve ne bomo našli v fotografškem pristopu iskanja šablon, pridobljenih z vsemogočimi, samo analitičnimi pristopi. Arhitekture se namreč ne da izumiti, vsaj njenega oblikovalnega elementa ne. Preroke o edino pravilnem pristopu projektiranju naj zamenja kreativnost oblikovalskega procesa, ki pa naj temelji na spoštovanju kontinuitete danega prostora. V tem je projektantska skupina »Kras« z nekaterimi deli pokazala prave pobude za vstavljanje novih arhitekturnih elementov v obstoječa kraška naselja, ko povezave z obstoječim ne išče banalno, direktno s pozidavo kopij sosednje arhitekture, temveč v abstrakciji oblikovalnega procesa na svojstven simbolni način. Arhitekturna govorica neoracionalizma, kot se kaže v usmerjenosti arhitekturnega oblikovanja Alda Rossija in je lastna

vsaj nekaterim članom omenjene skupine, se uspešno vključuje v mediteransko vplivani ambient Krasa, kar pa ne bi bilo pogojeno za ostali slovenski prostor. Vendar nam pluralistično usmerjeni tokovi novih gibanj v arhitekturi dajejo možnost iskanja arhitekture, prilagojene za vsak prostor, in vedno bolj spoznavamo, da je iskanje korenin eden tistih elementov arhitekturnega oblikovanja, ki nikoli ni zamrl. Oblikovalski proces nastajanja arhitekture bi bila lahko samostojna tema enega od prihodnjih srečanj.

Na srečanju je bilo načetih več razvojnih konstant današnjega Krasa. Ko bi nam bilo dano, da bi videli tisto, kar je videl langobardski kralj Alboin leta 568 ob zahvalni molitvi, ko je z vrh gore gledal proti Italiji, bi lahko odgovorili na marsikatero razvojno uganko. Nujno bi namreč bilo združiti raziskovalne napore vseh ved, ki bi lahko prispevale k jasnejši sliki identitete kraškega prostora. Istočasno so bili vsekakor pomembni vzori sosednjih večjih naselitvenih centrov, ki so prispevali k večji profesionalni naravnosti, sicer na klimatske in druge lokalne elemente obarvan razvoj naselbinskih aglomeracij. Eno od zanimivih vprašanj, zakaj na Krasu ni gozdov, ki je bilo postavljeno na srečanju, bi bilo mogoče pojasniti tudi s primerjavo drugih podobnih področij, kjer je prevladovala kamnita gradnja. Gradnja v kamnu zahteva namreč apneno malto, izdelava apna pa zahteva ogromne količine lesa, podobno kot tehnologija izdelave oglja, ki je bila tu omenjena. Tudi študija strešnih kritin bi lahko vodila k jasnejši sliki naselitve omenjenega področja.

Pri iskanju resnice o nastanku arhitekture moramo izhajati iz temelja, da je vse, kar je na področju arhitekture nastalo, plod profesionalnega procesa, česar v današnjem času ne moremo vedno trditi. Pot k dobri arhitekturi nas mora torej tudi v današnjem času voditi le preko poglobljanja profesionalnosti arhitekturnega procesa pri oblikovanju naselbinskega prostora.

ZATON KRAŠKE ARHITEKTURE

Jelko Valenčak

Moj namen je opozoriti na nekatere probleme ohranjanja kontinuitete regionalne arhitekture in vloge, ki jo ima pri tem urbanistično in prostorsko planiranje.

Spremenjen način gospodarjenja in življenja v preteklih obdobjih je povzročil korenite spremembe družbenih vrednot. Konfliktne situacije, ki se kažejo v prostoru najprej kot kriza okolja, ponovno spreminjajo te vrednote (pozitivni odnos do kmetijstva, vodnega gospodarstva itd), istočasno pa napovedujejo potopne spremembe tudi na drugih področjih, med njimi je eno od najpomembnejših naravna in kulturna dedščina v našem okolju.

V preteklosti smo bili večkrat priča odtujeni urbanistični praksi, ki je temeljila na lastnih predstavah o prostoru, razvoju, družbenem življenju in odnosih med ljudmi. Takšne predstave so bile ponavadi vgrajene v poseben ideološki okvir, ki izhaja iz gledišč »industrijske družbe« s svojim direktnim vplivom na urbanizacijo in urbanistično dejavnost, kjer se kažejo protislovja:

1. stroga delitev naselja na izolirane in posebne funkcionalne enote, ki razbijajo naselje in ga delijo v različne nivoje z vnaprej predpisanimi vrednostmi,
2. v ločevanje »urbanega« od »ruralnega« prostora s poudarkom na pomembnosti le velikih urbanih koncentracij,
3. z industrijskim načinom mišljenja se kaže težnja k racionalni organiziranosti delovanja v prostoru, to je težnja k materializaciji in finalizaciji prostora pri uresničevanju (realizaciji) zadanih ciljev; tako prihaja do metodologij dela, ki »vse – obsežno« planirajo življenje vnaprej, neodvisno od doživetega in na novo se porajajočega.

Urbanistični redi, ki so bili izdelani za večino manjših naselij, so določevali preko gradbenih redov zazidalna območja in oblikovalske pogoje za novogradnje, v praksi pa niso zaživel v kvalitativnem oziru. Ti dokumenti niso vsebovali razvojnih in prvobitnih kriterijev vaških naselij, ki s svojimi dognanimi strukturami predstavljajo svojevrstno celovitost (ne pa kot posamezni »tipični« stavbni element!), vkomponirano v naselje malega merila, ki je nekoč delovalo skladno in kazalo nekdanji način življenja. Spremenjeni način življenja in dela, pa zahteva drugačni pristop k urejanju prostora, vendar ne mimo obstoječega in poznanega.

Tako ni bilo dispozicij za prenovo vasi, gradbeni okoliši pa so bili največkrat v nasprotju s smotno izrabo tal. Individualna gradnja pa se je v takšnih okoliščinah in zaradi neustrezne zemljiške politike pojavljala kot disperzna občestna gradnja, krajinsko izpostavljena izven strnjjenih naselij.

Tudi zaradi takšne urbanistične prakse zaprtega tipa (vzorci planov programirajo, projektanti pa določajo recepte in ne dopuščajo novih pristopov – niso usmerjeni v proces!) je današnji urbanizem statičen, ko razvija naselja največkrat le v smislu gravitacije, ekonomike in funkcije, pozablja pa da se načrtovanje začenja tudi pri elementih preučitve ulice, trga, naselja – regije.

Na koncu si postavimo vprašanje, kaj lahko naredimo za usodo kraške regionalne arhitekture in za njeno vključevanje v sodobno arhitekturo in življenje?

– kot eno osnovnih sistematičnih nalog predlagam temeljito skupno strokovno pravo analize razvojnih možnosti občine (na kraškem območju), tako za dolgoročni

kot srednjeročni družbeni plan, kot podlago za vrednotenje in razvoj kraške regionalne arhitekture, ki bo na ta način vtkana v planske kot tudi izvedbene dokumente občine,

- pripravo urbanističnih zasnov Kraških naselij oz. ureditvenih (kompleksnejših) načrtov s poudarkom na prenovi najkvalitetnejših delov naselja,
- temeljito strokovno pripravo (interdisciplinarno) prostorskih ureditvenih pogojev,
- opustitev ali vsaj izboljšavo tipskih načrtov v takšnih okoljih, predvsem pa postopno uvajanje strokovne službe, ki bo skrbela za urbanistično in arhitekturno oblikovanje teh naselij v skladu z njihovimi potrebami.

NOVA GORICA – LEDINE

Uvod

V zazidalnem okolišu Kare 2, LVH 201 (Nova Gorica, Ledine) so pri izkopu vodovodnih in kanalizacijskih jarkov graditelji (SGP Gorica, Nova Gorica) presekali izrazito rimskodobno stavbno ruševino. V času od 12. do 22. decembra 1974 sta Zavod za spomeniško varstvo Gorica (N. Osmuk) in Goriški muzej (D. Svoljšak) opravila zavarovalno izkopavanje, katerega rezultati so terjali razširitev izkopa na zahodni strani ogroženega območja. Ta raziskovanja sta obe omenjeni ustanovi družno izvedli od 1. 4. do 14. 5. 1975.

Arheološke ostaline so segale na stavbne parcele 29, 40, 41, 42, 43 in 44 (razdeljeni parceli št. 83/1, 3 in 84, k.o. Nova Gorica), posamični odlomki rimskodobne opeke so bili najdeni tudi na sosednjih parcelah. Osrednji del najdišča je bil hudo poškodovan z vkopi jarkov v prvi svetovni vojni in z eksplozijami granat v času soške fronte.

V takih okoliščinah so dobremu raziskovalnemu iztržku pripomogli tudi graditelji SGP Gorica z gmotno pomočjo seveda, še bolj pa s pravim poslušom za spomeniškovarstvene ukrepe. Samosvoj ton je dobrim odnosom med gradbinci in arheologi dajal vodja gradbišča dipl. ing. M. Košiček.

Med izkopavanji je izdelala risarsko dokumentacijo Ana Sirk (Goriški muzej), najdbe sta zrisali in oblikovali tabele Darja Grosman in Snežana Hvala Tecco, Boris Blažko (Goriški muzej) pa je prevedel barvno terensko risbo v črtno obliko, primerno za tisk. Najdbe so bile konservirane v delavnici Narodnega muzeja v Ljubljani. Novce je določil dr. Peter Kos.

Vse najdbe in terensko dokumentacijo hrani Goriški muzej.

Avgusta leta 1976 so bili na parceli št. 495/2, k.o. Nova Gorica (zazidalni okoliš Kare 6) najdeni odlomki rimskodobne opeke. Zavod za spomeniško varstvo (N. Osmuk) je tokrat sam izvedel manjše kontrolno sondiranje.

LITERATURA:

D. Svoljšak, N. Osmuk, Nova Gorica-Ledine, Varstvo spomenikov 21, 1977, 236-238; D. Svoljšak, Nova Gorica-Ledine, Arheološki pregled 17, 1975, 101-102; D. Svoljšak, Arheološke najdbe v Novi Gorici, Primorske novice, 6. dec. 1974, št. 52; zbornik Občina Nova Gorica 1947-1977, Nova Gorica 1977, 172 slike.

NOVA GORICA – LEDINE

Summary

In the years 1974 and 1975 during the protection excavation at Ledine roman architecture and late antique early medieval graveyard were discovered. The protective excavation was carried out by the Goriški muzej of Nova Gorica (D. Svoljšak) and the Institute for preservation of monuments from Nova Gorica. The finds are displayed in Goriški muzej. The roman building remains from the end of the 3rd and from the 4th century are a part of the two buildings (building 1 and building 2). The first was discovered in the length of 45 m, the width being 9 m (the inner span 7,40 m), the second, the later one was raised on the remains of the old one, its measurements being 4,40 × 3,20. Besides fragmentary preserved building (walls), heavily affected by the erection of the new residential area and by the trenches of the 1st World War, lime pavement in the building 2 and the probable division of the greater building into 3 spaces, in the remains many tile pieces (branded tegula), earthen-ware, iron nails and irons, tools, glass and bronze coins were discovered. With this things the buildings were best dated. The best analogy for the materials of Ledine could be found in the late roman fortification Ad Pirum in Hrušica as well as in the neighbouring Ločnik at Križna Gora and Povir (N. Osmuk, Roman architecture at Ledine in Nova Gorica). The orientation fits the 59,40 m long outer wall discovered in the year 1976 at the eastern rim of Ledine (field) which is the probable element for late antique parcelation of land. In the ruins of both buildings 5 skeletal graves dated from the 6th to 8th century were discovered, representing a small necropolis by the domicile. (D. Svoljšak, Old settlement graves at Ledine in Nova Gorica). The basic characteristics of the necropolis is intentional placement into the ruins of the roman building which bound the graveyard which gave it its basic orientation (NW-S / 112° to 140°). In all the graves stone coating was early evident by the walls by the skeletons one female, two male and two infant (See Tomaz Ravnik, Anthropological survey of bone material from the graves Nova Gorica – Ledine) were found bone combs, a knife on a belt, bone weights, bronze earings as a sign of burial habits as parts of local attire and at the same time witness of handcraft skill (first experiment of reconstruction of the workmanship of the of the bone comb: T 1 : 1 ; 2 : 3 ; 3 : 6; pict. 9, 11, 12). The graveyard at Ledine adds itself to the long list of the till now known old settlement graves in Vipava Valley between Vrtovin and Soča in the area which the latest discoveries of the langobard graves (of warriors) in Solkan and Bilje are included in the langobard territory.

RIMSKODOBNA ARHITEKTURA NA LEDINAH V NOVI GORICI

Nada Osmuk

I. Antična stavba

Antične naselbinske sledove smo našli samo znotraj že dokončanega gradbenega okoliša, zato se je bilo treba sprijazniti z dejstvi. Precejšen del je ostal nedostopen pod stanovanjsko hišo, zaščitna izkopavanja so bila omejena na obseg gradbenih parcel. Gradnja komunalnih naprav je poškodovala vmesni del zemljišča med hišami, svoj, nemajhen delež pa je prispevala že 1. svetovna vojna z gosto mrežo globoko izkopanih jarkov in z jamami od eksplozij.

Opis stavbnih ostalin:

STAVBA 1

Odkopana stavba je v podolžni osi usmerjena SZ-JV, ohranjena je njena JZ zunanja stena v dolžini 45 m, z ohranjenim južnim vogalom zgradbe in krajšim delom JV stranice. Od SV stene smo našli zanesljivo sled temelja, zato je širina stavbe znana – 9 m. Z izkopnim poljem nismo mogli zajeti severnega vogala, zato resnična dolžina objekta ostaja nepoznana.

V najboljše ohranjeni JZ steni so pravzaprav dokumentirani tudi le posa mezni odseki, brez dokazane vmesne zveze ali sledov morebitnih prečnih zidov na to steno, zato za lažje razumevanje opisa uporabljamo terensko oznako zidnih odsekov: zidovi A, B, C, D in D 1. (sl. 1 ter prilogi 1 in 2)

zid A – (sl. 2 in foto 1): odsek zidu zaobjema južni vogal stavbe s krajšim kosom JV in daljšim delom JZ stene. Uporabljeno gradivo so izključno srednje veliki in drobnejši apnenčasti prodniki, največ do 0,25 m premera, položeni v izravnanih plasteh, z vmesnim maltnim vezivom. Obe zunanji stranici zidu sta skrbno oblikovani, kar je na krajšem delu zidu videti tudi v detajlu – zid je grajen v načinu »ribje kosti« (sl. 2 a, foto 2). V večjem delu zidu so ohranjene tri plasti kamnov, le na dolž. 0,90 m je vidna še tudi četrta plast. Na zidu južnega vogala in na JV steni manjka tudi tretja plast kamenja, pač pa je tod vidna debela plast malte, prelita preko zloženega kamenja (foto 3). Temelj zidu je plitvo vkopán v ilovnato plast, sestavlja ga enako široka osnovna plast drobnejšega proda, nabita v izravnano podlago. Ohranjenost zidu JV stene: dolž. 2,10 m, šir. 0,70 m, najv. viš. 0,15 m

JZ stene: dolž. 7,30 m, šir. do 0,65 m

najv. ohr. viš. 0,45 m

Na uličnem delu med vrstnimi hišami je bilo naše izkopišče omejeno na ozek jarek največje šir. 2 m, zato so naša opazovanja o obstoju kulturne plasti ob zidu lahko tudi pomanjkljiva. Vendar trdimo, da ob zidu A, razen

Sl. 1. Položaj antične stavbe v današnjem zazidalnem okolju
 Pict. 1. The position of the antique building in the present-day building environment

nekaj opečnih kosov, nismo zasledili nikakršne kulturne plasti, ne zunaj, ne znotraj stavbe, prav tako ni bilo sledov ruševin.

zid B: je od zidu A ločen s 3,40 m širokim, globoko izkopanim stelskim jarkom, ki je vse stavbne ostaline povsem odstranil. Zid nadaljuje linijo JZ stene stavbe, način gradnje pa je spremenjen. Kot gradivo tu prevladujejo izbrani, delno obdelani lomljenci, še vedno srednje velikosti, vmes pa so uporabljeni tudi prodniki. Obe zunanji steni sta skrbno grajeni, sredica zidu je zapolnjena s kamnitim drobirjem in prodniki in obilno prelita z malto. Ohranjene so tri lege zidu, temeljna plast je podobno kot v zidu A vkopana v ilovico, zložena iz drobnejših prodnikov in obilno prelita z vezivom. Zanesljivih sledov ometa nismo našli.

Ohranjenost zidu B: dolž. 4,30 m, šir. 0,62–0,64 m, najv. viš. 0,45 m. Ob zunanjo steno zidu in na površino ob njej je nalegala 0,10 m debela plast sivkaste, pepelu podobne tvarine, ki je v vsej širini odkopa prekrivala prvotno hodno površino. Znotraj stavbe je bilo prav tako na vsej širini odkopa moč ugotoviti močno ruševinsko grobljo s kosi opečnih strešnikov, žganino in kosi lončenine. (sl. 2 b).

zid C: vrzel do zidu B je povzročil izkop kanalizacijskega jaška s cevmi, zato manjka 1,40 m zidu. Po načinu gradnje je podoben zidu B, le da prodnikov v zidu skoraj ni videti, gradnja notranje stene pa je zelo skrbna (sl. 2 c). Posebnost tega dela zidu je oblikovanje 0,06 m širokega temeljnega zidca na notranji strani; za toliko presega temeljna plast, postavljena kot običajno na izravnano ilovnato podlago, linijo zidu.

Ohranjenost zidu C: dolž. 2,60 m, šir. 0,65 m, najv. viš. 0,40 m.

Kulturna plast ob zidu C je na notranji strani predvsem v obliki močne ruševine s temno humusno zemljo, v njej je dosti kosov opečnih strešnikov in nekaj lončenine. Ruševinska groblja je v celoti prekrivala nivo prej omenjenega temeljnega zidca. Sledov tlaka ni bilo. Po načinu gradnje in po podobnosti ruševinske plasti znotraj stavbe moremo povezovati zidova B in C v istočasno gradnjo.

Daljši odsek JZ stene prekriva današnja stavba VH 41 (sedaj ul. Ledine št. 153). Ohranjenost zidu ni znana, vendar menimo, da ob gradnji ni bil uničen.

Na zahodnem delu stavbnih parcel VH 42 in VH 43 smo izkop lahko razširili, vendar je omejitev gradbenega okoliša narekovala tudi naša meja, zato severnega vogala stavbe nismo odkopali. V nadaljevanju linije JZ stene smo odkrili

zid D, oziroma njegove temelje v dolžini 10 m in največji širini 0,80 m. Ohranjena je samo temeljna plast drobnejših prodnikov, nabitih v izravnano podlago v ilovici, na enem mestu smo ugotovili na samem dnu gradbene jame sled maltne plasti. Med kamni je ležalo nekaj kosov opeke in ročaj amfore kot gradben material. Maltnege veziva med kamenjem je

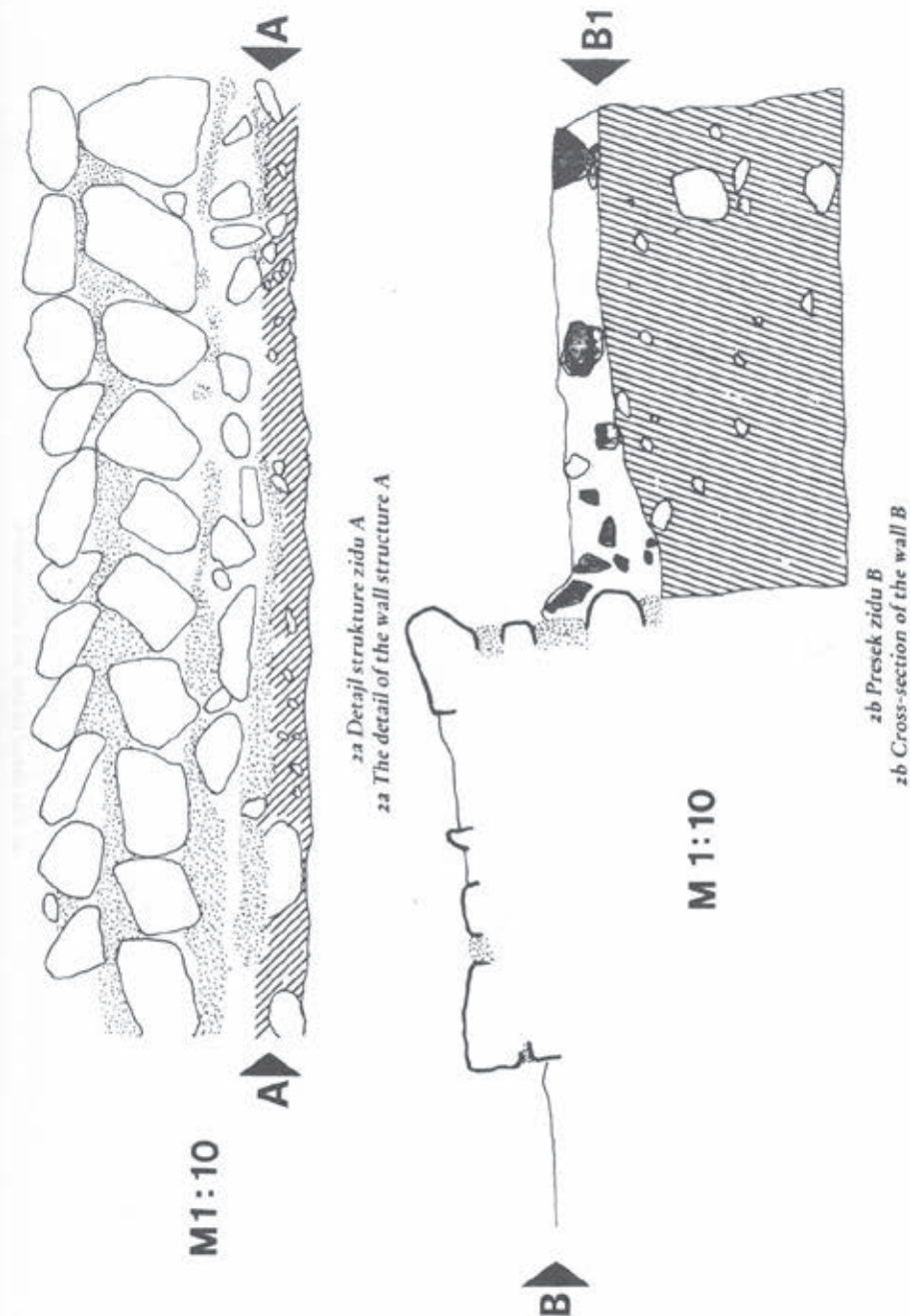
Pogled na južni del izkopa — od vzhoda
The view of the southern part of the
excavation — from the east

Detajl strukture zidu A (gl. sl. 2a)
The detail of the structure of the
wall A (pict. 2a)

Južni vogal stavbe 1
The southern corner of the building 1

M 1:10

2c Detail structure zidu C
2c The detail of the wall structure C

bilo zelo malo ohranjenega. (sl. 3, foto 4). Sledov nadgradnje na tem temelju nimamo zanesljivo ohranjenih. Znotraj stavbe je najti dokaj močno ruševinsko grobljo, grupirano v nekakšne nize prečno na zid D, vendar brez sledov morebitnih prečnih sten. V ruševini prevladujejo zlomljeni opečni strešniki (tegule in imbreksi), le v groblji na južnem delu tega dela izkopišča je bilo tudi dosti kamenja – lomljenec.

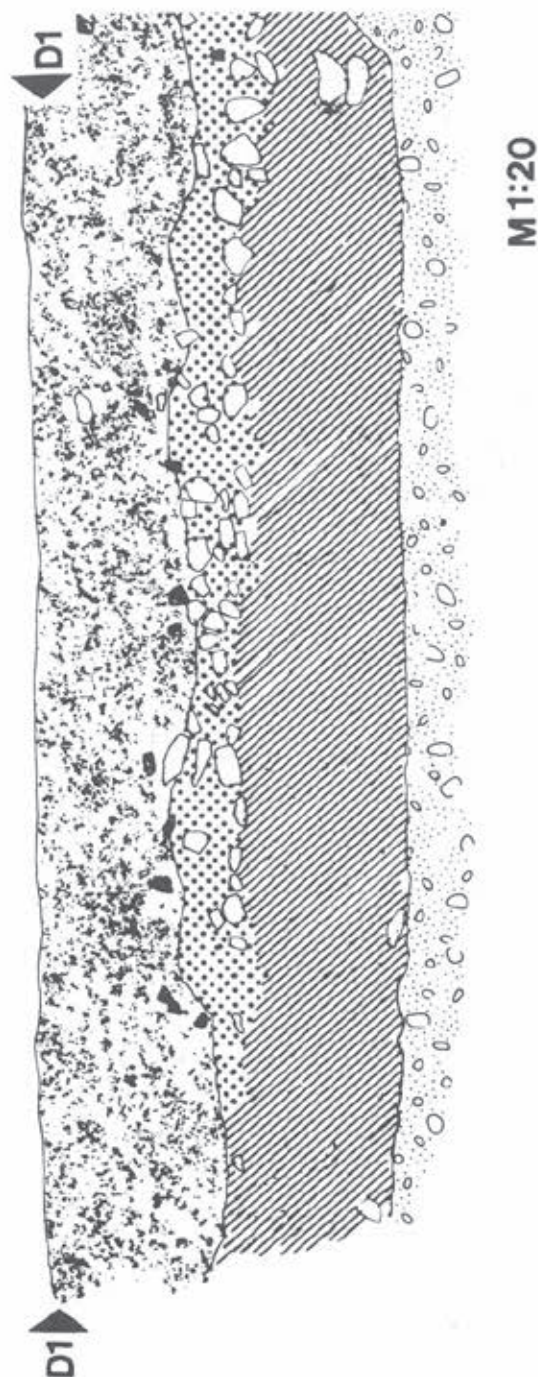
zid D 1 je odkopan samo v manjšem delu, s sondo, ugotovljen je le njegov notranji rob v stavbi. Po gradbenem načinu je povsem podoben zidu D. Tudi tod ni dokazov za nadgradnjo zidu. (sl. 3 a, foto 5). Ruševinska plast je znotraj stavbe segala do temeljev zidu D 1, na zunanji strani ni bilo nikakršnih znakov kulturne plasti.

Poskus interpretacije stavbe 1: odkopani deli zidov sestavljajo temelje objekta, katerega znana dolžina 45 m in širina 9 m (notranji razpon 7,40 m) nista medsebojno usklajeni. Ob takšnih dimenzijah moramo pomisliti na notranjo delitev na prostore ali objekte, v smislu adicije v linearni kompoziciji. Glede na to, da nimamo ohranjenih nobenih sledov prečnih sten, kar je ob velikih vrzelih do neke mere razumljivo, smo poskušali hipotetično delitev stavbe I opreti na nekatere detajle in gradbene posebnosti (sl. 4):

- prostor I: znotraj južnega vogala in ob zidu A je obdajal dokaj dober kamnit zid, grajen iz prodnikov. O tlaku in kritini nimamo dokazov.
- prostor II: v sredini stavbe, ob zidovih B in C, ki sta zidana v dobri antični tehniki. Ruševinska plast je sicer znana le v skromnem obsegu, vendar dovolj, da za ta del objekta predvidevamo opečno kritino; skrbna zidava kaže na najboljši prostor v objektu.
- prostor III: v zahodnem delu, med zidovima D in D 1 nima zanesljivo dokazanih obodnih zidanih sten, čeprav nanje kažejo močni ruševinski ostanki znotraj prostora. Opečna kritina je zanesljiva, znan je tudi nivo nekdanjega poda, v katerem so ohranjene plitve vdolbine, bolj ali manj okrogle oblike, v premeru ne presegajo 0,40 m in po vsej verjetnosti predstavljajo stojišča večjih hrambnih posod (lončenih ali kamnitih).

Sl. 4. Poskus rekonstrukcije tlorisa stavbe in delitve njenih prostorov
Pict. 4. The experimental reconstruction of the building's ground-plan and the position of the rooms

3a. Izsek profila izkopa z zidom D1
3a. The cutting out of the profile of the excavation with the wall D1

STAVBA 2

V severozahodni polovici prostora III je bil ob zid D naslonjen manjši objekt, zgrajen na ruševinah stavbe 1, očitno tudi iz njenega materiala. Mere mlajše stavbe so skromne, $4,40 \times 3,20$ m, ob debelini zidov $0,40$ m. Za gradnjo so uporabljeni lomljenci srednje velikosti, nekaj je tudi večjih kamnov, vendar vedno v plasteh, z dokaj dobrim maltnim vezivom, ki pa je bistveno bolj grobozrnato kot malta v starejši stavbi. (sl. 3; foto 6). Ohranjen je del zahodne stene, severni vogal in severna stena v celoti, z vmesno vrzeljo, ki bi jo mogli razlagati kot vhod, vendar za to ni zadostnih dokazov (šir. $0,88$ m).

Del vzhodne stene je nakazan v temelju. Naslonjenost na zid D le predpostavljamo glede na lego, stiki niso ohranjeni. Ruševinska groblja znotraj objekta je bila obsežna, vendar v njej opečnih kosov skoraj ni bilo, le nekaj malega lončenine. Temelj zahodne stene je postavljen preko nekaj kosov opečnih strešnikov na izravnani ilovnati podlagi, sicer opeka pri gradnji ni bila uporabljena niti kot polnilo zidne sredice. V objektu so ohranjeni deli tlaka iz steptane ilovice, ponekod prežganega do rdečkasto rjave barve in zato dobro obstojnega. Nekako v nivoju tlaka je znotraj severnega vogala vkopana $0,40$ m široka okrogla jama, globoka $0,37$ m, ki je bila ob odkopu do vrha zasuta s črno zemljo, na dnu pa je ležal kos strešnika. Rob jame je bil deloma obložen z manjšimi kamni. Zaradi slabe ohranjenosti tlaka ni moč zanesljivo presoditi, če spada jama k opremi stavbe 2, ne moremo pa izključiti možnosti, da je to še ostanek stavbe 1, podobno, kot so to tudi vdolbine v prostoru III zunaj stavbe 2.

Temelj zidu D
in notranjost stavbe 1 in 2 – od zahoda
The foundation of the wall D and the interiors
of the buildings 1 and 2 – from the west

Detajl sonde z odkopom
temelja zidu D1
The detail of the sound with excavation
of the foundation wall D1

Temelji stavbe 2 z delom notranjosti – od zahoda
The foundation of the building 2 with the part of the interior – from the west

Opis gradiva:

Kulturne plasti na najdišču vertikalno stratigrafsko ni bilo mogoče ločevati, kar najbolje kaže detajl severnega profila ob zidu D 1 (sl. 3 a). Zato v gradivu ni moč ločevati obeh gradbenih faz, ki jih sicer na objektu dobro določimo. Za dokumentacijo navajamo podatke:

stavba 1

prostor II: ob zidu B je ležalo več kosov amfor in grobe domače hišne lončenine ter železno dleto (T. 4 : 18)
ob zidu C je bilo najti kose amfor (T. 5 : 25, T. 6 : 26, T. 7 : 3 in 12) in domačo lončenino (T. 5 : 9, T. 6 : 9 in 11, T. 7 : 16)

stavba 2: v ruševinski plasti znotraj stavbe smo našli novca št. 5 in 6, železne predmete (T. 4 : 11 in 14 in 17) ter lončenino (T. 6 : 22 in 32, T. 7 : 1 in 9)

Vse ostalo gradivo izvira iz plasti v prostoru III oziroma deloma še iz zasipa grobnih jam v tem prostoru, kjer pa njihovo poreklo prav tako ni sporno. Tudi vse ostale novčane najdbe, to je, novci št. 1–4, 7 datirajo najdbe v prostoru III. Novec št. 8 je bil odkrit v zasipu groba 4.

Kosi bronastega okovja in drugih predmetov so vsi poškodovani do nepoznavnosti. Med železnimi predmeti je največ žebeljev. V sorazmerno bogatem keramičnem gradivu prevladuje groba domača lončenina, precej je tudi amfor. Tako imenovane boljše, namizne posode je sorazmerno malo:

– skodelice (T. 6 : 10, 17 in 18; T. 7 : 21) v oblikah posnemajo tipe posod, značilnih za *terro sigillato chiaro* in imitacije 3. – 4. stol.¹

¹ V celoti je gradivo še najbolj primerljivo s Hrušico. Prim. T. Ulbert, *Ad Pirum* (Hrušica), *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, Band 31, München 1981, T. 31, 32, 33.

– obema vrčema iz boljše, prečiščene gline prav tako najdemo najbližje paralele na Hrušici v poznoantičnem gradivu (T. 6 : 29 in 30),² medtem ko v emonskih nekropolah ni več ustreznih primerjav.³

– po obliki in okrasu smemo sem šteti še skodelo z ročajema, ki jo časovno značilno opredeljuje loščeno zunanost (T. 6 : 37).⁴

Med lončenino so zanimivi še veliki vrči z narebrenim vratom, iz delno prečiščenene, a močno peskaste gline (T. 5 : 23 in 24 in 25), ki jim v ožjem prostoru zaenkrat ne najdemo primerjave. Nekaj vrčev ima za pozno rimski čas značilno lijakasto razširjeno ustje, primerjave zanje smo našli na Hrušici (T. 6 : 35 in 36).⁵ Isto velja za amfore s kratkim vratom in z okroglimi kratkimi ročaji, ki v našem gradivu prevladujejo (T. 6 : 26–28).⁶

V domači hišni lončenini prevladuje oblika srednje velikega lonca z izvihanim, včasih že tudi nekoliko profiliranim ustjem. Rjavo rumena do svetlo sivo žgana, močno z drobnim peskom mešana glina je material za izdelavo domače posode, žgana je precej slabo in zato zelo drobljiva. Skoraj praviloma gre za prostoročno izdelavo, tu in tam dodelano na vretenu. Okras na loncih sega od finejšega drobnega metličastega v več kratkih potegljajih v različnih smereh do zelo grobega glavničastega vreza, ponekod že skoraj podobnega kaneliranju (T. 5 : 18 in 19 in 21) in na posodi vedno horizontalnega. Lonci se po oblikah ne razlikujejo od posodja te vrste drugod po Sloveniji,⁷ medtem ko za skodele z odebeljenim ali tudi rahlo uvihanim ustjem srečamo paralele najprej na Hrušici (T. 6 : 13–16, T. 7 : 10 in 11).⁸ Za navadno polkrožno skodelo z ravnim dnem je prav tako morda domač primorski prostor (T. 7 : 10), najdemo jo v Ločniku pri Gorici⁹ in na Križni gori,¹⁰ zelo podoben tip pa tudi v Povirju.¹¹ Večja bikonična posoda (T. 7 : 12) je po izdelavi sorodna hišni lončenini, vendar bi po obliki nedvomno sodila k vrčem, in v njej podobnih ne poznamo.

Stekla je bilo med gradivom zanemarljivo malo. Vse tri določljive kose (T. 7 : 13–15) je moč dokaj zanesljivo opredeliti v čas poznega 3. in v 4. stoletju.¹²

¹ T. Ulbert, o. c., T. 43 : 7, 8.

² L. Plesničar Gec, *Keramika emonskih nekropol*, *Dissertationes et Monographiae* 20, 1977, T. 31; idem, *Vrči z emonskih grobišč*, *Arheološki vestnik* (odslej AV) 26, 1975 (1976), 15.

³ Njene zgodnejše oblike je morda treba iskati v bikonični skodeli z dvema ročajema, kakršno pozna grobišče v Cerknici. Prim. M. Urleb, *Antično grobišče v Cerknici*, AV 34, 1983 (1984), 298; grobovi št. 2, 26, 30, 33, 37.

⁴ T. Ulbert, o. c., T. 42 : 3, 12.

⁵ Idem, o. c., T. 42 : 1, 2, 4, 10; T. 52 : 36, 57.

⁶ I. Mikl Curk, *Zapažanja o temni rimski kuhinjski lončeni posodi v Sloveniji*, AV 24, 1973 (1975), 893 sqq.; S. Pahič, *Prvi podatki o grobi hišni lončenini z Brinjeve gore*, AV 31, 1980, 89; L. Plesničar Gec, *Keramika emonskih nekropol*, *Dissertationes et Monographiae* 20, 1977, 39, T. 12 : d; T. 4; B. Vikič Belančič, *Keramika grublje fakture u južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce*, AV 26, 1975 (1976), 30 sqq.; T. 3 : 5; T. 4 : 7; T. Ulbert, o. c., T. 46, 47, 48.

⁷ T. Ulbert, o. c., T. 45 : 8, 9; T. 52 : 30; T. 45 : 21–26.

⁸ S. Stucchi, *La villa rustica romana di Lucinico di Gorizia*, *Studi Goriziani* 11, 1948, 139, fig. 26.

⁹ M. Urleb, *Križna gora in okolica v antiki*, AV 19, 1968, 478, T. 2 : 1, 3, 6.

¹⁰ N. Osmuk, *Nove antične najdbe v Povirju*, *Goriški letnik* 3, 1976, 70 sqq., T. 1 : 1, 3.

¹¹ S. Petru, *Rimsko steklo v Sloveniji*, AV 25, 1974 (1976), 17, T. 8 : 7 (z navedeno literaturo); T. Ulbert, o. c., T. 49.

Med časovno dobro opredeljive predmete moremo šteti še zapestnico-obroček iz črne steklene paste (?), kakršne na Hrušici datirajo v 4. stol.¹³

Omenili smo, da je bilo v ruševinski plasti veliko opečnih strešnikov. Posebej moramo omeniti tegulo z delom izdelovalčevega žiga v pravokotnem okviru: [S]ALLVS+(TI) PIERI (T. 7 : 28).¹⁴

Sklep in datacija:

Omejeni prostor izkopnega polja in slaba ohranjenost stavbnih ostalin nam ne dopuščata zanesljivih dokazov o obsegu odkrite antične stavbe. Odkopani del pa nas pušča v dvomih tako glede obsega kot same zasnove zgradbe, če jih primerjamo z istočasnimi ali tudi starejšimi tovrstnimi objekti v bližnji, pa tudi daljnji okolici. Vile rustice v funkciji domačij kot tudi boljših letnih dvorcev so praviloma zelo obsežni in v svojem okviru bolj ali manj zaključeni stavbni kompleksi z določeno gospodarsko namembnostjo.¹⁵ V našem primeru ne moremo računati s čim podobnim niti po obsegu niti po pomenu, čepravno seveda ne poznamo morebitnega širšega ozadja odkopane stavbe. Samo na podlagi znanih dejstev smemo vsekakor sklepati le na preprosto manjšo domačijo sredi obdelovalnih površin, z bivalnim objektom in gospodarskimi poslopji vse v enem nizu.¹⁶

Pri časovni opredelitvi življenja v tej stavbi smo se naslonili predvsem na novčene najdbe, ki predstavljajo dokaj zaključen okvir od konca 3. in 4. stol. Analiza spremljevalnega gradiva je pokazala, da je ta časovni okvir potrjen, še več, da lahko služi tudi za datacijo doslej manj znanih predmetov, katerih pojav je lokalno pogojen. Pri tem mislimo predvsem na domačo grobo lončenino, ne nazadnje pa tudi na način gradnje in oblikovanje stavbnih zasnov.

II. Ledinje — Kare 6

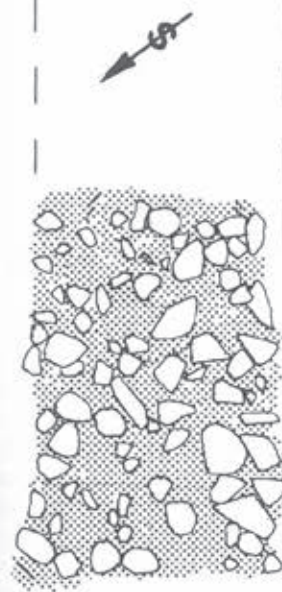
Na vzhodnem robu polja na Ledinah, med današnjo Kidričevo in Ulico Gradnikovih brigad so v letu 1976 gradnjo t. im. »kitajskega zidu« šele pripravljali. Odprta je bila precejšnja površina za izravnavanje terena in gradnjo komunalnih naprav. Ob tej priliki smo zasledili ostanke dobrega zidnega temelja v skupni ohranjeni oziroma določljivi dolžini 59,40 m. Lega zidu sredi polja je dokaj nenavadna, saj ni ne levo ne desno od njega najmanjšega sledu o kakem objektu. Temeljna plast zidu, sestavljena iz srednje debelih in drobnih prodnikov, na gosto dopolnjenih z razlomljenimi in na robovih močno zaobljenimi odlomki antičnih opečnih strešnikov, je bila v šir. 0,90 m nabita v dno gradbene jame, plitvo pogobljene v plast ilovice.

¹³ T. Ulbert, o. c., 70, T. 20 : 40 (z vsa literaturo).

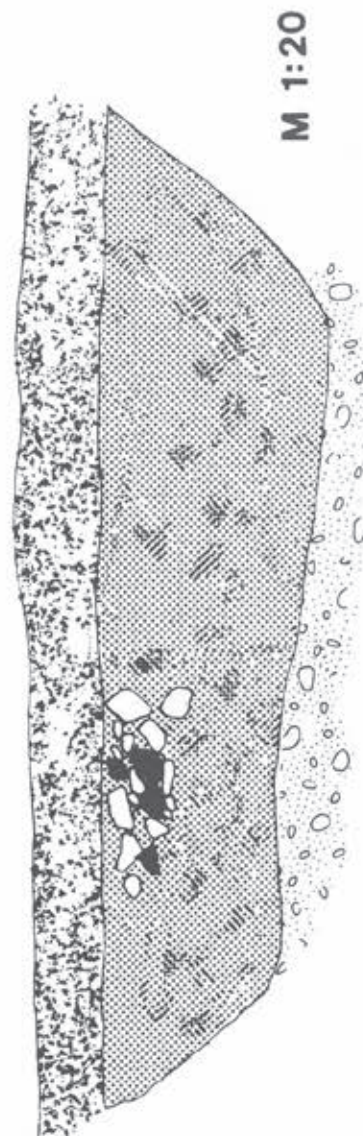
¹⁴ Žig SALLVS TI na opeki navaja C. Gregorutti v *Archeografo Triestino* 14, 1888, 384 (za Akvilejo?). Fragment enakega žiga je bil najden v Ajdovščini (izkopavanja Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica, Nova Gorica, 1984; neobjavljeno).

¹⁵ S. Stucchi, o. c., 113 sqq.; D. Svoljšak, B. Žbota Trkman, Neblo-Borg, *Varstvo spomenikov* (odslej VS) 27, 1985, 235; M. J. Strazzula Rusconi, *Scavo di una villa rustica a Joannis, Aquileia Nostra* 50, 1979, 28, Tav. I; P. Petru, *Rimska utrjena vila v Starem trgu pri Ložu*, AV 20, 1969, 115 sqq.; E. B. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, 1964.

¹⁶ Prim. M. Sagadin, *Antična stavba v Bistrici pri Trzinu*, AV 35, 1984, 178.

Sl. 5. Izsek tlorisa »mejnega zidu« v Kare-ju 6
Pict. 5. The ground-plan's cutting out of the »outer wall« in Kare 6

Sl. 5a. Profil zidu iz sl. 5
Pict. 5a. The profile of the wall from the pict. 5

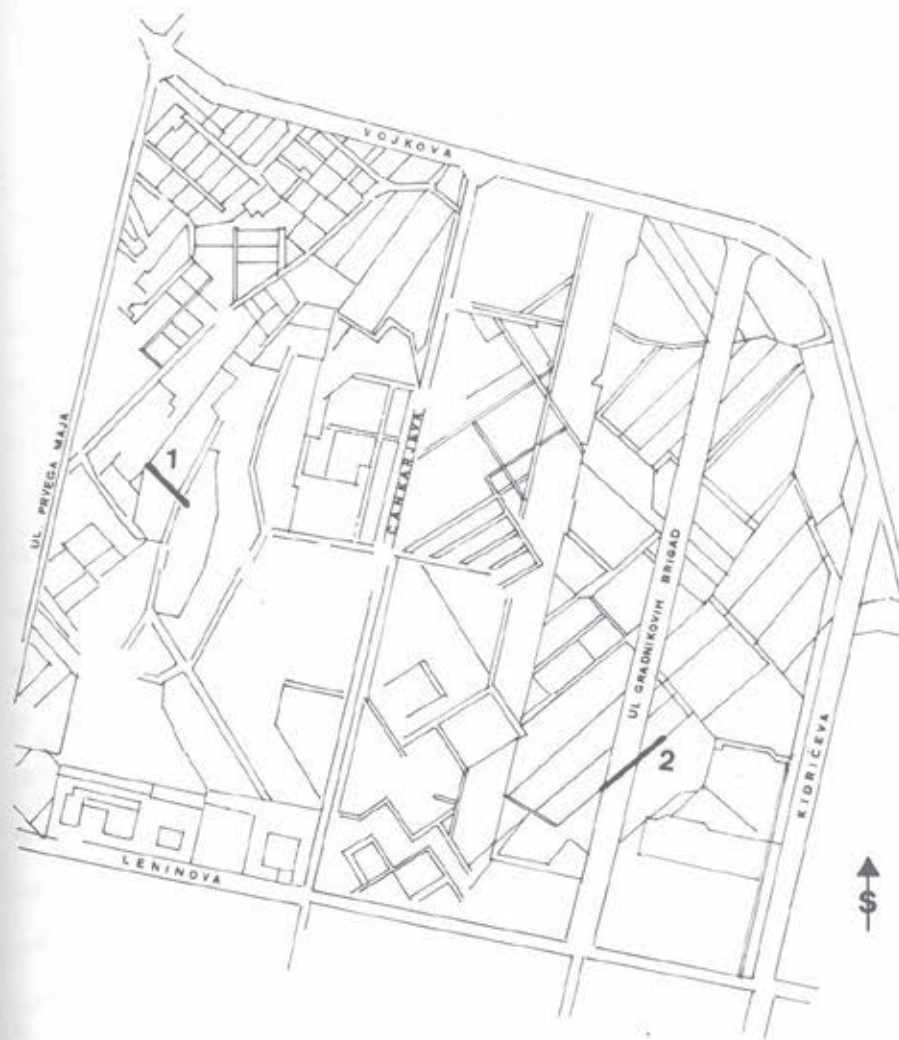

Detajl »mejnega zidu« v Kare-ju 6
The detail of the »outer wall« in Kare 6

Malnega veziva je vmes zelo malo in je slabo ohranjeno. Ponekod je ohranjena še druga plast zidu. Na zgoraj omenjeni dolžini so ohranjeni trije posamezni odseki zidu, brez posebnih razlik. Linija zidu je enotna, zunanji stranici zidu sta dokaj ravni, severna linija je ostro poudarjena. Ob zavarovalnem posegu je bila očiščena celotna površina zidnega temelja, dokumentiran z risbo pa le izsek (sl. 5 in 5 a, foto 7). Ob terenskem posnetku položaja zidu smo ugotovili, da se nenavadna smer zidu JZ-SV povsem prekriva z linijo parcelne meje – med parc. št. 495 in 658 k.o. Nova Gorica (sl. 6 – št. 2).

Ta podatek nas je navedel na razmišljanje o vzročni zvezi antičnega zidu s parcelacijo zemljišč. Naša domneva sloni na prekrivanju linij mejnega zidu in parcelne meje, kar je lahko povzročil le ob katastrski izmeri (ok. l. 1822) še viden ostanek zidu, bodisi kot meja ali le kot ruševinska groblja. Ob tem naj poudarimo, da se tudi podolžna os antične stavbe na Ledinah ujema z linijo parcelnih meja (sl. 6 – št. 1). Liniji stavbe in mejnega zidu se sekata pod pravim kotom, skoraj pravilna pravokotna pa je tudi stara parcelacija polja južno od Solkana (dobro vidna na katastru iz l. 1822).

Domnevamo lahko, da je t.i.m. »mejni zid« označeval rob zemljiške posesti v 4. stol., če upoštevamo datacijo bližnje stavbe. Zato bi morda na tej podlagi bilo potrebno razmišljati tudi o morebitni poznoantični delitvi zemljišča, naslonjeni v svoji osnovni liniji na os struge Soče.¹⁷ Obstoje njene sedanje struge v današnjih okvirih dokazuje že obstoj skeletnega grobišča na levem bregu v Solkanu.¹⁸ V 4. stol. je zaenkrat opredeljen tudi nasta-

Sl. 6. Položaj antične stavbe (št. 1) in »mejnega zidu« (št. 2) v parcelaciji nekdanjega polja Ledine
Izsek iz karte Nova Gorica 24, 1:5000

Pict. 6. The position of the antique building No. 1 and of the »outer wall« (No. 2) in the parcelling of the former field Ledine. The cutting out of the chart Nova Gorica 24, 1:5000

¹⁷ Prim. I. Mikl Curk, Sledovi rimskega zemljemerstva na Dravskem polju, AV 34, 1983, 353-355; karta PTN 1 : 5000, list Nova Gorica 24.

¹⁸ T. Knific, D. Svoljšak, Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana, AV 35, 1984, 277, s karto arheoloških najdišč v Novi Gorici.

nek antičnega obzidja na Sv. Katarini.¹⁹ Za primerjavo naj navedemo obe znani lokaciji antičnih vil rustic v Lokah v bližini N. Gorice, ki pa sta obe zgodnejši²⁰ in kot kaže nimata več z Ledinami časovnega stika, tudi vila v bližnjem Ločniku je starejša.²¹ Zato morda ni odveč domneva, da je na neposredno zaledje utrdbe na Sv. Katarini v teku 4. stol. navezana tudi gostejša poselitev polja v njenem vznožju, povezanega z intenzivnejšo obdelavo. Obstoj zgradb v nižini je vezan približno na stoletje, z nekaj kasnejšo marginalno obnovo, vse pa traja sorazmerno malo časa. Že nekaj generacij kasneje je bilo moč v ruševine stavb vkopavati grobišče, o čemer govori prispevek Draga Svoljšaka.

Katalog:

1. Fragmenta ostenja skodelice iz rdeče, dobro prečiščene gline. Vel.: $4,4 \times 2,9$ cm in $4,6 \times 4,2$ cm. GM inv. št. 2877 in 2878. T. 6, 21.
2. Fragment ostenja vrča s profiliranim trakastim ročajem iz rjavo žgane, prečiščene gline. Vel.: $6,2 \times 4,9$ cm. GM inv. št. 2879. T. 7, 2.
3. Fragment cilindričnega vratu z izvihanim ustjem, na zunanji strani pod ustjem profiliran rob. Temno rjava, groba, trdno žgana glina (konec cevi?). Vel. $8,2 \times 4,7$ cm. GM inv. št. 2880. T. 6, 25.
4. Fragment profiliranega, slabo oblikovanega ročaja iz rjavo žgane, prečiščene gline. Vel. $9,4 \times 5$ cm. GM inv. št. 2881. T. 7, 8.
5. Fragment lončka z izvihanim ustjem iz svetlorjavo-sivo žgane gline, mešane s peskom. Na ramenu vidni odtisi metlice. Vel. $2,9 \times 4,1$ cm. GM inv. št. 2882. T. 5, 11.
6. Fragment širokega trakastega ročaja iz rumeno žgane gline. Vel.: $7,2 \times 4,2$ cm. GM inv. št. A 2883. T. 7, 6.
7. Fragment vrča z lijakastim ustjem in z dvema trakastima ročajema, ustje je izvihamo in zaobljeno. Vel.: $6,6 \times 5$ cm. GM inv. št. A 2884. T. 6, 23.
8. Fragment izvihanega ustja posode iz rumeno žgane, slabo prečiščene gline. Rob ustja zunaj horizontalno žlebljen. Vel. $4 \times 1,2$ cm. GM inv. št. A 2885. T. 7, 16.
9. Fragment lonca z izvihanim, znotraj ravno odrezanim ustjem, na ramenu metličast okras. Sivo rjavo žgana glina, močno mešana s peskom. Vel.: $4,8 \times 5,2$ cm. GM inv. št. A 2886. T. 5, 9.
10. Fragment ostenja bikonične posode iz sivorjavo žgane, peskaste gline. Vel.: $10,3 \times 5$ cm. GM inv. št. A 2887 in A 2888. T. 7, 12.
11. Fragment vodoravno izvihanega ustja lončka iz sivorjavo žgane, precej peskaste gline. Vel.: $3,2 \times 2$ cm. GM inv. št. A 2889. T. 6, 9.
12. Fragment amfore s cilindričnim, horizontalno narebrenim vratom iz rjavo rdeče, trdno žgane gline. Vel. $11 \times 7,3$ cm. GM inv. št. A 2890. T. 5, 25.

¹⁹ D. Svoljšak, Sv. Katarina – Kekec nad Novo Gorico, VS 17-19/1, 1974, 102.

²⁰ B. Žbota Trkman, Arheološko najdišče Pavlini v Lokah, Goriški letnik 11, 1984, 73 sqq.; idem, Loke, VS 26, 1984, 235; idem, Loke-Kolenovca, VS 27, 1985, 230.

²¹ S. Stucchi, o. c.

13. Fragment ravnega, na zunanji strani odebeljenega ustja posode iz rdečkasto rjavo žgane gline. Vel.: $5 \times 4,4$ cm. GM inv. št. A 2891. T. 6, 11.
14. Fragment cilindričnega vratu in profiliranega trakastega ročaja vrča iz rdečkasto rjave, dobro žgane gline. Vel.: $4 \times 4,4$ cm. GM inv. št. A 2892. T. 7, 3.
15. Fragment amfore s cilindričnim vratom, ravno odrezanim ustjem in z dvema trakastima ročajema (odlomljena) iz rdeče rumeno dobro žgane gline. Vel. $9 \times 8,5$ cm. GM inv. št. A 2893. T. 6, 26.
16. Fragment cilindričnega vratu amfore z lijakasto razširjenim, profiliranim ustjem in z dvema ročajema (odlomljena) iz rumeno rjavo žgane gline. Vel.: 6×6 cm. GM inv. št. A 2894. T. 6, 24.
17. Fragment široke trebušaste amfore s kratkim vratom, z masivnimi palicastimi ročaji. Rdeče rjavo žgana glina. Vel.: $8,8 \times 9,1$ cm. GM inv. št. A 2895. T. 6, 27. Na ostenju pod ročajem je vrezana oznaka.
18. Fragment železne konice. Vel.: $6,6 \times 1,2$ cm. GM inv. št. A 2896. T. 4, 13.
19. Železen žebelj z ovalno, ploščato T-glavico. Kvadratni presek trupa. Vel.: $5,4$ cm (dolž). GM inv. št. A 2897. T. 4, 2.
20. Fragment izvihanega ustja lonca iz sivo rjavo žgane, močno peskaste gline. Vel.: $4,6 \times 2,8$ cm. GM inv. št. A 2898. T. 7, 18.
21. Fragment čaše iz rumenozelenega stekla, z lijakasto razširjenim ustjem. Vel.: $2,3 \times 1,8$ cm. GM inv. št. A 2899. T. 7, 13.
22. Fragment skodelice z izvihanim, ravno odrezanim robom ustja – rjavo žgana, finejša glina. Vel.: $4,6 \times 2,5$ cm. GM inv. št. A 2900. T. 6, 10.
23. Fragment skodele z malo izvihanim in odebeljenim ustjem, profiliran trakast ročaj presega ustje, nastavek pa sega pod rob ustja, kjer je v ozkem pasu okras kratkih gostih vrezov (ornament s kolesčkom). Na zunanji strani so ohranjeni sledovi rumenkasto zelene glazure. Vel.: $7 \times 2,5$ cm. GM inv. št. 2901. T. 6, 37.
24. Fragmenta bronaste pločevine, brez orig. robov. Na enem ohranjena kvadratna odprtina. Vel. $3 \times 2,5$ cm in $3,5 \times 1,8$ cm. GM inv. št. A 2902. T. 5, 5.
25. Železen žebelj, masiven, s kvadratnim presekom. Konica je uvihana nazaj. Vel.: dolž. $8,7$ cm, deb. 1×1 cm. GM inv. št. A 2903. T. 4, 6.
26. Železen okov pravokotne oblike (spona?), presek pravokoten. Vel.: dolž. 4 cm, šir. $1,8$ cm. GM inv. št. A 2904. T. 4, 10.
27. Fragment ravnega dna lončka iz sivo rjavo žgane, peskaste gline. Vel.: $3,5 \times 2,3$ cm. GM inv. št. A 2905. T. 6, 19.
28. Fragment železnega žeblija – glavica. Premer $2,5$ cm, GM inv. št. A 2906. T. 4, 9.
29. Fragment ostenja steklene čaše z omfalčnim dnom – rumenozeleno steklo. Vel.: $5,5 \times 4,8$ cm. GM inv. št. A 2907. T. 7, 15.
30. Železen obroček, neenakomerno kovan (od kvadratnega do ovalnega preseka). Premer $3,6$ cm. GM inv. št. A 2908. T. 4, 14.
31. Fragment rezila železnega noža, trikotnega preseka. Dolž. $4,5$ cm, šir. $1,6$ cm. GM inv. št. A 2909. T. 4, 11.
32. Železen žebliček s široko, T- glavico. Dolž. $2,9$ cm. GM inv. št. A 2910. T. 4, 8.
33. Fragment izvihanega ustja lonca iz sivo rjave, peskaste gline. Vel.: $4,3 \times 4,3$ cm. GM inv. št. A 2911. T. 6, 12.
34. Fragment ostenja in ravnega ustja konično oblikovane posode iz rdeče rjavo žgane, prečiščene gline. Vel.: $5,5 \times 3,8$ cm. GM inv. št. A 2912. T. 6, 17.

35. Fragment večje amfore s kratkim, skoraj cilindričnim vratom in majhnimi polkrožnimi ročaji. Vel.: viš. 17 cm, premer 10 cm. GM inv. št. A 2913. T. 6, 28.
36. Fragment dna nizke skodelice na prstanasti nogi. Rdeče-rjavo, enakomerno žgana, finejša glina. Vel.: premer 4,2 cm, viš. 1 cm. GM inv. št. A 2914 in 2953. T. 7, 21.
37. Fragment ostenja in nekoliko navznoter porezanega ustja polkroglaste skodele iz rdeče rjavo žgane gline. Premer us. 10 cm, viš. 2,7 cm. GM inv. št. A 2915. T. 7, 10.
38. Fragment ravnega dna lončka iz svetlo rjave, prečiščene gline. Premer 7,7 cm, viš. 2 cm. GM inv. št. A 2916. T. 7, 20.
39. Fragment lonca z močno izvihanim in profiliranim ustjem iz sivo rjavo žgane, močno peskaste gline. Premer 6 cm, viš. 1,6 cm. GM inv. št. A 2917. T. 5, 12.
40. Fragment lonca z močno izvihanim, profiliranim ustjem, iz sivo rjavo žgane, močno peskaste gline. Premer 7 cm, viš. 2,3 cm. GM inv. št. A 2918. T. 5, 13.
41. Fragment ovalnega ročaja amfore iz svetlo rjavo žgane gline. Presek je okrogel. Vel.: 7,4 × 2,5 cm in 9,8 × 2,2 cm. GM inv. št. A 2919 in 2920. T. 7, 4.
42. Keramičen pokrov (zamašek) okrogle oblike, z neenakomerno porezanimi robovi. Rdeče žgana glina. Vel.: premer 6,4 cm, deb. 3 cm. GM inv. št. A 2921. T. 5, 8.
43. Fragment izvihanega ustja skodelice iz sivo žgane, peskaste gline. Vel.: 4,3 × 1,3 cm. GM inv. št. A 2923. T. 7, 17.
44. Fragment lončka z nizkim cilindričnim vratom in z močno izvihanim ustjem, sivo žgana, peskasta glina. Vel.: premer ustja 7 cm, viš. 2,3 cm. GM inv. št. A 2924. T. 5, 14.
45. Fragment ostenja posode z grobo vrezanim okrasom prečnih gostih kanelur iz svetlo sivo žgane gline. Vel.: 6 × 4,3 cm. GM inv. št. A 2925. T. 5, 21.
46. Fragment lijakastega, ravno odrezanega ustja vrča iz svetlo rjavo žgane gline. Premer ustja 11,2 cm, viš. 5,4 cm. GM inv. št. A 2926. T. 6, 36.
47. Fragment oboda in navznoter zapognjenega ustja plitve skodele iz sivo rjavo žgane, peskaste gline. Vel.: 6,7 × 8,2 cm. GM inv. št. A 2927. T. 7, 11.
48. Fragmentiran vrhnji del keramičnega vrča kroglaste oblike z visokim, cilindričnim ozkim vratom in široko razširjenim ustjem, z dvema odlomljenima ročajema. Svetlo rjavo žgana, prečiščena glina. Vel. rek.: premer ustja 5,6 cm, viš. 7,6 cm. GM inv. št. A 2928 in 2929. T. 6, 30.
49. Fragment vrhnjega dela lonca z blago izvihanim ustjem iz sivo rjavo žgane, peskaste gline. Rob ustja je ravno odrezan, zunanja površina lonca okrašena z vodoravnimi potezi metlice. Vel.: premer ustja 18 cm, viš. 6,2 cm. GM inv. št. A 2930. T. 5, 10.
50. Fragment zatiča amfore, kratek, kroglaste oblike, iz rdeče rjavo, dobro žgane gline. Vel.: 11 × 10,5 cm. GM inv. št. A 2931. T. 7, 26.
51. Železen žebelj s široko, ploščato glavico, konica manjka. Ohr. dolž. 6,2 cm, šir. 0,5 cm. GM inv. št. A 2932. T. 4, 3.
52. Masiven železen žebelj, s kvadratno glavico. Konica manjka. Ohr. dolž. 9,4 cm, šir. 0,9 cm. GM inv. št. A 2933. T. 4, 7.
53. Železen žebelj s kratko T- glavico. Ohr. dolž. 8 cm, šir. 0,5 cm. GM inv. št. A 2934. T. 4, 5.
54. Masivna železna ost kvadratnega preseka, s trnastim nastavkom za ročaj – delno ohranjena. Dolž.: 11 cm, šir. 1,5 cm. GM inv. št. A 2935. T. 4, 19.

55. Fragment masivnega železnega okova podolgovate oblike, s pravokotnim presekom. Zaključek na eni strani morda polkrožno oblikovan. Ohr. dolž. 12,7 cm, šir. 1,6 cm, deb. 0,7 cm. GM inv. št. A 2936. T. 4, 15.
56. Fragment železnega okoca, podolgovate oblike, s pravokotnim presekom. Dolž. 8,3 cm, šir. 2,1 cm, deb. 0,5 cm. GM inv. št. A 2937. T. 4, 16.
57. Fragment železnega okova. Ohr. 3,8 × 2,1 × 0,5 cm. GM inv. št. A 2938. T. 4, 12.
58. Atipičen fragment tanke bronaste pločevine. Vel. 2,1 × 1,5 cm. GM inv. št. A 2939. T. 5, 3.
59. Fragment masivnejše bronaste pločevine, atipičen. Vel. 5,1 × 5,5 cm. GM inv. št. A 2941. T. 5, 4.
60. Fragment ravnega dna posode iz rdečkasto rjave, mehko žgane gline z luknjičavo površino. Vel.: 2 × 3,5 cm. GM inv. št. A 2942. T. 6, 22.
61. Fragment masivnega ročaja keramičnega vrča iz svetlo rjavo žgane gline. Vel. 8,5 cm × 1,8 cm. GM inv. št. A 2943. T. 6, 32.
62. Fragment izvihanega ustja posode iz sivo žgane, peskaste gline. Vel.: 3,5 × 3,5 cm. GM inv. št. A 2944. T. 6, 1.
63. Fragment ostenja lonca iz rjavo žgane, peskaste gline, na ramenu v ozkem pasu vodoravno vrezane kanelure. Vel.: 8,1 × 4,5 cm. GM inv. št. A 2945. T. 7, 9.
64. Fragment dna keramičnega vrča iz svetlo rjavo žgane gline. Vel.: 9,3 × 4,8 cm, premer dna 5,2 cm. GM inv. št. 2947. T. 7, 19.
65. Fragment ravnega dna posode iz sivo rjave peskaste, trdo žgane gline. Vel.: 10,6 × 2 cm. GM inv. št. A 2948. T. 7, 23.
66. Fragment izvihanega ustja posode iz sivo rjavo žgane, peskaste gline. Vel. 2,3 × 1,7 cm. GM inv. št. A 2949. T. 6, 8.
67. Fragment vratu amfore z ročajem iz rjavo rdeče, zelo trdo žgane gline. Vel.: 8,6 × 6,8 cm, presek ročaja 4,5 × 2,5 cm. GM inv. št. A 2951. T. 7, 5.
68. Železen nož trikotne oblike. Konica trnastega nastavka za ročaj je poševno uvihana na hrbtno stran in zaključena v zanko. Vel.: dolž. 13,7 cm, dolž. rezila 8,2 cm. GM inv. št. A 2952. T. 4, 17.
69. Fragment ostenja posode iz sivo črno žgane, peskaste gline, s pasom vodoravnih kanelur. Vel.: 3,2 × 2,3 cm. GM inv. št. A 2955. T. 5, 16.
70. Fragment ostenja posode iz svetlo rjavo žgane, peskaste gline, z metličastim okrasom na zunanji strani. Vel.: 6 × 3,1 cm. GM inv. št. A 2956. T. 5, 18.
71. Fragment ostenja pokrova iz svetlo rjavo žgane gline. Na vrhnji strani koncentrično vrezani žlebovi za okras. Vel.: 4 × 5,8 cm. GM inv. št. A 2957. T. 5, 17.
72. Fragment profiliranega trakastega ročaja vrča iz rdečerjavo žgane gline. Vel.: 4,6 × 1,4 cm. GM inv. št. A 2958. T. 6, 31.
73. Fragment uvihanega ustja skodelice iz sivo rjavo žgane, peskaste gline. Vel.: 2,7 × 2,6 cm. GM inv. št. A 2959. T. 6, 14.
74. Fragment močno uvihanega ustja skodele iz sivo rjavo žgane, peskaste gline. Vel. 2,3 × 2,2 cm. GM inv. št. A 2960. T. 6, 13.
75. Fragmentiran masiven ročaj amfore z delom cilindričnega vratu. Ročaj ima ovalen presek. Svetlo rjavo, mehko žgana glina. Vel.: 10 × 12,4 cm. GM inv. št. A 2961. T. 7, 1.
76. Železen žebelj, z odlomljeno konico. Ohr. dolž. 7,6 cm. GM inv. št. A 2962. T. 4, 4.

77. Fragment podolgovatega koničnega zatiča amfore iz rumeno rjavo žgane glin. Vel.: 17 × 7,6 cm. GM inv. št. A 2963. T. 7, 25.
78. Fragment profiliranega ustja vrčka z lijem, iz rjavo žgane glin. Vel.: 5,8 × 3,5 cm. GM inv. št. A 2964. T. 6, 29.
79. Fragment tegule iz rjavo rdeče žgane glin, z delom ohranjenega žiga: . ALLVS + PIERI. Vel.: 9,5 × 18,5 cm. GM inv. št. A 2965. T. 7, 28.
80. Fragment ostenja lončka iz rdeče, dobro žgane glin. Zunanja površina je vodovodno plastično narebrena. Vel.: 5 × 4,2 cm. GM inv. št. A 2966. T. 5, 19.
81. Fragment odebljenega, nekoliko lijakasto razširjenega ustja amfore iz rjavo rdeče, trdno žgane glin. Premer 14 cm, viš. 4 cm. GM inv. št. A 2967. T. 6, 33.
82. Fragment valjastega zatiča manjšega vrča – amfore iz rjavo žgane glin. Vel.: 4,5 × 3,5 cm. GM inv. št. A 2968. T. 7, 27.
83. Fragment spodnjega dela lonca z ravnim dnom iz sivo žgane, peskaste glin. Vel.: 5,6 × 4,8 cm. GM inv. št. A 2969. T. 7, 22.
84. Fragment skodele z ravnim, na robu žlebljenim ustjem iz rjavo žgane, peskaste glin. Vel.: 3 × 5 cm. GM inv. št. A 2970. T. 6, 15.
85. Fragment ostenja lonca iz sivo žgane, peskaste glin. Na zunanji strani metličast okras, kombiniran s klinastimi prečnimi vrezi – valovnica. Vel. 3,7 × 6,7 cm. GM inv. št. A 2971. T. 5, 20.
86. Dva fragmenta bronaste pločevine, speta z zakovico. Vel.: 1,3 × 1,2 cm in 1,1 × 1,1 cm. Bronast obroček premera 0,8 cm. GM inv. št. A 2972. T. 5, 6.
87. Fragment okrogle in ploščate glinaste uteži iz rjavo žgane, peskaste glin. Premer 3,2 cm, deb. 0,7 cm. GM inv. št. A 2973. T. 5, 22.
88. Odlomljen bronast kavelj, močno uvit in deformiran. Vel.: 2,8 cm, deb. 0,35 cm. GM inv. št. A 2974. T. 5, 2.
89. Fragment zapestnice iz črnega, neprozornega stekla, s polkrožnim presekom. Ohr. dolž. 4,8 cm. GM inv. št. A 2975. T. 5, 1.
90. Železen žebelj z odlomljeno konico. Ohr. dolž. 5 cm. GM inv. št. A 2976. T. 4, 1.
91. Fragment cilindričnega vratu vrča iz svetlo rjavo žgane glin. Vel. 6,4 × 6,4 cm. GM inv. št. A 2977. T. 5, 23.
92. Fragment narebrenega cilindričnega vratu in del trupa vrča iz svetlorjavo žgane glin. Vel.: 4,9 cm. šir. 5 cm. GM inv. št. A 2979. T. 5, 24.
93. Fragment polkrožnega ročaja posode iz rjavo žgane glin, presek ročaja je ovalne oblike. Vel.: 4,5 cm. GM inv. št. A 2980. T. 7, 7.
94. Fragment visokega cilindričnega podaljška z lijakasto razširjenim zaključkom – na prehodu iz vratu v razširitev je stena zapolnjena. Vel.: viš. 6,4 cm, premer 3,3 cm. Svetlorjavo, mehko žgana glina. GM inv. št. A 2982. T. 7, 24.
95. Fragment skodelice s skoraj ravnimi stenami in nekoliko navznoter zapognjenim ustjem iz rdeče rjavo žgane glin. Vel.: 3 × 4 cm. GM inv. št. A 2984. T. 6, 16.
96. Fragment izvihanega ustja lončka iz sivo rjavo žgane, peskaste glin. Vel.: 2,5 × 3,6 cm. GM inv. št. A 2985. T. 6, 4.
97. Fragment izvihanega ustja lonca iz sivo rjavo žgane, peskaste glin. Vel.: 2,2 × 2,9 cm. GM inv. št. A 2986. T. 6, 5.
98. Fragment močno izvihanega in ravno odrezanega ustja večje skodelice iz svetlo rjavo žgane glin, s sledovi rjavega premaza na obeh straneh. Vrhnji rob ustja je razdeljen z vrezanim žlebičem. Vel.: 6 × 3,1 cm. GM inv. št. A 2987. T. 6, 18.

99. Fragment malo odebljenega ustja steklene čaše blede-zelene barve. Vel.: 2,6 × 1,4 cm. GM inv. št. A 2991. T. 7, 14.
100. Fragment bronastega okova v obliki pločevinastega obročka. Vel.: 3 × 2,3 cm. GM inv. št. A 2992. T. 5, 7.
101. Fragment izvihanega ustja posode iz rjavo žgane, peskaste glin. Vel.: 1,8 × 1,6 cm. GM inv. št. A 2993. T. 6, 2.
102. Fragment izvihanega ustja posode iz sivo žgane, peskaste glin. Vel.: 2,1 × 2,7 cm. GM inv. št. A 2994. T. 6, 6.
103. Fragment ostenja posode z metličastim okrasom. Sivo žgana, peskasta glina. Vel.: 1,1 × 1,9 cm. GM inv. št. A 2997. T. 5, 15.
104. Fragment lijakasto razširjenega ustja vrča iz svetlo rjavo žgane glin. Vel.: 4,8 × 4,6 cm. GM inv. št. A 2998. T. 6, 35.
105. Fragment močno izvihanega ustja posode iz sivo žgane, peskaste glin. Vel.: 2,1 × 1,7 cm. GM inv. št. A 3000. T. 6, 3.
106. Fragment izvihanega ustja posode iz sivo žgane, peskaste glin. Vel.: 2,2 × 2,1 cm. GM inv. št. A 3001. T. 6, 7.
107. Fragment ravnega dna posode iz sivo rjavo žgane, peskaste glin. Vel.: 2 × 2,1 cm. GM inv. št. A 3002. T. 6, 20.
108. Fragment odebljenega ustja amfore iz svetlo rjavo žgane glin. Vel.: 4 × 3 cm. GM inv. št. A 2983. T. 6, 34.
109. Železno orodje – dleto? Konica je ploščato zašiljena. Dolž. 12,4 cm. GM inv. št. A 3018. T. 4, 18.
110. Železen nož. Rezilo prehaja v trn brez prekinitve, ločuje ju bronasta prečka. Na trnu sta ohranjeni dve luknjici za zakovici, ki pa nista ohranjeni. Vel. 13,7 in 4,4 cm. GM inv. št. A 3019. T. 4, 20.
111. Dva kosa železne žice, kovane, s kvadratnim presekom. Skupna dolž. 26 cm, presek 0,8 × 0,8 cm. GM inv. št. A 3020. T. 4, 21.

Nova Gorica – Ledine

Novci:

št. 1 Clavdij II

Ant 268–270 Rim RIC 94

št. 2 Maxentius

Fol pozno 309–okt. 312 Ostia RIC 54

št. 3 Constantinus I.

Fol 334–337 ?

št. 4 Constantius II

Fol 331–334 Cyzicus RIC 84

št. 5 Arcadius ali Honorius

AE IV 2. pol. 4. stol. –

št. 6 nedoločljiv

Fol 4. stol.

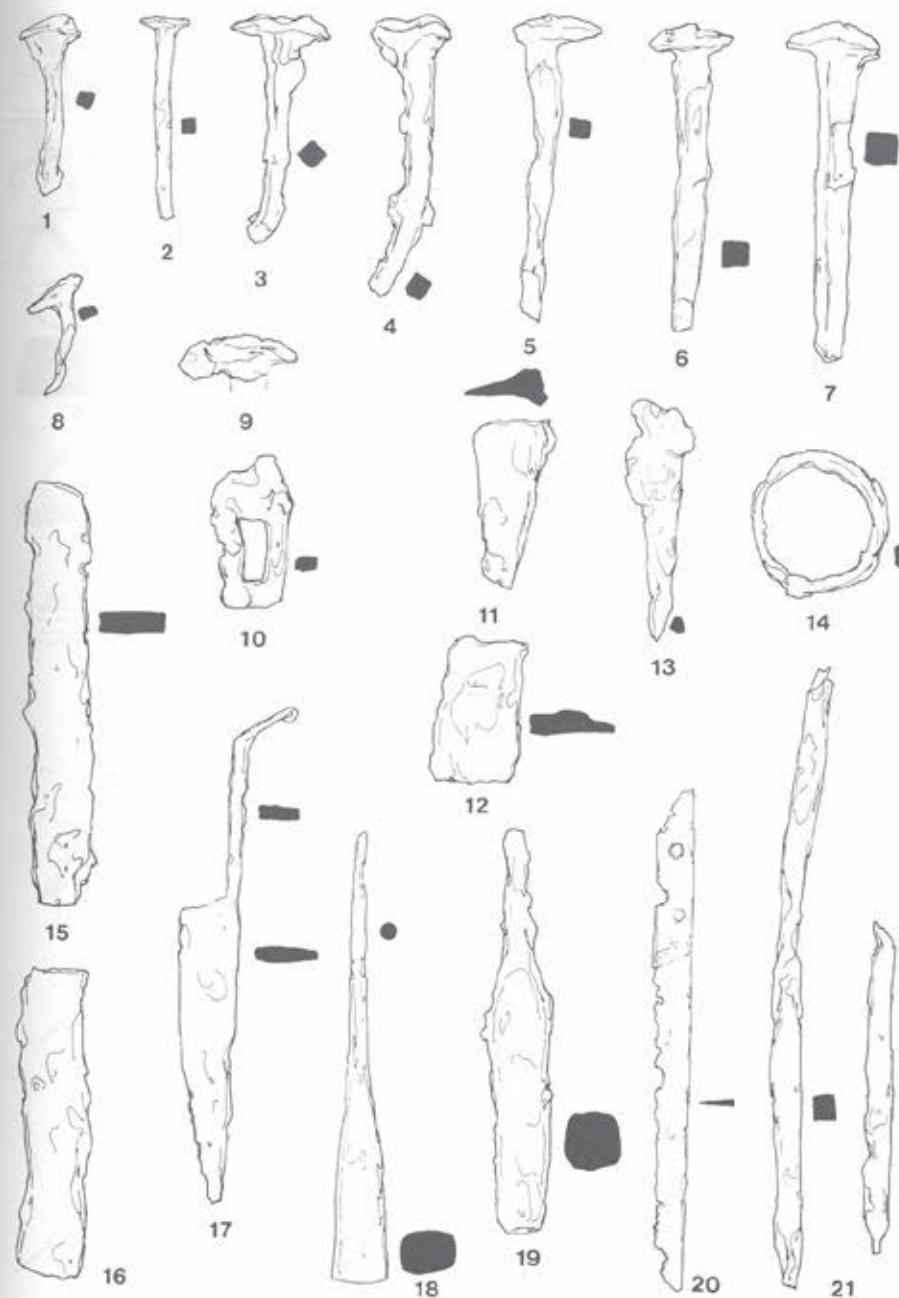
št. 7 nedoločljiv

AE III. 4. stol.

št. 8 nedoločljiv

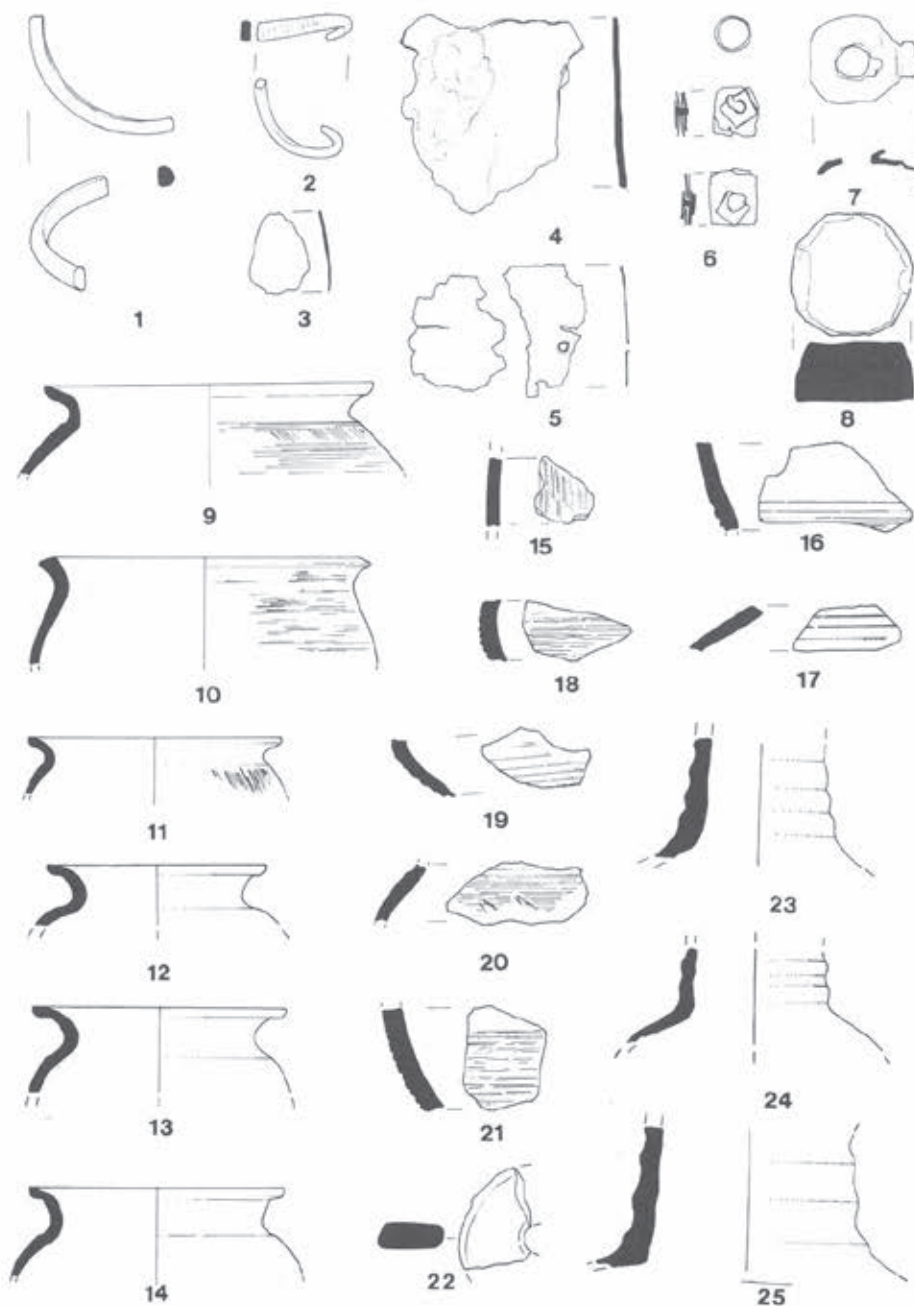
AE III 4. stol.

Novce določil dr. Peter Kos, Ljubljana

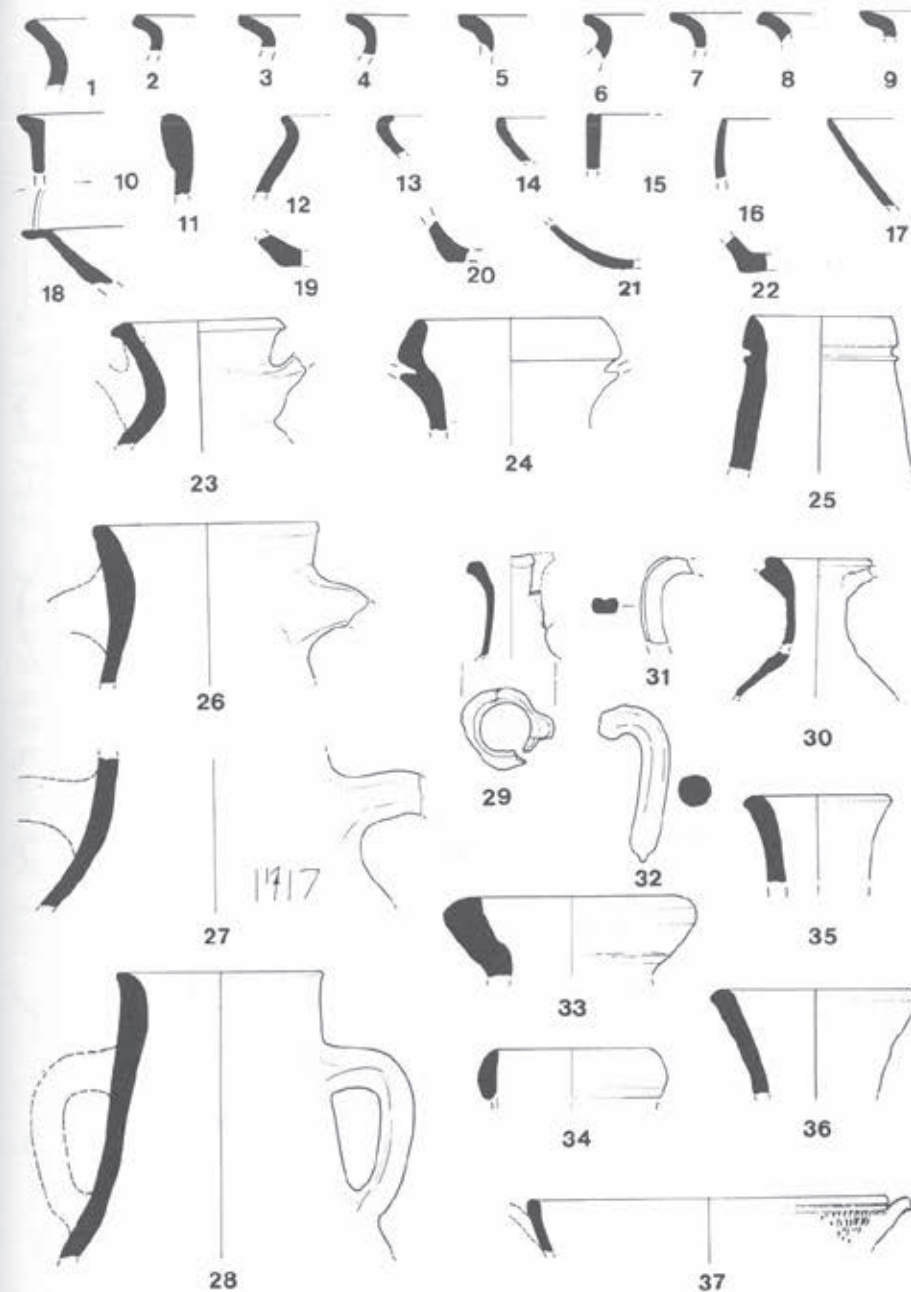

T. 4. Vse železo 1-21=1:2

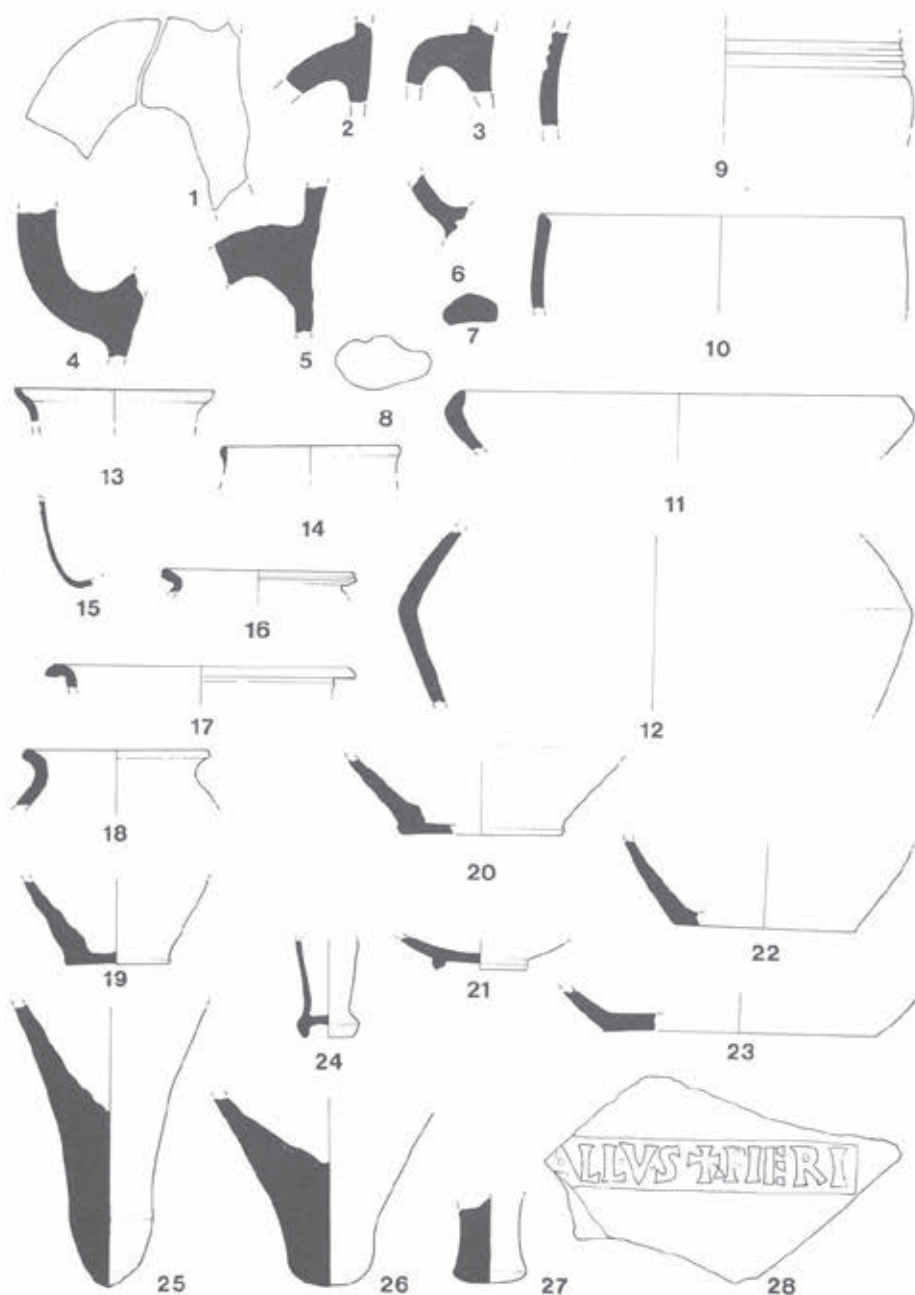
T. 4. All iron 1-21=1:2

T. 5. 1 steklena pasta, 2-7 bron, 8-25 keramika 1-7, 14, 15, 22=1:2, ostalo 1:4
 T 5. 1 glass paste, 2-7 bronze, 8-25 ceramics 1-7, 14, 15 22=1:2 the rest 1:4

T 6. 1-37 keramika vse 1:4 27 (napis 1:2)
 T. 6. 1-37 ceramics the whole 1:4 27 (inscription 1:2)

T. 7. 1-2, 16-28 keramika, 13-15 steklo vse 1:4
T. 7. 1-2, 16-28 ceramics, 13-15 glass, the whole 1:4

STAROSELSKI GROBOVI NA LEDINAH V NOVI GORICI

Drago Svoljšak

Leta 1974 in 1975 je bila med zaščitnim izkopavanjem na Ledinah v Novi Gorici (glej sl. 1 v članku N. Osmuk) odkrita peterica skeletnih grobov, dva otroška, en ženski in dva moška. Osnovna značilnost te majhne nekropole je njegova vmesitev v porušeno rimskodobno stavbo (glej sl. 3 v članku N. Osmuk).¹ Ta je grobišče ograjevala, dajala grobovom varno zavetje (človekovo bivališče = posvečenost prostora), odrejala pa je tudi njihovo osnovno usmeritev. Smer pokopa je približno prilagojena daljšim stranicam stavbnega tlorisa (V – Z), z rahlim odklonom, tako da imajo grobovi v bistvu SZ – JV smer, odklon od severa se giblje v mejah od 112° do 140°.

V vseh grobovih je bilo ob stenah grobne jame lomljeno in oblo kamenje ter opeka. Obloga ni bila nikoli strnjena, v grobu 2 (sl. 6; T. 1) je bil ob steni jame le en kamen, v grobu 3 (sl. 5; T. 2) pa je bila obložena že več kot polovica grobne jame. Obložni kamni so sestavni del stavbne ruševine, skozi katero so bili grobovi vkopani in ki je tudi prevladujoča sestavina zasutja grobov. Pojav večjih kamnov ali kosov opeke ob stenah grobnih jam je lahko razložljiv s pietetnimi razlogi (odbiranje grobih primesi iz grobnega zasipa pred zasipanjem jam), so pa lahko tudi izraz hotenega oblaganja grobnih jam, prežitek prave kamnite grobne arhitekture in zato sestavni del pogrebnih običajev. Časovno tak način oblaganja grobov ni ostro omejen, znan je v poznorimskih grobovih, priljubljen med staroselci, pojavlja se v grobovih iz obdobja preseljevanja ljudstev in na staroslovanskih nekropolah.² Ni torej

¹ Podoben odnos med rimskodobnimi ruševinami in staroselskimi grobovi je v Vipavski dolini poznan še na Sv. Pavlu nad Vrtovinom (prim. D. Svoljšak, Sv. Pavel nad Vrtovinom, Arheološki vestnik 36, 1985, 202-205, 216-219), v geografsko-kulturnem okolju, ki mu vipavska staroselska grobišča in naselja pripadajo pa na pr. v Invillinu v Furlaniji (G. Fingerlin, J. Garbsch, J. Werner, Gli scavi nel castello longobardo di Ibligo Invillino, Friuli, Aquileia Nostra 39, 1968, 99-102).

² Posočje z Vipavsko dolino
Ajdovščina – župnišče, grob 1, 4. stol.

Vitovlje – Sv. Peter, grob 1, 7.-8. stol., staroselsko; D. Svoljšak, T. Knific, Vipavska dolina, Situla 17, 1976, 25 sq., sl. 12.

Gojače – Boršt, grob 11 in 12, 7.-8. stol., staroselsko; D. Svoljšak, T. Knific, o. c., 14 sq., sl. 3, T. 37: 1-4, 38: 1-3.

Sv. Pavel nad Vrtovinom, grob 4, 7.-8. stol., staroselsko; D. Svoljšak, T. Knific, o. c., 23 sq., 59 sq., sl. 8; D. Svoljšak, Sv. Pavel nad Vrtovinom, Arheološki vestnik 36, 1985, 204, sl. 6, 7.

Solkana – Na steni, grob 12, 7. stol., langobardsko; T. Knific, D. Svoljšak, Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana (Nova Gorica), Arheološki vestnik 35, 1984, 277 sqq.

Podmelec, grob 5, 6.-7. stol., langobardski kulturni krog; V. Šebar, Zgodnjemednjekove grobišče v Podmeleu – Baška grapa, Arheološki vestnik 18, 1967, 377 sq.

Pečine, grob 7, poznorimski čas ali zgodnji srednji vek; T. Knific, D. Svoljšak, Pečine, Varstvo spomenikov 22, 1979, 325 sqq., sl. 85.

Batuje, več grobov, 9.-10. stol., staroslovansko; D. Svoljšak, T. Knific, Vipavska dolina, Situla 17, 1976, 67. Ostala Slovenija

značilnost takšne vrste, da bi grobovom iz Ledin natančneje zamejevala njihov čas, pa tudi njihove etnične pripadnosti ne. V te namene je vsekakor bolj zgovoren odnos teh grobov s stavbo, v katero so nameščeni.³ Plast ruševin, ki so jo grobne jame prebile, ruševine stavbe v grobnem zasipu, kaže na to, da je bil prostor izbran za pokopavanje v času, ko je stavba že bila povsem porušena in že tudi dalj časa opuščena, morda že v petem stoletju, še verjetneje pa stoletje ali dve kasneje. Za čas od 6. do 8. stol. govore tudi grobni pridatki.⁴ V tem času so v Vipavski dolini svojce lahko pokopavala različna ljudstva, ki so skozi dolino le potovala in se v njej niso dlje zadrževala, Langobardi, ki so del Vipavske doline priključili, iz povsem razumljivih obrambnih razlogov, k svojemu državnemu obmejnemu ozemlju,⁵ in pa tisti stalni (stari) naseljenci, ki se jih drži oznaka »avtohtoni, deloma barbarizirani, romanski staroselci«. V grobovih na Ledinah ni bilo germanskih pridatkov, zato pa so obloga grobnih jam, glavniki, nož na pasu, koščena utež in navsezadnje tudi manj primerljivi uhani dovolj značilne sestavine staroselskih

grobov, bodisi kot izraz pogrebnih običajev, kot deli oblačila ali kot pričevanje o njihovih rokodelskih veščinah.

Sodeč po položaju nožev in po kombinaciji nož – obroček v obeh primerih, sta moški iz groba 3 in ženska iz groba 4 nosila nož obešen na obročku, pritrjenem ali le nataknenem na pas. Slednjega potrjuje še pasna spona v grobu 4. Služila sta, tak je njun videz, kot orodje. Nož iz groba 3 (T. 2 : 4) je povrhu še svojevrstna posebnost, ki nima pravih primerjav na bližnjih staroselskih grobiščih.¹³ Vpadljiva je že močna kljuka za obešanje na njegovem ročaju, še bolj pa iz železnega traku zvite platnice, nekakšna razprta nožnica. Na klino noža so bile pripete z železno zakovico, ki je hkrati bila tudi os, okoli katere so se vrtele. Takrat, ko nož ni bil v uporabi, so prekrivale rezilo, s tem varovale lastnika pred vrezi in tudi ostrino pred poškodbami. Odprte (nož v rabi) pa so objele njegov ročaj in okrepile prijem (sl. 10). Tako zavarovan nož je lahko prosto visel ob boku lastnika.

Glavniki (grob 1 – otroški, T. 1 : 1, 3; – moški, T. 2 : 3; sl. 9; 4 – ženski, T. 3 : 6) so bili v grobove na Ledinah pridani kot predmeti za vsakdanjo rabo (kozmetika). Vsi trije so bili v območju prsnega koša, kar bi moglo pomeniti, da je tako velevalo obredje, še verjetneje pa je, da je bilo mesto glavnika v oblačilu na prsih. Vsi trije glavniki spadajo v vrsto preprostih zloženih glavnikov, z grebenom na obeh straneh, z gladkimi končnicami in s prečkama polkrožnega preseka. Zloženi so iz različno dolgih ploščic z zobmi (glavnik iz groba 1: 1,2 cm; glavnik iz groba 3: 1,25 – 1,3 – 1,1 – 1,4 – 1,2 – 0,8 – 1,4 cm; glavnik iz groba 4: 1,1 – 1,15 – 1,1 – 1,32 – 1,2 – 1,35 cm). Stična mesta so natančno obdelana, tako da se ploščice tesno prilagajajo in je reža komajda opazna. Spojene so z **veznimi prečkami** in železnimi **zakovicami**. Zakovičenje je izvedeno skozi sredino ploščic z zobmi in skozi stičišča zobnih segmentov (prim. sl. 9). Ta način je enak pri vseh treh glavniki in bi mogel biti element za skupen delavniški izvor. Zobci so izžagani pod kotom, pri glavniku iz groba 4 le z ene strani, pri glavniku iz groba 3 z obeh strani (za tretjega način izžaganja zob ni določljiv). Pri takem načinu izžaganja zobcev je med njimi ostal šiljast greben, ki je zobcem povečeval trdnost in olajševal čiščenje. S poševnim žaganjem so nastale tudi zareze na robovih veznih prečk; učinkujejo pa kot okras (sl. 11, 12).⁶

¹³ Podoben, vendar manjši nož, je bil najden v Montereale – Collina di Malnisio, na staroselskem grobišču iz 5.–7. stol. Neobjavljeno. Za podatek se zahvaljujem bibliotekarju Aldu Colonellu, Biblioteca civica, Montereale Valcellina, kjer so najdbe tudi shranjene.

⁶ Shema izdelovanja košenih glavnikov in zanjo potrebnih operacij in orodij (prim. sl. 11 in 12) je povzeta po članku P. Galloway, M. Newcomer, The Craft of Comb-making: An Experimental Enquiry, Institute of Archeology – Bulletin 18, 1981, London, 73 sqq. Glavniki z Ledin povsem ustrezajo njenemu eksperimentalnemu primerku. Pri obravnavi glavnikov je povečini v ospredju oblikovna analiza z ustreznimi primerjavami, zelo redko pa so ob njih zabeležena opazovanja o načinu izdelave. S. Pahič (Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami. Razprave SAZU 6, 1969, 257) omenja uporabo žage za izrezovanje zobcev in se pri tem sklicuje na J. Korošca (Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, 1952, 356 sqq.). Z. Vinski sodi, da je grob 185 iz Kranja grob glavnika (Z. Vinski, Ovrdenotenje grobnih pridatkov, v: V. Stare, Kranj, Katalogi in monografije 18, 1980, 22). Z ozirom na orodja, ki so bila najdena v tem grobu (T. 61 : 9, 10; 62 : 1–5 v omenjenem delu V. Stare), to ni verjetno, še posebej v primerjavi z orodji, ki so bila uporabljena pri poizkusni izdelavi košenega glavnika v Angliji (P. Galloway, M. Newcomer, o. c., 74; sl. 12) ali na Madžarskem (J. Hervai, Völkerwanderungszeitliche Knochenkämme. Népvandorlaskori csontfésűk, Budapest régiseget 26, 1984, 337 sqq; sl. 1 : 1 – 12 – sekira, mizarska strgula, raz-

Bled – Pristava, 6.–7. stol., staroselsko; J. Kastelic, Slovanska nekropola na Bledu, Dela SAZU 13, 1960, 10.

Kranj – župna cerkev, 6. stol., staroselsko; M. Sagadin, Kranj – župna cerkev sv. Kancijana in tovarišev, Varstvo spomenikov 27, 1985, 283.

Kranj – Sava, 6. stol., romanizirano prebivalstvo; M. Sagadin, o. c. 22, 1979, 319 sqq.

Kranj – Lajh, V. Stare, Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, Katalogi in monografije 18, 1980, 13. Predloka, 9.–10. stol., staroslovansko; E. Boltin Tome, Staroslovanski grobovi v Predloki pri Črnem kalu in vprašanje kontinuitete naselbine, Slovensko morje in zaledje 1, 1977, 83 sqq.

Stara vas pri Dvorih, kasnoantični ali zgodnjerednjeveški grobovi; E. Boltin Tome, Stara vas pri Dvorih nad Izolo, Varstvo spomenikov 13–14, 1968–69, 174 sq.

Hrvatini – Sv. Mihael, 4.–8. stol.; Arheološka najdišča Slovenije, 1975, 145; V. Šribar, Zbornik Primorske založbe Lipa, 1956, 68.

Za Istro prim. B. Marušić, Nekropole VII in VIII stoljeća u Istri, Arheološki vestnik 18, 1967, 335. Furlanija in predalpski svet severne Italije

Majnica (Mainizza), avtohtono prebivalstvo; M. Brozzi, Scheda di archeologia longobarda in Italia, Studi Medievali 3^a Serie, XIV, II, 1973, 1151.

Farra d'Isonzo – Monte Fortin in Cimitero, 6.–7. stol., romanizirano avtohtono prebivalstvo, najbrž že pod langobardsko dominacijo; M. Brozzi, Due sepolcreti del VI–VII secolo appartenenti allo sostrato indigeno, Studi Goriziani 52, 1975, 67 sqq.

Cedad (Cividale) – S. Giovanni, 5.–6. stol., avtohtono prebivalstvo; M. Brozzi, Nuove indagini sulla necropoli longobarda di S. Giovanni, Quaderni 3, 1974, 27.

Firmano, 6.–7. stol.; M. Brozzi, La necropoli tardo-antica altomedievale di Firmano (Cividale del Friuli), Aquileia Nostra 42, 1971, 71, fig. 1–3.

Torreano di Cividale, M. Brozzi, Tracce di popolazione romana nel Friuli altomedievale, Sot la nape 24, 1972, 42 sq.

Ibigo-Invillino – Colle di Zuca, 6.–7. stol., avtohtono prebivalstvo; V. Bierbrauer, Gli scavi a Ibigo-Invillino, Friuli, Aquileia Nostra 44, 1973, 85 sqq.

Cavazzo Carnico – Cuel de Ville, 6.–7. stol., lokalno prebivalstvo; M. Brozzi, Tracce di popolazione romana nel Friuli altomedievale (VI–VII. secolo), Sot la nape 4, 1972, 41.

Stevenà (Treviso-Caneva di Sacile), 6. stol., romanizirani staroselci; M. Brozzi, Tombe altomedievali scoperte a Stevenà, Forum Iulii 9, 1985, 65.

Voltago, Frassené, La Valle, Taibot, Paréch, Contura (Voltago), F. Tamis, Ritrovamenti archeologici, Archivio storico di Belluno, Feltre e Cadore, 1961, 3 (posebnega oddisa). Koroška

Teurnia – Sv. Peter v Lesu, 6. stol., staroselsko; G. Piccottini, Das spätantike Gräberfeld von Teurnia St. Peter in Holz, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 66, 1976, 19.

³ N. Osmuk (prim. njen prispevek v tem Gorškem letniku) uvršča stavbo v 4. stoletje.

⁴ Za 7. stoletje bi na pr. govorilo stališče M. Märheima, ki ga povzema večina avtorjev, ki pišejo o košenih glavniki (na pr. D. Vuga, Sveta gora v Savinju, Rovišče, Arheološki vestnik 25, 1974, 438), da sodijo v ta čas glavniki, katerih vezne prečke imajo polkrožen presek. Takšen presek imajo prečke vseh treh glavnikov z Ledin.

⁵ D. Svöljšak, T. Knific, Vipavska dolina, Situla 17, 1976, 81.

V grobu 3 je ob nožu in glavniku bil še koščen predmet (T. 2 : 1; sl. 4), ki mu oblikovne podobnosti (prirezan in vertikalno prevrtan stožec), morda ne povsem upravičeno, opredeljujejo tudi njegovo namembnost kot tkalski pripomoček oz. prejno vretence. Lično in dovršeno izdelanemu predmetu je obliko in velikost odmerila uporabljena surovina (kost – sklepna glavica), dokončno pa je bil izoblikovan na **stružnici**. V prid izdelavi na tem stroju govori nekaj njenih značilnih sledov: a.) na manjši, površinsko ne dokončno obdelani ploskvi so pravilni koncentrični vrezi kot sled rezkalnega orodja, b.) rob vpenjalnega čepa (ta je bil na drugi, obdelani strani pri površinski obdelavi odbrušen, na njegovem mestu je vretence vertikalno prevrtano), c.) žlebast okras na plašču vretenca.

Kvaliteta izdelka kaže na spretnega in izurjenega mojstra, ki je poznal skrivnosti obdelovanja kosti.⁷

Mala nekropola na Ledinah v Novi Gorici se pridružuje vrsti doslej znanih staroselskih grobišč (Nova Gorica – Solkan – Na steni, Ul. B. Kalina; Gojače – Boršt, Gojače – Morlek, Vitovlje – Sv. Peter, Ravne – Kosoveli, Sv. Pavel nad Vrtovinom) in naselbin (Sv. Katarina nad Novo Gorico, Gojače – Boršt, Sv. Pavel nad Vrtovinom) v Vipavski dolini. Označiti jih je moč kot družinska pokopališča ob domovanjih. Razmeščena so stran od glavne rimskodobne prometne žile skozi Vipavsko dolino (Oglej – Majnica – Ajdovščina – Hrušica – Ljubljana), po severnem obrobju doline, na prelomu ravnice v breg (na pr. Nova Gorica – Ledine, Solkan – Na steni), ali že visoko v pobočjih (Vitovlje – Sv. Peter, Sv. Pavel nad Vrtovinom), v okoljih, ki so ugodna za bivanje (prisojna lega, vodni viri, bližina plodne zemlje) in so hkrati dovolj odmaknjena in zato tudi varnejša. Vsekakor je vpadljiva zgoščenost teh najdišč – naselij na prostoru med Vrtovinom in Sočo, ostra zamejenost proti jugu in vzhodu in prostorska povezanost s pravtako pogostimi staroselskimi najdišči v Furlaniji in v predalpskem svetu, s katerimi, kljub materialni raznolikosti, oblikujejo samosvoj naselivitveni okoliš, prepleten z langobardsko državo v 6., 7. in 8. stoletju, v katerega so prihajali vplivi tudi iz bitantske Istre.⁸

Grob 1. T. 1; sl. 2. Jama: dl. okoli 1 m, šir. 0,35 m, gl. 0,09 m. Vkopana je skozi plast stavbnih ruševin v peščeno ilnato mrtvico. Ob stene jame so

lične žage, pila, stojala in prižema, Sattelklänge). Z. Vinski, o. c. 22, sodi, glede na veliko število v Kranju najdenih glavnikov (okoli 110), da je bila večina izdelanih v lokalni delavnici v Carnini.

Način izdelave glavnika oz. njegove sestavne dele je na glavniku iz Ajdovskega gradca nad Vranjem pri Sevnici pokazal B. Vičič (Die Geräte von Ajdovski gradec oberhalb Vranje bei Sevnica, Balcanoslavica 10, 1983, 76, T. 2). Prim. tudi A. Pietzsch, Nachbildungen von Knochen- und Geweihkämmen aus der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit, Arbeits- u. Forschungsber. z. vöhs. Bodendenkmalpflege 23, 1979, 57 sqq.

⁷ O stružnicah prim. Drehbank und Drechslerci, Reallexikon der germanischen Altertumskunde, Bd. 6, 1985, 154 sqq.

Poizkusna izdelava takšnega predmeta v lesu v Goriškem muzeju je potrdila domnevo, da je vretence bilo narejeno s pomočjo stružnice!

⁸ I. Sivec Rajterič predlaga v svojem magistrskem delu (Izbor elementov staroselskega arheološkega horizonta v karantansko ketalski kulturi, Ljubljana 1978, tipkopis) poleg kestelske, komanske in buzetske staroselske skupine še četrto, **predalpsko**, ki naj bi obsegala obsejni prostor od Piemonta, preko Tirolske in južne Bavarske ter Koroške še slovenske alpske doline. Vendar se zdi, da imajo v tem okviru vipavska in furlanska staroselska selišča posebno mesto.

položeni lomljeni in obli kamni različnih velikosti (vel. do 0,14 × 0,08 m) ter odlomek opeke. Zasip je rjava peščena zemlja in stavbne ruševine (kosi opek in strešnikov, odlomki lončenine, oblo in lomljeno kamenje, drobcji oglja, prežgana živalska kost). Drobcji opeke so tudi pod okostjem. Okostje: otroško, infans II, dl. okoli 0,90 m. Slabo ohranjeno. Leži na hrbtu. Lobanja je bila odstranjena med kopanjem sonde, desna stran je bila uničena že prej. Leva roka je v komolcu rahlo izbočena, z dlanjo v naročju. Smer pokopa Z – V, 130°. Pridatki: ob lobanji sta uhana (točna lega ni ugotovljena), ob levi podlahtnici je kos koščenega glavnika.

1. Del koščenega **glavnika** z dvema vrstama zobcev. Srednji del ima ojačan s prečkama, ki sta pritrjeni na osnovo z železnima zakovicama. Prečki sta na robovih okrašeni s kratkimi vzporednimi vrezi. Ohranjena dl. 4,8 cm, šir. 2,5 cm, db. (s prečkama) 0,8 cm. GM, inv. št. 3004. T. 1 : 1.

2. Bronast **uhan** iz žice ovalnega preseka. En konec je zavrt v kljukico. Pr. 2,8 cm, db. 0,1 cm. GM, inv. št. 3005. T. 1 : 2.

3. Bronast **uhan** iz žice ovalnega preseka. En konec je zavrt v kljukico. Na uhan je vdet podolgovat bronast obroček z nesklenjenima koncema. Pr. uhana 3 cm, db. 0,1 cm. GM, inv. št. 3006. T. 1 : 3.

Grob 2. T. 2; sl. 6. Jama: dl. 1,96 m, šir. 0,72 m, gl. 1,25 m. Vkopana je skozi plast stavbnih ruševin v peščeno ilnato mrtvico (0,60 m). Dno jame je poravnano z 0,10 m debelo plastjo rjave ilnate zemlje, pomešane z odlomki opeke, malte, oglja in odlomkov zgorelih živalskih kosti. Ob steno jame je v višini levega ramena okostja položena večja oblica. Zasip je rjava peščena zemlja in stavbna ruševina (malta, kosi tegul in strešnikov, odlomki lončenine, železen žebelj, kos steklene zapestnice, bronasta preluknjana ploščica, lomljeno in oblo kamenje, drobcji oglja). Okostje: moški, adultus II, dl. 1,71 m. Dobro ohranjeno. Leži na hrbtu, roki sta stegnjeni ob telesu, z dlanmi, položeni na stegenici. Poškodovana lobanja je zamaknjena proti SV, leži na zatilju. Smer pokopa Z – V, 112°. Brez pridatkov.

Grob 3. T. 2; sl. 3, 4, 5, 9, 10. Jama: dl. 1,92 m, šir. pri glavi 0,58 m, v pasu 0,60 m, pri nogah 0,50 m, gl. 1,12 m. Vkopana je skozi plast stavbnih ruševin v mrtvico (0,37 m). Ob levo steno jame je položeno devet lomljencev in oblic, ob desno pa šest lomljencev in oblic ter kosi tegul. Zasip je rjava peščena zemlja in stavbna ruševina (malta, kosi opek in strešnikov, lomljenci in oblice, drobcji oglja in lončenine). Okostje: moški, maturus II, dl. 1,60 m. Slabo ohranjeno. Leži na hrbtu z rokama, stegnjenima ob telesu; desnica je s podlahtjo položena na medenico. Smer pokopa Z – V, 140°. Pridatki: med rebri na desni strani podlahtnice leži koščena utež in pod njo železen obroček, na vretencih je glavnik, ob notranji strani desne stegenice železen nož.

1. Koščeno **vretence**. Širša ploskev je rahlo napeta. Obod ima okrašen z vzdolžnimi žlebljenimi črtami, ki se proti ožji ploskvi zgoščajo. Manjša ploskev je okrašena s koncentričnimi krogi, vertikalno prevrtana luknja ima tu rahlo dvignjen rob. Pr. 4,6 – 5 cm, viš. 2,1 cm. GM, inv. št. 3008. T. 2 : 1.

2. Železen **obroček** okroglega preseka. Pr. 3,7 cm, db. 0,5 cm. GM, inv. št. 3010. T. 2 : 2.

3. Del koščenega **glavnika** z dvema vrstama zobcev. Srednji del ima ojačan s prečkama, ki sta speti s štirimi železnimi zakovicami. Ena prečka je na robu narezana ob vrsti redkih zobcev s kratkimi, redkimi in globljimi zarezi, ob vrsti gostih zobcev pa z gostimi in plitvimi. Ohranjena dl. 8,8 cm, šir. 4,1 cm, db. s prečkama 0,9 cm. GM, inv. št. 3007. T. 2 : 3.

4. Železen **nož** v železnih platnicah. Nož: držaj brez vidnega prehoda prehaja v rezilo, končuje se s kljuko. Hrbet kline se proti konici ostro lomi. Dl. 25,3 cm, šir. do 2,5 cm. Platnice: narejene so iz ploščatega železnega traku, pri noževi konici prepognjenega. Na nož so pripete z železno zakovico (pr. glavice 1,3 cm) 15,5 cm od noževe konice. Platnice so bile okoli zakovice gibljive, med uporabo noža so služile kot ročaj. Dl. 16 cm, šir. 2,4 cm. GM, inv. št. 3009. T. 2 : 4.

Grob 4. T. 3; sl. 7. Jama: dl. 1,90 m, šir. 0,47–0,51 m, gl. 1,09 m. Vkopana je skozi plast stavbnih ruševin v mrtvico (0,30 m). Ob desno steno jame so položene tri oblice in zidak. Zasip je rjava peščena zemlja in stavbna ruševina (tegule, zidaki, malta, oglje, odlomki lončenine, lomljeno in oblo kamenje). Ob desni golenici je bil v zasipu bronast novec. Okostje: ženska, maturus II, dl. 1,46 m. Dobro ohranjeno, leži na hrbtu, roki sta stegnjeni ob telesu, podlahtnici segata pod medenico. Lobanja je obrnjena na desno. Smer pokopa Z – V, 125°. Pridatki: pod obraznim delom lobanje leži uhan z jagodo, drugi uhan ob lobanji; na hrbtnici leži glavnik, ob njem spona. Pod desno nadlahtnico je glinasto vretence, pod glavico desne stegenice pa obroček. Ob desni stegenici je nož.

1. Bronast **uhan** iz žice okroglega preseka. Spodnji del ima sploščen in okrašen s cik-cak motivom. En konec je zavrt. Pr. 3,7 cm, db. 0,1–0,3 cm. Na uhan je nataknjena jagoda iz porozne steklene paste, okrašena z valovnico rumene barve. Pr. 1 cm, db. 0,6 cm. GM, inv. št. 3013. T. 3 : 2.

2. Bronast **uhan**, razlomljen, iz žice okroglega preseka. Na spodnjem koncu je sploščena in okrašena s cik-cakom. En konec je zavrt v zanko. Pr. 3,6 cm, db. 0,1–0,3 cm. GM, inv. št. 3014. T. 3 : 1.

3. Ploščato **vretence** iz opečnato rdeče pečene gline. Pr. 3,8 cm, db. 1,7 cm, pr. luknjice 1 cm. GM, inv. št. 3012. T. 3 : 3.

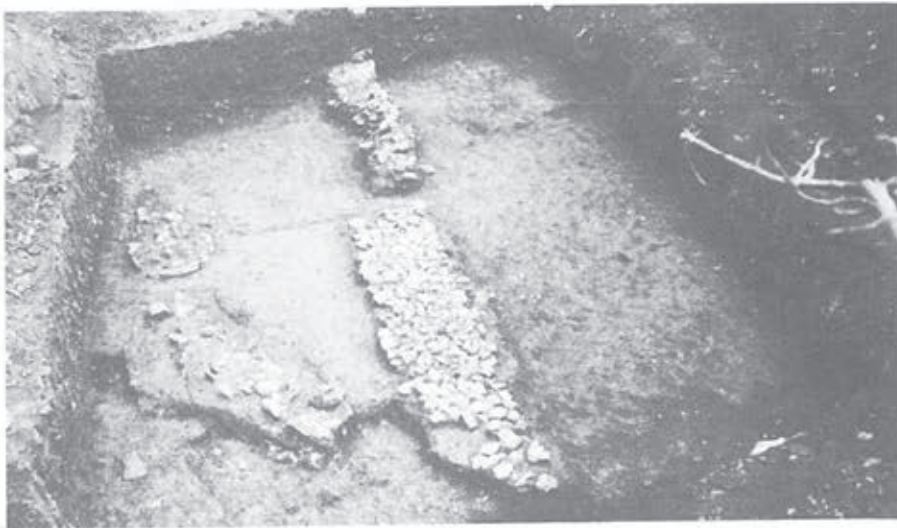
4. Del koščenega **glavnika** z dvema vrstama zobcev. Srednji del je ojačan s prečkama, ki sta speti s štirimi železnimi zakovicami. Ohranjena dl. 7,8 cm, šir. 3,3 cm, db. s prečkama 1 cm. GM, inv. št. 3011. T. 3 : 6.

5. Del pravokotne železne pasne **spona**. Vel. 3,3 × 2,6 cm, db. 0,4 cm. GM, inv. št. 3016. T. 3 : 5.

6. Železen **obroček** iz okroglega preseka. Pr. 4,8 cm, db. 0,5 cm. GM, inv. št. 3015. T. 3 : 7.

7. Odlomek železnega **noža**. Na trnu je ohranjen les. Dl. 3,8 cm, in 4,8 cm, šir. kline 2,4 cm. GM, inv. št. 3017. T. 3 : 4.

Grob 5. T. 1; sl. 8. Jama: dl. 1,40 m, šir. 0,60 m, gl. 1,09 m. Vkopana je skozi plast stavbnih ruševin v peščeno ilnato mrtvico (0,32 m). Ob desno steno so položeni lomljenci in oblice, ob levi steni pa je pred zaključkom jame pri nogah odlomek opeke in lomljenec. Zasip je rjava peščena zemlja in stavbne ruševine (odlomki opeke, drobcji malte, lončenine, lomljeno in oblo kamenje). Okostje: otroško, infans I, ohr. dl. 0,68 m. Slabo ohranjeno, leži na hrbtu. Smer pokopa V – Z, 130°. Brez prdatkov.

Sl. 1. Nova Gorica – Ledine, rimskodobna stavba s staroselskim grobiščem
Pict. 1. Nova Gorica – Ledine, roman building with aboriginal burial place

Sl. 2. Nova Gorica – Ledine, grob 1 – okostje v grobni jami
Pict. 2. Nova Gorica – Ledine, grave 1 – the skeleton in the grave

Sl. 3. Nova Gorica – Ledine, grob 3 –
okostje v grobni jami
Pict. 3. Nova Gorica – Ledine, grave 3 –
the skeleton in the grave

Sl. 4. Nova Gorica – Ledine, grob 3 –
lega koščene uteži ob okostju
Pict. 4. Nova Gorica – Ledine, grave 3 – the
position of the bone weight by the skeleton

Sl. 5. Nova Gorica – Ledine, grob 3 – obloga grobne jame
Pict. 5. Nova Gorica – Ledine, grave 3 – boarding of the grave

Sl. 6. Nova Gorica – Ledine, grob 2 –
okostje v grobni jami

Pict. 6. Nova Gorica – Ledine, grave 2 –
skeleton in the grave

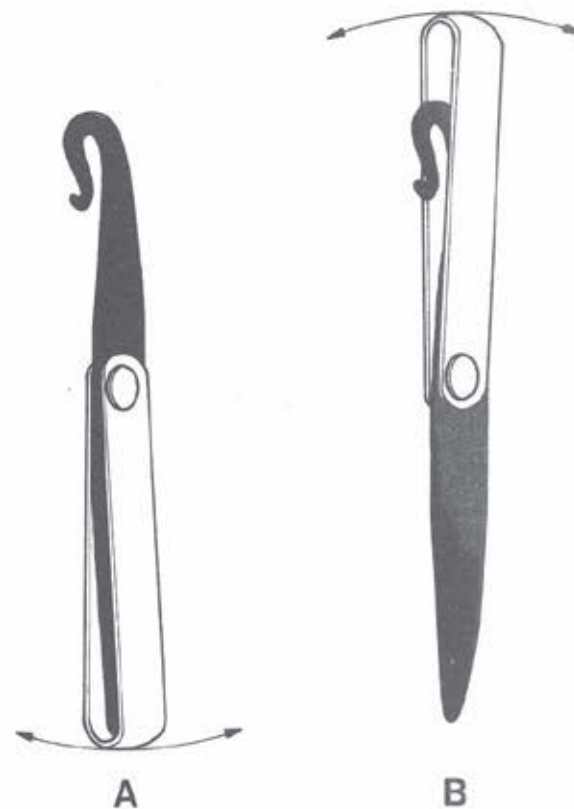

Sl. 7. Nova Gorica – Ledine, grob 4 –
okostje v grobni jami

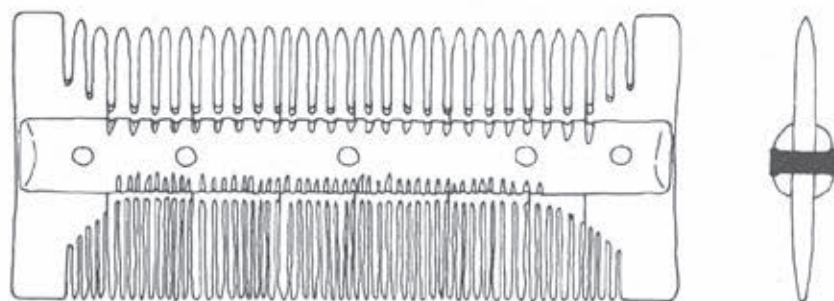
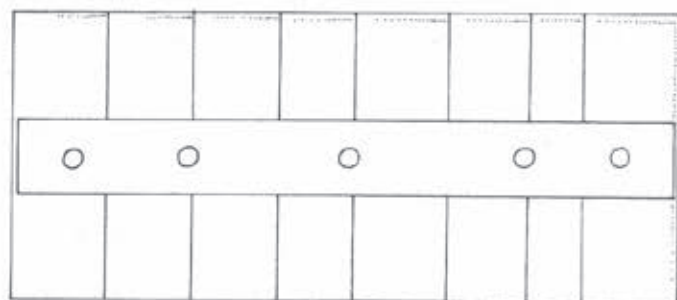
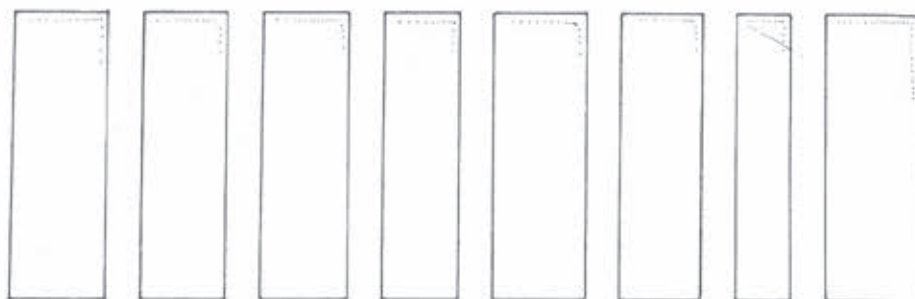
Pict. 7. Nova Gorica – Ledine, grave 4 –
skeleton in the grave

Sl. 8. Nova Gorica – Ledine, grob 5 – okostje v grobni jami
Pict. 8. Nova Gorica – Ledine, grave 5 – skeleton in the grave

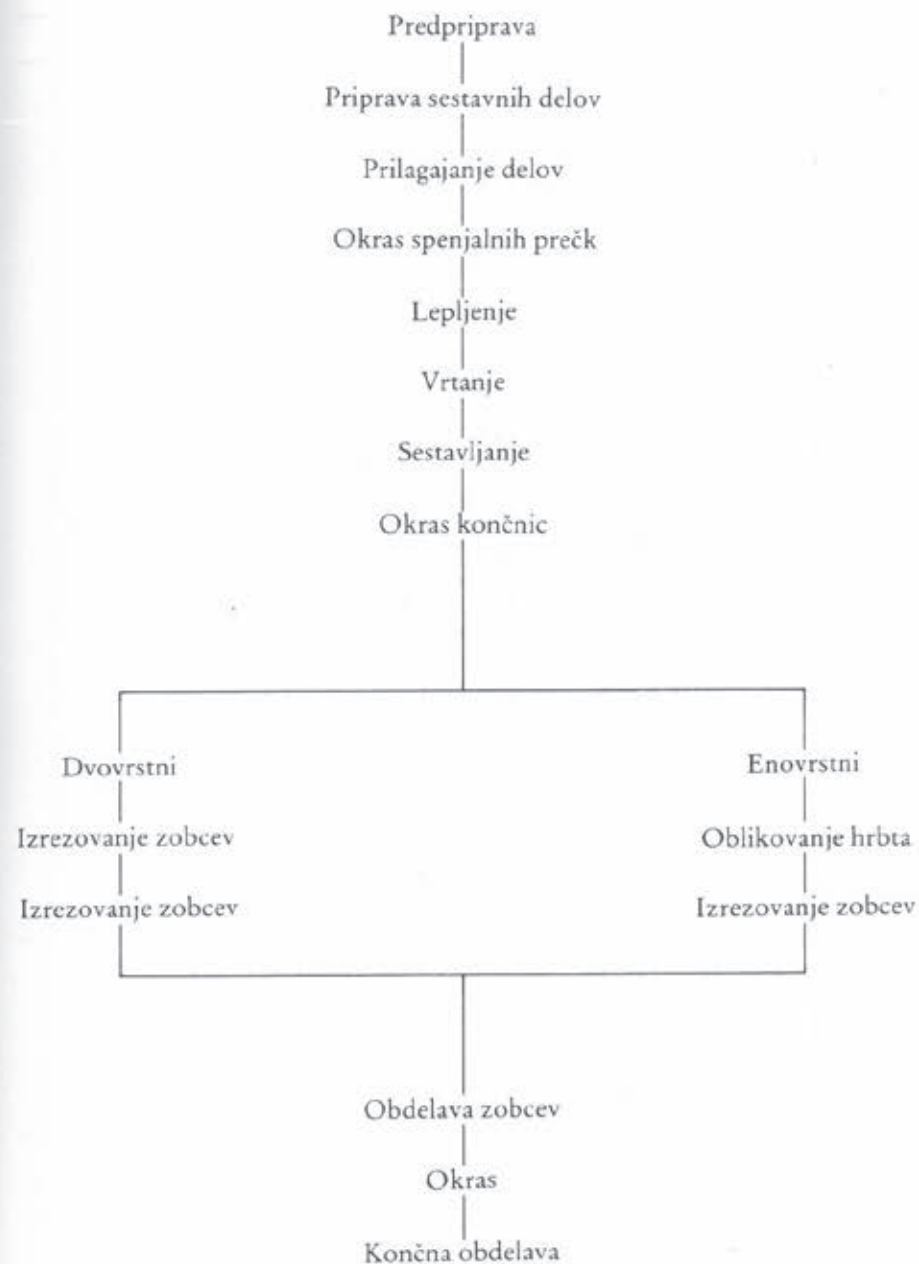

Sl. 10. Ponazoritev funkcije kovinskih platnic na nožu iz groba 4. A – kot nožnica, B – kot držaj
Pict. 10. The illustration of the function of the metal covers at the knife from the grave 4.
A-as sheath, B-as handle

Sl. 9. Način izdelave in sestavni deli glavnika iz groba 3

Pict. 9. The way of the manufacture and the component parts of the comb from the grave 3

Sl. 11. Zaporedje opravil pri izdelavi koščenega glavnika (po P. Galloway – M. Newcomer)
Pict. 11. The sequence of the functions at the manufacture of the bone comb
(acc. to P. Galloway – M. Newcomer)

Opravo	Orodje	Čas	Izdelek
Predpriprava	—	—	—
Izdelava delov	jelenov rog žaga za kovino svinčnik 0,3 cm dleto kladivo primež pila za les enostranska pila primež	4,5 ur	5 ploščic z zobmi 2 prečki
Prilagajanje delov	lesena vpenjalna glava 0,3 cm sveder ročni vrtni strojček sveder za povrtavanje spona enostranska pila primež	30 min	5 jamic
Sestavljanje	0,3 cm bakrene zakovice malo kladivo žaga za kovino primež	1,5 ur	5 zakovičenih zakovic
Izrezovanje zobcev	enostranska pila pomično merilo svinčnik žaga za kovino primež	3 ure	84 zobcev
Obdelava zobcev	pila graversko dleto brusni papir primež	3,5 ur	84 zobcev
Okras	svinčnik ravnilo šilo ročni vrtni strojček sveder z rezilom za piko v krožcu	30 min	16 krožcev s piko
Končna obdelava	polirna mast krpa	30 min	obrezovanje poliranje

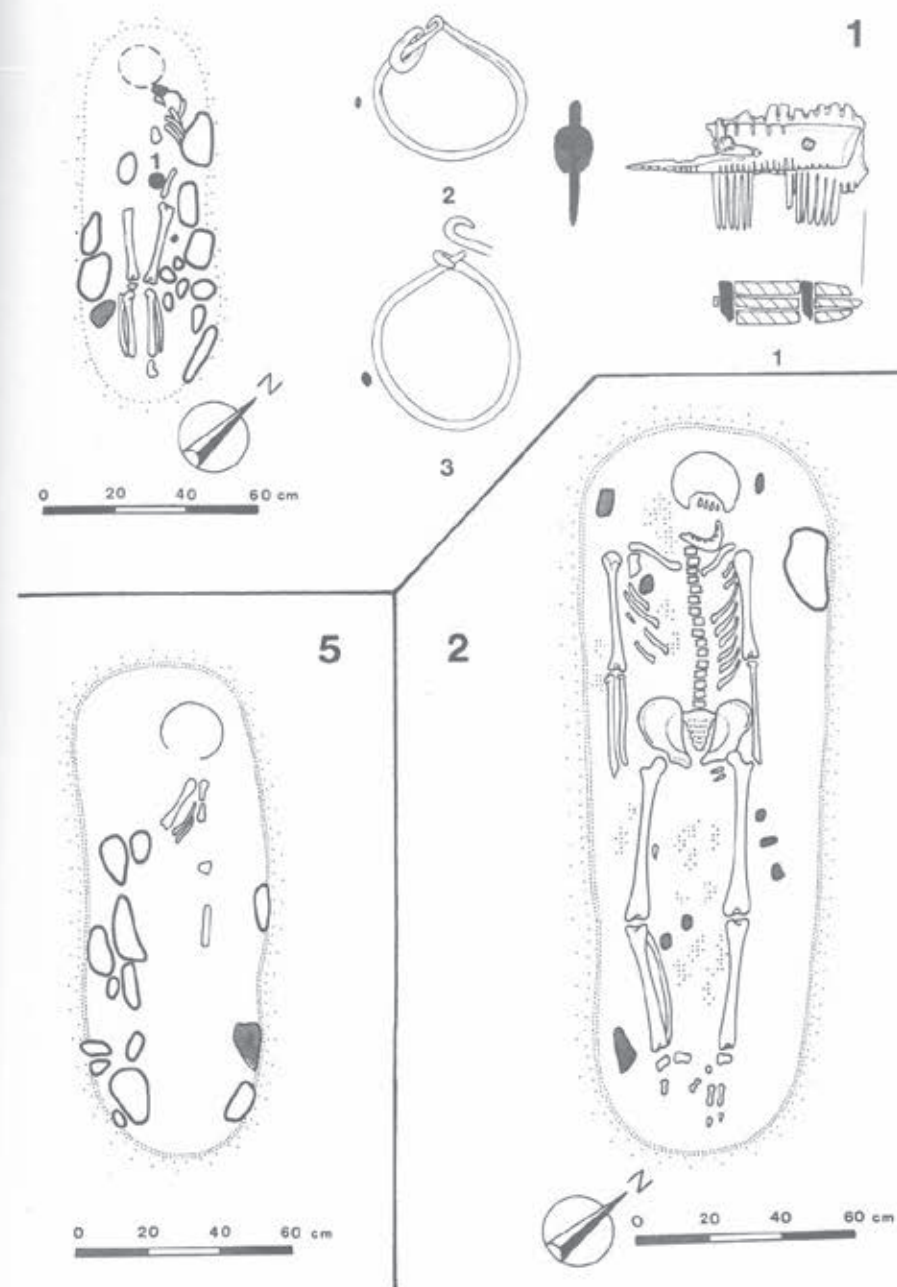
Sl. 12. Povzetek poizkusne izdelave koščenega glavnika in zanjo uporabljenih orodij
(po P. Galloway – M. Newcomer)

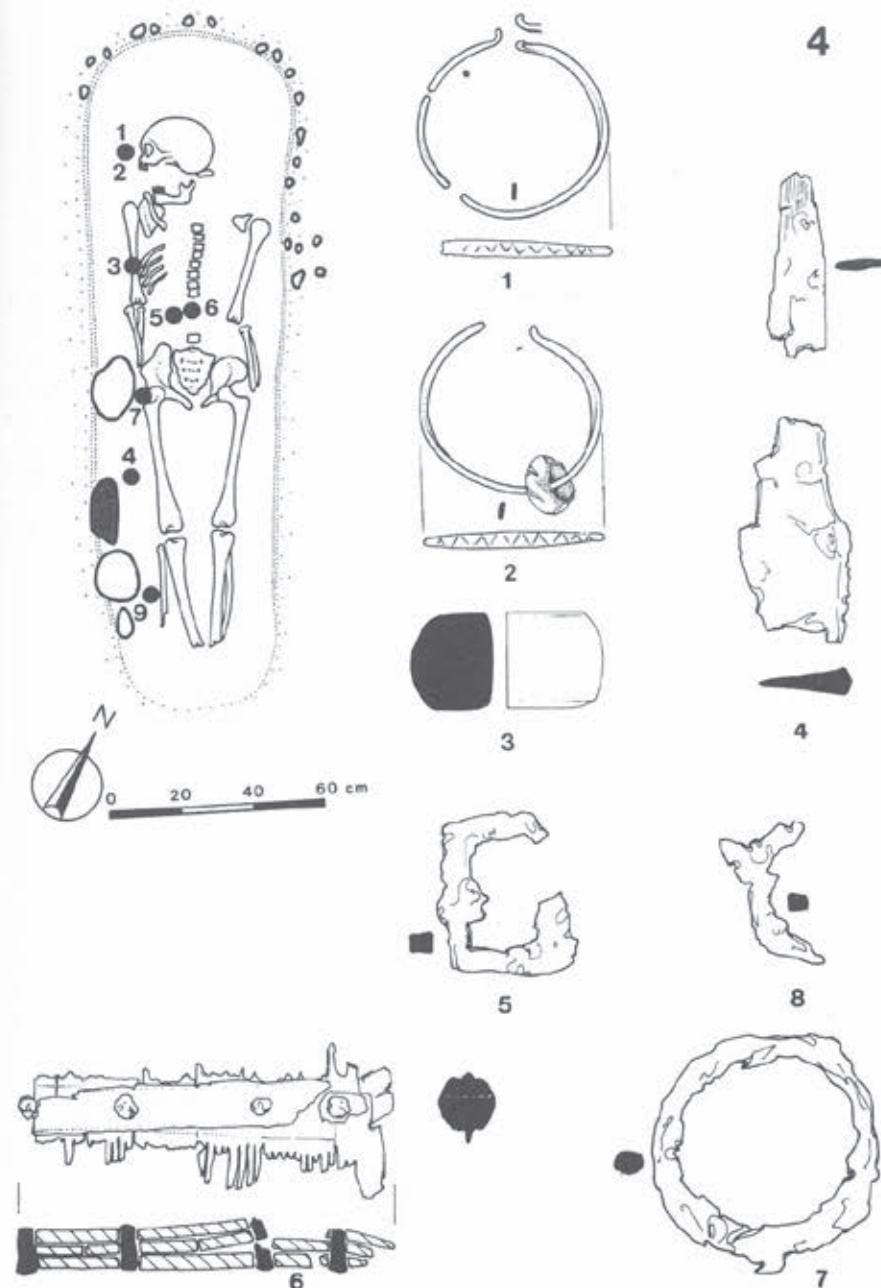
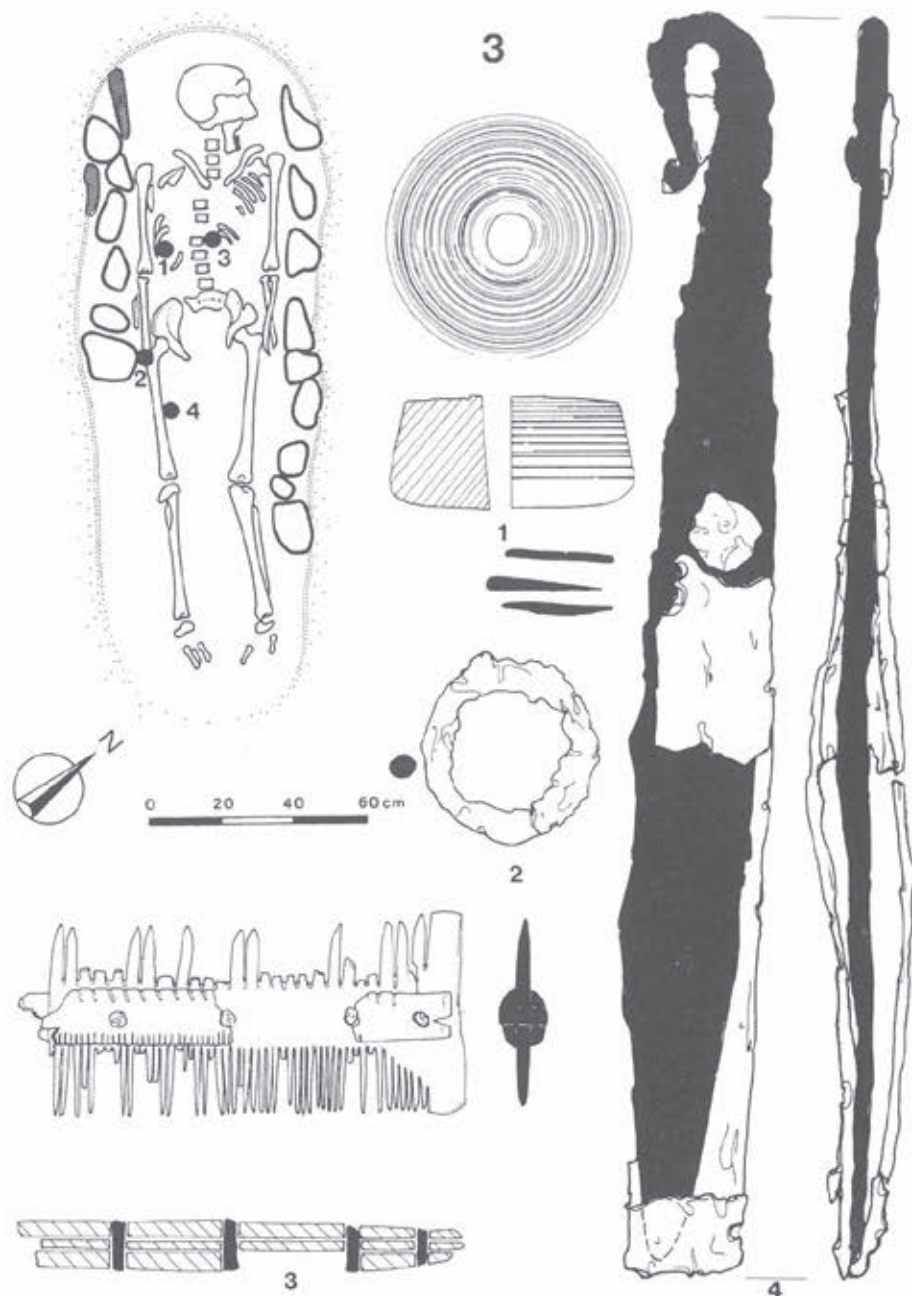
Pict. 12. Summary of the experimental manufacture of the bone comb and the tools
used for (acc. to P. Galloway – M. Newcomer)

T. 1. Grob 1 – 1 kost, 2, 3, bron M 1:2/3, Grob 2, Grob 5
T. 1. Grave 1 – 1 bone, 2, 3, bronze M 1:2/3, grave 2, grave 5 →

T. 2. Grob 3 – 1, 3 kost, 2, 4 železo, M 1:2/3 →
T. 2. Grave 3 – 1, 3 bone, 2, 4 iron, M 1:2/3 →

T. 3. Grob 4 – 1, 2 bron, 3 glina, 4, 5, 7, 8 železo, 6 kost, M 1:2/3 →
T. 3. Grave 4 – 1, 2 bronze, 3 clay, 4, 5, 7, 8 iron, 6 bone, M 1:2/3 →

ANTROPOLOŠKA OBDELAVA KOSTNEGA GRADIVA Z GROBIŠČA NOVA GORICA – LEDINE

Tatjana Tomazo Ravnik

21. decembra 1974 so bili na kasnoantičnem najdišču Ledine izkopani človeški skeleti, označeni s številkami 1, 2 in 3. Vsi trije so bili antropološko opisani in situ. Naknadno, 13. maja 1975 pa sta bila izkopana še skeleta št. 4 in št. 5. Vsi skeleti so bili prepeljani v Ljubljano, v laboratorij Katedre za antropologijo Biotehniške fakultete. Skelete smo očistili in fragmente lobanj ter dolgih kosti zlepili tako, da smo dobili čim večje število podatkov.

Meritve smo izvajali s standardnim inštrumentarijem in po ustaljenih metodah. Določili smo spol in starost skeletov ter izračnali nekatere indekse na lobanji in postkranialnem delu skeleta.^{1, 2} Po Mououvrierjevi tabeli smo, kjer je bilo možno, izračunali domnevne telesne višine.

Rezulati

Skelet št. 1 – otrok, infans II

Skelet pripada otroku, umrlemu v obdobju infans II (približno med 7. in 8. letom). Ohranilo se je nekaj drobnih delčkov lobanje in del desne spodnje čeljustnice z mlečnimi meljaki in stalnim prvim kočnikom. Od postkranialnega dela skeleta so se ohranili le osrednji deli L in D stegnenice, L in D golenice in L piščal, L nadlahtnica, delček koželjnice in delček medenice.

Skelet št. 2 – moški, adultus II

Glede na značilne znake na lobanji ter robustnost postkranialnih kosti je skelet verjetno pripadal moškemu, umrlemu v obdobju adultus (30–39). Ohranila se je lobanja – calvarium ovoidne oblike in bombastega zatilja. Zobovje je dobro ohranjeno v zgornji in spodnji čeljustnici, brez kariesa, vendar s srednje močno abrazijo.

Lobanja je po svoji obliki glede na izračunane indekse brahikrana, ortokrana in tapeinokrana (kratka, srednje visoka, široka). Možganska kapaciteta s 1479 cm³ se uvršča v skupino aristenkefalije. Čelo je srednje široko. (Tabela 1).

Od postkraniuma so se ohranili: L in D ključnica, 3 vratna vretenca, zgornji del prsnice, nadlahtnici, podlahtnici in koželjnici, stegnenici, golenici in piščali. Vse cevaste kosti roke in noge so precej robustne. Izmerili smo,

kjer je bilo mogoče, dolžine, premere in obode ter izračunali nekaj indeksov in telesno višino (Tabela 2). Stegненica ima hiperplatiknemijo, kar pomeni, da je v subtrohantirčnem delu zelo sploščena. Golenica je mezoknemična, to je srednje sploščena. Domnevna telesna višina znaša 170,5 cm.

Skelet št. 3 – moški, maturus II

Sekundarni spolni znaki na lobanji ter nekateri znaki na medenici kažejo na to, da je skelet verjetno moškega spola. Kost postkranialnega dela skeleta so sorazmerno gracilne. Starost ob času smrti smo ocenili kot maturus II (50-59).

Lobanja je srednje dobro ohranjena, ovoidne oblike in bombastega zatilja. Od zobovja so se ohranili le zgornji desni podočnik in oba ličnika v zgornji čeljustnici in vseh osem zob na desni strani v spodnji čeljustnici. Na mestu 2. in 3. kočnika je že atrofija. Abrazija zob je srednja.

Z ozirom na merske parametre je lobanja dolihoidna, ortokrana in metriokrana (dolga, srednje visoka in srednje široka).

Od postkranialnega dela skeleta so se ohranili D ključnica, tri vretenca, glavčina prsnice, del kolčnice in del križnice. Od kosti ekstremitet so se ohranili: del nadlahtnice, leva podlahtnica, obe koželjnici ter leva stegnenica, golenica in piščal. Desna podlahtnica ima v distalnem delu glavčine zaraščen zlom. Stegnenica je srednje sploščena – platimerična, golenica pa je eurimerična, bolj okrogla. Telesna višina, izračunana na osnovi dolžin dolgih kosti, znaša 166,1 cm.

Skelet št. 4 – ženski, maturus II

Znaki na lobanji in gracilen postkranialni skelet nakazujejo na to, da je skelet pripadal ženski osebi, umrli v starosti maturus (50-59). Lobanja je srednje ohranjena, pentagoidne oblike in hišastega zatilja. Zobovje je srednje ohranjeno obe čeljustnici zg. in sp. pa sta v območju kočnikov že atrofirani. Zobje so že srednje abrazirani.

Izračunani indeksi na lobanji nam dajo naslednje karakteristike: lobanja je dolihokrana, metriokrana in ortokrana (dolga, srednje visoka in srednje široka). Čelo je okroglo in široko. Možganska kapaciteta – 1253,80 cm³ – jo uvršča v skupino euenkefalije.

Postkranialni skelet je zelo gracilen. Ohranili so se del ključnice, 9 vretenca, del kolčnice in križnice, deli L in D nadlahtnice, podlahtnice in koželjnice, celi stegnenici, golenici in del piščali. Stegnenica je slabo sploščena – eurimerična, golenica pa srednje – mesoknemična. Izračunana domnevna telesna višina znaša 154,3 cm.

Skelet št. 5 – otrok, infans I

Na osnovi stanja zobovja in velikosti kosti domnevamo, da je skelet pripadal otroku, umrlemu v starosti od 5-6 let.

Ohranili so se le delčki lobanje in 4 zasnove za stalne zobe. Postkranialni del se ni ohranil.

Zaključki

Z grobišča Ledine smo obdelali skupno 5 skeletov. Skeleta št. 1 in št. 5 sta otroška, skeleta št. 2 in št. 3 sta moška in skelet št. 4 ženski. Odrasli skeleti so relativno dobro ohranjeni.

Žal je število skeletov prenizko, da bi nam dovoljevalo širše zaključke. Ohranjene lobanje nam kažejo široko variabilnost. Moški lobanji sta kratki in nizki ter dolgi in visoki, ženska pa je dolga in srednja. Tudi v delno obdelanem kasnoantičnem materialu severne emonske nekropole¹ imamo zastopane vse tri tipe lobanj: kratke, srednje in dolge, žal pa se niti pri našem materialu niti pri emonskem niso ohranili obrazni deli tako, da je bilo tipološko vrednotenje otežkočeno.

Stanje zobovja je zadovoljivo. Zobovje moških skeletov ima le delno abrazijo oziroma delno atrofijo spodnje čeljustnice, podobno pa je tudi stanje zob pri ženskem skeletu. Kariesa nismo opazili.

Telesne višine v severni emonski nekropoli so bile za moške poprečno 165,3 cm in za ženske 155,8 cm. Moški skelet št. 3 z višino 166,1 cm in ženski skelet št. 5 z višino 154,3 cm sta v mejah normale, medtem ko je moški skelet št. 2 z domnevno telesno višino 170,5 cm nekoliko višji.

Kljub skromnemu številu ohranjenih skeletov je grobišče Ledine pomembno. Ko bodo obdelana še ostala istodobna grobišča pri nas, bomo lahko izvedli večje število primerjav in ovrednotili rezultate materiala z Ledine v večjem obsegu.

LITERATURA:

1. Ascadi, Gy., Nemeskeri, J., History of human life span and mortality, Budapest 1970
2. Martin, R., Saller, K., Lehrbuch der Anthropologie, I., Stuttgart 1957
3. Tomazo-Ravnik, T., Antropološka obdelava severne emonske nekropole (rokopis)

PRILOGA

TABELA 1: LEDINE – Individualne mere in indeksi na lobanji

mera (oznaka po Martinu)	skelet št. 2	skelet št. 3	skelet št. 4	indeks	skelet št. 2	skelet št. 3	skelet št. 4
g-op (1)	18,4	19,0	17,7	8/1	81,52	74,73	72,32
eu-eu (8)	15,0	14,2	12,8	17/1	70,60	—	70,62
n-ba (5)	—	—	9,9	20/1	69,00	70,53	68,93
ft-ft (9)	10,1	—	9,1	17/8	86,70	—	97,66
co-co (10)	12,8	—	11,2	20/8	84,70	94,37	95,31
ba-b (17)	13,0	—	12,5	9/10	84,16	—	81,25
po-b (20)	12,7	13,4	12,2	9/8	67,30	—	71,09
kdl-kdl (65)	—	—	13,8	66/65	—	—	76,27
go-go (66)	10,0	—	9,0	—	—	—	—
gn-id (69)	3,7	3,0	2,8	—	—	—	—

ARHEOLOŠKA SLIKA BOLJUNCA PRI TRSTU

Stanko Flego, Lidija Rupel, Matej Župančič

Ob pripravah na Mladinski raziskovalni tabor »Dolina 84« (= MRT) je nastal tudi seznam arheoloških najdišč v katastrski občini Boljunec. Tako priprave kot delo na terenu v času tabora² in rezultati so nas prepričali, da je z organizirano topografijo mogoče izredno povečati število arheoloških najdišč, omejiti in bolje določiti že nekatera znana in tudi zabeležiti droben arheološki material, razpršen po terenu. Izkoriščamo priliko, ki se nam je ponudila ob sodelovanju na Mladinskem raziskovalnem taboru, in objavljamo seznam arheoloških najdišč okolice Boljunca.

To smo dolžni tudi iz hvaležnosti do številnih domačinov, brez sodelovanja katerih naše delo ne bi bilo mogoče. Nekoliko razširjen tekst bo v kratkem izšel v skupnem poročilu vseh raziskovalnih skupin Mladinskega raziskovalnega tabora »Dolina 84« v posebni brošuri. Ni odveč omeniti, da je naš seznam le prvi korak k arheološkemu pregledu celotnega zaledja tržaške pokrajine, ki je v delovnem programu Komisije za topografijo in Narodne in študijske knjižnice v Trstu.

V občini Dolina je človekova prisotnost poznana že iz mezolitika iz Spodmola v Podpečini (Cavernetta della Trincea).¹ V nekaterih drugih jamah v dolini Glinščice so našli predmete iz neolitika, eneolitika in začetka bronzne dobe. Med njimi je daleč najbolj znana Pečina pod Steno (Grotta delle Gallerie).² Iz mlajših dob so znana značilna naselja na prostem, po navadi utrjena gradišča – kaštelirji. V dolinski občini so naselja te vrste: Mala Gročanica (Castelliere di Grozzana), Mali Kras (Castelliere di Monte Carso), Sv. Mihael (Castelliere sul Monte San Michele), Dolga Krona (Castelliere di Monte d'Oro)³ in Čelo (Monte Usello).⁴ Iz rimske dobe moramo

² Mladinski raziskovalni tabor »Dolina 84« so organizirali Narodna in študijska knjižnica, Slovenski raziskovalni inštitut in Društvo naravoslovcev in tehnikov »Tone Penko« iz Trsta v dneh od 27. 8. do 8. 9. 1984. V arheološki skupini, ki je bila tokrat prvič organizirana v sicer tradicionalnih raziskovalnih taborih v zamejstvu, so sodelovali mladinci A. Bajc, E. Fornazarič, M. Gergolet, M. Jagodic, A. Oberdan, D. Vecchiet.

¹ S. Andreolotti, F. Stradi, L'industria mesolitica della Cavernetta della Trincea in Val Rosandra, Atti e Memorie della Commissione Grotte »Eugenio Boegan«, Trieste 1964, str. 1-15.

² D. Cannarella, Catalogo delle cavità e dei ripari di interesse paleontologico e paleontologico sul Carso Triestino, Atti della Società per la preistoria e protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, vol. 3, 1975-77, Trieste 1979, str. 47-124, zlasti str. 80/81.

³ C. Marchesetti, I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia, Trieste 1903 (v: Atti del Museo civico di storia naturale 10, 1903) in ponatis leta 1981 z dodatkom D. Cannarella, Note di aggiornamento, str. 243-273, Quaderno n. 3 della Società per la Preistoria e la Protostoria della Regione F-VG.

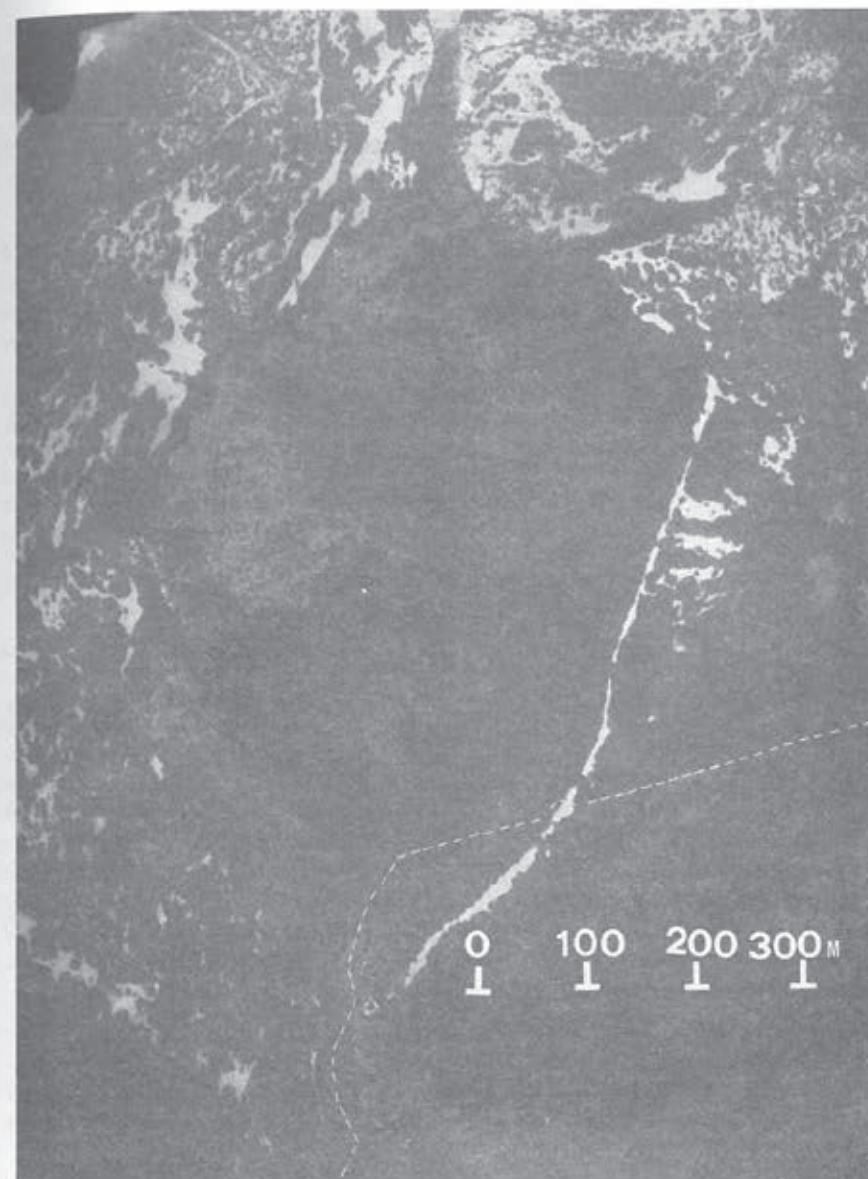
⁴ Primorski dnevnik 18. 4. 1984, str. 9; Messaggero Veneto 25. 4. 1984, str. 6; Il Piccolo 26. 4. 1984, str. 6.

Sl. 1. Položaj Boljunca v Tržaški pokrajini
Fig. 1. Posizione di Bagnoli nella Provincia di Trieste

omeniti predvsem vodovod proti Trstu. Poznanih je še več drugih objektov, kot so ostanki stavb, grobišča, a tudi posamezni novci in napisni kamni. S propadom rimskega cesarstva življenje ni prenehalo, a do sedaj arheoloških sledov iz obdobja naselitve Slovencev ne poznamo. Dolinski kot in prometne veži od obale proti notranjosti je v srednjem veku obvladoval Muhov grad, ki je bil prvič omenjen leta 1233 z imenom »Castrum Mucho«.⁵

⁵ F. Colombo [in drugi], Il Castello di Moccò nel Tardo Medio Evo, Atti del Convegno internazionale sulla Val Rosandra, Bagnoli 21. – 22. 3. 1981, str. 390-621.

Sl. 2. Gradišče Vrh Griže. — Avionski posnetek Geodetskega zavoda SRS, št. 53, red 646/75.
Objava z dovoljenjem Rep. sekretariata za ljudsko obrambo 45/32-1 dne 27. 3. 1985
Fig. 2. Castelliere di Monte Carso, fotografia aerea dell'Istituto Geodetico di Ljubljana.
Pubblicata su concessione del Segretariato di difesa popolare

V seznamu je vsako najdišče navedeno s slovenskim in italijanskim imenom, tako da je domače ledinsko ime poleg nazivov, ki so jih najdiščem dali nedomačini. Po kratkem opisu najdišča in zgodovine raziskav ter najdb podajamo še izbor literature, po možnosti kar se da popoln, in zadnji vir.

Seznam najdišč v k.o. Boljunec

Znana prazgodovinska najdišča:

Jama nad Gornjim Koncem – Grotta sulla parete NO del Monte Carso, Grotta sopra i molini di Bagnoli; V. G. 422.

Dvojni vhod v jamo se odpira na pobočju Griže nad zaselkom Gornji Konec. V njej so našli ostanke človeških kosti in nekaj prazgodovinskih črepij. Domnevajo, da so v prazgodovini jamo uporabljali za pokopavanje.⁶

Jama pod vrhom Sv. Mihaela – Cavernetta del Monte San Michele; V. G. 4465.

Vhod v jamo, ki je bila delno preurejena med prvo svetovno vojno, se odpira na južnem pobočju hriba Sv. Mihaela. Domnevajo, da so prav v tej jami ob koncu prejšnjega stoletja našli ostanke železnega orožja.⁷

Jama pod Kamencmi 1 – Grotta del Montasio, Grotta dei Matti, Grotta dell'Orecchio; V. G. 3028.

Jama se z visokim vhodom odpira v navpični steni pod cesto, ki pelje v Botač. V njej so izkopali prazgodovinske črepije.⁸

Jama pod Kamencmi 2 – Grotta della Sfesa; V. G. 3029.

Nedaleč od prve (V. G. 3028) se pod navpično steno odpira vhod v drugo jamo pod Kamencmi. Tudi v njej so našli na prazgodovinske črepije.⁹

Jama mladih – Grotta dei Giovani; V. G. 5231.

Zelo tesen vhod v jamo se odpira na območju Srebrnjaka. Jamo so l. 1983 odkrili člani Jamarskega odseka SPDT. V notranjosti so našli pasno spono in gumb iz rimske dobe.¹⁰ Najdbe so predali Nadzorništvu za arheološko dediščino v Trstu.

Gradišče na Sv. Mihaelu – Castelliere sul Monte San Michele.

Na desnem bregu Glinščice stoji na vrhu Sv. Mihaela (233 m n.m.) gradišče, ki je skupaj z gradiščem Vrh Griže zapiralo vstop v dolino. Marchesetti je na začetku stoletja lahko zabeležil sistem treh obzidij – nasipov, ki so

⁶ D. Cannarella, *Catalogo* ... str. 81/82.

⁷ C. Marchesetti, *I castellieri* ... str. 57, op. I; D. Marini, *Il problema delle antiche sepolture sul Carso Triestino alla luce di alcune scoperte recenti*, *Alpi Giulie* 1969/1, Trieste 1975, str. 40-55.

⁸ D. Cannarella, *Catalogo* ... str. 97. – Ime za področje »Pod Kamencmi«, kjer sta jami V.G. 3028 in 3029, je posredoval domačin Pepi Zerjal iz Botača.

⁹ D. Marini, *Il problema* ... str. 54.

¹⁰ D. Marini, *Guida alla Val Rosandra*, 2^a ed., Trieste 1985, pag. 174.

obdajala vrh.¹¹ Marchesettijev opis nam je danes skoraj edina opora, saj je bilo gradišče v času obeh vojn močno poškodovano, še dodatno pa ob požigovanju. Na vrhu, v notranjosti gradišča, so še vidni ostanki cerkvice. Ob cerkvenem vhodu so bili vzdani odlomki nagrobnika z rimskim napisom.¹² Domnevamo, da so odlomke prenesli z bližnjega grobišča v Zaboljuncu.¹³

Gradišče Vrh Griže (ali na Malem Krasu) – Castelliere di Monte Carso.

To gradišče je eno izmed najboljsejših sploh. Stoji na visokem kraškem bregu nad Glinščico, nasproti gradišča na Sv. Mihaelu. Z vzhodne, laže dostopne strani, ga ščiti okoli 800 m dolg obrambni nasip – obzidje. Najvišji in verjetno najpomembnejši del gradišča (456 m. n.m.) je v Jugoslaviji. Gradišče je arheološko še neraziskano.¹⁴

Čelo – Monte Usello.

Na vzpetini (120 m n.m.), ki se dviga zahodno od Boljunca, so pri pripravljalnih delih za nov oljčni nasad našli v začetku leta 1984 na precejšnjo količino črepij iz pozne bronaste dobe. (Tab. I) Groba faktura in odsotnost sledov pepela govorita za naselbinsko keramiko. Na dolinskem območju je to edino najdišče na prostem iz te dobe.¹⁵

Znana rimskodobna najdišča:

Na Otavi

Pri gradnji tovarne Grandi Motori Trieste (GMT) je bilo uničeno rimskodobno najdišče na parcelah št. 1240, 1241, 1233, vse k.o. Boljunec (in po vsej verjetnosti tudi na sosednjih). Leta 1955 je Nadzorništvu za arheološko dediščino v sodelovanju z dolinsko občinsko upravo in lastnikom izkopalo del rimske arhitekture, med drugim polkrožen zid – apsidno.¹⁶ Tlak je bil iz gli nastih tlakovcev, po keramiki pa so sodili, da pripadajo ostanki pozni rimski dobi. Poleg tega so omenjene najdbe rimskih novcev od 1. st. pr. n. št. do 1. stol. po n. št.¹⁷ Nekateri domačini se spominjajo, da so ob poljskih delih Na Otavi našli na opeke in mozaične kamenčke.

¹¹ C. Marchesetti, *I Castellieri* ... str. 56/57; D. Cannarella, *Note di aggiornamento* ... str. 261.

¹² *Inscriptiones Italiae* X/4, n. 371.

¹³ Prva znana omemba hriba (=mons Sancti Michaelis) je iz leta 1425 v Liber Reformationum, ki ga hrani Diplomatski arhiv Mestne knjižnice v Trstu (Archivio Diplomatico della Biblioteca Civica »A. Hortis«). Cerkev je bila opuščena proti koncu 18. st. v času jožefinskih upravnocerkvenih reform. V katastrski mapi iz l. 1819 je označena že kot ruševina. V vasi smo zasledili več lepo obdelanih kamnitih kosov, ki so po izročilu pripadali cerkvi sv. Mihaela. Med njimi je tudi kamen, ki služi kot vratna preklada v stanovanjski hiši v Zaboljuncu (last Marc Angela, Boljunec 206) z napisom: DOM: DOCE: ME: FACERE: VOL: TVA: IHS 1691. Mere kamna so: 125 × 14,5 × 20 (ali več) cm, dolžina napisa 118 cm, višina črk 7 cm.

N(ada) O(smuk), VS 27 (1985) 210.

¹⁴ C. Marchesetti, *I castellieri* ... str. 57-59; D. Cannarella, *Note di aggiornamento* ... str. 262.

¹⁵ Glej op. 4.

¹⁶ Na informativnem zemljevidu pred planinskim domom nad Gornjim Koncem je ta objekt označen kot zgodnjekršćanska cerkev. Očitno je prav oblika arhitekture (apsida!) vzpodbudila sestavljalca, da je objekt tako opredelil.

¹⁷ V. Scrinari, *Notiziario archeologico, Archeografo triestino* IV S., vol. 20, 1955-1956, str. 426.

Koromačnik (vrh) — Monte San Rocco

Ob priliki gradnje tovarne G.M.T., ki je posegla v severovzhodno pobočje hriba, omenja G. Lettich najdbo ročaja amfore.¹⁸ Najdišče, po vsej verjetnosti že uničeno, se navezuje na najdišče na južnem pobočju Koromačnika.

Brda

Na jugozahodnem pobočju hriba Čelo so ruševinski ostanki vasi Brda («Villa Berda»).¹⁹ Med ruševinami najdemo rimskodobno opeko in keramiko, a predvsem poznosrednjeveško in poznejšo keramiko (tab. II.).

Rimski vodovod

Kolonija Trst je dobivala vodo iz močnih kraških izvirov v bližini Boljunca. Vodovod ni prihajal le iz doline Glinščice, ampak je en krak dovajal vodo iz smeri Doline in verjetno tudi iz izvira Na jami pri Boljuncu. Oba kraka naj bi se po mnenju raziskovalcev združila nekje v spodnjem delu Boljunca, po pripovedi domačinov pri točki «X» na sl. 4. V italijanski literaturi se najčešče pojavlja pod skupnim imenom «boljunski vodovod» (l'acquedotto di Bagnoli). Delo je bilo izreden uspeh gradbene veščine, saj je med Boljuncem in središčem antičnega Trsta komaj 30 m padca. Trasa vodovoda je na poti proti Trstu sledila razgibanemu reliefu — grebeni in doline — in se temu prilagajala.

Potek vodovoda je v grobem znan, saj je F. de Farolfi²⁰ uspel zbrati izredno številne podatke, traso pa vrisati v zemljevid 1 : 25000. Boljunski vodovod je zajemal vodo v izviru Zvirik («Fonte Oppia») tik ob levem bregu Glinščice. Razen začetnega dela, ki je bil uničen verjetno ob gradnji mlinščice za bližnji mlin v poznejšem času, je potek do zaselka Gornji Konec dobro viden. Ohranjena trasa, delno tudi v zadnjih desetletjih konservirana, spremlja popotnika, ki se spušča po markirani poti od Botača, najprej v sami poti (vsek v živo skalo), pozneje pa teče vodovod na levi strani tik nad potjo. Pod Gornjim Koncem je moral vodovod na lokih premostiti strugo, saj ga najdemo na desnem bregu že kmalu pod zaskom. Odsek med Boljuncem in tem ohranjenim delom je uničil kamnolom. Arheološka skupina si je kot najvažnejšo nalogo na raziskovalnem taboru zadala podrobno kartiranje skozi vas in nato okoli Čela vse do meje s k.o. Boršt oz. Ricianje, saj je na tem odseku F. de Farolfi označil na zemljevidu eno samo točko in omenil traso Na gorici (glavni trg) v vasi sami. V prikazu ne upoštevamo podatkov,

¹⁸ G. Lettich, *Appunti per una storia del territorio originario di Tergeste*, Archeografo triestino IV S, vol. 39, 1979, str. 9-113, zlasti str. 75.

¹⁹ S. Flego, Brda, vas, ki je ni več, *Jadranski koled.* 1984, Trst 1983, 95-112. Prva znana omemba vasi je iz leta 1309, opuščena pa je bila ob koncu 17. stoletja. Zadnji znani pisani podatek o prebivalcih Brd je zabeležen v dolinskem župnijskem arhivu pod letnico 1680. Vas se večkrat omenja v tržaških srednjeveških virih. Krajevno ime Brda se v tržaških statutih iz leta 1350 tudi uporablja za označitev ene izmed 7 saltarij in sicer kot «saltaria Berde». Ta okraj se je raztezal na območju dolinske kotline in torej zunaj meja takratne tržaške občine.

²⁰ F. Farolfi, de, *Gli acquedotti romani di Trieste, con particolare riguardo all'acquedotto di Bagnoli*, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* NS 13, Venezia 1965, str. 5-80.

Sl. 3. Pogled na restavrirani del rimskega vodovoda v dolini Glinščice nad Gorenjim Koncem
Fig. 3. Il canale dell'acquedotto romano nel tratto restaurato nella Val Rosandra

ki na novo osvetljujejo potek kraka iz Doline, niti ne načenjamo pomena izvira Na jami pri Boljuncu.

Pred hišo št. 134 v Boljuncu je konserviran del korita, po pripovedi je vodovod viden v kleti hiše št. 135 v smeri proti kamnolomu (točka 1 na sliki 4). Od tod navzdol je potekalo podrobno kartiranje skupine. Vodovod zopet omenjajo domačini ob podpornem zidu vrta južno od hiše št. 127 (točka 2).

Sl. 4. Potek vodovoda skozi vas Boljunec
Fig. 4. Percorso dell'acquedotto romano attraverso Bagnoli

Ponovno ga zasledimo v nizu hiš št. 115, 116, 117 in sicer v tistem delu stavb, kjer se naslanjajo na hrib (točka 3). Domačini omenjajo vodovod tudi pred vhodom v vinsko klet (brez h. št.) (točka 4). Po pripovedi je bil kanal viden tudi ob popravilu ceste nasproti hiše št. 46/1 (točka 5). Spomladi leta 1984 so po pripovedovanju številnih prič, med polaganjem cevi za novo kanalizacijo naleteli na konstrukcijo vodovoda (točka 6) pod cesto pred mlekarno, hišna št. 46. Vodovod nato poteka vzporedno s hišami Na gorici, to je ob glavnem boljunskem trgu in je spodnji del korita viden v kleti na južni (spodnji) steni v prečnem preseku v hiši št. 65 (točka 7). Domačini zatrjujejo, da poteka vodovod po dvorišču pred državno osnovno šolo »Fran Venturini« (točka 8). Pri točki, na karti označeni »X«, naj bi se po nekaterih pričevanjih glavnemu kanalu pridružil kanal izpod Krogelj. O najdbi kanala so podatki pri hišah št. 198 in 256 (točki 9 in 10). Na tem mestu omenjajo ovinek (na karti je linija potegnjena tako, da sledi smerem parcelne razdelitve), ki tudi dobro ustreza izohipsam. Potek vodovoda je bil še pred nekaj desetletji viden tudi na poljski poti, ki je danes opuščena zaradi izgradnje tovarne G.M.T. Od tod do naslednje točke na katero so nas opozorili domačini, je potek docela uničen. Potek smo vrisali po smereh (uničene) parcelne razdelitve, ki tudi sledi plastnicam. V profilu izkopa, danes nad avtocesto v gradnji, smo v času raziskovalnega tabora očistili ostanke kanala, jih izrisali in izmerili (sl. 5). Dobro so vidne tehnične podrobnosti gradnje. Naslednjo točko smo zabeležili ob profilu poti, ki se dviga proti vrhu Brd. Jugovzhodno pobočje Brd so po zaključku tabora z velikimi zemeljskimi deli preuredili v terase za oljčne nasade. Ob tem je občinska uprava skupaj s kmetovalci upoštevala izsledke arheološke skupine in potek vodovoda med točkama 12 in 13 ohranjen. Naslednja točka je poznana Farolfiju, to je točka »H« na njegovi karti. Vodovod smo ponovno zasledili šele na Preložah, k.o. Boršt (parc. št. 18), a bomo to točko kljub temu opisali, saj leži prav na meji s k.o. Boljunec.

Prelože

Kraj je bil dobro znan domačinom, saj so lastniki parcele preuredili dostop do korita in ga primerno uporabljali kot priročno odlagališče. Ob poti, ki se spušča proti Lakotišču, poteka precej močan kamnit suh zid, kakršni tudi sicer delijo parcelne meje. Pot obenem tudi razmejuje k.o. Boljunec od k.o. Boršt. S parcele je moč videti v zidu nišo, ki se kot jašek podaljšuje do dna korita. Kanal je v obe strani dostopen v dolžini nekaj

Sl. 5. Med Mladinskim raziskovalnim taborom Dolina 84 očiščeno korito vodovoda nad novo avtocesto

Fig. 5. Resti del canale sopra la nuova autostrada messi in luce durante il seminario di ricerca

metrov z ohranjenim obokom. Napolnjen je s čisto prstjo in so ga bočni pritiski pobočja delno deformirali. Zunanji dostop so lastniki dedelali z dvema kamnitima kladama in s preklado ter z gradnjo celotne zidne konstrukcije. (Sl. 6).

Sl. 6. Pogled na jašek na Preložah

Fig. 6. Accesso all'acquedotto romano a Prelože

Komisija za topografijo pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu je 3. 11. 1987 v sodelovanju z Nadzorništvo za arheološko dediščino v Trstu in nekaterimi udeleženci Tabora očistila dostop v jašek in sam jašek do dna korita. Kopanje v koritu samem smo ob tej priložnosti opustili zaradi nevarnosti.

Novo odkrita najdišča pri Boljuncu so še:

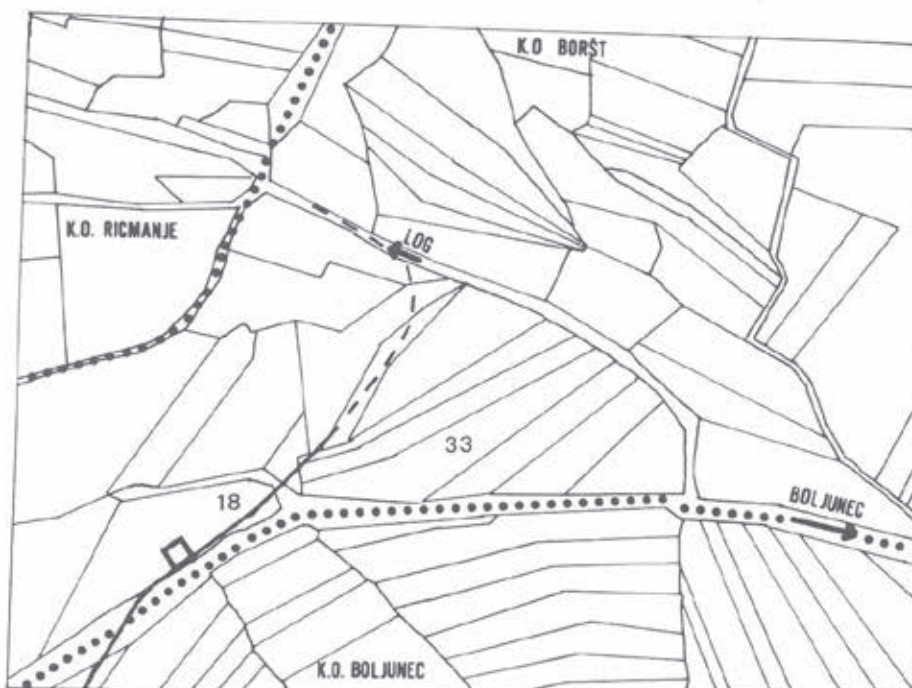
Koromačnik (južno pobočje) – Monte San Rocco (pendice sud)

V času MRT Dolina 84 je A. Žerjal iz Boljunca pokazal na južnem pobočju Koromačnika, 150 m južno od ruševin cerkve sv. Roka mesto, kjer je pred leti v majhni globini naletel na keramiko in opeke. Najdbe smo zabeležili tudi na širšem področju, kljub temu je značaj najdišča nejasen. Odsotnost kosti oz. pepela govori za naselbinske ostanke.

S pobočja Brega je ob ugodni razsvetljavi moč opaziti dve dolgi ravni strukturi, ki se stikata v pravem kotu. Površinske najdbe, terenska zapazanja in predvideni posegi v zemljišče narekujejo preverjanje podatkov.

Poljane

Že leta 1983 nas je B. Družina iz Zatrežca opozoril na ledino Poljane, ki jo tu opisujemo, podobno kot Prelože, čeprav je že izven ozmelja k.o. Boljunec. Najdišče leži (k.o. Boršt, parc. št. 33) levo od poti Boljunec – Log, ki je po tradiciji najstarejša povezava Boljunca s Trstom. Vzhodno od najdišča se pot proti Boljuncu dvigne na sedlo (78 m n.m.) in nato spusti proti Bo-

Sl. 7. Najdišči Prelože (parc. št. 18) in Poljane (parc. št. 33) ter potek vodovoda z jaškom. (M 1 : 2880)

Fig. 7. I siti archeologici di Prelože (part. cat. 18) e Poljane (part. cat. 33) con il percorso dell'acquedotto. – Particolare della mappa catastale

ljuncu. Na sedlu se odcepi druga pot proti Lakotiču. Teren na Poljanah pada proti strugi manjšega potoka, terase so bile nekdanje vse obdelane. Najdbe je moč opaziti na površini danes še obdelovanih delov parcel: drobni mozaični beli in črni kamenčki, drobec barvastega ometa, odlomki tegul in drobec zgodnje italjske sigilate. V povezavi z omenjenimi najdbami in s pripovedjo lahko sklepamo, da je bila tu nedvomno zgodnjorimska arhitektura, ki jo lahko skušamo povezati s prometno potjo in potekom vodovoda v neposredni bližini (glej vodovod – Prelože).

Zaboljunec

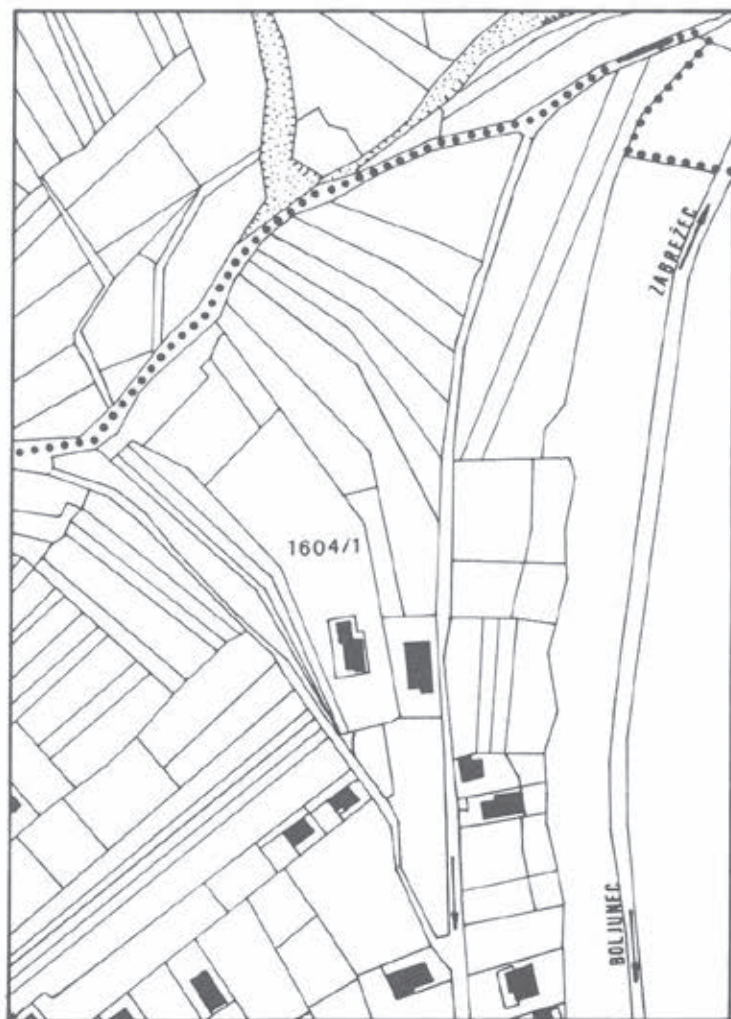
Po ustnih izjavah so v bližini Boljunca pozimi 1983/84 med poljskimi deli naleteli na rimske žarne grobove. V času »MRT Dolina 84« in po njem je uspelo locirati najdbo po pripovedi odkritelja oziroma lastnika, ki hrani tudi nekaj predmetov: kamnito okroglo žaro oglejskega tipa, pokrov še ene takšne žare in stekleni balzamarij (Sl. 10 in 8). Grobišče leži severno od hiše št. 456, Boljunec, v predelu, ki mu pravijo Zaboljunec, parc. št. 1604/1.

Sl. 8. Zaboljunec–grobišče. Stekleni balzamarij (M 1 : 1)
Fig. 8. Zaboljunec–necropoli. Balsamario in vetro

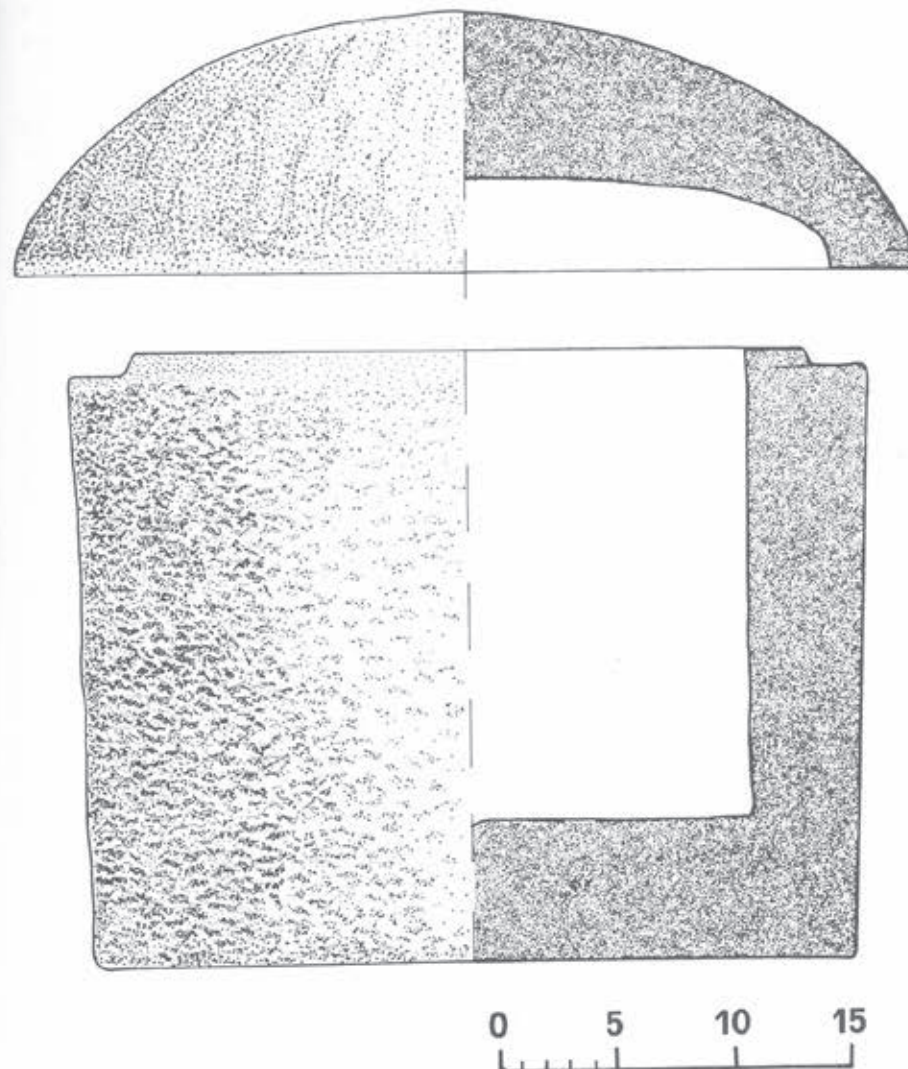
Grobišče je na vzhodnem delu naplavinke ravnice Salomonskega potoka. Od kraškega vznožja hriba Sv. Mihaela je oddaljeno le 100 m. Približno 200 m severno se ravnica zaključuje in prehaja v flišna pobočja proti Zatrežcu in

Borštu. Po levem bregu Salomonskega potoka poteka mimo najdišča stara cesta v smeri JZ-SV, ki je po tradiciji povezovala morje s Krasom. Tej poti se pred začetkom vzpona priključi druga pot, ki skozi Zaboljunec prihaja iz Boljunca. V sklopu teh povezav moramo iskati tudi rimsko komunikacijo.

Sl. 9: Zaboljunec-grobišče (part. št. 1604/1). (M 1 : 2880)
Fig. 9: Zaboljunec-necropoli (part. n. 1604/1)

Današnja podoba najdišča je nastala z odvozom obsežne groblje pred dvema desetletjema. Po pripovedi so bile tedaj med odstranjenim materialom velike plošče iz apnenca in opeke. Grobišče je bilo odkrito po odstranitvi groblje ob sajenju oljk. Domnevamo, da so bili odlomki rimskega nagrobnika, ki so bili ob koncu 17. stoletja še vidni na vhodu cerkvice sv. Mihaela, prineseni s tega grobišča (glej opis najdišča na gradišču Sv. Mihaela ter op. 12 in 13.).

Sl. 10: Zaboljunec-grobišče. Kamnita žara in pokrov
Fig. 10: Zaboljunec-necropoli. Urna cineraria in pietra a coperchio

Zaključek

Ob zaključku moramo ugotoviti, da se je poselitvena slika k.o. Boljunec kot tudi celega dolinskega kota v zadnjem času močno spremenila. Do nedavnega je namreč veljalo, da je na tem področju v primerjavi z nekaterimi drugimi področji na Tržaškem precej manj arheoloških najdišč. Tokrat pa imamo v razvidu prazgodovinske najdbe na Čelu in več najdišč iz rimske dobe. Lokacija rimskega žarnega grobišča v Zaboljuncu kaže na bližino rimskega naselja, a tudi na lokalno komunikacijo, saj so se grobišča po pravilu širila ob dostopih v naselja. Lingvisti dokazujejo kontinuiteto rabe toponima (Balneolum, Bagnolo, Bagnoli, Bolunec, Boljunec), medtem ko z arheološkimi dokazi prehod iz antičnega obdobja v zgodnji srednji vek še ni izpričan. Kot edini dokaz iz časa zatona antike ali preseljevanja narodov lahko upoštevamo omembe o skeletnih pokopih v opuščnem vodovodu.⁴¹

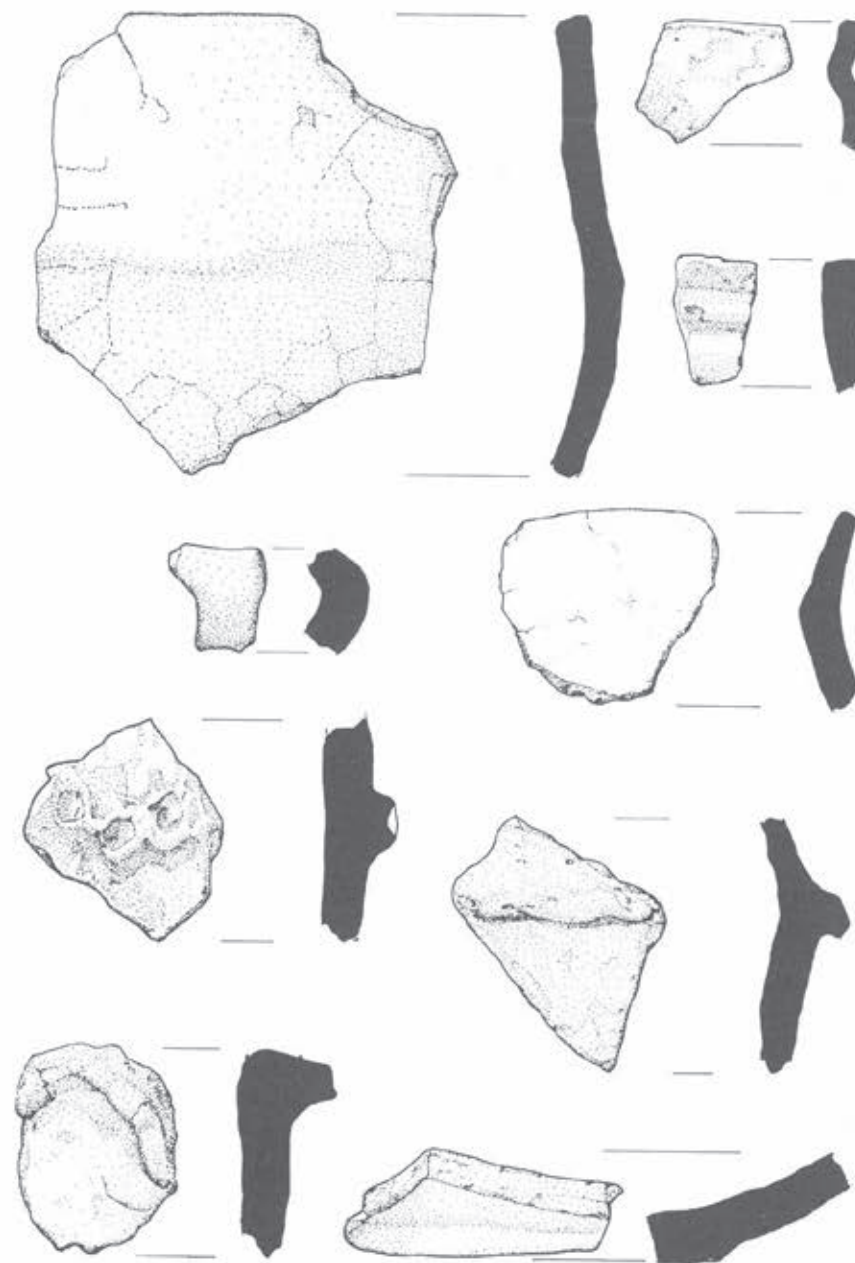
Mislimo, da ni bilo odveč slediti poteku trase vodovoda, posebej še skozi vas. Tako je postalo razvidno, da se je urbanistična struktura vasi prilagodila poteku obstoječega, a že opuščnega vodovoda.

Zahvaljujemo se za tehnično pomoč G. Gerdol, A. Oberdanu in A. Umku.

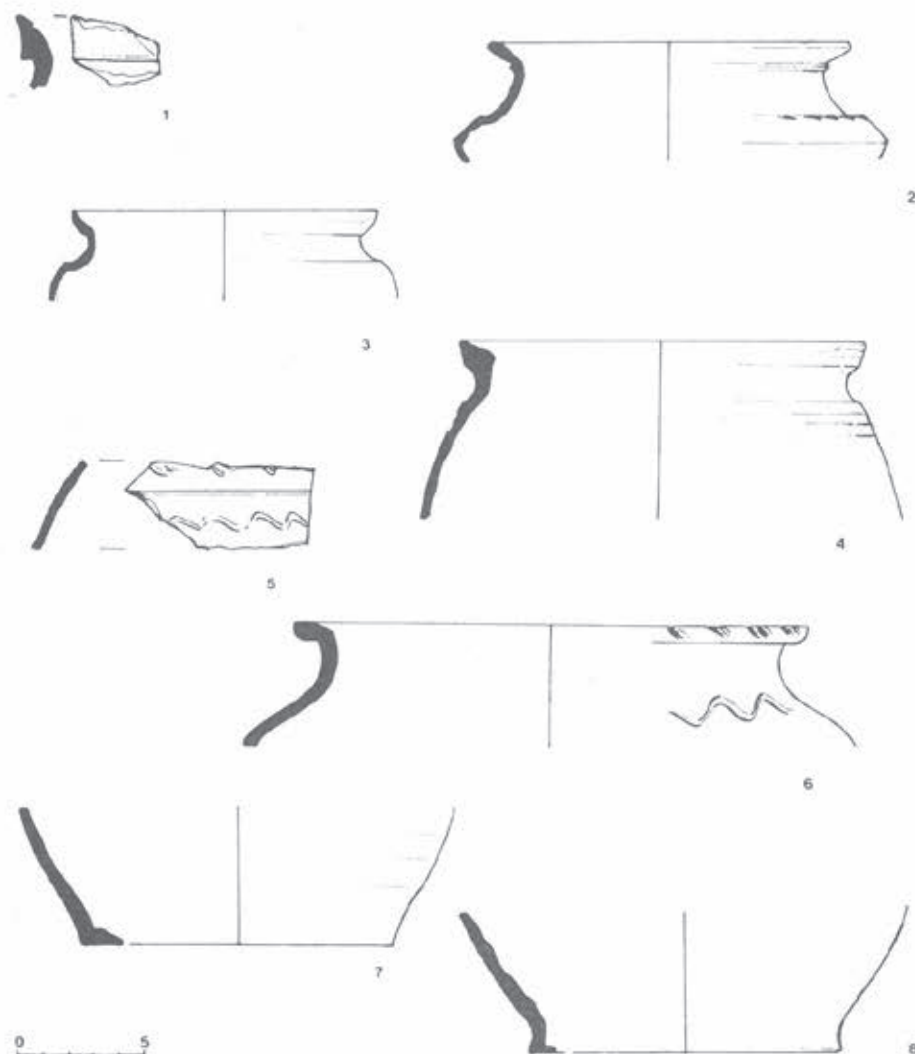
PRILOGA: Arheološka najdišča v k.o. Boljunec

ALLEGATO: Località di interesse archeologico nel c.c. di Bagnoli della Rosandra

⁴¹ G. Brusin, Bagnoli in Val Rosandra, Acquedotto romano, Le Arti VI, Firenze 1941, str. 469; D. Cannarella, Guida del Carso triestino, Trieste 1975, str. 172.

Tab. I. Prazgodovinska keramika s Čela. (M 1 : 2)
Tav. I. Ceramica protostorica da Čelo

Tab. II. Novejša keramika z Brd (Flego 1984)

Tav. II. Ceramika tardomedioevale e recente da Brda (Flego 1984)

Nuove località di interesse archeologico a Bagnoli della Rosandra presso Trieste

Durante il Seminario di ricerca sul campo «Dolina 84» è stato compilato l'elenco dei siti archeologici del comune censuario di Bagnoli. Nel comune di S. Dorligo della Valle, di cui fa parte anche la frazione di Bagnoli, la presenza dell'uomo è attestata già dal Mesolitico e precisamente nella Cavernetta della Tricesa.¹ In altre grotte della Val Rosandra sono stati rinvenuti oggetti del Neolitico, Eneolitico e dell'antica età del bronzo. La grotta più importante è certamente la Grotta delle Gallerie.² Più recenti invece sono gli abitati su altura fortificati artificialmente, denominati «castellieri». Nel comune di S. Dorligo sono noti il Castelliere di Grozzana, il Castelliere di Monte Carso, il Castelliere sul Monte S. Michele, il Castelliere di Monte d'Oro³ e l'insediamento del Čelo – Monte Usello.⁴ Per il periodo romano bisogna ricordare in modo particolare l'acquedotto di Bagnoli. Sempre di epoca romana sono alcuni resti di edifici, di una necropoli e ritrovamenti sporadici come monete e iscrizioni. Con la caduta dell'impero romano indubbiamente la vita continuò anche se non ci sono testimonianze archeologiche. Nel Medio Evo tutto questo territorio e la via di comunicazione tra la costa e l'interno sono sorvegliate dal Castello di Moccò, menzionato per la prima volta nel 1233 con il nome di «Castrum Mucho».⁵

Elenco della località di interesse archeologico già note:

Le grotte conosciute sono: la Grotta sulla parete NO del Monte Carso (V. G. 422), la Cavernetta del Monte S. Michele (V. G. 446), la Grotta del Montasio (V. G. 3028), la Grotta della Sfesa (V. G. 3029) e la Grotta dei Giovani (V. G. 3231). Gli abitati protostorici sono il Castelliere sul Monte S. Michele, il Castelliere di Monte Carso e l'abitato del Čelo – Monte Usello. Quest'ultimo si trova su un'altura ad ovest di Bagnoli ed è venuto alla luce durante dei lavori agricoli nel 1984. I frammenti di ceramica ritrovati datano il sito alla tarda età del bronzo (Tav. I).

Le località note di epoca romana sono: Na Otavi, il Monte S. Rocco e Brda.

Na Otavi

La costruzione della fabbrica Grandi Motori ha causato la distruzione del sito archeologico sulle particelle catastali nn. 1240, 1241, 1233 e su quelle contigue. Nel 1955 la Soprintendenza ai Beni A.A.A.S. del Friuli Venezia Giulia in collaborazione con il comune di S. Dorligo e il proprietario scavò qui i resti di un edificio romano con abside.⁶ La struttura in base ai ritrovamenti ceramici si data al periodo tardo antico. Si ha notizia anche di ritrovamenti di monete databili tra il I a.C. e il I d.C.

Monte S. Rocco

La costruzione della G.M.T. ha intaccato anche la pendice nord-orientale del Monte S. Rocco. G. Lettich ricorda il ritrovamento di un'ansa d'anfora.⁷

Brda

Sulla pendice sud-occidentale del Čelo si trovano le rovine del paese di Brda («Villa Berda».)⁸ Tra i resti si trovano frammenti di tegole e ceramica romana, tardomedioevale e anche più recente (tav. II).

Il monumento antico di maggior interesse è però senza dubbio l'acquedotto romano di Bagnoli. Il ramo proveniente dalla Val Rosandra non era però l'unico, un altro ramo giungeva da S. Dorligo e uno probabilmente dalla Grotta 105. Secondo gli studiosi i due rami dovevano con-

¹ Tutte le note, ad eccezione dei nn. 13, 16, 19 vedi in calce al testo sloveno.

² Il nome «mons Sancti Michaelis» è menzionato per la prima volta nell'anno 1425 nel Liber Reformationum conservato nell'Archivio Diplomatico della Biblioteca Civica di Trieste. La chiesetta fu abbandonata alla fine del 18. secolo a seguito delle riforme dell'imperatore Giuseppe II. Nella mappa catastale del 1819 è già indicata come rudere. Nel paese di Bagnoli abbiamo potuto osservare alcuni pezzi di pietra lavorati che la tradizione indica provenienti dalla chiesetta di S. Michele. Tra questi c'è anche un'iscrizione usata come architrave in una casa di Zaboljunc. L'iscrizione è la seguente: DOM: DOCE: ME: FACERE: VOL: TVA: IHS 1691 Mis. 125 × 14,5 × 20 cm, lung. iscr. 118 cm, alt. delle lettere e di cm 7.

³ Sul cartellone dinanzi al rifugio sopra Gornji Konec – Bagnoli Superiore, l'edificio viene indicato come una chiesa paleocristiana. Probabilmente questa identificazione è dovuta alla presenza dell'abside.

giungersi nella parte bassa del paese, secondo gli abitanti questo sarebbe il punto «X» indicato nella fig. 4.

L'acquedotto è noto nel suo tracciato grazie allo studio di F. de Farolfi¹⁹ che ha raccolto un numero considerevole di dati ridisegnando anche il tracciato completo dell'acquedotto su di una carta al 25000.

Per quanto riguarda il percorso dell'acquedotto attraverso il paese di Bagnoli, il Farolfi ricorda un unico punto sulla piazza. Durante il Seminario abbiamo completato il tratto dell'acquedotto attraverso il paese. Il canale è in parte conservato dinanzi alla casa n. 134 e nella cantina della casa n. 135 in direzione della cava (punto 1, fig. 4). Gli abitanti ricordano di aver visto l'acquedotto lungo il muro di sostegno dell'orto a sud della casa n. 127 (punto 2). Lo ritroviamo nuovamente nelle case nn. 115, 116 e 117 nella parte che si appoggia al monte (punto 3). È attestata la presenza dell'acquedotto anche dinanzi ad un edificio oggi adibito a deposito per attrezzi agricoli (senza n.c.) (punto 4). Inoltre il canale è venuto alla luce di fronte alla casa n. 46/A (punto 5). Gli abitanti ci confermano la sua presenza anche sotto il selciato davanti alla latteria n. 46 (punto 6). L'acquedotto poi corre parallelo alla piazza del paese ed è visibile in sezione nello scantinato della casa n. 65 (punto 7). Gli abitanti assicurano che continuava nel cortile della scuola elementare «Fran Venturini» (punto 8). Sulla presenza del canale ci sono testimonianze presso le case nn. 198 e 256 (punti 9 e 10). In questo punto si parla di una curva. Comunque sulla carta la linea è tracciata in modo da seguire l'andamento delle curve di livello. Sino ad alcuni anni fa il canale era visibile sul sentiero oggi abbandonato a causa della costruzione della G.M.T. Da qui sino al punto seguente, indicatoci dagli abitanti, il canale è completamente distrutto sempre a causa della costruzione della G.M.T. Quindi abbiamo ricostruito il percorso seguendo l'andamento delle particelle catastali che a loro volta seguono le curve di livello. Nella sezione dello scavo sopra la superstrada abbiamo messo in luce, misurato e disegnato un tratto del canale (fig. 5). Le tecniche di costruzione sono ben visibili. Il punto seguente si trova sul ciglio della stradina che porta sulla cima dell'altura di Brda. Appena a Prelože nel c.c. di S. Antonio in Bosco (p.c. n. 18) abbiamo nuovamente ritrovato l'acquedotto.

Prelože

Il luogo era ben noto agli abitanti. Infatti i proprietari hanno rielaborato l'accesso al canale e lo hanno usato come deposito. Lungo la strada che porta verso Lacotisce corre un muro a secco simile a quelli che fanno da confine tra le particelle catastali. La strada è anche il confine tra il c.c. di Bagnoli della Rosandra ed il c.c. di S. Antonio in Bosco. Guardando dalla particella si nota nel muro una nicchia che poi continua sino al canale. Il canale è accessibile in ambedue le direzioni per alcuni metri e ha l'arco ancora conservato.

Gli altri siti evidenziati sono:

Koromačnik — Monte San Rocco (pendice sud)

A. Žerjal di Bagnoli ci ha cortesemente indicato sulla pendice meridionale del Monte San Rocco, a circa 150 m dalle rovine della chiesa omonima, il punto di ritrovamento di frammenti ceramici e tegole, raccolti a non grande profondità. In zona abbiamo trovato altri reperti di epoca romana, ma essi non hanno potuto chiarire la natura del sito. Dalle alture circostanti con la luce adatta si possono osservare sul Monte San Rocco due strutture ortogonali.

Poljane

La località si trova a sinistra della strada campestre che da Bagnoli porta a Log e che è indicata dalla tradizione come la più antica via di comunicazione tra Bagnoli e Trieste. Dove i campi sono ancora coltivati è possibile trovare in superficie tessere di mosaico bianche e nere, intonaco colorato, frammenti di tegole e di terra sigillata. Possiamo supporre che qui sorgesse un edificio romano di epoca altoimperiale da porre in relazione con la sopracitata via di comunicazione e con l'acquedotto.

¹⁹ Il primo dato relativo al paese è del 1309. Esso fu abbandonato probabilmente tra la fine del 17 e l'inizio del 18 secolo. L'ultimo dato noto sugli abitanti di Brda risale al 1680 ed è conservato nel Liber mortuorum dell'Archivio parrocchiale di San Dorligo. Il paese è ricordato spesso nelle fonti medievali triestine. Il toponimo Berda è usato negli Statuti triestini del 1350 per indicare una delle 7 saltarie e precisamente la «saltaria Berde». Essa si trovava nella Valle di Mocco e quindi fuori dai confini del territorio di Trieste.

Zaboljunec

Nell'inverno del 1983/84 durante dei lavori agricoli sono state rinvenute delle tombe romane ad incinerazione. Durante il Seminario abbiamo potuto localizzare il sito grazie alla collaborazione del proprietario del terreno. Questi conserva alcuni oggetti: un'urna cineraria in pietra del tipo aquileiese, il coperchio di un'altra urna dello stesso tipo e un balsamario in vetro (figg. 10 e 8). La necropoli si trova a nord della casa n. 456 (p.c. N° 1604/1 c.c. Bagnoli della Rosandra) nel rione di Bagnoli chiamato Zaboljunec e precisamente ad oriente della pianura alluvionale del torrente Salamon a soli 100 m dalle falde del Monte San Michele. Actanto al sito lungo la riva sinistra del torrente corre la strada che secondo la tradizione collegava il mare con l'altipiano carsico (direzione SO — NE). Ad essa si unisce poi un'altra via che attraverso Zaboljunec proviene da Bagnoli. Sicuramente una di queste vie è da identificare con la antica strada romana.

Il sito come si presenta oggi è conseguenza della rimozione di una grande discarica di pietre. Si racconta che tra il materiale c'erano grandi lastre di calcare e tegole. La necropoli è stata scoperta dopo la rimozione. Probabilmente anche i frammenti della lapide funeraria, murata sopra l'entrata della chiesetta di San Michele e visibile ancora alla fine del 17 secolo, dovevano provenire da questa necropoli²⁰.

Con questi nuovi dati la nostra conoscenza della zona di Bagnoli si è ampliata. Infatti fino a poco tempo fa si considerava questo territorio come scarsamente abitato nell'antichità e con poche località di interesse archeologico. Oggi con l'aggiunta dell'abitato sul monte Čelo e dei siti di epoca romana il quadro è molto cambiato. La necropoli poi indica anche l'esistenza di una strada romana e di un abitato. Non è stato superfluo nemmeno seguire il percorso dell'acquedotto attraverso il paese. Così abbiamo potuto notare che la sua struttura è stata condizionata dalla presenza dell'acquedotto, a quell'epoca visibile anche se non più utilizzato.

I glottologi dimostrano la continuità del toponimo (Balneolum²¹, Bagnolo, Bagnoli, in slov.: Bolunec, Boljunec) mentre dal punto di vista archeologico il passaggio dall'epoca romana all'alto medio evo non è ancora dimostrato. Come unica testimonianza riferibile al tardo antico o all'epoca delle migrazioni dei popoli possiamo menzionare i ritrovamenti di inumati nel canale dell'acquedotto²².

NARODOZNANSKI POGLEDI IN DELO MATIJA VERTOVCA

Jurij Fikfak

Etnološko povedna so skoraj vsa Vertovčeva besedila, tako zgodovinska kot pridižna ali gospodarska (rad je navajal konkretne primere).

Večjo mero strokovne oblikovanosti, ki bi jo lahko imeli za etnološko in jo Vertovčevemu času primerno poimenovali kot narodoznansko ali narodopisno, je mogoče najti predvsem v glavnem Vertovčevem zgodovinskem delu, v **Obči povestnici**, katere je napisal Vertovec 495 strani (87 razdelkov), to je stari in skoraj ves srednji vek, končal pa Miha Verne: izhajala je najprej v odlomkih, potem pa kot priloga k Novicam (1853 in 1856) in nazadnje izšla v knjižni izdaji 1863.

Etnologi so Vertovčevo delo nasploh omenili trikrat (France Kotnik 1944 in Zmago Šmitek 1985 in 1986; zgodovinarji so ga ovrednotili enkrat (Bogo Grafenauer, 1984). Glede na dejstvo, da gre za takrat razmeroma navadno povezavo med zgodovinskim in etnološkim oblikovanjem in so nekatera dejstva s stališča zgodovinarja že ugotovljena in ovrednotena, je nujno pregledati in oceniti tudi Vertovčev prispevek z etnološkega vidika.

Ni povsem jasno, koliko je Vertovec snoval svetovno-občo zgodovino samostojno in koliko se je opiral na predloge, za katere predloge je šlo itd. V vsakem primeru pa je bil postavljen pred številne dileme, ki jih je zelo različno reševal.

Kot prvo naj omenim dilemo v oblikovanju strukture razporeditve snovi: gre za razmerje med zgod(b)opisom (kroniko dogodkov ali biografij), zgodovino omike (razvoja kulture) in etnologijo (vsakdanjim življenjem različnih plasti prebivalstva). Kot zgled so mu mogle biti Kremplove **Dogodivšine štajerske zemle**. V njih je razporeditev naslednja: najprej je kronika vladarjev oz. biografije vladarskih hiš; sledi ji etnološka podoba življenja, mogli bi jo imeti za izsek, sinhroni prerez določenega obdobja in obsega pri vsakem od osmih poglavij naslednje naslove: (2) Telo, živež, obleč, jezik, šege; (3) Vojska, orožje; (4) Vera, duhovstvo, cirkvenstvo; (5) Gospodstvo, podložnost, lastninstvo, davke, dače; (6) Obdelanje zemle, družbinsko ino hižno življenje; (7) Meštric, teržtvo, penezi. Pripomniti moram, da se v točkah 4 in 7, vedno pa v zadnji točki 8 Umetnost, vučenosti, znajdenja nahaja predvsem zgodovina omike, pregled razvoja kulture. To trodelno strukturo Vertovec tudi uporablja, vendar ne dosledno. Zdi se, da je pri tem ravnal glede na svoje poznavanje raznih kultur, ljudstev in glede na dosegljivo in znano literaturo, kar pomeni, da je bil pri znanih ljudstvih, npr. Grkih in Rimljanah v tej razporeditvi doslednejši, saj je imel na razpolago bistveno več podatkov kot npr. za Kitajsko ali Hindostan, kjer se je omejil na narodoznansko podobo ljudstev.

Prav pri predstavitvi Indijcev in Kitajcev je nasproti podobi Perzijcev, Asircev, Feničanov idr. pomembna razlika: Vertovec najprej opisuje njihovo (Kitajcev, Indijcev) nekdanje stanje, potem pa navadno besedilo zaključí z opisom današnje podobe njihovega življenja. Da se videti, da gre Vertovcu za razmejitve med zgodovino (dogodivščino), etnologijo in razvojem omike, za tak prikaz pa se poslužuje sinhronega in diahronega opisovanja. Diahrono – kronološko je njegovo opisovanje pri zgodovini, kjer mu pomenijo posamezne pomembne osebe člene v zgodovinski verigi: Vertovec v bistvu opisuje razvoj, premike znotraj obdobja, torej kroniko dogodkov med dvema letnicama; gre za neke vrste biografsko zgodovino, zgodovino, ki jo uresničujejo in oblikujejo posamezniki (Vertovec se deloma odmakne teocentričnemu konceptu zgodovine: povedano velja za novejša razdobja – predvsem od Izraelcev in Grkov naprej), sledi navadno opis šeg in navad ljudstev, opis, ki ga lahko imenujemo etnološko oblikovano besedilo. Zanj je značilno, da avtor opisuje sinhrono – statično podobo, prerez življenja nekega ljudstva (slovnično gre za uporabo 3. os. mn., pretekli čas in preteklik, ki včasih preskoči v sedanjik) – natančneje povedano: avtor definira ljudstvo z imenom (v uvodnih poglavjih marsikdaj tudi ne), opiše včasih tudi več družbenih plasti, opis je posplošen (velja za vse predstavnike neke plasti ali ljudstva). Ni opaziti razvoja znotraj obdobja; gre torej za opis statičnega. Le v primerih, ko avtor posveti nekemu ljudstvu več prostora (npr. Kitajcem in Indijcem), opiše tudi razlike med preteklim – pradašnjim in današnjim obdobjem.

Kakor je že Grafenauer v svojem opisu ugotovil, se da zarisati spreminjanje Vertovčevega zanimanja: iz opisovanja notranjega razvoja kulture in vsakdanjega življenja pri npr. Judih, Perzijanih, Grkih ipd. V opisovanje vojaške in politične zgodovine, neke od Grkov in Rimljanov naprej; prav tako se da z etnološkega vidika očrtati oženeje Vertovčevega zanimanja: iz opisovanja vsakdanjega življenja ljudstev v opisovanje posebnih, višjih oblik življenja, npr. križarske ali viteške.

Zdi se, da navidezno oženeje Vertovčeve percepcije sovпада z njegovim stališčem o več–ali manj vrednosti raznih ljudstev:

Vertovec namreč ljudstva deli na tista, ki so (vredna biti) predmet »poudružne in razveselivne dogodivšine« (14) (gre za omikane ali »pitane« narode), in na tista, o katerih ni kaj povedati in o njih zgodovina čisto molči (gre za »divje« ali »poldivje« narode). Za katere narode oz. ljudstva gre, Vertovec eksplicira v odlomku, v katerem deli človeštvo na razne rase po tem, katere »dušne zmožnosti, telesne glavne ali obrazne značilnosti in katero barvo obličja ali tudi celega života« imajo pripadniki človeškega rodu. Tako pravi za kavkaški indoevropski rod, da je »nar bolj primerjen, tedej nar lep šega života..., bele kože,... nar bolj bistrega uma, in poklican k svobodi in gospodovanju«. In dodaja: »Kar je dogodivšine, ali glasovitih v blagor človeka na svetu dopernešenih del, je večidel od njega; od drugih rodov se malo ali nič ne ve«. Te druge rodove (mongolskega, »avstralce« in »amerikance«) omeni, več besed pa posveti negriškim ljudem, o katerih pravi: »ni ga še bilo, kar svet stoji, znanega slavnega možaka med njimi«. V naslednjem stavku pa izrazi paradokso situacijo, ko pravi, da vozijo kristjani črnice čez morje, jih pro-

dajajo v sužnost, da »nam«, Evropejcem, omikanim »pod korobačem prijetne kave in cukra pridelajo«. (12–13)

Razmerje med svetovno – občo in evropocentrično zgodovino: Pri Vertovcu je vprašanje načelno rešeno: zgodovina je zgodovina omikanih ljudstev in gledališče svetovne zgodovine se seli od jugovzhodnih narodov Indije – Hindostana in Kitajske proti zahodu (Perzijci, Asirci, Egipčani, Rimljani, Izraelci, Grki) v Evropo. Na prvih straneh, kjer opisuje stvarjenje sveta, vesoljni potop in prve po svetu razkropljene ljudi, je po Vertovcu najti vzporednico med današnjim in tistim pradašnjim svetom (pred okoli 4000 leti): Vertovec pravi, da iz »vedenja divjih ali poldivjih ljudi, ki se še dan današnji, pa zlo v daljnih krajih sveta najdejo, bi se dalo kaj na prve razkropljenje soditi« (8). Pri tem uvede dva razloga, zaradi katerih, ali ostanejo ljudje divji ali pa se razvijejo: Prvi je iz miljejske teorije (posredno ali neposredno pri Montesquieuju): Vertovec pravi, da so tisti razkropljeni ljudje, ki so prišli v samotne, z gozdom zaraščene kraje, brez živeža, orožja, v mraz ipd., skratka v neugodne življenjske razmere, večidel ostali na isti stopnji razvoja: To tako razlaga: bolj ko so divji kraji, bolj divji so ljudje; za omikanje človeka so nujni topli kraji, v njih se more človekov um razvijati. Ta teza bi kazala na razsvetljijsko utemeljitev človekovega kulturnega razvoja. Oboje, stagnacijo in razvoj strne Vertovec v aforistični zaključek 2. razdelka: »Divjost človeštvo zatira, omika ga množi in podpira«. (8–9)

Prva štiri poglavja (razen omenjenih dveh še Živinoreja prva stopnja omike človeške in Žitoreja še večji spodbodnik k omikanju človeškemu) so izvedena iz Biblije, podatki so prirojeni njenim navedbam.

V njih na splošno govori o usodi in poti prvega človeštva. Za Vertovca sta na teh prvih straneh odločilni dve stvari: delo, za katerega je človek ustvarjen, in razvoj, prehajanje z najnižje stopnje omikanosti (ki jo sicer Vertovec definira kot divjo ali poldivjo), to je nabiralništva, lova in ribolova, na drugo (po Vertovcu sploh prvo) stopnjo, to je živinorejo, ki omogoča že določene oblike hierarhije – »vladarstva«, in potem na tretjo, značilno za gorke dežele, na žitorejo, ki je človeka prisilila ustanoviti si stalno bivališče, države, zvezo držav itd. Vertovec preide iz opisovanja proizvodnega v opis družbenega tipa. Pri tem tipu Vertovec izpostavlja množino stikov, posebej trgovino, ki po njegovem mnenju meči in omika ljudi. Pri opisovanju človeškega kulturnega razvoja Vertovec navede tudi nekatere mehanizme, razloge, zakaj in kako se človek omeči in omika: »Mož usmiljenega srca je morebiti mehko in plaho ovčico vjel, ne, da bi jo bil kervožejin raztergal in znedel, ampak da bi mu bila po umerli ženi zapušeno dete dojila; ... Kaj takega je blo začetik vse živinoreje in po nji vsega človeškega omikanja«. (9) In v naslednjem odstavku: »živinoreja je mečila človeka serce. Kdor je za živino skerbil, je skerbil tudi za svojo družino, nekoliko že po naravnih nagibih, nekoliko pa tudi, da bi mu bila pomagala, živino oskerbovati«. (10) Taista naravnost, to je srce, dovzetno in mehko za vtise in občutja (predromantični, rousseaujevski pojem) je povzročilo tudi oblikovanje hierarhije, definiranih oblastvenih in podložnih razmerij med ljudmi, o čemer Vertovec pravi (ko nadaljuje zgoraj

navedene besede): »Marsikteri sosedje, saj mehkejšega srca, so se modrega in junaškega živinorednika poprijeli in se mu podvergli: pomagali so mu pri živinoreji, da jih je s potrebnim prevredil. Tako se je učila domača tako so se učile tuje družine enemu gospodarju podložnost in pokoršino skazovati. Tako so se pa tudi pri njih prvi zapopadki lastin in pravic scimili; družine, čede, pašniki in kali, v katerih so čede napajali so bili gospodarjevi«. (10) Za Vertovca je oblikovanje hierarhije – odnosov moči oblasti in podrejenosti – samogibno, botruje mu navzočnost božje milosti. Harmonija, ki seva iz Vertovčevega opisa, kaže na smotrno in čudovito urejenost sveta. Omikani narodi so si sami »potrebne, terdne države osnovali, umne postave dali, koristne in dobrotljive vladarstva vpeljali, in z družimi, tudi več ali manj omikanimi narodi, v zveze soznanenja stopili (itd.). Brez vladarstva in postav ni nobene omike, nobenega blagostanja, ... brez vladnikov, ki dajejo postave in jih speljujejo, bi ostal človek divji kot gojzda zverina«. Vladarstvo nastane harmonično, s podrejanjem umsko šibkejšega umsko močnejšemu. »Pervi bolj umni očetje so sčasoma postali gospodarji čez več družin, ki so jim bile pokorne in podložne«. (14)

Vladarstvo, ki nastane harmonično, bi mogli imeti za posledico teocentrične utemeljitve zgodovine, saj nam kaže, da oblast in moč izhajata iz Boga, torej po naravni, nenasilni, harmonični poti. Na drugi strani pa Vertovec človeku eksplicitno ne priznava možnosti (vsaj pri tem opisu) sporov, spopadov za pozicije oblasti, človek je v okviru narave tudi sam najbolj naraven in ustrezen božji podobi. Tako v Vertovčevem opisu pridemo do točke, ki bi jo mogli imeti za razhajanje glede na vzore v dve idejni smeri, na tisto, ki se sklicuje na moč srca, čustvovanja (predromantično), in na tisto, ki se sklicuje na človeški um, na razsvetljsko.

Naslednja poglavja 5-8 so zunaj biblične pripovedi: Vertovec govori o nastajanju jezikov (jezikovnih deblih, jezikih indoevropskega izvora) in o stalnem spreminjanju jezikov (Nemca v Vertovčevem času bi Nemec izpred 200 let komajda kaj razumel), malikovanju in verah ter socialni diferenciaciji: Slednja je zanimiva zato, ker govori o tipologiji delitve ljudi na poklice (in s tem na njihovo družbeno vlogo in položaj) in jo navezuje na današnji relik, na kastni sistem v Indiji. Vertovec loči: duhovnike, najvišjo plast, ki je imela vodilen položaj, razvijala znanost, vladala ljudi, za ljudi dobra (učeniki in krotitelji ljudstev) in slaba (predvsem zase dobro skrbela, prikrivala znanja, jih le med sabo plodila): potem vojaške, nato kmetovavce, nato rokodelce in obrtnike, živinorednike ali čednike. Vertovec opisuje nepremakljivost-neprehodnost iz ene »vrste v drugo priti« in si s to neprehodnostjo tudi razlaga zaostajanje teh ljudstev, saj gre za zatiranje človeškega duha: »nikomur ni bilo mar kaj več znati od svojega očeta«. Narodi so »obderveneli«. Vertovec aktualizira kastni sistem, ko pravi, da v mnogih deželah vzhodnih Indij še danes žive ljudje »nepremakljivo v take vrste razdeljeni«. (15) V tem poglavju Vertovec opisuje nastanek malikovanja vere v več bogov, ker se je vera v enega samega boga pozabila po obnem potopu, in govori o Indijcih (tudi o Hindostanih), Perzijcih, Grkih, Egipčanih, Rimljanih in Feničanih.

Vertovec je med tistimi pisci, ki niso opisovali le kmečko plast: pri Kitajcih in Perzijcih sicer govori o stanju kmetijstva, vendar s temi primeri le ilustrira, kako ravnati z zemljo in kako gledati na kmetovanje in kmete: torej vseskozi, kar za romantično gledanje ni (ali je le v majhni meri) značilno, definira objekt kot kmečki, torej plastno, medtem ko se v romantičnem gledanju kmečko navadno izenači z narodnim, tipičnim ipd. V središču Vertovčevega dela in zanimanja so višje, predvsem vodilne plasti. To je moč posebej videti pri opisih Grkov, Rimljanov in srednjeveške družbe. V srednjem veku zapiše življenje križarjev in v posebnem razdelku opis turnirjev in viteškega življenja. O podložnikih in svobodnjakih ni niti besede. Zdi se, da prihajajo v poštev (pri Vertovcu) le omikana ljudstva ali plasti. Na svoj način potrjuje to domnevo Vertovec pri opisih verovanj pri raznih ljudstvih. Pove približno naslednje: višji (učeni, duhovni, vladajoči ipd.) so bolj čistih ver (jasnih zapopadkov – to bi znova kazalo na razsvetljsko ozadje Vertovčevega dela), nižji – »prosto ljudstvo« pa je bolj ali manj malikovavsko. Pretežno se ukvarja s čistejšimi oblikami verovanja.

Po etnološki sistematiki obravnava Vertovec predvsem naslednja področja: verovanje višjih in nižjih družbenih plasti, šege in navade v zelo širokem smislu (behavior, ravnanje), deloma značaj, opiše njih glavne gospodarske dejavnosti (npr. trgovina za Feničane, kmetijstvo za Kitajce) in deloma tudi razmerja med družbenimi plastmi (npr. razmerje med bogatim in revnim v Rimu, vprašanje človekove enakosti – ob sužnjih v Rimu in Grčiji – Vertovec razlaga, da Rimljani in Grki niso imeli zapopadka o enakosti ljudi). Razmeroma manj pa opisuje bivalno kulturo, nošo ipd. Zdi se, da je Vertovec usmerjen predvsem na pojave tim. duhovne kulture, kar je razumljivo glede na njegov duhovniški poklic, veliko pa opisuje tudi položaj kmetijstva (ne kmetov), saj je bilo to ena njegovih glavnih preokupacij. V obojem se da videti Vertovca vzgojitelja, ki mu služi zgodovina za poduk – sam zgodovini pravi »podučivna dogodivšina.«

Da bi pravično ocenili Vertovčevo etnološko delo, se je treba spomniti njegovega pisma Bleiweisu: v njem omenja, da je njegova zgodovina pisana za ljudstvo (»mogla pa bi biti vseč tudi omikanim Slovencem«). Torej je tudi oblikovana v okviru, prirejenem splošnemu izobrazbenemu nivoju – gre torej predvsem za raven informacije o navadnem in nenavadnem-eksotičnem. Pri Vertovcu sta tako navzoča oba vira za etnološko oblikovanje – zanimanje za eksotična ljudstva (prim. berivo v Novicah, kjer se pogosteje objavlja spise o tujih kot o svojem narodu), pozornost je obrnjena predvsem na Orient. Drugi vir za etnološko oblikovanje je njegovo zanimanje za agrarne prijeme, torej za praktično uporabo nekaterih dosežkov tujih kultur (npr. kitajske ali perzijske).

Literatura:

- Grafenauer 1984: Obča zgodovina v delih Matije Vertovca. Goriški letnik 11 (1984) 39-44.
Kotnik 1944: Pregled slovenskega narodopisja. Narodopisje Slovencev I. str. 29.
Šmitek 1985: Klic daljnjih svetov. Ljubljana 1985.
Šmitek 1986: Geografski determinizem in raziskovanje neevropskih kultur. Dela 3: O razmerju med geografijo in etnologijo, 52.

– Številke v oklepajih pomenijo stran v Obči povestnici Matije Vertovca.

VÖLKERKUNDLICHE ANSICHTEN UND ARBEIT DES MATIJA VERTOVEC (Zusammenfassung)

Matija Vertovec Nachlass – Manuskript (teilweise schon früher veröffentlicht)
Obča zgodovina (Allgemeine Geschichte) ist als Beilage zur Novice (1853) und als selbstständiges Buch (1863) erschienen.

Der vorgesehene Adressat war der Leser von Novice; dieser Rahmen der Rezeption bestimmte auch Textgestaltung.

Vertovec schrieb Geschichte in einer unbewussten Linie der Kontinuität. Sein Vorgänger, dessen Arbeit er fast sicher kannte, war Anton Kreml. Seine Dogodivšine štajerske zemle (1845) sind auf die Geschichte, die Kulturgeschichte und die Völkerkunde geteilt, ihr Bereich ist jedoch nur auf eine slovenische Region beschränkt. Obča zgodovina besteht auch aus diesen drei, jedoch verschieden betonten Ebenen, die nicht besonders thematisiert wurden und aus zwei Aspekten, die wir heute als synchronisch und dyachronisch kennzeichnen. Der Verfasser beschäftigt sich hauptsächlich mit dem synchronischen Gesichtspunkt auf der Ebene der Völkerkunde.

Vertovec Wissen hängt von damaligen, schon ein bisschen spezialisierten Kenntnissen ab, was für die völkerkundliche Darstellung verschiedenen Völker entscheidend ist. Für die Völker, wo es damals keine genauere politische Geschichte gab, beschrieb Vertovec das Leben dieser Völker, anderswo (Griechen, Römer, Germanen) betonte er vor allem die politische Geschichte. Bei dieser Beschreibung sind bedeutende Intentionen die Wünsche auf die Verbesserung des Agrarzustandes und auf intensivere Glaubenserlebnis. Objekte der Darstellung sind zwar alle Schichten, jedoch bevorzugte er höhere Stände (z. B. Intellektuelle bei den Ägypten, Chinesen).

Ideenrahmen der Gestaltung ist einerseits Aufklärung mit ihren Bemühungen für allgemeine Entwicklung, andererseits und mehr partikulär eine vorromantische Vision über die harmonischen, unkonflikten Natur der Menschheit. Das alles ist mit Montesquieu Milieutheorie unterstützt.

POLITIČNO URADNIŠTVO POKNEŽENE GROFIJE GORIŠKE IN GRADIŠČANSKE V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

Eva Holz

Uradništvo je v drugi polovici 19. stoletja igralo kar pomembno vlogo pri razvoju razmer v slovenskih pokrajinah. Ker je bilo odvisno od osrednje vlade na Dunaju, so bile, predvsem na političnem in narodnostnem področju, njegove odločitve večinoma nesamostojne. Kljub temu pa je zanimivo vedeti, kdo so bili višji uradniki, ki so uravnavali razmere in življenje v pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski.

Za razumevanje vloge in pomena, ki ga je imelo državno uradništvo v posameznih pokrajinah podajamo kratek pregled sprememb, ki so nastale v zadnjih petdesetih letih 19. stoletja. Za razumevanje načina obnašanja uradništva pa bom naštel dolžnosti, ki jih je imelo uradništvo. Pri tem pregledu se bom omejila le na državne uradnike: deželne in okrajne glavarje.

* * *

Leta 1853 je bila uradno objavljena ureditev in delovanje namestništva in okrajnih oblasti. Najvišja oblast je bilo namestništvo. V njegov delokrog so sodile politične in upravne zadeve, kultura in pouk, trgovina in obrt, deželno gospodarstvo, stavbne zadeve, razen v kolikor so bile neposredno področje deželnih finančnih in drugih oblasti. Osebe namestništva so sestavljali namestnik, podnamestnik ali kak drug predstavnik deželnega šefa, namestniški svetnik, tajniki, koncipisti in manipulant. Za posamezna področja je bilo določeno število konceptnih praktikantov, ki so pomenili osnovo za nove uradnike. Namestništvu so bile podrejene nižje oblasti, samo pa je bilo podrejeno notranjemu ministrstvu. Namestnik je prisegel zvestobo cesarju, uradniki pa namestniku.¹ Okrajni uradi pa so bili najnižja stopnja deželno-knežje oblasti. Osebe teh uradov so predstavljali predstojnik, adjunkti, aktuariji, pisarji in sluge. Vsi uradniki in sluge so morali biti zanesljivi. Za mesto okrajnega predstojnika je dala predlog mešana komisija notranjemu ministru, ki se je moral sporazumeti z ministrom za pravosodje. Okrajni adjunkti so bili imenovani preko kresijske komisije, ki je njihova imenovanja predložila mešani komisiji, ta pa je odločala ljudi za aktuarsko mesto, o mestu adjunktov je dokončno odločal notranji minister, sporazumno z ministrom za pravo. Pisarniške uradnike je smel imenovati kresijski predstojnik na predlog okrajnega predstojnika. Mešana komisija je morala paziti na to, v kakšni meri je bila potrebna dodelitev konceptnih uradnikov in avskultantov. Za dodeli-

¹ Reichgesetzblatt (R. G. Bl.) št. 10. 10–19. 1. 1853. (Dodatki: C namestništvo.)

tev konceptnih uradnikov se je komisija morala obrniti na namestnika, za dodelitev avskultantov pa na predsednika višjega deželnega sodišča.²

S sklepi 6. 7. 1853, 30. 8. 1853 in 10. 10. 1853 je cesar določil število okrožij in njihove meje na Primorskem. Prav tako je takrat tudi določil obseg deželnih in okrožnih sodišč in okrajev na Primorskem. Imenoval je uradne sedeže, določil ureditev okrožnih oblasti, sodišč prve stopnje, okrajnih uradov. Primorje je bilo sestavljeno iz poknežene grofije Goriške in Gradišanske, mejne grofije Istre, mesta Trsta. Delilo se je v dve okrožji (sedež enega je bil v Gorici, drugega pa v Pazinu) in namestništvo neposredno podrejenega mesta Trsta.

Okrožje Gorica se je delilo na 12 okrajev: Gorica, Bovec, Tolmin, Cerkno, Kanal, Ajdovščina, Krmin, Gradišče ob Soči, Červinjan, Tržič, Komen, Sežana. V okrajih Gorica in Rovinj so opravljale okrajne oblasti le delo politične uprave, v ostalih pa tudi sodne zadeve.³

Leta 1867 je cesar sprejel sklep o ločitvi sodne in politične oblasti, kar je pomenilo vrnitev prejšnjega stanja. Oblast pri deželni vladi so sedaj sestavljali deželni predsednik (namestnik), trije vladni svetniki, od teh je eden zastopal deželnega predsednika (namestnika), če je bil le-ta zadržan, en vladni tajnik, nekaj vladnih koncipistov ter en vodstveni adjunkt pomožnih služb, nekaj oficialov in potrebni slugi. Pri okrajnih uradih pa je bilo določeno, da predstavljajo oblast en okrajni predstojnik (glavar), en okrajni komisar, en okrajni tajnik. V manjših okrajih so bili okrajni tajniki nepotrebni, ker je bilo manj uradovanja. Okrajni uradi tudi niso imeli posebnih slug. Za opravljanje takih poslov so okrajni glavarji dobili določeno vsoto, ki so jo lahko porabili po lastni presoji. Pri okrajnih uradih so lahko zaposlili tiste uradnike, ki so ob novih spremembah izgubili službo. V takem primeru so okrajni glavarji dobili manjšo splošno vsoto, ki jim je bila na razpolago za plačevanje slug, kajti prej omenjeni uradniki so v takem primeru dobivali plačo in upoštevali so jim tudi službena leta. Novi okrajni uradi so sedaj prevzeli tisto področje, ki so ga prej upravljali čisti politični in mešani okrajni uradi v zadevah politične uprave. Deželnega predsednika je imenoval cesar, prav tako tudi vladne svetnike. Okrajne predstojnike in vladnega tajnika pa je imenovalo ministristvo. Okrajne komisarje, vladne koncipiste, vodstvenega adjunkta pomožnih služb, okrajne tajnike in oficiale pa je imel pravico imenovati deželni predsednik (namestnik).⁴ Ob teh spremembah je deželni šef za pokneženo grofijo Goriško in Gradišansko dobil naziv namestnik, sedež pa je imel v Trstu. Poknežena grofija Goriška in Gradišanska se je razdelila na politične okraje, ki so dobili naslov okrajna glavarstva. Okrajne glavarje je imenoval notranji minister, na ostala delovna mesta pa je ljudi razporedil deželni šef.

31. 8. 1868 je na Goriškem in Gradiščanskem začel veljati zakon o ureditvi politične uprave. Poknežena grofija Goriška in Gradišanska se je razdelila v:

² R. G. Bl. št. 10, 10-19, 1. 1853. (Dodatki: A ureditev in delovanje okrajnih oblasti.)

³ R. G. Bl. št. 261, 6. 12. 1853.

⁴ R. G. Bl. št. 22, 3. 2. 1867; št. 43, 28. 2. 1867.

1. Goriško okrajno glavarstvo: sodni okraj Gorica-okolica, Kanal, Ajdovščina.

2. Tolminsko okrajno glavarstvo: sodni okraj Tolmin, Bovec, Cerkno.

3. Gradišansko okrajno glavarstvo: sodni okraj Gradišanska, Krmin, Červinjan, Tržič.

4. Sežansko okrajno glavarstvo: sodni okraj Sežana, Komen.

Zaradi večje preglednosti bomo najprej navedli deželne glavarje poknežene grofije Goriške in Gradišanske, kot so si sledili pri opravljanju te službe, nato okrajne predstojnike po posameznih okrajnih glavarstvih, kjer so vidne tudi spremembe upravne ureditve, in končno okrajne glavarje po abecednem redu.

Deželni glavarji poknežene grofije Goriške in Gradišanske 1856-1914

Buffa-Castelalto-Lilienberg und Genetti-Haiden Franc. Bil je vodja okrožja 1856-1859.⁵

Pace grof Viljem. Deželni glavar v času od 1861 do 1869. V času njegove uprave so v goriškem deželnem zboru sprožili vprašanje pisanja zapisnikov tudi v slovenščini. On se je postavil na stališče, da je bila kot uradni jezik zbora sprejeta italijanščina, da pa naj poslanci rabijo jezik, ki ga bolje pozna-

Grof Viljem Pace
The Count Viljem Pace

⁵ R. G. Bl. št. 101, 10. 7. 1868. - Podrobneje glej tudi: Ljudmila Bezljaj-Krevel, Upravna ureditev Primorske s posebnim ozirom na občine v letih 1814 do 1940. Arhivi 2, Ljubljana 1979, str. 37-41.

⁶ Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthums Österreich. Wien 1856-1859.

jo.⁷ Zaradi delne naklonjenosti Slovencem si je nakopal nasprotovanje italijanskih liberalcev, a je bil 1868 vseeno še imenovan za deželnega glavarja.⁸ Ob vprašanju posrednih ali neposrednih volitev za državni zbor se je opredelil za posredne volitve.⁹

Coronini-Cronberg grof Franc Karel. Rojen je bil 1833 v Gorici, umrl je 1901 v Šempetru pri Gorici. Deželni glavar je bil dvakrat 1870–1877 in 1884–1899.¹⁰ O njem je vladalo neko splošno mnenje, da je bil naklonjen Slovencem.¹¹ Ko so pa 1870 v deželnem zboru glasovali o dopisu o šolskem zalogu, so Slovenci hoteli, da je dopis slovenski, Italijani pa, da je italijanski. Coronini je pritegnil Italijanom. Nato je spor skušal zgladiti, med ljudmi pa se je izoblikovalo mnenje, da je bil grof Pace pravičnejši.¹² Ves ta čas pa je bil Coronini tudi župan v Šempetru pri Gorici, kjer je uradoval slovensko in tudi slovensko dopisoval.¹³ Znova je postal deželni glavar v času Taaffejeve vlade,¹⁴ v tem času pa ni nikdar glasoval v deželnem zboru.¹⁵ Soča piše 16. 11. 1894, da je v tem času nastopil proti dvojezičnim napisom na sodiščih v Gorici. O njem se je oblikovalo mnenje, da je dober človek, ki skuša vsem ustreči, kar ga je pripeljalo do nenehnega popuščanja Italijanom, Slovenci pa se taki politiki niso mogli prilagoditi.

Na žalni seji ob smrti cesarice Elizabete leta 1898 je bral napisan govor, čeprav je v deželnem zboru praviloma govoril brez predloge. Govor je bil pretežno nemški, slovenskih je bilo le nekaj stavkov.¹⁶

Pajer von Monriva Alojz. Za to funkcijo je bil imenovan dvakrat, 1878–1883 in 1900–1913. Kot poroča o njem Soča, je bil deloma slovenskega rodu.¹⁷ V času študija se je opredeljeval slovensko, nato pa je popolnoma preselil na italijansko stran.¹⁸ Svojo odvetniško kariero je začel v Kanalu, razmeroma kmalu je postal vodja italijanskih liberalcev.¹⁹ Ko je bil drugič imenovan za deželnega glavarja, je v deželnem zboru govoril le italijansko. Na vprašanje, zakaj ne govori tudi slovensko, je odvrnil, da ga je izvolila italijanska stran ter da se mu ne zdi potrebno govoriti v dveh jezikih.²⁰ Ob sebi je zbiral ljudi, ki so mu pomagali pri vladanju. Podpiral je Italijane. Kot poroča Soča, sta bila za to primerna dr. A. Gregorčič in profesor Berbuč.²¹ Srditost njegovega nastopanja proti Slovencem se je z leti stopnjevala. Če se

⁷ Pertrattazioni della Dieta provinciale della principessa Contea di Gorizia e Gradisca (v nadaljevanju: Pertrattazioni) tretja seja, 10. 4. 1861. – Andrej Gabršček: Goriški Slovenci I, Ljubljana 1932, str. 160–161. – Zgodovinski časopis 23, 1969, str. 9 (odslej: Gabršček).

⁸ Gabršček str. 168–9.

⁹ Isti, str. 172.

¹⁰ PSBL I, str. 198–199.

¹¹ Slovenski narod, 11. 5. 1883.

¹² Slovenski narod, 4. 1. 1899. – Gabršček I, str. 145–6.

¹³ PSBL I, str. 199.

¹⁴ Gabršček I, str. 230.

¹⁵ PSBL I, str. 199.

¹⁶ Gabršček I, str. 479.

¹⁷ Soča, 2. 11. 1888.

¹⁸ Soča, 11. 4. 1899.

¹⁹ Gabršček str. 46 in 60.

²⁰ Isti, str. 534–535.

²¹ Soča, 4. 1. 1902.

mu je zdelo potrebno, jim je onemogočal udeležbo na volitvah.²² V njegovem času se je število uradnikov v upravi povečalo, na pomembna mesta je postavljali Italijane, zato so postali potrebni tudi prevajalci. Leta 1909 je bilo v deželni upravi 55 uradnikov in slug, od teh je bilo 37 Italijanov in 18 Slovencev. Imenovali so 5 italijanskih juristov, slovenskega pa nobenega, načelniki uradov so bili Italijani, nastavljenih je bilo 8 uradnikov italijanske narodnosti, ki so imeli akademski naslov, in le 1 Slovenec. Splošen vtis je bil, da hoče dati Pajer Gorici čim bolj italijansko podobo.²³

Faidutti Alojz. Za deželnega glavarja je bil imenovan 1914. Bil je beneški Slovenec in tega tudi ni skrival, dokler je nastopal v Vidmu, ko pa je prišel v Gorico, se je potuhnil.²⁴ V deželnem zboru je 1902 prestopil k italijanskemu klubu.²⁵ 1908 je bil s pomočjo klerikalne stranke ponovno izvoljen v deželni zbor.²⁶ 1911 so ga furlanski volilci izvolili v državni zbor,²⁷ tudi v deželnem zboru se je utrdil in si zagotovil položaj z njihovo pomočjo.²⁸ Za imenovanje za deželnega glavarja se je zahvalil v obeh jezikih.²⁹

Okrajna glavarstva poknežene grofije Goriške in Gradiščanske 1856–1868³⁰

Obenem ko bomo pogledali, kdo je v tem obdobju vodil okrajna glavarstva, bomo navedli tudi število prebivalcev in številčno razmerje med Slovenci, Italijani in Nemci.

V pokneženi grofiji Gorici in Gradiščanski je bilo leta 1856 195 328 prebivalcev, od teh 132 752 Slovencev, 61 806 Italijanov in 770 Nemcev. V mestu Gorica pa je bilo 11 250 prebivalcev, med temi 6 810 Italijanov, 3 700 Slovencev in 740 Nemcev.

Politična okrajna glavarstva

Gorica (okolica)

29152 prebivalcev, Slovenci

Okrajni načelnik

1856 Friedrich Hausenbichler

1859 isti

1867 Feliks baron Pino-Friedenthal

1868 Gvido Kübeck

Mešana okrajna glavarstva

Ajdovščina

13030 prebivalcev,

13003 Slovenci

27 Nemcev

Okrajni predstojnik

1856 Franc Borgi (Borghi)

1859–1868 isti

²² Gabršček I, str. 128–129.

²³ Soča, 24. 5. 1913, 3. 6. 1913.

²⁴ Gabršček II, str. 75.

²⁵ Isti, str. 100.

²⁶ Isti, str. 275.

²⁷ Isti, str. 376.

²⁸ Isti, str. 424.

²⁹ Isti, str. 433.

³⁰ Podatki o posameznih okrajnih glavarstvih in okrajnih glavarjih so povzeti po Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthums Österreich. Wien 1856–1859 in po nadaljevanju Haus- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie. Wien 1868–1914.

Bovec

8400 prebivalcev, Slovenci

1856 Jožef Rabič (Rabitsch)
 1859 Moric Moric (Moriz)
 1861 Josip Fabiani
 1868 Aleksander Rosman
 (Rosmann, Rossmann).

Cerkno

8359 prebivalcev, Slovenci

1856 Andrej Sezun (Seschun)
 1859 isti
 1868 Moric Moric

Červinjan (Cervignano)22199 prebivalcev, Italijani,
uporabljajo furlanski jezik

1856 Pompejus vitez Desimon
 Sternfels
 1859 isti
 1868 Karl Gumer

Gradišče ob Soči (Gradisca)9346 prebivalcev,
9085 Italijanov
261 Slovencev

1856 Ferdinand Perisch von
 Köstenheim
 1859 isti
 1868 Josip Fabiani

Kanal

14004 prebivalcev, Slovenci

1856 Moric Moric
 1859 Ignac Mali
 1868 isti

Komen

14061 prebivalcev, Slovenci

1856 Alojz Polley
 1859 isti
 1868 isti

Krmin (Cormòns)15179 prebivalcev,
12890 Italijanov
2289 Slovencev

1856 Josip Fabiani
 1859 isti
 1868 Andrej Winkler

Sežana

12632 prebivalcev, Slovenci

1856 Domicijan Velusič
 (Domitian Vellusig)
 1859 isti
 1868 Franc Pitamic (Pittamitz)

Tolmin

24295 prebivalcev, Slovenci

1856 Franc Grosman (Grossmann)
 1859 Ivan Cernič (Cernich)
 1868 Franc Grosman (Grossmann)

Tržič (Monfalcone)13421 prebivalcev,
10815 Italijanov
2606 Slovencev

1856 Heinrich Fichtl
 1859 isti
 1868 isti

Okrajna glavarstva in okrajni glavarji poknežene grofije Goriške in Gradiščanske 1874–1914

Za obdobje med leti 1874 in 1914 lahko primerjamo število prebivalstva v posameznih okrajnih glavarstvih in njegovo jezikovno sestavo, kot nam jo prinašata popisa iz leta 1885 in 1906.

Leto 1885

Mesto Gorica	2194 N	13517 I	3411 S	9 SH	47 drugi
Okrajno glavarstvo					
Gorica (okolica)	124 N	2081 I	58205 S	1 SH	2 drugi
Okrajno glavarstvo					
Gradišče ob Soči	239 N	57636 I	5278 S	1 SH	1 drugi
Okrajno glavarstvo					
Sežana	112 N	175 I	26650 S	1 SH	12 drugi
Okrajno glavarstvo					
Tolmin	35 N	16 I	36313 S	/	4 drugi
	2704 N	73425 I	129857 S	12 SH	66 drugi

Leto 1906

Mesto Gorica	2760 N	16112 I	4754 S	77 SH	62 drugi
Okrajno glavarstvo					
Gorica (okolica)	195 N	2587 I	65034 S	11 SH	13 drugi
Okrajno glavarstvo					
Gradišče ob Soči	360 N	62215 I	6068 S	3 SH	10 drugi
Okrajno glavarstvo					
Sežana	90 N	197 I	28613 S	3 SH	2 drugi
Okrajno glavarstvo					
Tolmin	93 N	25 I	36113 S	/	5 drugi
	3498 N	81136 I	140582 S	94 SH	92 drugi ^{10b}

^{10a} Okrajšave v rubriki prebivalstva so: N = Nemci, I = Italijani, S = Slovenci, SH = prebivalci, ki so uporabljali srbohrvaški jezik. Podatki so povzeti po Special-Orts-Repertorium vom Küstenlande, Wien 1885, str. 5–59, ter po Leksikonu občin za avstrijsko-ilirsko Primorje, Dunaj 1906, str. 8–46.

Okrajni glavarji poknežene grofije Goriške in Gradišanske 1874–1914

Gorica	1874	Franc Rechbach
	1876–1889	isti
	1890–1901	Alojz Bosizio von Thurnberg und Jungenegg
	1902–1911	Henrik Attems
	1912–1914	Anton Rebek
Gradišče ob Soči (Gradisca)	1874–1880	Karl (Carl) Gumer
	1881–1892	Ivan Vintschgau
	1893–1905	Jožef Fabris von Freyenthal
	1906–1909	Viktor vitez Pozzi
	1910–1914	Oton Schneider
Sežana	1874–1878	Ignac Mali
	1879–1881	Alojz Bosizio von Thurnberg und Jungenegg
	1882–1890	Ernst Höhn
	1891	Peter Laharnar
	1892–1893	Ivan Simčič (Simzig)
	1894	mesto okrajnega glavarja nezasedeno
	1895–1897	Andrej Schaffgotsch
	1898–1901	Peter Laharnar
	1902–1911	Anton Rebek
	1912	Franc Hanuš
Tolmin	1913–1914	Franc Lasič
	1874	mesto okrajnega glavarja nezasedeno
	1876–1883	Aleksander Schemerl
	1884–1889	Adolf Schaffenhauer-Neys
	1890–1899	Friderik Marenzi
	1900–1909	Gottlieb Prinčič (Prinzig)
Tržič (Monfalcone)	1910	mesto okrajnega glavarja nezasedeno
	1911–1914	Hubert Baum von Appelshofen
	1911–1914	Jožef Gasser

Okrajni predstojniki in okrajni glavarji na Goriškem in Gradiščanskem 1856–1914

Attems grof Henrik

Bil je okrajni glavar v Gorici 1902–1911. Prišel je iz Celja, kjer med Slovenci ni ostal v dobrem spominu. Italijani v Gorici pa so se ga veselili.³¹ Pripadal je eni najuglednejših goriških plemiških rodbin. Udeleževal se je slovenskih prirediteljev. Junija 1911 je bil imenovan za podpredsednika pri namestništvu v Trstu.³²

³¹ Soča 3, 4, 1901.

³² PSBL I, str. 21–22.

Baum von Appelshofen Hubert

Okrajni glavar v Tolminu 1911–1914. Okrajno glavarstvo je prevzel po Prinčiču in prebivalci so si oddahnili.³³

Borghi Franc

Okrajni predstojnik v Ajdovščini 1856–1868.

Božič (Bosizio) von Thurnberg und Jungenegg Alojz

Rod je iz goriške okolice iz starega slovenskega plemstva Božičev.³⁴ Bil je okrajni glavar v Sežani 1879–1881 in v Gorici 1890–1901. Ni znal niti besede slovensko. Čeprav je bilo v njegovem okraju 98% slovenskega prebivalstva, se je upiral slovenskemu uradovanju.³⁵ Ko je bil še okrajni glavar v Sežani, je zahteval, da v šolah učijo nemško.³⁶ Tudi ko je bil okrajni glavar v Gorici, ni skrbel za slovenščino. Celo pomembna obvestila, kot je bila vest o trtni uši v Biljah in Vrtojbi, so izšla le v italijanskem jeziku.³⁷ Uradoval je nemško, na slovenske prošnje in pritožbe je odgovarjal nemško.³⁸

Černič (Cernich) Ivan

Okrajni predstojnik v Tolminu 1859. O njem pišejo, da je bil pravičen in pošten ter da je vestno izpolnjeval svoje službene dolžnosti.³⁹

Desimon vitez Sternfels Pompejus

Okrajni predstojnik v Červinjanu 1856.

Fabiani Josip

Rojen je bil 1805 v Kobjdiju, umrl je neznano kje in kdaj. Okrajni predstojnik v Krminu 1856, v Gradišču 1868.⁴⁰ 1861 je bil okrajni predstojnik v Bovcu in poslanec v goriškem deželni zboru. Bil je slovenskega rodu, vendar se ni takoj opredelil.⁴¹ 1861–1866 je bil Winklerjev namestnik v ožjem odboru. V razpravi o delitvi zemljišč je zavzemal konservativno stališče. Prvi na Goriškem je predlagal ustanovitev meteorološke postaje. 1867 ni bil več izvoljen v deželni zbor. V letu 1869–70 je bil namestnik barona Pina v komisiji za uravnavo zemljiškega davka.⁴²

Fabris pl. Freyenthal Jožef

Okrajni glavar v Gradišču ob Soči 1893–1905.

Fichtl Henrich

Okrajni glavar v Tržiču (Monfalcone) 1856–1868.

Gasser Jožef

Okrajni glavar v Tržiču (Monfalcone) 1911–1914.

³³ Gabršček II, str. 302.

³⁴ Isti, str. 5.

³⁵ Isti, 1932, str. 389.

³⁶ Slovenski narod, 23. 11. 1880.

³⁷ Soča, 19. 7. 1895.

³⁸ Soča, 25. 10. 1895; 22. 3. 1898; 27. 5. 1898.

³⁹ Slovenec, 18. 4. 1866.

⁴⁰ PSBL I, str. 338.

⁴¹ Stimmen aus Innenösterreich, 1861, str. 80.

⁴² PSBL I, str. 338.

Grosman (Grossmann) Franc

Okrajni predstojnik v Tolminu 1861–1868. Je bil edini tujec v goriškem deželnem zboru 1861, po rodu je bil Čeh. Čeprav je bil trdo nemško vzgojen, je vseeno postal predstojnik popolnoma slovenskega okraja. Slovenščine se je naučil le za silo. O njem so menili, da si sam ni na jasnem, kako in kaj je z njim.⁴³ Za Tolminsko je imel velike gospodarske načrte, ker je menil, da je zapostavljena. Sami Tolminci pa so želeli dočakati dan, da bi njihov okrajni glavar začel uradovati slovensko. To so bile le želje, ker je zahteval, da na uradne dopise ne pišejo slovenskih naslovov.⁴⁴ Za deželnega poslanca je bil izvoljen leta 1861 v tolminskem mestnem volilnem okraju.⁴⁵ Do naslednjih volitev se je že pokazala njegova opredelitev, predvsem pa to, da veliko obljublja in malo naredi.⁴⁶ Na volitvah so hoteli Grosmanu nasprotovati, vendar pa je na sam dan volitev le dobil večino, Kobaridci, Bovčani in Kanalcji so ga skušali onemogočiti tako, da so glasovali za c. kr. namestnika v Trstu Kellersperga. Vendar pa je Grosman dobil 133 glasov, Kellersberg pa 101.⁴⁷ Na drugi seji goriškega deželnega zbora 19. 2. 1867 je bila Grosmanova izvolitev razveljavljena, ker so bili volilni imeniki nepravilni. Grosman je predlagal, naj bi o njem sklepal poseben odbor, vendar iz tega ni bilo nič.⁴⁸ 8. 4. 1867 so bile na Tolminskem nadomestne volitve, precejšnja je bila propaganda za dr. Lavriča, zmagal pa je bovški okrajni predstojnik Aleksander Rosman. Tudi Grosman je skušal ponovno kandidirati.⁴⁹ S kandidaturo je poskušal še ob volitvah 1870, a je propadel.⁵⁰

Gumer Karl

Okrajni predstojnik v Červinjanu (Cervignano) 1868. Od 1874 do 1880 je bil okrajni glavar v Gradišču ob Soči (Gradisca).

Hanuš Franc

Okrajni glavar v Sežani 1912.

Hausenbichler Friedrich

Okrajni predstojnik v Gorici 1856–1859.

Höhnel Ernst

Okrajni glavar v Sežani 1882–1890. Znal je slovensko.⁵¹

Kübeck Gvido

Okrajni glavar v Gorici 1868.

Laharnar Peter

Rojen 1858 na Pečinah pri Podmelcu, umrl 1932 v Dutovljah. 1884 je stopil v upravno službo ter služboval pri različnih okrajnih glavarstvih. Kot okrajni komisar v Sežani je devet mesecev vodil to okrajno glavarstvo, 1891 je postal tu okrajni glavar. Ponovno je bil imenovan za okrajnega glavarja spet v Se-

⁴³ Stimmen aus Innerösterreich, 1861, str. 80.

⁴⁴ Isto, str. 253.

⁴⁵ Gabršček I, str. 160.

⁴⁶ Slovenec, 5. 2. 1867.

⁴⁷ Slovenec, 5. 3. 1867.

⁴⁸ Gabršček I, str. 102. – Slovenec, 23. 2. 1867.

⁴⁹ Slovenec, 18. 4. 1867.

⁵⁰ Gabršček I, str. 172.

žani 1898–1901. Precej aktivno se je udeleževal politično strankarskega življenja, kar vladi v Trstu ni bilo po godu. 1901 je bil postavljen sicer na uradniško višji položaj, a v Černovce. Tu je ostal enajst let, ohranil pa je stike s političnim dogajanjem na Goriškem. Sodeloval je z Gregorčičevo stranko.⁵² Bil je odkrito naroden.⁵³

Lasič Franc

Doma je bil iz Renč. Bil je okrajni komisar na Krku, nato pa tajnik pri namestništvu v Trstu. Okrajni glavar v Sežani je bil 1913–1914.⁵⁴

Mali (Mally) Ignac

Okrajni predstojnik v Kanalu 1859–1868, okrajni glavar v Sežani 1874–1878. Ko je bil okrajni komisar v Gorici, je Slovencem prepovedal prehod skozi mesto, ko so se zbirali za odhod na tabor v Šempasu.⁵⁵ Ob napadu kraških volilcev na poslanca Černeteta, ki so ga prej sicer hvalili, sedaj pa zmerjali z »nemškutarskim lahomom«, je ostal njegov prijatelj.⁵⁶

Marenzi Fridrih

Okrajni glavar v Tolminu 1890–1899. Dokazoval je, da je nekoliko Slovenca in tudi uradoval je slovensko.⁵⁷

Moriz (Moric) Moric

Okrajni predstojnik v Kanalu 1856, v Bovcu 1859, v Cerknem 1868.

Persich von Köstenheim Ferdinand

Okrajni predstojnik v Gradišču ob Soči (Gradisca) 1856–1859.

Pino-Friedenthal baron Feliks

Rojen 1826 na Dunaju, umrl 1906 na svojem gradu Kohlhofu pri Velikovcu.⁵⁸ Bil je prijatelj Slovencev še pred letom 1848.⁵⁹ 1867 je postal namestniški svetnik in vodja okrajnega glavarstva v Gorici. Kot cesarski komisar je goriški deželni zbor leta 1868 prvič pozdravil po slovensko.⁶⁰ V deželnem zboru je na slovenske interpelacije odgovarjal slovensko.⁶¹ Dal je napraviti dvojezične napise pri upravnih oblasteh in navajal podrejene uradnike, da so uradovali tudi slovensko. Skrbel je za slovensko šolstvo v svojem okraju. Udeleževal se je slovenskih kulturnih prireditev (npr. Prešernove slovesnosti v Solkanu 20. 12. 1869).⁶² Oktobra 1871 je bil imenovan za deželnega predsednika v Bukovini. 7. 7. 1874 pa za cesarskega namestnika v Trstu, kjer je še vedno ostal pristaš Slovencev. Občine Nabrežina, Sežana, Avba, Bovec, Dutovlje, Kanal, Kastav, Naklo, Rihemberg so ga izvolile za častnega člana. 1879 je bil imenovan za cesarskega namestnika na Gornjem Avstrijskem.

⁵¹ Slovenski narod, 29. 12. 1881.

⁵² Pol stoletja društva Pravniki. Spominska knjiga. Ljubljana 1939, str. 97 (odslej: Pol stoletja).

⁵³ Gabršček II, str. 5.

⁵⁴ Isti, str. 172 in 367.

⁵⁵ Isti, 1932, str. 117.

⁵⁶ Isti, str. 182.

⁵⁷ Isti, str. 306.

⁵⁸ SBL II, str. 341.

⁵⁹ Pol stoletja, str. 81.

⁶⁰ Gabršček I, str. 169.

⁶¹ SBL II, str. 341.

Ostal je pravičen do Slovencev in se je zato moral otepati raznih nemških spletk.⁶³ 1881 je postal trgovski minister v Taaffejevi vladi. Prevajal je Prešerna, velikodušno podpiral slovenske visokošolce, pri volitvah na Koroškem je vedno glasoval s Slovenci.⁶⁴

Pitamic (Pittamiz) Franc

Okrajni glavar v Sežani 1868.

Polaj (Polley, Polay) Alojz

Rojen 1816 v Sežani v veleposestniški družini, umrl 1872 prav tam. 1846 je po končanih študijah stopil v državno službo pri okrajnem uradu v Sežani, 1853 je postal okrajni komisar, 1858 predstojnik okrajnega urada v Komnu, tu je ostal do 1868. Leta 1861 je bil izvoljen za poslanca v goriški deželni zbor, kjer se je potegoval za narodne pravice. V deželnem zboru je ostal do leta 1870. V Komnu je sodeloval pri ustanovitvi čitalnice in bil tudi njen prvi predsednik. Že v Komnu je pospeševal pogozdovanje Krasa in zidanje vodnjakov. S tem delom je nadaljeval tudi kot sežanski okrajni glavar. Bil je povsod priljubljen, umrl je v aktivni službi.⁶⁵

Pozzi vitez Viktor

Okrajni glavar v Gradišču ob Soči (Gradisca) 1906–1909.

Prinčič (Prinzig) Gottlieb

Okrajni glavar v Tolminu 1900–1909. Bil je slovenskega rodu, pa je kasneje postal Slovencev sovražnik. Kot goriški okrajni komisar je dvakrat po nepotrebnem povzročil zmedo. Prvič se je to zgodilo 1897, ko je bil prepričan, da nameravajo Vrtojbenci napasti Gorico. Posredovala je žandarmerija, prišlo je do pretepa, Vrtojbenci so bili obsojeni. Na razpravi, ki je bila v slovenščini, je Prinčič govoril italijansko.⁶⁷ Istega leta je prebivalstvo zaradi njegove nesposobnosti še enkrat imelo težave z žandarmerijo.⁶⁸ Leta 1900 je bil imenovan za okrajnega glavarja v Tolminu. Začel se je podpisovati »Bogoljub« in poskušal popraviti slab glas, ki ga je imel med Slovenci, a se mu to ni posrečilo.⁶⁹

Rabič (Rabitsch) Jožef

Okrajni predstojnik v Bovcu 1856.

Rebek Anton

Rojen 1857 v Trsteniku nad Trstom, umrl 1934 v Trstu. Svojo uradniško pot je začel kot konc. pripravnik pri namestništvu v Trstu leta 1883, 1885 je postal namestniški koncipist, 1888 okrajni komisar. Služboval je pri okrajnih glavarstvih v Kopru, Pazinu, na Lošinju, pri namestništvu v Trstu. Leta 1901 je prevzel okrajno glavarstvo v Sežani. Tu je služboval od 1902–1911. Posrečilo se mu je izboljšati gospodarski in kulturni položaj v svojem okraju.

⁶³ Isti.

⁶⁴ Isti.

⁶⁵ Pol stoletja, str. 81.

⁶⁶ SBL II, str. 438–439.

⁶⁷ Gabršček I, str. 305.

⁶⁸ Isti, str. 430–431.

⁶⁹ Isti, str. 469.

⁷⁰ Isti, II, str. 5.

Precej pozornosti je posvečal pogozdovanju Krasa in preskrbi področja z vodo. Pospeševal je tudi domačo industrijo. Bil je vesten in pošten uradnik, obvladal je vse štiri deželne jezike na Primorskem, znal je tudi francosko in angleško. Njegove uradniške rešitve niso bile le pravniško pravilne, pač pa so bile brezhibne tudi v jezikovnem pogledu. V tem smislu je vzgajal tudi svoje

*Okrajni glavar Anton Rebek
The Chief officer of district Anton Rebek*

uradnike.⁷⁰ 1911 je bil imenovan za namestniškega svetnika v Gorico, 1912 pa je bil imenovan za okrajnega glavarja prav tam. Italijani so se temu upirali.⁷¹ Ob začetku svetovne vojne so se znanim težavam pridružile še nove. Rebekov položaj je bil vse težji, kljub temu pa je odločno deloval v obrambo Slovencev, ki so jih avstrijske oblasti hotele za talce.⁷²

Rechbach baron Franc

Okrajni glavar v Gorici 1874–1889. Udeleževal se je slovenskih slovesnosti, občnega zbora društva Soča, Prešernove proslave v Gorici.⁷³ V dopisu županstvu v Šempasu okrajno glavarstvo sporoča, da ne brani županom uradovati v slovenščini, starešinstvo naj se svobodno odloči, kateri jezik bo uporabljalo kot uradni.⁷⁴

⁷⁰ Pol stoletja, str. 107–109. – Jutro 25. 2. 1934.

⁷¹ Gabršček II, str. 364–365.

⁷² Pol stoletja, str. 190.

⁷³ Gabršček I, str. 179 in 186–187.

⁷⁴ Soča, 27. 1. 1882.

Rosman (Rossmann) Aleksander

Okrajni predstojnik v Bovcu 1868. Na deželnozborskih volitvah 1867 je na drugi volitvi premagal tolminskega okrajnega predstojnika Grosmana. »Slovenec« je pisal o njem ob tej izvolitvi, da je rojen Slovenec in nepristranski.⁷⁵ Ko je bil izvoljen v deželni zbor, je pristopil v slovenski klub, govoril je slovensko in tudi glasoval je s Slovenci.⁷⁶ Je pa bil nemškutar in po upokojitvi je v Bovcu organiziral »Schützenverein.«⁷⁷

Schaffenhauer-Neys Adolf

Okrajni glavar v Tolminu 1884–1889. V času njegovega uradovanja je bovški župan vsiljeval nemščino,⁷⁸ župan Devetak v Tolminu je uradoval slovensko,⁷⁹ okrajno glavarstvo pa je dopisovalo nemško.⁸⁰

Schaffgotsch Andrej

Okrajni glavar v Sežani 1895–1897. Uradoval je slovensko.⁸¹

Schemerl Aleksander

Okrajni glavar v Tolminu 1876–1883. Leta 1878 je sodeloval na taboru v Kobaridu. Zborovanje je pozdravil v lepi slovenščini, ki jo je popolnoma obvladal.⁸² Kljub temu pa so uradi na severnem Goriškem v tem času uradovali večinoma nemško, v Kanalu, Gorici, Ajdovščini in Komnu pa italijansko.⁸³

Schneider Oton

Okrajni glavar v Gradišču ob Soči (Gradisca) 1910–1914.

Sežun (Seschun) Andrej

Okrajni predstojnik v Cerknem 1856.

Simčič (Simzig) Ivan

Okrajni glavar v Sežani 1892–1893.

Velusič (Vellussig) Domicijan

Okrajni predstojnik v Sežani 1856.

Vintschgau Ivan

Okrajni glavar v Gradišču ob Soči (Gradisca) 1881–1892.

Winkler Andrej

Rojen 9. 11. 1825 pri Nemcih v občini Trnovo nad Gorico, umrl 16. 3. 1916 v Gradcu. Bil je prvi in edini avstrijski deželni predsednik na Kranjskem, ki je bil Slovenec in tudi deloval v slovenskem smislu. Že kot akademik se je zavzemal za slovenski jezik in kulturo. Službeno pot je začel leta 1849 kot pripravnik pri mestnem in deželnem sodišču v Gorici ter postopoma napredoval po uradniški lestevici. Leta 1861 je bil izvoljen v goriški deželni zbor in

⁷⁵ Slovenec, 18. 4. 1867.

⁷⁶ Gabriček I, str. 103.

⁷⁷ Isti, str. 169 in 233.

⁷⁸ Slovenski narod, 23. 7. 1885.

⁷⁹ Slovenski narod, 9. 9. 1885.

⁸⁰ Slovenski narod, 28. 9. 1885.

⁸¹ Soča, 25. 10. 1895.

⁸² Gabriček I, str. 204.

⁸³ Soča, 13. 1. 1882.

tudi dosegel, da je deželni odbor začel dopisovati slovenskim občinam slovensko. 1862 je ustanovil v Gorici čitalnico. 1866 je bil imenovan za okrajnega predstojnika v Krminu, 1868 pa za okrajnega glavarja v Tolminu. Z županstvi je začel takoj uradovati slovensko. Leta 1871 je napredoval v namestniškega svetnika, 1874 je bil premeščen k namestništvu v Trst, 1875 je postal dvorni svetnik. 1876 so ga kot dvornega svetnika poklicali k upravnemu sodišču na Dunaj, kjer je ostal do 1880. V tem obdobju se je udeleževal političnega življenja in dosegel za Slovence na Goriškem pomembne uspehe.

*Okrajni glavar Andrej Winkler
Chief officer of district Andrej Winkler*

V državni zbor je bil izvoljen 1873–1875 in 1879–1880. 18. 3. 1880 je bil imenovan za deželnega predsednika Kranjske. Odložil je svoje poslanske mandate in se v goriških listih poslovil od svojih volilcev. Na Kranjskem so bili pogoji, v katerih je bilo treba uresničevati slovenske zahteve, dokaj slabi.⁸⁴ Že njegov prihod je razburil Nemce, ki so pričakovali, da bo na to mesto imenovan Kaltenecker, ki je takrat vodil nemško stranko na Kranjskem.⁸⁵ Ob imenovanju na mesto deželnega predsednika je postal Winkler

⁸⁴ Pol stoletja, str. 119–128.

⁸⁵ Slovenski narod, 23. 3. 1880.

predvsem izvrševalec vladnih ukazov. Zato je tudi ubiral zelo previdno in počasno taktiko, da je Slovincem pridobil posamezne pravice.⁸⁶ Okrajnim glavarjem je priporočal prijazno ravnanje s strankami in rabo slovenskega jezika.⁸⁷ Pri raznih javnih nastopih je uporabljal slovenščino, od uradnikov pa je zahteval, naj uporabljajo slovenščino in naj se ne zapletajo v politične prepire. Polagoma so s Kranjskega odhajali najbolj zagrizeni sovražniki Slovencev – nekateri v pokoj, drugi pa na višja službena mesta. Ljubljana je dobila slovenskega župana, 1888 je bil na Winklerjev predlog imenovan za deželnega glavarja Slovenec dr. Poklukar. Prizadeval si je tudi za jezikovno pravilnost slovenskih uradnih razglasov in za prevod deželnega zakonika. O pravilni rabi posameznih izrazov se je posvetoval s profesorjem Franom Levcem. Slovincem je pomagal ponovno pridobiti položaj in pravice, ki so jih imeli pred Auersperg-Lasserjevo vlado. Za nekatere narodne kroge na Kranjskem pa je bilo to premalo in začel se je spor, ki se je pojavil tudi v časopisih. Zaradi sprememb v monarhiji se je poslabšal Taaffejev položaj, minister je začel iskati nove zaveznike, ki pa so med drugim terjali tudi Winklerjev odstop.⁸⁸ V letu 1892 so se v Slovenskem narodu vse pogostejše pojavljali članki, ki so napadali Winklerja, češ da sodeluje z Nemci.⁸⁹ Winkler je moral prositi za upokožitev in na njegovo mesto je prišel pripadnik nemške leveice.⁹⁰

* * *

Čeprav so sezname uradništva nepopolni, posebno velik je presledek med leti 1859-68 in potem med leti 1868-1874, si lahko predstavljamo, kakšen je bil položaj omenjenega uradništva. Najvišji politični uradniki so se v času Taaffejeve vlade razmeroma malo selili, saj je cesar na ta mesta imenoval ljudi, katerim je zaupal, da bodo branili državne koristi v gospodarskem, političnem in kulturnem pogledu.

Slovinci na Goriškem so za časa Taaffejeve vlade pričakovali, da bodo dobili več pravic na narodnostnem področju in da bodo dosegli izboljšavo položaja na gospodarskem področju. Želje pa so bile pretirane, saj je Pajer von Monriva ostal na položaju deželnega glavarja. Kakšen je bil njegov odnos do Slovencev na Goriškem, pa smo videli. Naloge deželnega glavarja je opravljal do leta 1883, ko je to mesto prevzel grof Franc Coronini, leta 1900 pa je bil ponovno imenovan za deželnega glavarja in se na tem položaju obdržal do leta 1914, ko ga je zamenjal Alojz Faidutti. Pri menjavi deželnih glavarjev se ni nikdar zgodilo, da bi bil namestnik deželnega glavarja imenovan za deželnega glavarja. Pač pa je lahko isti človek služboval kot namestnik pod dvema različnima glavarjema. Leta 1882 je postal namestnik deželnega glavarja dr. Josip Tonkli, ki je to funkcijo obdržal tudi ob imenovanju novega deželnega glavarja grofa Coroninija. Prav tako je namestnik dr. Anton Gregorčič opravljal svojo funkcijo pod Coroninijem in pod Pajerjem, ko je bil ta znova imenovan za deželnega glavarja.

⁸⁶ Pol stoletja, str. 119-128.

⁸⁷ Slovenski narod, 8. 5. 1880.

⁸⁸ Pol stoletja, str. 119-128.

⁸⁹ Slovenski narod, 27. 7. 1892, 30. 7. 1892, 2. 8. 1892, 8. 8. 1892.

⁹⁰ Pol stoletja, str. 119-128.

Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska se je v času Taaffejeve vlade delila na štiri okrajna glavarstva, leta 1911 pa so okrajno glavarstvo Gradišče ob Soči (Gradisca) razdelili in ustanovili še okrajno glavarstvo Tržič (Monfalcone). Gradišče ob Soči je obsegalo sodna okraja Krmin (Cormons) in Gradišče ob Soči (Gradisca), okrajno glavarstvo Tržič (Monfalcone) pa sodna okraja Cervinjan (Cervignano) in Tržič (Monfalcone).⁹¹ Selitve okrajnih glavarjev sem podrobneje predstavila za leta 1880-1914, ker so podatki za to obdobje najbolj popolni. Pri premikanju okrajnih glavarjev iz kraja v kraj moramo ločiti selitve in nova imenovanja. Opazimo tudi, da nobeno službeno mesto ni ostalo dalj časa prazno, pač pa je oblast razmeroma hitro poskrbela za novo imenovanje. Selitve so bile večinoma povezane z gospodarskim stanjem posameznih okrajnih glavarjev in so včasih pomenile tudi napredovanje. Sama selitev je šla na državne stroške.⁹² Na Goriškem je bilo selitev razmeroma malo (le tri), zato pa je bilo 18 novih imenovanj. Najtežje so se okrajni glavarji ustalili na Sežanskem.

leto	selitev	v kraj	nov	v kraju
1880	/	/	1	Gradišče ob Soči
1881	/	/	1	Gradišče ob Soči
1882	/	/	1	Sežana
1883	/	/	/	/
1884	/	/	1	Tolmin
1885	/	/	/	/
1886	/	/	/	/
1887	/	/	/	/
1888	/	/	/	/
1889	/	/	/	/
1890	1	Gorica	1	Tolmin
1891	/	/	1	Sežana
1892	/	/	1	Sežana
1893	/	/	1	Gradišče ob Soči
1894	/	/	/	prosto mesto v Sežani
1895	/	/	1	Sežana
1896	/	/	/	/
1897	/	/	/	/
1898	1	Sežana	/	/
1899	/	/	/	/
1900	/	/	1	Tolmin
1901	/	/	/	/
1902	/	/	2	Gorica, Sežana

⁹¹ Status des Personalstandes der politischen Verwaltung im Herzogthume Krain. Laibach 1875-1915.

⁹² Isto.

1903	/	/	/	/
1904	/	/	/	/
1905	/	/	/	/
1906	/	/	1	Gradišče ob Soči
1907	/	/	/	/
1908	/	/	/	/
1909	/	/	/	/
1910	/	/	1	Gradišče ob Soči
1911	/	/	2	Tolmin, Tržič
1912	1	Gorica	1	Sežana
1913	/	/	1	Sežana
1914	/	/	/	/

kraj	selitev	nov
Gorica	2	1
Gradišče ob Soči	/	5
Sežana	1	7
Tolmin	/	4
Tržič	/	1

V zadnjem desetletju 19. stol. so se začele debate o tem, kako število uradnikov izredno narašča in da je med njimi precej plemstva. Primerjava med letoma 1868 in 1913 je pokazala, da je število uradnikov res naraščalo, da pa je prihajalo tudi do formiranja novih uradov. Glede plemstva je primerjava istih let pokazala, da razmere niso bile tako hude, kot je pisalo časopisje. Starega plemstva je bilo med uradništvom zelo malo, prevladovali so ljudje z nižjimi plemiškimi naslovi, ki so jih dobili za vestno službovanje. Plemstvo se je še najbolj ohranjalo v deželni upravi, tako so leta 1868 bili med 12 okrajnimi predstojniki trije plemiči, leta 1913, ko je bilo pet okrajnih glavarstev, je bil med okrajnimi glavarji le en plemič, med uradniki okrajnih glavarstev pa dva.

IL CETO IMPIEGATIZIO STATALE NELLA CONTEA PRINCIPESCA DI GORIZIA E GRADISCA NELLA SECONDA META' DEL SEC. XIX

(Sommario)

Dopo la rivoluzione del 1848 l'amministrazione nella monarchia asburgica era ordinata in modo che si affermasse il potere dell'autorità centrale. Gli impiegati dello stato erano i rappresentanti di questo potere. La loro attività ed il loro comportamento doveva essere conforme alla concezione dell'imperatore sull'impiegato modello. Con il risvegliarsi della coscienza nazionale alcuni impiegati si trovarono in conflitto con l'autorità: prevaleva infatti l'opinione che gli impiegati dello stato dovessero sottomettersi alle pretese di colui dal quale vengono retribuiti, in questo caso dallo stato. Se non vogliono adeguarsi a queste pretese, a causa della propria convinzione politica o nazionale, è meglio che si dimettano dal servizio statale. Perciò mutavano così lentamente i rapporti con gli sloveni e con l'esercizio dell'ufficio sloveno, sebbene questi mutamenti fossero sempre conformi alle vigenti leggi.

ORIS KOLONATA V SLOVENSKEM DELU DEŽELE GORIŠKO-GRADIŠČANSKE DO KONCA PRVE SVETOVNE VOJNE

Peter Stres

Oris razvoja kolonata v slovenskem delu Goriške do konca 19. stoletja

V orisu ne upoštevam razvoja kolonata v antičnem obdobju. V srednjem veku se fevdalna posest na Goriškem ni veliko razlikovala od ostalih pokrajin na Slovenskem.¹ Zemljiška gospodstva so prehajala v kolonski sistem pod vplivom meščanskih posegov v zemljiško posest. V mestnih komunah severne Italije so pričeli veljati kmetje za svobodnjake in zakupi zemljišč so postajali vedno bolj kratkoročni. Na Goriškem so opazni odsevi furlanskih razmer. Od leta 1420 dalje se je v beneški republiki vse bolj širil kolonski sistem in zemljiška gospodstva so dobivala značilnost veleposestev. Goriška je prevzela od Furlanije tudi izrazoslovje v zvezi s kolonatom.² Utrditev kolonata je pospešila tudi splošna kriza fevdalnega sistema. Omembe kolonata na Goriškem so že v Postavi goriške grofije iz leta 1560.

V drugi beneško-avstrijski vojni so Benečani 14. januarja 1616 zasedli grad na Dobrovem, ki je bil tedaj v posesti grofov Colloredo. Gospodarsko poslovanje Colloredov v tem času prikazuje Libro Crediti 1610 sino 1619, ki obsega 120 listov. V začetku knjige je abecedni seznam dolžnikov po imenih. Zabeleženih je veliko briških vasi in pri nekaterih dolžnikih je navedeno, da plačajo dolg ob trgatvi z vinom. Sama gospodarska knjiga (ena redkih ohranjenih iz arhiva Baguer na Dobrovem) kaže na to, da je bilo denarno gospodarstvo na tem ozemlju razvito, kar je tudi omogočilo utrditev kolonskega sistema.³

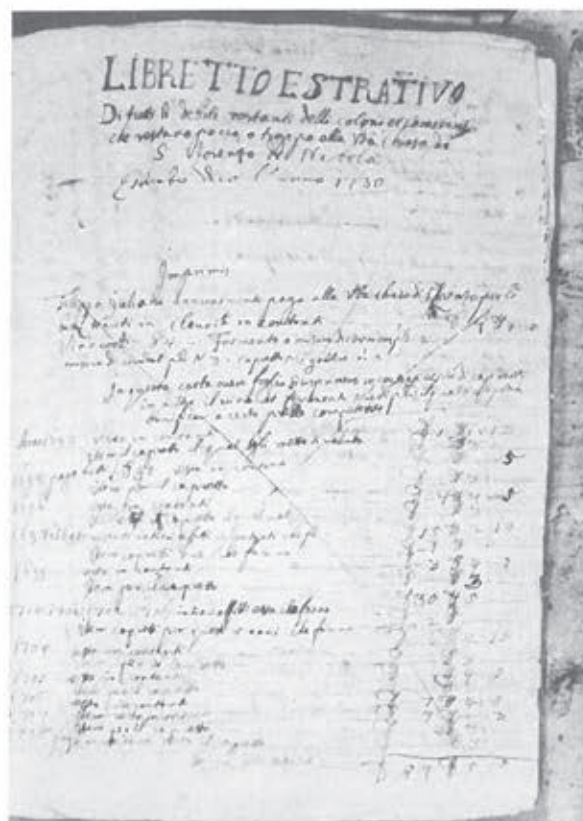
Ceprav je bil v Goriških Brdih razširjen kolonat, se je tudi na tem ozemlju razširil veliki tolminski kmečki punt. Ukaz oblasti, da se morajo zoperstaviti puntarjem, so upoštevali le kmetje iz Kozane in Šmartnega, ki je imelo vlogo utrdbe na avstrijsko-beneški meji in s tem poseben položaj v Brdih. V Kozani pa v obdobju pred prvo svetovno vojno v glavnem ni bilo kolonov. Trije briški puntarji so bili ubiti med spopadom v Šmartnem, dva sta bila umorjena ob biljanskem župnišču, ko so hoteli puntarji opleniti vino dacarja

¹ Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, 30; Franc Kos, Goriška Brda v srednjem veku, Jadranski almanah 1923, 10-44.

² C. Czoernig, Das Land Görz und Gradisca, Wien 1873, 72; Gospodarska in družbena zgodovina Slovenec, Zgodovina agrarnih panog, 2. knjiga, 239 in 427; Ferdo Gestrin, Italijanski vplivi na organizacijske oblike gospodarskega razvoja v Sloveniji do 16. stoletja, Kronika 1984 št. 1, 11.

³ Libro crediti 1610 sino 1619, hrani Gabrijel Kumar, Kojško 67; v tej knjigi sledimo razvoju sedaj tipičnega briškega priimka Zuljan: Giuliani, Juliani, Zuliani, Zulian. O kolonatu na posestvu Silverija de Baguer v Goriških Brdih priča tudi dnevnik Silverija Pirqueta, ki ga je 1888 sestavil ob obisku na Dobrovem (Marko Vuk, Grad Dobrovo v Goriških Brdih, Nova Gorica 1983, 11).

Talianuta. Pod vodstvom krminskega pisarja so jih s palicami in puškami odgnali kmetje iz Šmartnega in Kozane. Marca 1713 so puntarji porušili hišo barona Tacco v Števerjanu in ob koncu punta so morali uporniki iz Števerjana plačati 200 gld. kazni.⁴

Izvleček zaostalih dolgov cerkvenih kolonov v Šlovrencu
The excerpt of the outstanding debts by the colonists (tenants) of the church in Šlovrenc

Koloni so pripadali tudi samostanom in raznim cerkvam v Goriških Brdih. Cerkev v Šlovrencu, ki je spadala pod biljansko župnijo, je imela na primer leta 1750 kar 28 najemnikov v Hlevniku, Šlovrencu in Neblem, vendar bi jih le okrog polovico lahko smatrali za prave kolone. Ti so imeli v najemu hiše, poslopja in zemljo, drugi le posamezne dele zemljišč, ki so pogosto prehajali iz rok v roke. Šlovrenška cerkev je imela posest tudi na beneški strani. Najemnino so ji plačevali v denarju, belem vinu, žitu po čedajski ali

⁴ Branko Marušič, Veliki tolminski punt leta 1713, Trst 1973, 10–15.

krminski meri in v drobnici ter perutnini. En kolon je plačal tudi najemnino za mlin, poseben primer je kmet, ki je plačal najemnino samo od hiše.⁵

Koloni so enako kot ostali kmetje videli v občinskih zemljiščih možnost za izboljšanje položaja in so na tej zemlji ustvarjali vinograde. Goriški deželni stanovi so to vztrajno prepovedovali in ukazovali uničenje novih nasadov. Prosvetljeni absolutizem 18. stoletja pa je sploh prepovedal zasaditev novih vinogradov na katerikoli zemlji.

Po letu 1797 se je kolonat prilagajal kapitalistični ekonomiji. Pri tem je imela pomemben vpliv francoska zasedba. To obdobje je bilo usodno za gozdove krminskega okrožja, v katerega je spadala tudi občina Medana. Kvalitetne občinske gozdove so razdelili in večinoma tudi posekali in pričelo je primanjkovati drv za kurjavo in vinograde. Čeprav so bile v pravih delitvah določbe, da se mora ohraniti gozdno področje, so novi lastniki, ki so pripadali sloju kolonov ali sotanov, iztrebili drevje in pričeli pridelovati žito, oziroma gojiti trto.⁶

Leta 1845 je bilo v občini Medana 56 kolonskih družin, ostalih pa je bilo 88. V občini ni bilo plemičev, ni pa jasno, koliko od enajstih lastnikov kolonij je živel v sami občini.⁷ Ti podatki o Medani so zanimivi, ker nam opisujejo kolonat pred zemljiško odvezo. Koloni so morali oddajati gospodarjem $\frac{2}{3}$ vinskega pridelka. Ostale pridelke je večinoma uporabil kolon – moral pa je skrbeti za kultiviranje zemlje in biti pokoren gospodarju. Glede sadja je bil na boljšem kot v poznejših letih. Sodobnik je za leto 1845 tožil nad razdrobljenostjo zemljišč in nad premajhnim številom volov, ki bi jih rabili za poljedelstvo. Ker naj bi razdelili preveč občinskih zemljišč in jih spremenili v orno zemljo, naj bi spomladi primanjkovalo sena za vole. Okrog leta 1845 so v krminskem okraju zaščitili del travnikov za živino in prepovedali uničevanje preostalih občinskih gozdov.

V Lombardiji in Benečiji je avstrijska oblast skušala nadzorovati odpovedi najemniške pogodbe. Akcijo lahko primerjamo s podobnimi nameni in sprejetjem zakona o kolonski pogodbi 24. maja 1914, ki je veljal za Goriško-Gradiščansko. Vladni patent z dne 17. junija 1837 je za Lombardijo-Benečijo določal pogoje klončne odpovedi najemne pogodbe. Žal pa je pospešil odpovedi, katere so dali lastniki kolonom, kar je povzročilo veliko škodo v poljedelstvu.⁸ Patent je veljal tudi za krminsko okrožje in s tem za Medano in njene zaselke. Ukrep je že pred letom 1848 zmanjšal število kolonov.

Po letu 1848 oziroma 1853 so se mnogi koloni v deželi Goriško-Gradiščanski rešili kolonskega odnosa. Za zemljo pa so morali plačati celotno odškodnino. Da so se mnogi koloni poskušali odkupiti, nam dokazujejo

⁵ Urbar cerkve v Šlovrencu obsega 87 popisanih listov, na koncu je dodan Libretto estrativo – izvleček zaostalih dolgov cerkvenih kolonov, ki so se vlekli od leta 1639 in se nanaša na leto 1730. Tudi ta urbar hrani Gabrijel Kumar, Kojsko 67.

⁶ Cenni statistici del Distretto di Cormons (prebrano v Circolo di Gorizia, podatki za leto 1845, avtor ni znan), L'Istria, leto 6, št. 2 in 3, 11. in 18. 1. 1851. Zanimivo je, da so konec 18. stoletja načrtovali trivialko v Kojskem, v kateri bi se deklice učile tudi presti. Deželni glavar je temu nasprotoval, češ da šola ne sodi v Kojsko, ker ni središče Brd in ker so tam sami koloni brez lastne zemlje in zaradi siromaštva potrebujejo otroke za domača dela (Slavko Brašina, OŠ v Števerjanu, OŠ Alojz Gradnik Števerjan, 32).

⁷ Cenni statistici del Distretto di Cormons, L'Istria, leto 6, št. 3, str. 11, 12, 13.

⁸ Isto, 12.

statistični podatki, ki kažejo, da so dobile posamezne osebe na Goriškem po letu 1848 večjo odškodnino za zemljo, kot vsi plemiči, cerkve, laične šole in občine skupaj. Veliko kolonov se je s tem prezadolžilo in so morali pozneje spet preiti v kolonski odnos.⁹ Zato je število kolonov po letu 1857 spet naraščalo, vendar je po letu 1869 pričelo relativno padati. Pri tem je po letu 1857 neprestano naraščalo število lastnikov, manjšal pa se je obseg njihove zemlje. Leta 1869 je imelo 18.210 lastnikov na celotnem Goriškem v povprečju po 16,04 ha zemlje. Leta 1900 pa že 47.396 lastnikov povprečno le po 5,3 ha. Leta 1857 je imel vsak lastnik v povprečju le nekaj več od enega poljedelskega delavca (na ožjem Goriškem in v Furlaniji je to večinoma kolon). Leta 1869 je imel lastnik zemlje v goriški deželi povprečno 3,3 poljedelske delavce (kolone), leta 1880 je to število padlo na 3,2 in 1900 na 2,6 poljedelskega delavca (kolona).¹⁰

Čeprav bi pričakovali, da bodo veleposestniki v drugi polovici prejšnjega stoletja zaradi racionalnejše obdelave spreminjali kolone v poljedelske delavce, se to ni zgodilo v večji meri. Koloni so bili zaradi svoje odvisnosti sprejemljivejši za gospodarje od nemirnih poljedelskih delavcev. Po letu 1853 so potekale razprave o nadaljnjem obstoju kolonata in 1862 je izšel članek, ki je branil kolonski sistem. V njem so očitki, da velike tovarne sprejemajo na delo kolone in s tem ustvarjajo delavce, katerih družine naj bi predstavljale za družbo veliko težavo zaradi njihove nemoralnosti.¹¹

Po zemljiški odvezi so marsikje prešle pravice do pašnikov in gozdov v skupno posest kmetov. Na področjih, kjer je obstajal kolonat, je sledila hitra razdelitev občinskih zemljišč, v kolikor ni bilo to že prej izvedeno. Delitev je potekala v Goriških Brdih najintenzivneje v letih 1854–1855.¹² Razdeljeno ozemlje so že 1879 obdavčili kot vinograde. Obdavčitev je zato tega leta narasla na Goriškem za 1/3. Ko je v letih 1864–1910 potekala v slovenskem delu Goriške velika delitev občinskih zemljišč, jih je bilo v Brdih razdeljeno le malo in še ta so bila v hribovitem svetu zahodnih Brd, ki so večinoma spadala pod Dolenje. 190 ha zemlje so razdelili na enake deleže med posestnike, kolone in dninarje. Na splošno so se zemljišča v Goriških Brdih in spodnjem delu Vipavske doline hitro spreminjala v vinograde. Leta 1857 je bilo v celotni deželi 840 ha vinogradov, leta 1891 6.974 ha in leta 1899 že 11.131 ha. Sledil je padec zaradi trtne uši v letu 1910 na 10.844 ha. Porast vrtov in sadovnjakov je bil počasnejši, od 873 ha leta 1891 na 1300 ha 1898 in 1800 ha leta 1910.¹³

Dopisnik v goriškem tedniku Glas je 1875 ugotavljal, da je vzrok revščine v Brdih tudi kolonstvo. Temu naj bi se ne dalo pomagati, »razen s kako energično državno postavo, kakor je bilo to na Ruskem-Poljskem po puntu

⁹ Branko Marušić, Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom Primorju, Jadranski zbornik 1957, 271.

¹⁰ Ernesto Massi, L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano, 73, 74 in 79 (odslej: Massi). V Rutarje so se naselili furlanski koloni.

¹¹ G. B. Zecchini, Se meglio convenga la conduzione de poderi col sistema colonico, o con quello grandi fattorie, Atti e memorie 9, 1862, 76.

¹² Giuseppe Vetrih, Il problema della divisione dei «Comunali» nelle compagne slovene del Goriziano 1864–1910 (tipkopis), 49 in 92.

¹³ Massi 74.

1831. « Zaradi kolonstva so bili po mnenju dospisnika Brici večinoma materialno in duševno podrejeni goriškim in drugim baronom in posestnikom. Zaradi tega naj bi bili tudi zaostali v svoji narodni zavesti.¹⁴

Ko je bil Herik Tuma na sodišču v Gorici, je v letih 1894–95 pričel sistematičen boj proti oderuhom. Tedaj so propadala velika italijanska plemiška posestva in Tuma je bil mnenja, da zaradi zapravljenosti. Kmetje iz Goriških Brd in Vipavske doline so kupovali zemljo in ker še ni bilo zadrug, so prišli v roke oderuhov. Ti so si izgovorili »dobrote«, katere pa niso vplivale na višino obresti in glavnice. Prav tako so ljudje rabili kapital, ko so prekopavali pašnike in ustvarjali vinograde.¹⁵

Po pisanih kolonskih pogodbah v desetletju 1870–80 spoznamo, da je pripadlo gospodarju 2/3 vinskega pridelka, 1/3 in prešanino je dobil kolon, najemnino za njive pa je plačal v blagu ali denarju. Za sadje, posebno češnje, je plačal kolon odškodnino v denarju, od sliv pa mu je ostala 1/3. Po nekaterih pogodbah je moral kolon ob trgatvi oddati gospodarju okrog 40 kg izbranega grozdja in napraviti nekaj rabot z živino. Dva ali tri dni je moral delati na gospodarjevi njivi, vinogradu ali v gozdu. Na rabote je tedaj prihajala vsa kolonova družina.¹⁶ V letih 1871–72 so bila ustanovljena prva vinarska društva na Goriškem. Kranjska kmetijska družba je leta 1874 poskrbelo za slovenski prevod pravil vinarskih društev in jih dala razdeliti tudi med goriške vinogradnike.¹⁷ 9. aprila 1901 je bilo na Goriškem ustanovljeno Društvo slovenskih posestnikov, ki je imelo nekatere svoje člane tudi v Kmetijskem društvu.¹⁸ Že leta 1904 je delovalo pod katoliškim vplivom Vrtnarsko in sadjarsko društvo za Brda, ki pa je imelo svoj sedež v Gorici. 18. septembra 1904 so sklicali redni občni zbor v Medani, kjer so sprejeli nova pravila, po katerih naj bi društvo razpolagalo z večjim kreditom za odkup vina.¹⁹

Položaj kolonov v kmetijstvu Goriške ob prehodu v 20. stoletje

Kolonat je bil v slovenskem delu Goriške omejen na Goriška Brda in spodnji del Vipavske doline. Na tem področju je bil kolonat sistem obdelave vinogradov in sadovnjakov po različnih dogovorih med lastnikom zemlje, kolonske hiše in hlevov, ter med kolonom, ki je moral prispevati predvsem svojo delovno silo. Njive in pašniki so bili navadno dani kolonu v običajen zakup. Kolonske pogodbe so trajale od enega do treh let, pri pridelku pa je dobil lastnik najmanj polovico grozdnega soka. Ponavadi je imel kolon tudi nekaj lastne zemlje in živine. Sistem je bil v marsičem podoben tlačanskemu.

¹⁴ Ne vdajmo se! Ob stoletnici briskega tabora 1869–1969, 28.

¹⁵ Henrik Tuma, Iz mojega življenja, 205.

¹⁶ Ne vdajmo se! Ob stoletnici briskega tabora 1869–1969, 44. Ludvik Zorzut je v brošuri Svobodni kmetje postavil teorijo, da je ohranitev kolonata v Goriških Brdih posledica vojaške oblasti Radetzkyja v severni Italiji do Soče leta 1848 in 1849. Teorija ne upošteva, da se je kolonat ohranil tudi na levi strani Soče v spodnjem delu Vipavske doline (Sempeter, Kromberk, Loke, Ozeljan) in v Istri.

¹⁷ Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, 1. knjiga, 538.

¹⁸ Avgust Šfiligoj, Questioni politiche e nazionali dell'Ottocento. I cattolici isontini nell'XX secolo – I – Dalla fine nell'800 al 1918, 79.

¹⁹ Primorski list, 15. 9. 1904.

Prave davke je plačeval gospodar, kolon pa je moral opravljati rabote in služnosti. Za gospodarja je vozil sadje na trg celo v Videm. Drv je imel kolon včasih tudi za prodajo, moral pa jih je priskrbeti tudi za gospodarja.²⁰

Čeprav je prehajal kolonat iz roda v rod, je obstajala neprestana možnost nenadne prekinitev dogovora z lastnikove strani. Celoletno življenje kolonske družine je bilo odvisno od tega, če je lastnik (v Brdih so ga imenovali »gospodar«) nadzoroval trgatve in prešanje. Letno so morali oddajati gospodarju tudi nekaj parov perutnine in določeno število jajc. Kolon je skrbel za gnojenje obdelovalne zemlje, po odprtju prodaje sadja v oddaljena mesta je bil dolžan oddati gospodarju del sadja in mu ga brezplačno prepeljati v Gorico ali Krmin.²¹ Položaj kolonov se je izboljšal z izgradnjo železnic in razvojem mest. Koloni so se tudi izseljevali in s tem slabšali ponudbo delovne sile pri veleposestnikih. Uvedba strojev, modernejša obdelava, umetnih gnojil, škropljenja, kletarstva je krepila položaj nekaterih veleposestnikov. To pa je tudi pospeševalo propad malih kmetov, ki so prehajali v kolonstvo. Sadjarstvo je po drugi strani lajšalo položaj malih kmetov in kolonov. Češnje in drugo sadje so prodajali posebno židovskim trgovcem, ki so jih kot hitro blago pošiljali po železnici iz Gorice in Krmina. Brike so jih hodile v Krmin prebirat in nakladat v manjše koške. Goriške češnje so razpošiljali v severne dežele Avstro-Ogrske, v Nemčijo in Rusijo. Leta 1902 so poslali s postaje v Gorici kot hitro blago 1.833 ton češenj, iz Krmina pa 893 ton češenj.²² Veliko češenj je bilo odposlanih tudi v poštne pošiljkah po pet kilogramov, katerih pošiljanje se je v letu 1904 zelo razvilo. Letni pridelek češenj je znašal na Goriškem okrog 3.500 ton. Ostalega sadja so leta 1902 odposlali z goriške železniške postaje 4.714 ton in s Krminske 2.554 ton.²³

Dodatni dohodek je omogočalo izdelovanje prunel – olupljenih, posušenih in ploščato stisnjenih sliv. Nemški trgovci so okrog leta 1900 očitali goriškim prunelam, da vsebujejo preveč žveplene kisline, in so odpovedovali odkup. Letni pridelek goriških prunel je znašal od 1.000 do 1.200 ton. Ko je bila leta 1906 zgrajena bohinjska železnica, so vozili Briči zvečer sadje v Gorico in z brzovlakom je bilo zjutraj že na Dunaju. Pri tem so bili najbolj aktivni kozanski trgovci in prevozniki, kar je povzročilo, da se v Kozani kolonat ni razvil kot v ostalih briških vaseh.²⁴

Največ kolonov v Goriških Brdih so imele stare vasi in zaselki, medtem ko so jih imela pozneje kolonizirana gornja Brda le malo. Ob prodaji zemljišč so morali koloni ponavadi zapustiti zemljo, kjer so delale njihove družine že več generacij. Koloni so pripadali starim fevdalnim družinam, župnijam, slovenskim in italijanskim veleposestnikom, premožnim kmetom in meščanom, ki so vlagali kapital v lastnino zemlje. Največji lastnik kolonij v Brdih je bil grof na Dobrovem Silverio de Baguer in Fojana je bila skoraj v celoti njegova last. Plemiški gospodarji kolonov v Brdih so bile še družine

²⁰ Branko Marušič, Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom Primorju, Jadranski zbornik 1957, 245.

²¹ Igor Vrišer, Goriška Brda, Geografski zbornik 1954, 84; Edko Ferjančič, Briški koloni, Soča 1947, št. 9.

²² Primorski gospodar, 17. 7. 1905, 215 (Povzetek članka Tomaža Frühaufa, kmetijskega nadzornika v Trstu).

²³ Primorski gospodar 18. 8. 1906 je obravnaval izdelovanje prunel, ki so jih zelo dobro plačevali v ZDA.

²⁴ Primorski gospodar, 16. 8. 1905, 259, povzetek članka K. Madera, La Frutticoltura nel Goriziano.

²⁵ Ludvik in Ciril Zorzut, Svobodni kmetje, 22; Edko Ferjančič, Briški koloni, Soča 1947, št. 4, 5, 6, 7, 9.

Baum, Formentini, Tacco, Teuffenbach in Rauch, v Vipavski dolini pa Coronini in Lantieri-Lewetzov.

Do prve svetovne vojne je število kolonov relativno upadalo. Največji primer odkupa kolonov pred prvo svetovno vojno je bil v Št mavru. Do leta 1891 je bila večina Št mavra last francoskega vojvode Blacas.²⁵ Oskrbenik posestva je bila furlanska družina Fonziari, kateri je bilo podrejenih 18 kolonskih družin. Leta 1891 je Blacas prodal posest v Št mavru Alojzu Fogarju iz Pevme. Ta je potem prodajal zemljišča na drobno. Fonziari je kupil gosposko poslopje in devet kolonij, ostalo zemljo in hiše so pokupili prejšnji koloni in nekateri novi kmetje. Fogar je kupil posest poceni in prodajal po zmerni ceni v obrokih, v katerih je bila všteta tudi vrednost kmečkih poslopij. Po enega kolona sta že od prej obdržala baronica Teuffenbach in Zettler.²⁶

Učitelj v Št mavru Anton Kutin je v knjižnici Opis Št. Mavra prikazal tip kolonata v Št mavru in Podsobotinu v začetku 20. stoletja. Lastnik je dobil 1/4 vina, sadje sta si s kolonom delila na polovico. Kolon je dajal še nekaj drugih dajatev v pridelku in z dninami pomagal obdelovati zemljišče, ki ga je imel gospodar v lastni režiji. Kutin je zapisal »da pogodba ni neugodna, a vendar ta način kmetovanja ne prinaša pravih uspehov«. Kolon ni obdeloval zemljišča z veseljem, pridobival si je stranske dohodke s sviloprejestvom, prunelami, prevoznistvom in z vzrejo živine. Osvobojeni koloni v Št mavru so pridelali že prva leta dvakrat toliko vina kot prej, ko zemlja še ni bila njihova last. V nekaterih drugih vaseh so dajali koloni gospodarju 1/3 sadja, v Šmartnem pa je bila večinoma celotna najemnina za kolonijo plačana v denarju. Kolonske hiše in hlevi so bili povsod zanemarjeni, ker je bilo popravilo prepuščeno lastniku.

Prizadevanja za izboljšanje položaja kolonov in oblikovanje zakona o kolonski pogodbi

Na Goriškem je prevladovala med Slovenci do konca 19. stoletja narodnjaška usmeritev, ki je imela otipljive rezultate in so jo najbolj podpirali učitelji in premožnejši sloji. Z začetkom novega stoletja narodnoobrambni boj ni več zadoščal in v ospredje je stopal socialni moment. Prevladujoče skupine v liberalni in klerikalni stranki zanj niso imele posluha. Z njim sta se uveljavljali krščansko-socialna skupina med kmeti in JSDS med delavci na Goriškem. Krščanski socialci so želeli uporabiti reševanje kolonskega vprašanja tudi za povečanje svoje volilne baze in lastne gospodarske organizacije. Leta 1907 so zahtevali od matične klerikalne stranke, naj se poveže s furlanskim krščansko-socialnim gibanjem Luigija Faiduttija. Formalno so 22. avgusta 1907 ustanovili Slovensko krščansko-socialno zvezo v Gorici. Na njeno

²⁵ Vojvode Blacas so prišli v Gorico s pregnanim francoskim kraljem Karlom X., 25. 10. 1836. Leta 1837 so kupili od Neuhausov posest v Krminu in Št mavru, kmalu nato so se vrnili v Francijo.

²⁶ Anton Kutin, Opis Št. Mavra, Gorica 1905, 24. Za kamp zemlje so koloni v Št mavru plačevali po 200 goldinarjev. Fogar je posojal denar za odkup zemljišč tudi v ostale predele Brd. Katera ozemlja so kupili koloni od gospodarjev, lahko ugotovimo po tem, da je kupoprodajni pogodbi dodana pripomba, da je bilo prodano ozemlje po istih osebah obdelovano in uživano posest in je bila zaradi tega zmanjšana pristojbina ob prodaji.

ustanovitev so prišli tudi koloni iz Števerjana.²⁷ Po večletnih sporih z vodstvom klerikalne stranke, v katerem je prevladoval Anton Gregorčič, so krščanski socialci (novostrojari) na volitvah 1913 prelomili z matično stranko in sestavili lastno kandidatno listo. Njihova socialna politika – tudi glede kolonskega vprašanja – je povzročila, da so dobili še enkrat toliko glasov kot vsi preostali kandidati klerikalne stranke.²⁸ Slovenska kmečka stranka (agrarna), ki je bila ustanovljena 1907 pod močnim vplivom učiteljev, je bila ustvarjena proti volji liberalne stranke in je v začetku kolebala v svoji politični orientaciji. Stranka je leta 1909 zapisala v programu, da bo skrbela za ugodno rešitev kolonskega vprašanja, zahtevala je odpravo enoletnih kolonskih pogodb, ki naj bi jih nadomestili z namanj desetletnimi. Želeli so tudi uveljaviti zavarovanje kmetov, delavcev in kolonov v primeru starosti in onemoglosti. Pozneje pa je stranka postala le organizacija premožnejših kmetov liberalne usmeritve in se trudila samo za napredek kmetijstva. Po ostrem političnem boju s krščanskosocialno skupino v letih 1907–1908 je izgubila boj za politično prevlado med kmeti. Prav tako se je zaradi uspehov krščanskih socialcev na podeželju Henrik Tuma odpovedal svoji zamisli ustanovitve lastne stranke med kmečkimi množicami na Goriškem.²⁹

20. februarja 1907 je goriško-gradiščanski deželni zbor na seji razpisal nagradni natečaj za izdelavo modela kolonske hiše, ki bi bila zdrava in gospodarna. Zaželeno je bilo, da bi prišla v poštev tudi za majhne lastnike, napolovinarje in sotane. Natečaj so razpisali na predlog, ki ga je Luigi Faidutti podal že 15. novembra 1905.³⁰ 14. marca 1907 so bile prve volitve v avstrijski državni zbor na podlagi splošne volilne pravice. Od furlanskih krščanskih socialcev sta bila izvoljena Luigi Faidutti in Giuseppe Bugatto in pričela intenzivno državnozborovsko dejavnost.³¹ Na slovenski strani je bil tedaj izvoljen pravnik Josip Fon, ki je postal eden najpomembnejših krščansko-socialnih poslancev in je sodeloval pri pripravi kolonskega zakona.³² Reševanje vprašanja kolonov je tudi posledica uvedbe splošne volilne pravice in politične živahnosti, ki je s tem nastopila. Del te živahnosti so bile tudi izjave vseh političnih strank na Goriškem, da so naklonjene reševanju kolonskega vprašanja. Ko pa je pri tem prevladal vpliv krščanskosocialne skupine, so ostale politične skupine prešle v opozicijo do tega problema. Socialdemokrati pa so opozarjali na pomanjkljivost rešitev glede kolonata.

²⁷ Primorec, 23. 8. 1907.

²⁸ Vasilij Melik, Volitve na Slovenskem, 280.

²⁹ Jože Pirjevec, Socializem Henrika Tume, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1978–79, 67; Marko Waltrich, Slovensko bančništvo in posojilništvo na Goriškem, Gorica 1982, 85.

³⁰ Pertrattazioni della IV tornata, epoca VIII della Dieta Provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca, 37; Luigi Faidutti, L'Attività del partito cattolico popolare Friulano negli ultimi venticinque anni (1894–1918), 76.

³¹ Renato Jacumin, Le lotte contadine in Friuli Orientale, 40. Mons. Luigi Faidutti je bil duhovnik in vodja furlanskih krščanskih socialcev. Po rodu je bil iz Škrtovega v Beneški Sloveniji. Marca 1907 je prišel v pomoč furlanskim krščanskim socialcem iz Trenta v Gorico še strokovnjak za zadrugištvo Pio Meyer. Giuseppe Bugatto je dal v državnem zboru predloge o ureditvi kolonskih dogovorov 19. 7. 1907, 20. 3. in 25. 11. 1909 ter 21. 7. 1911; S. Beinart – P. Londero, Luigi Faidutti. L'attività sociale coi contadini e nei contadini e la questione agraria nel Friuli orientale, Gorizia 1974, 51 in 72; Giuseppe Pecorari, 98 Associazioni e 9420 soci nella Federazione dei Consorzi, Voce Isontina, 26. 4. 1964, 2.

³² Primorski slovenski biografski leksikon št. 5. Fon Josip, 378.

Luigi Faidutti je na volitvah 1907 kandidiral tudi v zahodnih Brdih. Na Križadi pri Neblem so ga podprli predvsem Medanci s kuratom Ivanom Kurinčičem. Faidutti je imel tudi volilni shod v gradu na Dobrovem, kjer je v slovenščini obljubljal ljudem, kaj bo storil zanje, če ga bodo volili. In res je dobil na volitvah v Medani 194 glasov od 205 volivcev v vasi.³³ Faidutti je proučeval kolonsko vprašanje po Furlaniji in tudi v slovenskih občinah. Dal je prepisati nad 300 kolonskih pogodb in pripravil obširno spomenico za vlado, v kateri je obrazložil položaj kolonov in zgodovino kolonstva. Spomenico je predložil vladi julija 1907 in vzbudila je pozornost med demokratičnimi strankami, posebno so se zavzeli za rešitev kolonskega vprašanja socialdemokrati v državnem zboru. Vlada je pokazala pripravljenost pomagati kolonom.

Goriški list Primorec, ki je bil liberalno usmerjen, je zasmehoval prve stike Josipa Fona s koloni. Sredi septembra 1907 je imel Fon v Dolnjem Cerovem shod, kjer je govoril tudi o pomoči kolonom. List mu je oponašal, da so bili duhovniki najhujši gospodarji kolonov in nameravana pomoč od klerikalne strani naj bi bila grdo slepilo ubogih trpinov.³⁴ Fon pa je novembra 1907 predložil vladi predlog, kako naj bi pomagala kolonom. Liberalni časopis Soča je zatrjeval, da bi moral Fon predložiti natančno poročilo o stanju kolonov, potem bi lahko vlada pričela proučevati to vprašanje.³⁵ Primorec pa se je posmehoval zahvali poslancu Fonu v Primorskem listu. »Glas povzdigniti je eno ali, če bo upoštevan, je pa drugo«. Časopis je menil, da so Fonove obljube neizvedljive. »Mogoče za tisoč let se bo le dalo pomagati«.³⁶

4. februarja 1908 je bilo na seji državnozbornske komisije na Dunaju rečeno, da se nahajajo furlanski koloni pod terorizmom lastnikov. Zato je minister za poljedelstvo Ebenhoch poslal spomladi 1908 svojega svetovalca Hermann von Schullern, da bi proučil položaj kolonov v Goriški deželi, v Istri, Dalmaciji in na Tirolskem.

16. februarja 1908 je imel Andrej Pavlica shod v Števerjanu, kjer je kolonom povedal, da bodo dobili na razpolago denar za odkup kolonij. Naslednji dan pa je bila na Dunaju prva seja komisije za razvoj Primorske, na kateri je Fon zahteval od vlade, da reši kolonsko vprašanje, in navajal, kako bi se dalo pomagati kolonom brez škode za lastnike. Fon je imel 23. februarja tudi shod v Kozani, kjer je pred 300 volivci govoril o kolonskem vprašanju in njegovi rešitvi.³⁷

Klerikalni list Gorica se je zgražal, da briški agrarci izjavljajo na shodih v Brdih, da se bodo koloni osvobodili. Najbolj zavzeti agrarci naj bi kot bogataši imeli po več kolonov.³⁸ Gorica je 14. marca 1908 najavila, da bo po

³³ Primorec, 19. 4. 1907 in Primorec, 7. 5. 1907. Faidutti si je tedaj pridobil kolonske glasove. Na Dobrovem so mu napravili slavolok. Bil je gost grofa Silverija de Baguerja in bil pri njem na kosilu. V govoru je obljubil, da se bo v primeru, če bo izvoljen, na Dunaju zavzel za izboljšanje položaja kolonov, ki je neznošen. Sledilo je ploskanje. Ko je Faidutti vprašal, če bi kdo rad besedo, se je oglasil Izidor Kožlin iz Biljane: »Dragi moji, iz ust Luigija Faiduttija smo slišali lepe besede, kot je on obljubljal. Saj bi lahko pri kosilu rešil kolonsko vprašanje.« Nekateri so mu zaploskali, drugi pa pričeli groziti. (Po ustni izjavi Jožefa Gradnika, Medana).

³⁴ Primorec, 27. 9. 1907; Soča, 17. 3. 1908.

³⁵ Soča, 1. 2. 1908 in Soča, 8. 2. 1908.

³⁶ Soča, 11. 2. 1908.

³⁷ Soča, 14. 3. 1908; Gorica, 25. 2. 1908.

³⁸ Gorica, 29. 2. 1908.

prizadevanju Fona in furlanskih krščanskosocialnih poslancev poslala vlada na Goriško zastopnika, da prouči kolonstvo. Na koncu članka je dodala: »Z zabavljanjem se ne pomaga ljudstvu, gospodje agrarci«. Soča pa je tega dne kritizirala nadučitelja Cenciča iz Števerjana, ki naj bi objavil zahvalo Fonu v Primorskem listu, da slepi kolone tamkajšnjih aristokratov, da jim bo Fon odkupil kolonije. V naslednji številki je Soča v dolgem članku trdila, da je reševanje kolonskega vprašanja stvar Faiduttija in ne slovenskih krščanskih-socialcev oziroma Fona. Najavila je prihod Schullerna in zaključila, da ni dvoma, da bo začeta akcija prinesla uspeh.³⁹ Na članek v Soči je Gorica spet pričela poudarjati zasluge klerikalne stranke, Fona in Primorskega lista pri reševanju kolonskega vprašanja v slovenskem delu Goriške. Objavila je tudi zahtevo iz Medane, da mora Schullern govoriti tudi s koloni in ne le z gospodarji. Iz vsake vasi oziroma občine naj bi prišlo k njemu pet do šest kolonov.⁴⁰ Na Goriškem je bil Schullern le pet dni (od 2. do 7. aprila) in je obravnaval majhno število kolonov in še manjše število lastnikov. Začel je v Dolenjah in končal v Števerjanu. Spremljal ga je deželni poslanec Giuseppe Gasser in z Goriškega je odšel v Istro.⁴¹

Za slovenski del Goriške je opisal dve posesti v Dolenjah in tri v Števerjanu. V Dolenjah je bila v prvem primeru sklenjena kolonska pogodba za eno leto in je moral kolon plačati zakupnino za hišo in njive. Živina je bila v njegovi lasti, moral je poskrbeti za kole v vinogradih, le za nove nasade je preskrbel gospodar, ki je plačal tudi hišni in zemljiški davek. Lastniku je pripadla polovica vina. Za izboljšavo posesti kolon ni dobil odškodnine. Vsako leto je moral podariti gospodarju 8 kokoši in 40 jajc. V drugem primeru je bila tudi enoletna pogodba, po kateri je lastnik lahko takoj odpustil neposlušnega kolona. Kolon je moral plačati zakupnino za hišo. Lastnik je imel pravico do 320 litrov vina in še do $\frac{2}{3}$ preostalega vina. Gospodar je moral kupiti $\frac{2}{3}$ modre galice, kolon pa je bil dolžan zmeraj nuditi svojo delovno silo za plačilo, ki ga je določil lastnik. V času trgatve je moral brezplačno delati in nuditi v svoji hiši streho delavcem, ki so delali za lastnika, kolon pa je pri tem odgovarjal za škodo. Vsako leto je podaril lastniku 10 kosov perjadi, 2 koša namiznega grozdja in metle. Schullern ni mogel ugotoviti večje razlike med mezzadrijo in kolonatom. Po njegovem je bila razlika le v tem, da je moral kolon tudi delati za gospodarja za vnaprej dogovorjeno nizko plačilo.⁴²

Schullern je zapisal, da se kolonat v slovenskem delu dežele nahaja skoraj izključno le v Goriških Brdih. Kot izrazit primer slovenskega področja je vzel Števerjan, ki naj bi živel le od vina in sadja. Kolonske pogodbe so bile v Števerjanu podobne kot v Dolenjah in tudi kolonske hiše so bile v bednem stanju. Schullern je na kratko skiciral položaj treh kolonov pri različnih

gospodarjih. Pri tem niti v Dolenjah, niti v Števerjanu ni zabeležil nobenih imen. Prvi obravnavani kolon v Števerjanu je imel pet kampov zemlje in hišo z dvema prostoroma. Pogodba je bila enoletna in po njej je dajal gospodarju $\frac{2}{3}$ vina in polovico sadja. Dohodek od sviloprejšta in oliv je bil deljen na polovico. Vinogradništvo je bilo donosno in je spodbujalo sadjarstvo. Za hišo je plačal kolon 15 fl. najemnine in opraviti je moral 25 moških robot za plačilo po 15 krajcarjev, ter 7 ženskih robot za plačilo 12 krajcarjev. Na robotah so imeli pravico do kruha in vina. Če je opravljal še druga dela za gospodarja, je dobil plačano z običajnim dnevnim plačilom. Za izboljšavo zemljišča ni prejel odškodnine, pri elementarnih nesrečah pa mu je bila zmanjšana dajatev. Pri obolevosti trte in sadnega drevja se je moral prizadevati za njeno ozdravitev in trpeti $\frac{1}{3}$ škode.⁴³

V drugem primeru je bil lastnikov delež sadja zmanjšan na $\frac{1}{3}$. Ta gospodar je del imetja dal v denarni zakup. Kolonom ni napravil pisne pogodbe in je z njimi le obračunal. Schullern je videl takšen račun, ki je imel le številke brez razlage. Kolon je moral prodati sadje na goriškem trgu in $\frac{1}{3}$ vrednosti oddati gospodarju. Kolon je bil dolžan plačevati tudi cerkvene dajatve. V tretjem primeru je plačal kolon cerkvene dajatve v grozdju. Pri tem lastniku pa ni smel delati za nobenega drugega posestnika. Račune je enostransko izdelal gospodar. Kolon je bil dolžan vsako leto zasaditi 200 do 400 trt. Prav tako je moral dajati darila in lastnik je upravljal s posestjo.

Gospodarji so se pritoževali Schullernu, da prejemajo premajhen delež pridelka. Trdili so, da koloni poberejo del pridelka že pred trgatvijo in s tem zmanjšajo delež, ki ga morajo potem oddati. Prav tako so trdili, da koloni premalo delajo. Schullern zaključuje, da so bili ti primeri le, ko je bil položaj kolona izrazito slab. Po njegovem opažanju so bili prebivalci marljivi in varčni in vsaka izboljšava njihovega položaja jim je dvignila veselje do dela in patriotizem.⁴⁴

Soča je 9. aprila 1908 zatrjevala, da je Schullern ugotovil, da se kolonom razmeroma dobro godi, kjer se gospodarji sami brigajo za posestva. Najhujše zlo za kolone in gospodarje naj bi bil starodavni rok za podaljšanje pogodb, 11. maj, do katerega kolon ni vedel, ali mu bo pogodba podaljšana. V naslednjih številkah je Soča poročala, da so slovenski koloni v Brdih razočarani, ker Schullern ni prišel v zahodna Brda na posestva grofa Baguerja. V tem času (13. maja 1908) je Giuseppe Bugatto vložil interpelacijo v državnem zboru proti nesrečam kolonov. Minister za poljedelstvo Ebenhoch mu je nanjo odgovoril 15. junija 1908.⁴⁵ O kolonih je 6. junija spet spregovorila Soča in poročala, da se je med koloni v zahodnih Brdih pričelo živahno gibanje. Žalostno stanje teh trpinov je postalo neznosno. Članek obtožuje grofico Baguer in se zgraža nad stanovanji kolonov v Fojani. Trdi, da so pogoji, s katerimi so koloni vezani na svoje gospodarje, v velikem nasprotju s pravič-

³⁹ Soča, 17. 3. 1908; Gorica 21. 3. 1908.

⁴⁰ Gorica, 28. 3. 1908.

⁴¹ Antonio Ballaben, Atti del comizio di protesta dei proprietari di stabili affittati a coloni nella provincia dei Gorizia e Gradisca convocata il 10. luglio 1910 in Gorizia, 6; Paolo Caucig, Attività sociale politica di Luigi Faidutti (1861–1931), 121; Soča, 9. 4. 1908; Zgodovina agrarnih panog, 2. knjiga, 467.

⁴² Branko Marušič, Iz povijesti kolonata ..., 264 in 265. Marušič je pozabil navesti naslov dela, iz katerega je povzemal podatke, to je Schullernova knjiga Das Kolonat in Görz und Gradisca, in Istrien, in Dalmatien und in Tirol.

⁴³ Herman von Schullern zu Schrattenhofen, Das Kolonat in Görz und Gradisca ... (Wien 1909), 14.

⁴⁴ Herman von Schullern, Das Kolonat in Görz und Gradisca ..., 15. Knjiga obsega 121 strani in vključuje poleg 43 strani teksta še veliko število raznih kolonskih pogodb. Med drugim tudi Patti di mezzadria colonica in uso a Capodistria.

⁴⁵ Luigi Faidutti, L'Attività del partito cattolico popolare Friulano negli ultimi venticinque anni (1894–1918), Vienna dicembre 1919, 46.

nostjo. Koloni so nameravali sklicati velik javni shod na Križadi pri Neblem, kamor bi povabili državne in deželne poslance in nameravali so zahtevati, da bi se čimprej kaj ukrenilo za izboljšanje njihovega položaja.⁴⁶

Schullern je podal poročilo državnozborski komisiji 23. junija 1908. Po njegovem mnenju so bile za kolone najslabše razmere v močvirnatih predelih Furlanije in okrog Dolenj, kjer so bili gospodarji tudi italijanski državljani. Prišel je do zaključkov, da trajajo kolonske pogodbe prekratko obdobje. Kolonu bi morali upoštevati vsaj tiste izboljšave zemljišč, ki jih je izvršil z dovoljenjem gospodarja. Odpravile naj bi se robote. Kolon naj bi bil za plačilo dolžan delati in vozariti samo toliko, da ne bi trpelo obdelovanje kolonije. Uveljavijo naj se pismene pogodbe (brez pristojbine), en izvod naj bi dobil kolon. Stranki naj bi bili dolžni obračunavati vsako leto. Želeti bi bilo, da se vpeljejo olajšave glede prevoza gospodarjevega pridelka, kjer gre za dolge vožnje. Vendar Schullern ni hotel razpravljati o tem, ali bi kazalo spremeniti kolonsko zemljo v male lastne kmetije. Komisija ga je podprla, češ da je nujno urediti to področje poljedelstva ne le v interesu kolonov, ampak tudi v interesu lastnikov.⁴⁷

Il Popolo je o tem pisal, da ne bi smelo priti do konflikta interesov med lastniki in koloni. Akcija je imela tudi vidik boja proti oduševanju. O Schullernovi raziskavi je 17. junija 1908 pisal Primorski list in sporočil, da so zaradi uradnih poizvedovanj nekateri gospodarji kar odslovili svoje kolone. Poslanci so zaradi tega interpelirali na kmetijskega ministra Ebenhocha, ki je dal o tem izjavo v državnem zboru: »Mnogoštevilne tožbe o kolonskih razmerah so me napotile, da sem poslal uradnika na lice mesta, da doženem koliko se morejo te razmere spremeniti v duhu sedanjega časa...« Dejal je, da je želel dvigniti stanje poljedelstva na Goriškem, da bi bilo vsem udeležencem prav, in je obžaloval, če se je razmerje med gospodarji in koloni brez vsakega razloga tako zaostri, da bi se akcija ne nadaljevala več v skupnem sodelovanju, ampak v znamenju boja različnih interesov.⁴⁸ Člankar nato opominja kolone, naj ohranijo mirno kri.

Slovenski krščanski socialci so propagirali akcijo glede kolonata tudi med samimi koloni. 11. oktobra 1908 so sklicali shod kolonov v Vipolžah, katerega se je udeležilo več sto kolonov.⁴⁹ Govor sta imela Andrej Pavlica in Svetoslav Premrou. Josip Fon je bil zadržan in je obljubil, da bo v kratkem sklical shod v Brdih, kjer bo poročal o delovanju vlade. Pavlica je pojasnil, da je vlada poslala Schullerna na prizadevanje krščansko socialnih poslancev. Schullern je v poročilu navedel, da so mu v nekaterih krajih omenjali celo bolezen trte kot veliko dobroto, ker je prisilila gospodo, da je prodala zemljišča kolonom. Pavlica je tudi povedal, da je na seji kmetijske državnozborske komisije nemški krščanski sociallec Schöpfer predlagal, naj država pregleda kolonske pogodbe in potem pomaga kolonom pri nakupovanju zemljišč z brezobrestnimi posojili, ki jih koloni postopoma amortizirajo. Nemški na-

⁴⁶ Soča, 6. 6. 1908 in Soča, 14. 4. 1908.

⁴⁷ Paolo Caucig, *Attività sociale politica* ..., 121; Gorica, 12. 12. 1908.

⁴⁸ Primorski list, 17. 6. 1908.

⁴⁹ Primorski list, 8. 10. 1908 in Primorski list 15. 10. 1908.

cionalac Walder je pripomnil, da so bile na Irskem nekoč enake razmere, njihova odprava pa je na kmetijstvo ugodno vplivala. V nadaljevanju govora v Vipolžah je Pavlica pojasnil svoje poglede na kolonsko vprašanje. Kolonske pogodbe naj bi bile pod državnim nadzorstvom, kajti, kdor je v stiski, mora sklepati tudi krivične pogodbe, in takšne so v mnogih primerih tudi pogodbe v Brdih. Država naj bi nadzorovala kolonska stanovanja. V obojno korist bi bilo, če bi sklepali kolonske pogodbe za pet ali deset let. Sadovi pridejo šele po nekaj letih in kmetje bi z veseljem obdelovali zemljo. Država naj bi nadzorovala odpustitev kolonov in napoved odslovitve naj bi se vselej prijavila pristojni državni oblasti in stopila v veljavo šele takrat, ko bi jo ta odobrila. Država in dežela naj bi podpirali kolone z brezobrestnimi posojili za nakup zemljišč. Ta posojila naj bi koloni postopoma vračali. Zakon naj bi določil, da ne bi bila dovoljena na takšna zemljišča nobena vknjižba. Država in dežela naj bi pomagali ob vremenskih nezgodah ne samo gospodarjem, ampak tudi kolonom. »Od česa naj živijo ubogi koloni v zahodnih Brdih, ki jim je toča že pet let zaporedoma vzela vse pridelke«. Koloni naj bi bili zavarovani za onemoglost in starost kot obrtni delavci. V tem času so kupovali kapitalisti obširna zemljišča, kjer so živeli koloni, in jih potem razkosali ter preprodajali. Navadno je kupil zemljo drug lastnik in kolon jo je moral zapustiti. Zato je Pavlica zahteval, naj se špekulacija z zemljišči omeji z zakonom. V pomoč kolonom je predlagal združenstvo. »Posojilnice, ki smo jih zasnovali v Brdih, bodo odločilnega pomena za rešitev kolonskega vprašanja. Posojilnica lahko kupi obširno posestvo in ga razdeli med kmete.« Država in dežela naj omogočita Bricem zaslužek s tem, da bi se zgradile v Brdih prepotrebne ceste in že dolgo pričakovana briška železnica. Podpirali naj bi vinogradništvo in sadjarstvo in, kjer se je pojavila trtna uš, naj bi ljudem brezplačno delili trte za nove nasade. Govornik je omenil tudi slovensko sirotišče v Gorici, izobraževalno društvo naj bi širilo omiko in napredek med koloni. Na koncu je predlagal ustanovitev kolonskega društva.

Po govoru so se pričeli oglašati koloni iz raznih krajev Goriških Brd in razlagali svoje težke razmere. Pritoževali so se zlasti nad nekaterimi oskrbniki. Svetoslav Premrou je spregovoril o združenstvu z ozirom na kolonstvo. Povedal je, kako si pomagajo koloni v Italiji. Kolonom je svetoval, naj se oklenejo posojilnic, ki so jih ustanovili v Brdih, ker se bodo koristi pokazale šele čez nekaj let. Pavlica je prebral resolucijo, ki so jo soglasno sprejeli. Poslali so jo ministrskemu predsedniku ter državnemu in deželnemu zboru. Resolucija je imela podobno vsebino kot govor Pavlice. Posebej so zahtevali posebno razsodišče, ki bi razsojalo spore glede prekinitve kolonskih pogodb in odškodnine kolonom za izboljšanje zemljišča, ko so prisiljeni zapustiti zemljo. Država in dežela naj podpirata združenstvo in naj podpreta Goriško zvezo v Gorici. Priskočita naj na pomoč zahodnim Brdom, kjer je grozila lakota. Zvišali naj bi davek na pivo, na vino, ki je v Brdih edini pridelek, pa naj bi ga znižali.⁵⁰

⁵⁰ Primorski list, 22. 10. 1908; Gorica 13. 10. 1908 in Gorica, 20. 10. 1908; V Brdih so bile med drugim ustanovljene hranilnice in posojilnice: v Kojnem (tudi za Šmartno) 10. 7. 1909, na Dobrovem za Biljano in Medano 2. 6. 1898, v Pevni 8. 12. 1898, v Števerjanu 20. 2. 1908, v Kozani – Vipolžah 5. 4. 1908, v Šmartnem 26. 4. 1908; prim. M. Waltrisch.

Vladni časopis Wiener Zeitung je 4. avgusta 1908 objavil vladne načrte za Goriško in vlada je pri tem obljubila podporo kolonom pri odkupovanju zemljišč.¹¹ Pobuda vlade pa je pozneje zastala. 3. decembra 1908 je imel Josip Fon govor v državnem zboru. Skliceval se je na kolone svojega volilnega okraja in v bistvenih stvareh pritrdil ugotovitvam Schullernove študije. Predvsem je zahteval brezpogojno odpravo rabot. Vsi predlogi bi se lahko uveljavili le z zakonom. Kolonsko zemljo bi morali spremeniti v malo lastninsko posest. Kolonom gre slabo, prav tako tožijo gospodarji, da jim posestva tudi ob dobrih letinah malo vržejo (2%). Glede na to je predlagal, da bi posestniki prodali kolonom zemljo po primerni ceni in pri tem poudaril, da o uporabi prisilnih sredstev ne bi smelo biti govora. Kolon je navadno reven in gospodar nima jamstva kupnine. Država bi morala dati brezobrestna posojila, ki bi se amortizirala v daljnjih obrokih. Zahteval je določitev meje, do katere bi se zemlja še smela hipotekarno zadolževati. Predlagal je, da bi akcijo odkupa prevzeli goriški katoliški denarni zavodi, vlada pa bi jim garantirala povrnitev morebitne izgube. Ustanoviti bi bilo potrebno komisijo, ki bi poravnavala prepire med koloni in gospodarji. Odločala naj bi brez priziva – posebno glede sporov zaradi povrnitve izboljšave zemljišča. Koloni so revni in se težko odločajo za pravdo z bogatim posestnikom, ker nimajo denarja za pravnega zastopnika. 24. januarja 1909 je imel Fon zborovanje v Kozani, ki se ga je udeležil tudi domači vikar Janez Vuga. Prvi govor je imel Andrej Pavlica in v njem poudaril, da nočejo nobenemu delati krivice. Spet je analiziral točke, ki jih je že obrazložil na zborovanju v Vipolžah. Pojasnil je pravila Zveze slovenskih kolonov, ki so jih potem z majhnimi spremembami sprejeli. Izvolili so odbor 30 moških iz Goriških Brd, katerim so prepustili pripravljalno delo. Fon je spregovoril o postopkih, ki jih je nameravala izvesti vlada v prid kolonom. Prikazal je težave, ki so bile povezane s tem vprašanjem, in prenesel nekaj Schullernovih nasvetov. Kolon Franc Markovič iz Fojane je obrazložil žalostno stanje nekaterih kolonov in prosil poslance pomoči. Franc Sirk iz Medane je predlagal protest proti tistim gospodom, ki so hoteli pred vlado očrniti vse kolone kot pijance in sleparje. Jožef Zamar iz Hruševlja je opozoril, da je skrajni čas prekiniti trpljenje nekaterih kolonov, sicer utegne nastati zmešnjava, ki ne bo prijetna za vlado. Anton Venika iz Mirnika je poudaril, da je kolonstvo suženjstvo sodobnega časa, posebno tam, kjer gospodarijo italijanski lastniki. Shod so zaključili z živio klicem za cesarja. Nekateri slovenski koloni ob italijanski narodnostni meji so se Fonu zahvalili, ker je posredoval, ko so jih pred kratkim hoteli odsloviti z zemljišč in iz stanovanj.¹²

Luigi Faidutti je bil 28. februarja 1909 na sprejemu pri cesarju Francu Jožefu. Tedaj je spregovoril z njim tudi o kolonatu. Z dosego cesarjevega soglasja je dobil najvišjo garancijo za uspeh načrta kolonskega zakona.¹³ Primorski list je še nadalje spremljal položaj kolonov. Prvega aprila je opisal primer, kako so odšli koloni neke vasi v Brdih sekati drva za gospodarja. Ko

¹¹ Gorica, 19. 12. 1908.

¹² Primorski list, 28. 1. 1909.

¹³ Paolo Caucig, *Attività sociale politica* ..., 122; *Il Popolo*, 29. 2. 1909.

so ga preko oskrbnika prosili za povišanje dnevnega plačila, ni pristal, ker je bil mnenja, da so to zahtevali in ne prosili.

V maju in juniju 1909 je bil oblikovan osnutek zakonske ureditve kolonskih pogodb, ki je vseboval 9 točk. Ministrstvo za poljedelstvo ga je pripravilo ob sodelovanju državnozborskih poslancev goriške dežele in ga predalo v študij komisiji, katera naj bi ga predelala do marca 1910.¹⁴ O tem je poročal na shodu slovenskih kolonov v Vipolžah 16. maja 1909 tudi poslanec Fon. Povedal je, da je dal za novi zakon tudi on nekaj predlogov.¹⁵ Tudi v okviru goriško-gradiščanskega deželnega zbora je bila ustanovljena komisija, ki je proučevala kolonsko vprašanje. 27. decembra 1909 je Luigi Faidutti na seji deželnega zbora predlagal ureditev kolonskega vprašanja v deželi. Pojasnilo o tej problematiki je prebral na naslednji seji 29. decembra.¹⁶ Dejal je, da je vlada že prejšnje poletje pripravila načrt zakona o uravnavanju kolonskih dogovorov in ga poslala deželnemu odboru. Ni vedel, če je deželni zbor do tedaj odgovoril na to pobudo. Pozval je deželni odbor, da poda poročilo zboru o tem predlogu državnega zakona. Oponesel je Antonu Gregorčiču, ki je že prej izjavil, da bi s tem zapravljal čas v deželnem zboru. Poudaril je, da je kolonsko vprašanje v italijanskem in slovenskem delu dežele izredno aktualno. Na krščanskosocialni predlog je bila zadeva v parlamentu dana poljedelski komisiji in vlada je pozvala poslance v državnem zboru – Italijane in Slovence – k dovrstitvi načrta zakona. Faidutti je spomnil člane deželnega zbora na Schullernovo komisijo in omenil, da je tudi predsednik deželnega zbora v svojem uvodnem govoru sprejel to zadevo v svoj program in zato naj bi bili o stvari v soglasju. Pred nekaj dnevi mu je minister za poljedelstvo odgovoril, da je bil načrt kolonskega zakona poslan v deželni zbor.

Deželni glavar Luigi Payer je dejal, da, kot je njemu znano, podobna zadeva še ni nikdar prišla v deželni odbor. Luigi Pettarin je dejal, da Faidutti ni pravilno razložil zadeve. Ni bil namreč poslan načrt zakona od strani vlade, ampak deželni odbor je na lastno iniciativo izdelal načrt zakona o kolonskih dogovorih in ga poslal vladi v soglasje. Bil je mnenja, da je nekoristno obravnavati vprašanje brez točnih podatkov in da je to izguba časa. Giuseppe Bugatto je potrdil, da je vlada izdelala načrt zakona in ga poslala v deželni zbor. Na ta dopis so se v deželnem odboru odzvali, kakor tudi na poziv grofa Attemsja. Dejal je, da ni mogoče verjeti, da so vsi v vladi lažnivci. Drugi poslanec je potem dejal, da iz tega sledi, da je lažniv deželni odbor, kar pa je deželni glavar nejevoljno odbil in pozval k glasovanju. Bugatto je zahteval za poročevalca zadnjo besedo in Faidutti je potem dejal, da mu je dovolj, če je glavar izjavil, da deželni odbor ni prejel nobenega načrta. Glede na to je odtegnil svoj predlog ureditve kolonskega vprašanja v deželi.¹⁷

31. decembra 1909 je Faidutti predstavil v državnem zboru osnutek državnega kolonskega zakona. Bugatto je pripravil zanj številne točke glede

¹⁴ Antonio Ballaben, *Il progetto di legge sul colonato*, Gorizia 1910, 6.

¹⁵ Primorski slovenski biografski leksikon, 5, Josip Fon, 378.

¹⁶ *Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca II* 1909, 10. Skupaj s furlanskimi krščanskosocialnimi poslanci je pričel akcijo za nov kolonski zakon v deželnem zboru tudi Josip Fon.

¹⁷ *Pertrattazioni* ..., II 1909, 45; Gorica 28. 12. 1909 in Gorica 31. 12. 1909.

na urejenost kolonata v Italiji (Emilia). Pio Meyer pa je v posebni brošuri analiziral kolonski problem.⁵⁸

Na seji goriško-gradiščanskega deželne zbornice je deželni glavar 4. januarja 1910 prebral predsedstveni spis tržaškega namestnika Konrada Hohenloha, ki je bil odposlan 1. januarja 1910. Pod naslovom Ureditev kolonskih razmer je bil odgovor na dopisa goriškega deželnega odbora z dne 5. in 13. julija 1909. »Kakor deželni odbor je tudi c. kr. ministrstvo za poljedelstvo obračalo svojo posebno pozornost vprašanju ureditve kolonskih razmer na Goriško-Gradiščanskem ter izdelalo o tem zakonski načrt, za sedaj izključno kot načrt poročevalca. Ta načrt mi je bil poslan, da podam o njem svoje mnenje z ozirom na elaborat, ki ga je bil izdelal deželni odbor. Pri proučevanju obeh načrtov sem prišel do sklepa, da bi bilo umestno, da bi se sklicala, še preden bi se predložil kompletni predlog deželnemu zboru, konferenca, katere bi se udeležili poleg referenta deželnega zbora in strokovnjakov v kmetijskih zadevah, tudi tisti politično-pravni, sodni in finančni uradniki, ki so imeli priliko osebno si nabirati praktičnih izkušenj glede vprašanj, ki se tičejo kolonata. V tem smislu sem poslal predlog c. kr. poljedeljskemu ministrstvu, ki mi je z odlokom 27. decembra 1909 sporočilo, da ne ugovarja nameravani konferenci, da se mu zdi pa potrebno, da se da tudi ministrstvu za notranje zadeve in pravosodnemu ministrstvu ponudi prilika, da prouči ta načrt zakona, ki ga je izdelal poročevalec poljedelskega ministrstva. V ta namen namerava omenjeno ministrstvo sklicati v najkrajšem času medministrsko konferenco. Čim pride ta do zadovoljivega uspeha, se takoj skliče po meni predlagana konferenca. To naznanjam deželnemu odboru in se počaščujem še dostaviti, da bi bilo še prezgodaj, ako bi se hotelo že sedaj zavzeti meritorično stališče napram načrtu deželnega odbora.«⁵⁹ Uredništvo novega

⁵⁸ Pio Meyer, Zur Lage der Lehnbauern in Österreich Triest. Ein Beitrag zum Studium der Kolonatsfrage. Separat iz Monatschrift für christl. Sozialreform, Basel 1909.

⁵⁹ Penetration della II. tornata, epoca X, della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca, Gorizia 1911, 61; Paolo Caucig, Attività sociale politica, 123; Novi čas, 7. 1. 1910; Vladni načrt zakona o kolonskem vprašanju, ki je bil objavljen v Soči 9. 4. 1910: (1) Določbam tega zakona so podvržene pogodbe, po katerih dobi kdo v uporabo kmetijsko nepremičnino za določen ali nedoločen čas za plačilo, ki je v celoti ali deloma v razmeri delitvi pridelkov, nepremičnine ali v delu, ki ne velja obdelovanju nepremičnine; ali v plačilo, ki se odmeri po vrednosti pridelka ali dela (kolonske pogodbe). (2) Vse kolonske pogodbe se morajo sestaviti pismeno na račun lastnika zemljišča (ker drugače pravno ne veljajo), nato se morajo predložiti v par. 13 navedeni komisiji, ki jih potrdi glede zakonitosti, in spravi. Obema strankama se vroči po en izvod pogodbe. (3) Kolonske pogodbe se morajo sklepati vsaj za šest let. Ako se sklenejo za nedoločen čas, veljajo za šest let. Vsaka kolonska pogodba, ki se ne odpove pred pretekom predzadnjega polletja, je vsakokrat molče obnovljena pod enakimi pogoji za nadaljnjih šest let. Določila, ki se tičejo manj kot šestletne dobe, se ne smatrajo za sprejeta v pogodbo. Ako so kolonska zemljišča izključno ali pretežno vinogradi in če te zasadi kolon med kolonsko dobo na svoje stroške, veljajo gornja določila s spremembo, da velja kolonska pogodba 9 let. (4) Nične so kolonske pogodbe, ki obsegajo določila: (a) ki bi se z njimi kolon zavezal, da bo opravljal lastniku ali drugi osebi ročna in vozna dela brezplačno ali za plačilo, ki je nižje od v kraju navadne dne ali voznine, (b) ki bi se z njimi kolon prisilil, da opravlja lastniku ali drugi osebi ročna in vozna dela po v kraju običajnih ali višjih dninah, če bi bila ta dela tolikšna, da bi moral kolon zanemarjati kolonsko zemljišče ali najeti zaradi teh del nadomestne delavce, (c) ki bi zaradi njih kolon ne smel opravljati dela izven kolonskega zemljišča za plačilo, seveda, če ni pri tem prikrajšano redno obdelovanje kolonskega zemljišča, ali pa ki bi zaradi njih moral odstopiti vso ali del svoje dne na taka dela lastniku zemljišča ali drugi osebi, ali pa dovoliti odkup deleža po ceni, ki jo določi lastnik ali druga v pogodbi navedena oseba, ali pa pod tekočo tržno ceno, (e) ki bi bil z njimi kolon dolžan plačati prevoz lastnikovega deleža od kraja pridelovanja. Če prevzame kolon prevoz gospodarjevega deleža na njegovo pristavo, ali če te ni, v njegovo stanovanje, mu gre za to v kraju običajna odškodnina. (f) Med obema strankama se mora napraviti enkrat na leto pismen obračun. (6) Če pogodba ne vsebuje drugačne določbe, mora lastnik zemlji-

goriškega krščanskosocialnega lista Novi čas je Hohenlohov dopis omenilo le v kratki notici. V obširnem komentarju se jim je zdelo pravilno, da je stvar prišla v obravnavo in želeli so, da bi študiranje ne trajalo predolgo. Novi čas je v isti številki trdil, da se je začela vlada zanimati za zadevo kolonov po posredovanju poslancev Fona in Faiduttija.

5. februarja 1910 je namestnik v Trstu sklical na goriškem deželnem glavarstvu posvetovanje o kolonskem vprašanju. Kot zastopniki kolonov so bili vabljeni tudi poslanec Fon, Kmečka zveza, Kolonsko društvo, Faidutti pa ni bil povabljen.⁶⁰ Na posvetovanju je sodeloval Schullern kot zastopnik poljedelskega ministrstva in načelnik Dürig kot zastopnik pravosodnega ministrstva. Slovenske veleposestnike je zastopal agrarec Franc Kocijančič iz Podgore. Kolonsko zvezo je predstavljal kolon Josip Mizerit iz Števerjana, Goriško zvezo Andrej Pavlica, Kmečko zvezo za goriško okolico pa dr. Anton Breclj. Prisostvovalo je večje število italijanskih veleposestnikov in predstavljen je bil načrt kolonskega zakona, ki ga je pripravilo poljedelsko ministrstvo. Deželni glavar Luigi Payer je izrazil pomisleke glede zakonskega načrta, ki ga je nameravala predložiti vlada. Bil je v dvomu, ali naj bi zakon sprejemali v deželnem ali državnem zboru. Poudaril je, da je do tedaj reševalo spore med koloni in gospodarji civilno sodišče. Zdelo se mu je potrebno, da bi problem uredil državni zakon, podobno kot je leta 1881 nastal posebni zakon proti oderuštvo. Zakonski načrt, ki ga je izdelala vlada, se mu je zdel

šč prispevati k stroškom za redno obdelovanje zemljišča, vključno s krmo, ki je ne more kriti lasten pridelek na zemljišču (z izjemo živine) v razmerju z deležem pri pridelku; prav tako, če ne vsebuje pogodba drugačne določbe, se more uporabiti na zemljišču pridelana krma in gnoj, ki se tam dobi, izključno na tem zemljišču; če je dokazano preobilo kreme, se deli izkupiček od krme po meri udeležbe pri pridelku. (7) Če ima kolon na zemljišču ali poslopu zaradi njegovega vzdrževanja ali izboljšave izdatke, pa naj bodo ti izdatki za obdelovanje, namakanje ali osuševanje, za prenovitve poslopj, za nasade ali za kakršnokoli melioracije, mu gre povračilo v vrednosti, ki jo ima naprava v času obnovitve pogodbe, če ta vrednost ne presega dejanskega izdatka. Nasprotna pogodbeni določila ne veljajo, razen če si je lastnik v pisni pogodbi pridržal za izdelavo melioracij poprejšnjo privolitve, ki je potem ni dal. (8) Brez pravne moči so pogodbeni določila, po katerih bi moral kolon plačati denarni znesek zaradi popolnoma slabe letine, ali pa če bi ne pridelal lastniku v pogodbi določene količine pridelka. (9) Če se dovoli odpis davka, ima kolon v tem pogledu pravico do razmerne udeležbe skupaj z lastnikom. Odpis davka se razdeli po razmerju davčnega bremena, ki ga prenašata obe stranki. Nasprotni dogovor je ničen. (10) Kolonsko razmerje more vsaka stranka zaradi važnih razlogov razdreti, kar obvelja konec tekočega gospodarskega leta. (11) Kot važni razlogi, ki opravičujejo lastnika zemljišča, da predčasno razdre kolonsko razmerje, so: (a) vzroki, ki jih navaja za zakupne pogodbe par. 1118 občega državljanstva zakonika, (b) če kolon močno zanemara zemljišče in pritlikline in kljub enkratnemu pismenu opominu opusti redno obdelovanje, (c) če kljub dvakratnemu pismenu opominu ne zadosti pravočasno v tem zakonu ali v pogodbi naložene mu dolžnosti, (d) če je bil kolon zaradi prilastitve lastnikovih predmetov zakonsko obsojen, ali če se je nad lastnikom ali njegovim družinskim članom dejansko spozabil, (e) če nastopijo glede osebe kolona ali v njegovi družini dogodki, ki izključujejo dobro obdelovanje kolonskega zemljišča za dobo, ko je pogodba v veljavi. Določila, ki bi se z njimi dovolile lastniku še drugačne pravice, da razdre kolonsko pogodbo, so brez pravne moči. (12) Kot važni razlogi, ki opravičujejo kolona, da predčasno razdre pogodbo veljajo: (a) vzroki, ki jih obsega par. 1117 občega državljanstva zakonika, (b) slučaj, ko lastnik kljub pozivu s strani kolona ne izpolnjuje važnih pogodbenih ali zakonskih dolžnosti, (c) če se na kolonu ali njegovih družinskih članih dejansko spozabi. Določila, ki bi se z njimi omejevala pravica kolona glede predčasnega razdreja kolonskega razmerja preko z zakonom določene mere, so brez pravne moči. (13) V ostalem veljajo določila občega državljanstva zakonika. (14) Za presojo in shranjevanje kolonskih pogodb ustanovi namestnik v vsakem političnem okraju, kjer obstajajo take pogodbe, komisijo izvedencev, ki ji morajo pripadati posestniki in koloni. (15) Natančnejša določila o sestavi te komisije, o njenih opravilih (o možnosti pritožbe proti njenim odločbam) bodo izdana v ministrski odredbi. Stroške delovanja komisije plačajo stranke oziroma se krijejo iz deželnih sredstev. (16) Ta zakon obvelja 11. novembra po njegovi razglasitvi.

⁶⁰ Novi čas, 4. 2. 1910; Soča, 8. 2. 1910.

pomanjkljiv, ker ni obravnaval vseh možnih spornih točk. Schullern je pojasnil, da minister za poljedelstvo vidi v kolonstvu veliko oviro za boljše obdelovanje zemlje. Dürig je pojasnil stališče pravosodnega ministrstva in zahteval, naj pridejo spori med lastniki in koloni pred navadna sodišča. Veleposestnik iz Monastera baron Ritter je dejal, da nasprotuje obravnavanemu in sploh vsakemu kolonskemu zakonu, ker se s tem ruši tisto starodavno, patriarhalno, v razmerah ljudstva utemeljeno gospodarstvo. Priznal je, da so bile morda tu in tam kakšne nerodnosti od strani kolonov in gospodarjev, pri njem pa se koloni ne morejo pritoževati. Glavni sovražnik kolona naj bi bila njegova žena, ker nima pojma o gospodinjstvu, o kuhanju in šivanju. Kolone naj bi izkoriščali tisti, ki so jim dajali v izrejo telice, kokoši in gosi. Franc Kocijančič je nastopil odločno proti predlaganemu zakonu, češ da se godi pridnim in inteligentnim kolonom dobro, lenim in neumnim pa slabo. Prvim

Postava o kolonski pogodbi

Deželni zakon o kolonski pogodbi, ki je bil sprejet 24. maja 1914
The district law about the colonial (tenant's) contract passed on the 24th May, 1914

naj ne bi rabili pomoči, drugim pa tako nič ne pomaga. Kot je bilo njemu znano, je bilo kolonstvo nekoč razširjeno po vsem Vipavskem in Tolminskem. Predlagal je, naj se razišče, zakaj je kolonstvo drugod izginilo in naj se te izkušnje uporabi tudi za Brda in Furlanijo. Grof Sigismund Attems iz Podgore je menil, da se njegovim kolonom godi dobro in se hudoval nad vlado, ker ni poslala Schullerna pregledovat kolonske pogodbe k njemu. Anton Breclj je v slovenščini poudaril, da sta v goriški okolici dve vrsti kolonov. Kjer vladajo v kolonstvu stare, patriarhalne razmere, naj bi bili koloni res zadovoljni. To pa so le koloni cerkva in drugih verskih ustanov. Nikakor pa niso bili zadovoljni koloni zasebnikov, ki so jim od leta do leta spreminjali kolonske pogodbe in sicer vedno na škodo kolona. Povedal je, da se je v zadnjem času dogajalo, da gospodarji niso več sprejemali dajatev v pridelkih, ampak samo v denarju. Stari koloni naj bi postali najemniki, ki bi bili zato v veliko slabšem položaju. Breclj je pozdravil zakonski načrt in bil mnenja, da bo kolonstvo izginilo samo, če bo z zakonom onemogočeno izkoriščanje kolonov. Seveda bi bila zato potrebna državna in deželna podpora. Tudi Andrej Pavlica je pozdravil prizadevanje vlade glede ureditve kolonskih razmer. To bi bil prvi korak, da bi se mogli koloni osamosvojiti. Goriška zveza in njej pridružene gospodarske organizacije so že pomagale marsikaterim kolonom do samostojnosti, enako tudi Federazione cattolica. Država naj podpira ti dve gospodarski organizaciji, da bosta odkupovali veleposestva in jih delili med osvobojene kolone. Ko je na koncu razprave namestnik Konrad Hohenlohe izjavil, da se soglasno odklanja predloženi zakonski načrt, mu je poslanec Fon odgovoril, da sta ravno zastopnika kolonov Breclj in Pavlica izrecno pozdravila vladno namero, ki ji tudi on želi največjega uspeha. Polemiziral je z Francem Kocijančičem in dejal, da se tudi razumnim in marljivim kolonom godi marsikje slabo, česar so krivi gospodarji. Predlagal je, naj iz predstavnikov kolonov, veleposestnikov, deželnega odbora in državnih poslancev sestavijo komisijo, ki bi oblikovala načrt kolonskega zakona. Sklenjeno je bilo, naj se komisija sestavi le iz zastopnikov slovenskih in italijanskih kolonov in veleposestnikov ter deželnega odbora. Tej komisiji bi poslala vlada še enega zastopnika. Komisija bi tako imela 6 članov in naj bi do konca marca 1910 preštudirala vladni načrt, načrt deželnega odbora in potem sklicala konferenco.⁶¹

Slovenski koloni so bili organizirani in v deželni komisiji jih je zastopal Josip Mizerit. Furlanske kolone je zastopal kolon, ki so ga izbrali liberalno usmerjeni veleposestniki. Značilno je, da ni bil sprejet Fonov predlog, da bi bila v komisiji tudi poslanca Faidutti in Fon, čeprav je Faidutti prvi sprožil kolonsko vprašanje.⁶² Franc Kocijančič je napisal v Sočo dva uvodna članka o kolonatu. V njih pravi, da je kolonsko vprašanje posledica vpeljave splošne volilne pravice in ima namen pridobiti glasove kolonov kandidatom splošne

⁶¹ Marjan Terpin, Števerjan, Števerjan 1983, 98; V tej komisiji je bilo 9 članov: dva italijanska liberalca in dva slovenska klerikalca, baron Ettore Ritter (italijanska veleposest), liberelec Giuseppe Pinat (italijanski kolon), Josip Mizerit iz Števerjana (slovenski kolon in sodelavec krščanskih socialcev), agrarce Franc Kocijančič (slovenska veleposest), deželni glavar Luigi Payer in grof Attems.

⁶² Novi čas, 11. 2. 1910; Pertrattazioni dalla II tornata, epoca 10, seja 11 (2. 3. 1910), Gorizia 1911, 322.

volilne skupine. Do tedaj se nihče ni brigal za kolone. Nadalje trdi, da je večina kolonov zadovoljna. Če bi se morala kolonske pogodbe prilagoditi zakonu, bi s tem izgubile svoj značaj, ki se je obdržal v patriarhalnem razmerju, ki je vladalo med gospodarjem in kolonom in enako med poglavarjem kolonske družine in posameznimi člani. V kolonskem razmerju je gospodar glavar in koloni so roke. V tem je vzrok, da nima kolon nikake samostojnosti, dela mehanično, pada v lenobo in pijačo. Če bi mu izboljšali položaj, bi postal še bolj zapravljiv. Pridni koloni pa dobro gospodarijo in se osamosvajajo. Poleg tega so veleposestniki važen gospodarski faktor v deželi in jih ni mogoče kar tako oškodovati. Že pretresanje kolonskega vprašanja je rodilo veliko zlih posledic za gospodarje in posebno za kolone. Predlagal je ustanovitev deželne banke, ugodno obrestno mero pri posojilih. Vodila naj bi jo komisija, v kateri bi bili veleposestniki in koloni. Veleposestva na razprodaji bi poskušala komisija razdeliti v male kmetije, ki bi jih obdelovali koloni pod vodstvom strokovnjakov. Prihodnost kolonata je napovedal le še v nižinskih področjih.⁶³ Novi čas je večinoma kritiziral njegova stališča in navajal podatke o kolonskih pogodbah, ki so določale, da je moral opraviti kolon lastniku 34 moških in 10 ženskih robot, ki so morale biti ob lepem vremenu. V primeru zamude pri roboti je moral plačati kazen, pozneje pa vseeno opraviti robote. Če kolon ni imel dovolj denarja, da bi odplačal lastniku njegov del pri sadju, mu je oskrbnik naložil 4 krone kazni in mu to obračunal pri trgatvi. To seveda ni bilo zabeleženo v nobeni kolonski pogodbi. Obstajale so pogodbe, po katerih je moral kolon dajati večje število kokoši, jajc, vrb, piščancev, ki jih je moral včasih kupiti, da je lahko izvršil pogodbo. Pri nekaterih lastnikih so morali plačevati koloni še posebno dekle, ki je hodila v Gorico po opravkih.⁶⁴

14. marca je imela komisija za rešitev kolonskega vprašanja v goriškem deželnem zboru prvo sejo. Slovenske kolone je zastopal Josip Mizerit iz Števerjana, vendar seja ni sprejela odločitve glede kolonskega vprašanja. Na novo posvetovanje, ki je bilo najavljeno za 21. marec, so povabili tudi Pavlico in Faidutti.⁶⁵ Na naslednjih sejah sta se samo Faidutti in Mizerit nepristransko zavzemala za kolone in ne za druge politične ter ekonomske interese. Poročilo o kolonskem vprašanju je sestavil funkcionar deželnega odbora Luigi Pettarin in je obsegalo 59 strani. Temu poročilu je hotel Mizerit dodati nekaj formulacij, Pavlica pa je hotel dodati še člen, po katerem naj bi država z zakonom ustanovila kreditni fond za odkup zemljišč.⁶⁶

Drugi shod slovenskih kolonov v Vipolžah je bil 22. maja 1910. Andrej Pavlica in Ludvik Lukežič sta govorila o sejah v deželnem zboru, ki so obravnavale kolonsko vprašanje. Shod ni bil tako dobro obiskan kot prejšnji, ker so se koloni bali pritiska gospodarjev. V tem času je dobilo odpoved okrog 60 kolonov. Zato so bili koloni v Brdih vznemirjeni in Soča je opoza-

⁶³ Soča, 26. 2. 1910 in Soča 1. j. 1910 (uvodnika).

⁶⁴ Novi čas, 11. 3. 1910.

⁶⁵ Novi čas, 18. 3. 1910. Komisija je imela sestanke še 1., 13. in 20. aprila 1910 in potem še 30. maja 1910. Devetim članom komisije so dodali še Luigija Faidutti, Andreja Pavlico in Antonia Jaconciga, ki je bil posestnik iz Podgore in direktor Monte di Pietà.

⁶⁶ Relazione Pettarin sul progetto di legge colonica, Gorizia 1910.

rjala, da če pride do kakšnega nepremišljenega dejanja od strani kolonov, bodo tega krivi klerikalci, ker najbolj mešajo to vprašanje.⁶⁷ Tudi v državnem zboru je imela kolonska komisija 10. junija 1910 svojo prvo sejo. Poleg Fona, Faidutti in Bugatta so bili navzoči še predsednik komisije Fran Povše, Alojz Štrekelj in dalmatinski poslanec Ivanišević. Sklenili so, da je treba podpirati kolone pri njihovem osamosvajanju. V državnem oziroma deželnih zborih naj sprejmejo zakone, ki bodo obravnavali razmerje med lastniki in koloni. Fon je predložil vladi resolucijo kolonskega zbora v Vipolžah. Zahteval je, naj vlada podpira Goriško zvezo pri nakupovanju zemljišč, ki jih potem razdeljuje med kolone.⁶⁸ Ker je Faidutti spoznal, da v deželnem zboru ne bodo rešili kolonskega problema, je pripravil v državnem zboru govor z naslovom Nesrečni kolonat.

Novi čas je 8. julija 1910 opozoril kolone, da so se začeli veleposestniki organizirati proti nadzoru kolonskih pogodb. Cilj njihovih napadov je bil predvsem Schullern, proti kateremu so 10. julija organizirali poseben shod v Gorici. Časopis je pozival kolone, naj se povežejo v obrambo svojih pravic. Schullern je namreč imel na sedežu nekega društva na Dunaju predavanje, v katerem je izčrpno orisal razmere kolonov na Goriškem in očitil nekaterim italijanskim in slovenskim veleposestnikom oderuštvo. Za omenjeni shod veleposestnikov v Gorici so bili pobudniki notar Antonio Ballaben iz Gorice, Alessandro Blasig iz Ronk, Rudolfo Brunner iz Trsta, Antonio Chiozza iz Scodovacce, Diego de Finetti iz Gradiške, Franc Kocijančič iz Podgore, barona Eugenio in Ettore Ritter iz Monastera in grof Riccardo Strassoldo iz Strassolda. Dnevni red zborovanja je obsegal: 1. Poročilo o preiskavi poljedelskega ministrstva o razmerah kolonov v goriški deželi in o načrtu zakona za reformo kolonskih pogodb, 2. Razpravo, 3. Resolucijo in protest, 4. Predlog institucije stalnega kolegija predstavnikov posestnikov za obrambo njihovih interesov. Ker se je Primorski list zgražal, da bo Franc Kocijančič sodeloval na shodu, je ta odgovoril v Soči. Skliceval se je na to, da je tajnik društva slovenskih posestnikov. Obdolževal je Andreja Pavlico in Josipa Fona, da na shodih v Brdih sčuvata kolone proti veleposestnikom. Po njegovem mnenju je bil potreben protest proti Schullernovemu predavanju. Zahtevali bodo ponovno nepristransko proučitev kolonskih razmer v deželi in prilagoditev predvidenega zakona tedanjim običajem, kar naj bi onemogočilo izkoriščanje in zlorabo, obenem pa bi bila dopuščena potrebna svoboda za določanje medsebojnega praktičnega razmerja. Vladni zakonski načrt je takšen, da bi ga koloni odločno odklonili, če bi ga prav proučili, kot je dejal zastopnik furlanskih kolonov. Kocijančič je zaključil, da veleposestniki ne morejo dopustiti, da bi dobilo takšno skrpucalo zakonsko moč in bi bilo v kvar njim samim in še bolj kolonom. »Hočem biti zraven, ko se ponese moja koža na trg.«⁶⁹

⁶⁷ Novi čas, 3. 6. 1910; Soča 19. 5. 1910.

⁶⁸ Novi čas, 17. 6. 1910; Goriška zveza se je leta 1910 pričela intenzivno ukvarjati z reševanjem kolonskega vprašanja. Kupila je veliko zemljišče, ki ga je potem po majhnih delih prodajala kolonom. Poskus je dobro uspel, ker je bila večina teh kosov zemljišča hitro prodana (Samouprava, 1913 št. 9, 108 – poročilo je bilo v Goriškem deželnem zboru povzeto po članku, ki je izšel leta 1913 v Rimu).

⁶⁹ Antonio Ballaben, Atti del comizio di protesta ..., Gorizia 1910, 24 strani; Soča 9. 7. 1910.

Zborovanje je bilo izvedeno ob sodelovanju Društva slovenskih posestnikov in prisotnih je bilo 165 veleposestnikov. Glavni govor je imel Antonio Ballaben, ki je bil pristaš deželnega glavarja Luigija Payerja. Povedal je, da se je že pred zadnjimi volitvami pričela agitacija glede kolonskega vprašanja. Oblast je bila pozvana: 1. da pospeši akcijo, ki jo je začela Federazione dei consorzi agricoli del Friuli za osvoboditev kolonov izpod odvisnosti veleposestnikov in za razdelitev zemlje med koloni, 2. da pospeši akcijo za povečanje stabilnosti malih posestnikov, 3. predloži načrt zakona, s katerim bi kontrolirali najemne in kolonske pogodbe in s tem zaščitili kolone in delavce zemlje pred nezakonitostmi. S pravnimi argumenti je Ballaben protestiral proti osmim členom načrta kolonskega zakona. Največ pripomb je imel proti tretjemu, prej omenjenemu predlogu. Trdil je, da se hoče s tem doseči uravnavanje naravnih pravic lastnikov. Schullern naj bi v svoji preiskavi obravnaval najslabše kolone.⁷⁰ V nasprotju z navedbami o revščini, ki jih je omenjal Schullern, je Ballaben navedel, »da lahko najdemo na stotine kolonov, ki po šestih ali sedmih letih posedujejo kapital od 4000 do 6000 kron.«⁷¹ Opozoril je, da bi lahko prišlo do socialnih bojov kolonov. Zborovanje je sprejelo protest »proti tendenci, da se posploši redke primere na večino lastnikov posestev s koloni v tej deželi.«⁷² Udeleženci so trdili, da ne ustrezajo resnici posplošitve o revščini kolonov in njihovih robotah. Schullernova preiskava naj bi bila neobjektivna in zato neprimerna za osnovo zakona o kolonatu. V resoluciji so zahtevali, naj imenuje vlada komisijo iz svojih delegatov, posestnikov in kolonov, da bi svobodno in brez pritiskov raziskali položaj kolonov in pripravili predloge za pripravo zakona, ki bo upošteval okoliščine v deželi. Strinjali so se z uvedbo sodišč prve in druge instance, podobno kot so obstajala za industrijske zadeve, za razsojanje glede pogodb med lastniki in koloni.⁷³ Izbrali so stalni kolegij predstavnikov veleposesti, ki ga je sestavljalo 8 članov. Poleg dveh pravnikov so bili v njem veleposestniki – med njimi tudi Giovanni Fonzari iz Štmavra, ki je imel slovenske kolone. Na zborovanju in v kolegiju ni bil aktiven noben Slovenec. Na njem pa je govoril tudi Rudolfo Brunner, ki je zahteval, da se morajo združiti veleposestniki ne glede na politične stranke.⁷⁴

Shod veleposestnikov je imel velik odmev in vlada je čez nekaj dni objavila zagovor svojega ravnanja v kolonski zadevi in ga razposlala časopisom in posameznim osebam. V njem je omenjala razburjenje in zagovarjala Schullerna.⁷⁵ Deželni odbor je 29. julija razposlal obširno poročilo v italijanščini o vprašanju kolonskih pogodb, ki je obsegalo predvsem razprave kolonske komisije pri deželnem zboru.

⁷⁰ Antonio Ballaben, Atti del comizio di protesta ..., 6; Ne da bi ga imenoval, je napadel Faiduttija, ki ga je označil kot sovražnika gospodarjev in mu očital, da povzroča nemir v Furlaniji; Soča, 12. 7. 1910.

⁷¹ Isto (A. Ballaben, Atti ...); Schullern je bil po prvi svetovni vojni profesor na univerzi v Innsbrucku. V zborniku Raccolta di scritti in memoria di Giuseppe Toniolo (Milano 1929) je objavil članek Una questione storico sociologica (17 strani). V njem kot plemič opaza neprestane spremembe v zgodovini. Tudi meščanske in kmečke družine imajo že lastne arhive. Plemstvo naj prehaja na kulturno področje (naravna evolucija).

⁷² Isto, 22; Ballaben je bil mnenja, da ni potrebe po kolonskem zakonu.

⁷³ Isto, 23; Pri razpravi je sodeloval tudi trgovec s sadjem Bollafio iz Gorice.

⁷⁴ Novi čas, 15. 7. 1910; Brunner je daroval za shod 500 kron.

⁷⁵ Novi čas, 29. 7. 1910.

Odbor Zveze slovenskih kolonov je imel 7. avgusta sejo, na kateri je poročal Josip Fon. Razpravljali so o zakonskem načrtu ureditve kolonskega vprašanja, ki ga je predložila vlada, o načrtu barona Ritterja ter o poročilu, ki ga je pripravil Luigi Pettarin v imenu kolonske komisije pri deželnem zboru in ga poslal vladi na Dunaj. Odbor je razposlal sklepe v obliki posebne resolucije; v kateri pravi: »Poročilo, ki ga je komisija deželnega zbora poslala vladi, je nejasno in netočno. V njem je zapisano, da se je zastopnik slovenskih kolonov izjavil za nadaljnji obstoj kolonata. V resnici je poudarjal, naj se z vsemi javnimi sredstvi – s pomočjo dežele ali vlade – omogoči osamosvojitve kolonov. Poročilo pravi, da komisija zavrača vladni zakonski načrt. Odbor kolonskega društva pa poudarja, da je vladni zakonski načrt sposoben, da se o njem razpravlja v deželnem zboru. Take netočnosti, ki se nahajajo v poročilu, so zelo pripravne, da zavlečejo vladno prizadevanje, da bi se pereče kolonsko vprašanje čim hitreje rešilo. Nujno potrebno je, da vlada nemudoma predloži zakonski načrt o ureditvi kolonskih pogodb, tako da bo mogoče o tem razpravljati na prihodnjem zasedanju deželnega zbora. Prvič: v bodočih pogodbah se imajo odpraviti vsi sledovi za današnji vek sramotnih robot. Drugič: za kolonsko pogodbo je treba določiti daljšo dobo. Gospodarji pravijo, da naj bi veljala doba enega leta, koloni pa po pravici zahtevajo, da naj velja vsaj doba šestih let, pri vinogradih devet let.«⁷⁶

Antonio Ballaben je v letu 1910 objavil študijo na 58 straneh z naslovom Il progetto di legge sul colonato. V njej je najprej istematično obdelal naravo, definicije in zakone o kolonskih pogodbah. S stališča lastnine je obravnaval to problematiko v Napoleonovem, italijanskem in avstrijskem zakoniku. Za osnovo kritičnih pripomb mu je služil načrt kolonskega zakona, ki ga je pripravila komisija državnega zbora in je bil objavljen v L'Eco del Litorale 7. marca 1910.⁷⁷ Trdil je, da kolonske pogodbe niso posebne pogodbe in bi jih morali urejati splošni zakoni. Zadovoljen pa je bil z načrtovano letno likvidacijo računov med lastnikom in najemnikom.⁷⁸ Ni pristal na šestletne pogodbe, ker noben od zakonov, ki jih je citiral, ni določal tako dolgega obdobja.⁷⁹ Po podrobni kritiki načrta kolonskega zakona ga je na koncu obravnaval v celoti ponatisnil.

Zaradi razmerja politične moči v goriškem deželnem zboru je moral načrt kolonskega zakona počakati na boljše čase. Liberalci so namreč zagovarjali interese veleposestnikov, vodstvo slovenske klerikalne stranke pa se ni zanimalo za to vprašanje. V deželnem zboru je imela večino politična zveza italijanskih liberalcev in slovenskih klerikalcev. Socialisti so podpirali načrt kolonskega zakona in kritizirali manevre liberalcev. Napadali so tudi krščanske socialce zaradi počasnosti reševanja tega problema, sami pa v deželnem zboru niso imeli predstavnikov. Akcija za pripravo kolonskega zakona pa ni čisto zamrla. Ministrstvo za poljedelstvo je poslalo novembra 1911 namestniku Konradu Hohenlohu v Trst nov načrt kolonskega zakona. Namestnik je 16. novembra 1911 pisal Faiduttiju in ga prosil za mnenje o načrtu, katerega

⁷⁶ Novi čas, 12. 8. 1910.

⁷⁷ Antonio Ballaben, Il progetto ..., 6.

⁷⁸ Isto, 37.

⁷⁹ Isto, 39.

naj bi mu poslal v osmih dneh.⁸⁰ Vendar v letu 1912 ni bilo razprave o kolonatu v državnem zboru. Na deželnozborskih volitvah so 13. julija 1913 največ pridobili furlanski krščanski socialci. V goriški deželni zbor je prišlo 15 italijanskih poslancev – osem krščanskih socialcev, šest liberalcev in en neodvisen. Luigi Faidutti je bil imenovan za deželnega glavarja. V takšnih razmerah je bilo možno spet obravnavati kolonski zakon.⁸¹

28. oktobra 1913 je imel Faidutti na sedežu poljedelskega društva na Dunaju konferenco o akciji za kolone. Prisotni so bili poslanci iz skoraj vseh dežel Avstrije, minister za poljedelstvo Zenker, predstavniki tega ministrstva, ministrstva za finance ter predstavniki centralne statistike. Minister Zenker je obljubil Faiduttiju, da bo vlada podprla akcijo.⁸² Na seji goriškega deželnega zbora je Faidutti 3. februarja 1914. sporočil, da je vlada predložila deželnemu zboru zakonski načrt o ureditvi kolonskih razmer. Predlagal je, da bi načrt predložili pravnemu in kmetijskemu odseku. Izbrali naj bi tudi posebno komisijo, ki bi proučila načrt. Josip Fon je bil zadovoljen z odločitvijo vlade. Pojasnil je, da je bil že v začetku mnjenja, naj kolonski zakon obravnava deželni zbor. Tedaj pa je bila močna opozicija pri nekaterih gospodih. Nasprotoval je ustanovitvi posebne komisije, ker bi bilo to le zavlačevanje. Prisotne poslance je spomnil na razprave o kolonskem zakonu, ki so potekale na deželnem glavarstvu. Ker se je bilo takrat bati, da bo vsa zadeva pokopana, je prav Fon predlagal komisijo, da bi rešil načrt kolonskega zakona. Pojasnil je, da še vedno kontaktira s koloni in njihovim društvom, ter prenesel med poslance njihovo mnenje, da je sedaj komisija brez pomena, ker so znane težnje kolonov in naj bi oba odseka deželnega zbora kar najhitreje rešila zadevo. Faidutti je dejal, da tudi on ne želi zavlačevanja in na predlog Bugatta so izročili vladni načrt odsekoma brez prvega branja.⁸³

Odseka sta načrt kolonskega zakona predelala in 28. februarja 1914 je bila obravnava v deželnem zboru. Giuseppe Bugatto je v nagovoru pozval vlado, naj zniža pristojbine pri sklepanju kolonskih pogodb. Čeprav je vlada predlagala triletno kolonsko pogodbo, sta odseka sklenila, naj bi veljale pogodbe najmanj devet let. Vlada se je pozneje s tem strinjala, liberalci pa niso pristali na ta predlog. V razpravi je prvi sodeloval liberallec Karel Podgornik, ki je opozoril, da se slovensko in italijansko besedilo v celoti ne skladata in naj bi zato preložili razpravo za 24 ur. Tudi italijanski liberallec Vittorio Cesciutti je predlagal, da bi preložili razpravo in v obravnavo vključili strokovnjake. Fon je dejal, da je kolonsko vprašanje predvsem socialno vprašanje. Koloni čutijo, da zaostajajo za drugimi, ker se zemlja ne obdeluje racionalno. Ni se strinjal s predlogom odložitve razprave, ker so poslanci že 48 ur proučevali novi predlog odseka, o problematiki pa so razpravljali že dolga leta. Pri podrobnih razpravi bi jezikovne pomanjkljivosti zlahka odpravili. V zagovor devetletne veljavnosti kolonske pogodbe je povedal, da so za takšno glasovali tudi italijanski veleposestniki v kmetijskem odseku. Na seji je bil prisoten tudi zastopnik poljedelskega ministrstva baron Unterkircher, ki je izjavil v imenu

⁸⁰ Paolo Caucig, *Attività sociale politica* ..., 125.

⁸¹ Renato Jacumin, *Le lotte contadine* ..., 40.

⁸² Luigi Faidutti, *L'Attività del partito cattolico* ..., 18.

⁸³ Novi čas, 6. 2. 1914; Gorica 4. 2. 1914.

vlade, da načrt ne more biti popolnejši, tudi če bi ga predelovali še 4 leta. Predlog odseka bodo sigurno predložili cesarju v najvišjo potrditev.

Italijanski liberalci so umaknili predlog odložitve, slovenski pa so to zahtevali, vendar pa so bili preglasovani. O prvem paragrafu so razpravljali dve uri in pol. Kot strokovnjak je bil prisoten kmetijski nadzornik Poztelli. Slovenski liberallec Matija Rutar je popravljaj jezikovne pomanjkljivosti in predlagal, naj bi pri drugem paragrafu črtali stavek: »Kolonske dajatve se morejo gibati v mejah, ki jamčijo kolonom možnost, da dobijo od svoje kolonije v normalnih letinah, po odbitku vseh dajatev gospodarju, zadostno količino pridelkov za glavno vzdrževanje sebe in svojih družinskih članov,« ni uspel in sprejet je bil navedeni predlog. Matija Rutar je zahteval namesto devetletne triletno trajanje pogodbe. Fon je zagovarjal dobo devetih let, ker koloni ustvarjajo nove vinograde in trta rodi šele v četrtem letu. Če pa pride kolon v položaj, da ne more izvršiti svoje dolžnosti, sta na voljo paragrafa 16 in 17, ki govorita o prekinitvi pogodbe. Predlog triletnega trajanja pogodbe ni bil sprejet. Slovenski liberalni poslanec F. Furlani je predlagal kompromis. Kolonom je sicer obljubil, da se bo zavzemal za devet let, vendar je bil prepričan, da je to predolga doba in je zato predlagal šestletno trajanje kolonske pogodbe. Za predlog odseka (devet let) so glasovali vsi slovenski in italijanski katoliški poslanci, vendar so ostali v manjšini, z glasovi slovenskih in italijanskih liberalcev je bil sprejet predlog Furlanija (šest let). Bugatto je predlagal dodatni predlog, naj bi vsaj pogodbe v vinorodnih krajih trajale devet let, vendar ni uspel. Propadel je tudi Fonov dodatni predlog spremembe 16. paragrafa glede odpovedi kolonske pogodbe: »Gospodar lahko razveljavi pogodbo, če je bil kolon v času pogodbe kaznovan zaradi hudodelstva, tatvine, poneverjenja ali goljufije na škodo gospodarja. Liberalna večina je izglasovala stavek, da gospodar lahko odpove pogodbo, tudi če navedeni prekrški niso bili storjeni v njegovo škodo. Enaka večina poslancev je črtala tudi deveti paragraf zakonskega načrta. Ostali paragrafi so bili sprejeti brez daljše razprave in po drugem branju je Giuseppe Bugatto pozdravil sprejetje zakona, ker se je s tem izpolnil sen njegove mladosti. Tik pred sprejetjem načrta je liberalna večina črtala še zadnji odstavek 25. paragrafa, ki je zahteval, da bi moral ob sporih sodnik zaslišati izvedenca.

Zakon o reguliranju kolonskih pogodb je bil najvažnejše delo, ki ga je opravil deželni zbor v novi sestavi. Vladni načrt je že pred obravnavo prestal dolge in podrobne diskusije v poljedelskem in pravnem odseku deželnega zbora, ki so se vrstile dva tedna. To je bila v glavnem akcija krščanskih socialcev, ki so jo izpeljali na seji, ki je trajala osem ur, med katero nista deželni glavar Faidutti in poročevalec Bugatto niti za minuto zapustila dvorane.⁸⁴

⁸⁴ Novi čas, 6. 3. 1914; V daljšem uvodu o sprejemanju kolonskega zakona je Novi čas omenil, da je kolonstvo ostanek tlačanstva in da se tudi deželni zbor v Bosni in Hercegovini ukvarja s podobnim vprašanjem. Kolonstvo se je ohranilo na Goriškem, v Istri, Dalmaciji in deloma v Galiciji. Med krščansko socialnimi poslanci, ki so sprejemali kolonski zakon v goriškem deželnem zboru, je bil tudi briški veleposestnik in župan v Kojkem Franc Obljubek; Gorški list, 5. 3. 1914; Po uradni objavi kolonskega zakona 21. 6. 1914 je bil natisnjen v slovenščini v Narodni tiskarni v Gorici.

Krščansko socialni L'Eco del Litorale je 20. marca 1914 objavil celoten kolonski zakon. Mnogi koloni so se zahvaljevali predvsem Faiduttiju. Gospodarji pa so zahtevali od deželnega zbora možnost reinvestiranja kapitala iz zemlje v trgovino in industrijo. Kolonski zakon je bil uradno sprejet 24. maja 1914, ko ga je potrdil cesar Franc Jožef. Določeno je bilo obdobje enega leta za usklajevanje kolonskih pogodb z določbami novega zakona.⁸⁵ 30. januarja 1915 je potekalo v goriškem deželnem zboru zasedanje 80 povabljenih posestnikov. Pozdravili so sicer kolonski zakon, vendar so navedli kar 23 opomb, ki so zadevale nekatere praktične določbe zakona. O precejšnjem vznemirjenju med veleposestniki priča dejstvo, da je moral namestnik v Trstu objaviti poziv proti prekinjanju kolonskih razmerij. To je bil dopis z dne 24. aprila 1915, ki ga spoznajmo v celoti: »Iz odloka c. kr. poljedelskega ministrstva z dne 24. aprila 1915 sem se prepričal, da nameravajo mnogoštevilni v pokneženi grofiji Goriško-Gradiščanski nahajajoči se zemljiški posestniki, dati svojim – povečini na bojišču se nahajajočim – kolonom z 11. majem 1915 odpoved, češ če zamude v paragrafu 25 zakona z dne 24. maja 1914 zapopadeni rok, da bodo potem obvezni podaljšati obstoječo pogodbo za nadaljnjih šest let. Razume se samo po sebi, da vržejo s takim korakom mnogoštevilne družine takorekoč na cesto in povzročijo veliko nesrečo. Da se to prepreči, sem naročil okrajnim glavarjem v Gorici, Gradiški in Trziču, naj storijo vse mogoče in prepričajo zainteresirane kroge, da zgoraj omenjeno mnenje ni opravičeno.

Kolonski zakon nima, bodisi v eni ali drugi smeri namena, da bi obstoječe pravne razmere kvaril, on ima samo namen odpraviti zlorabe, ki bi se lahko zgodile, česar večina zemljiških posestnikov noče priznati. Kako hitro te pogodbe ne vsebujejo kakih zlorabnih določb, ne spremeni zakon meritorično prav nič pri stvari. Ako posestniki podaljšajo obstoječe pogodbe, oziroma ne dajo odpovedi, je izključeno, da bi imelo to zanje kake slabe posledice, kajti njim je na voljo dano, da dajo na podlagi paragrafa 15 odpoved, kakor hitro nastopijo v številu oseb kolonove družine takšne spremembe, ki izključujejo izpolnjevanje v pogodbi zapopadenih dolžnosti, kakor n. pr. v slučaju, da se število moških pri kolonovi družini preveč zmanjša. Zakon sam na sebi ima namen, da kolikor mogoče prepreči hude udarce. V ostalem se je nadeti, da že sam patriotični čut v krogih zemljiških posestnikov to prepreči in da si bodo prizadevali že sami, da ne spravijo ljudstva v teh hudih časih v še večjo revščino.«⁸⁶ Kolonski zakon naj bi začel učinkovati 12. novembra 1915, vendar se je v tem času že začela vojna med Italijo in Avstro-Ogrsko in italijanska vojska je zasedla Furlanijo in večji del Goriških Brd. Italijanska vrhovna komanda je odložila veljavnost kolonskega zakona in tudi v naslednjih letih so na italijanski strani fronte z ukazi odlagali veljavnost zakona.⁸⁷ Med avstrijsko ofenzivo v Furlanijo leta 1917 je večina veleposestniških družin iz Furlanije pobegnila v nezasedene predele Italije. Koloni pa so ostali pod Avstrijci. Nastal je oster spor, ko so se lastniki vrnili in zahtevali najem-

⁸⁵ Paolo Caucig, *Attività sociale politica* ..., 129; Luigi Faidutti, *L'Attività del partito cattolico* ..., 92.

⁸⁶ Primorski gospodar 1915, 77-78.

⁸⁷ Paolo Caucig, *Attività sociale politica* ..., 129.

nino tudi za obdobje avstrijske zasedbe.⁸⁸ Vendar se to v večji meri ni nanašalo na slovenske kolone.

Oris gospodarskega delovanja slovenskih krščanskih socialcev in odnos socialdemokratov do položaja kolonov

Precejšnjo vlogo pri vsem dogajanju glede kolonskega zakona je imela krščanskosocialna zadruga dejavnost. Slovenske zadruge te politične skupine so bile združene v Goriško zvezo, ki je nastala iz Centralne posojilnice in je imela leta 1904 25 vključenih zadrug. V njo je pozneje pristopila tudi Zveza slovenskih kolonov. Leta 1908 je imela Goriška zveza že 58 pridruženih zadrug in njihovo število je hitro naraščalo. Med njimi je bilo veliko posojilnic. Na občnem zboru zveze leta 1910 so se ukvarjali z vprašanjem kletarskih zadrug, o katerih je poročal njen načelnik Josip Fon. Rečeno je bilo, da so glede zadrug najbolj organizirana Brda, kjer naj bi bil vsak kraj pridružen kakšni zadrugi.⁸⁹ V zahodnih Brdih je bilo v Krminskem sodnem okraju troje posojilnic in ena gospodarska zadruga. Že od leta 1909 je delovala posojilnica in hranilnica v Mirniku. Leta 1911 je zveza nakupila 67 vagonov umetnih gnojil in galice. Maja 1912 je postal Josip Fon predsednik Goriške zveze, v katero je bilo tedaj včlanjenih 87 zadrug.⁹⁰ Centralna posojilnica, ki je bila sestavni del Goriške zveze, je imela v pravilih zapisano, »da kupuje kmetijska posestva, katera so prisilno ali prostovoljno naprodaj, in jih prodaja v celoti ali po delih v ta namen, da prepreči škodljivo razkosanje in da kolikor mogoče reši samostojno kmečko gospodarstvo.«

Posojilnice v Goriški zvezi so združevale hranilni in posojilni sistem. Vsak zadružnik je moral plačati vsaj en zadružni delež. Ti deleži pa so lahko bili glavni ali opravljeni. Glavni so znašali 100 goldinarjev in med nje so razdelili letni dobiček, vendar ni smel presežati 5% vrednosti deleža. Opravljeni deleži pa so znašali le 1 goldinar in so omogočali samo najemanje posojil. Teh so bili željni koloni, ki so večinoma vplačevali le opravilne deleže.⁹¹ Posojila na osebni kredit je bilo treba vrniti najpozneje v štirih letih. Višino obresti je določalo načelstvo in niso smele presežati za več kot 1,5% višine obresti glavnih deležev.⁹²

Poleg Henrika Tume je bil Jože Srebrnič edini vidni social demokrat, ki se je pred letom 1914 ukvarjal s kmečkim vprašanjem in praktično delal med kmeti. Tuma je bil leta 1910 mnenja, da bodo v 30 letih izginili tudi v Brdih zadnji ostanki kolonskega sistema. Prizadeval si je, da bi vključevali tudi male kmete in kolone v socialno demokracijo.⁹³ Jože Srebrnič je na socialdemokratski konferenci 11. maja 1913 v Podgori prebral referat o kmečkem vpra-

⁸⁸ Silvino Polleto, *Organismi popolari e cooperativi in Friuli fino alla liberazione*, Rassegna di storia contemporanea 1972, 294.

⁸⁹ Novi čas, 12. 8. 1910; PSBL (1); Josip Fon, *Primorski list*, 7. 1. 1909.

⁹⁰ Samouprava 1913, št. 9, 108.

⁹¹ Primer hranilne knjižice iz Vipolže (pri avtorju).

⁹² Pravila za Kmečko hranilnico in posojilnico v Kozani in Vipolžah, tiskana v Gorici 1908.

⁹³ Rdeči prapor, 5. 10. 1910; Socialni demokrati so posvetili precej pozornosti kmečkim nemirnim v Bosni in Hercegovini leta 1911.

šanju in zagovarjal potrebo, da bi se JSDS intenzivneje ukvarjala z agrarnim vprašanjem in da bi gospodarsko organizirala kmete. V predlogu resolucije je zahteval samostojno organizacijo kmečkega delavca in poljedelca na Goriškem ter poseben tednik za kmete. Vendar je za celotno slovensko ozemlje veljalo, da kmetje v socialdemokratski stranki ne smejo imeti posebnega položaja, ampak se morajo podrediti delavskemu razrednemu programu. To se je pokazalo tudi v razpravi in Srebrnič je moral umakniti del predloga in ostal je samo poziv, naj se JSDS intenzivneje bavi s kmečkim vprašanjem in skuša izdajati tednik za kmete. Tuma je bil na tej konferenci mnenja, da sta si delavec in kmet glede cen pridelkov v nasprotju in ju lahko poveže le konzumna zadruga. Dejansko je konferenca v Podgori zaključila obdobje 1907–1913, ko je imela JSDS na Goriškem velik posluš za kmečko vprašanje in bila v tem izjema v slovenskem merilu.⁹⁴

Henrik Tuma je v Naših zapiskih ostro kritiziral liberalce, ker so jim bili pri sprejemanju kolonskega zakona bolj pomembni interesi veleposestnikov kot pa kmečkim delavcem. Pohvalil pa je delovanje krščanskih socialcev.⁹⁵ Socialdemokrati so marca 1914 na kongresu v Zagradu (Sagrado) kritično obravnavali akcijo za ureditev kolonskih pogodb. O kolonstvu so govorili delavci tudi na nekaterih zborovanjih. Poudarjali so nezadostnost rešitev, ki jih je predvidel kolonski zakon. Posebno so nasprotovali instituciji arbitralnega sodišča med koloni in gospodarji. Zakon je bil po njihovem mnenju defenzivna rešitev ob konfrontaciji kolonov z gospodarji.⁹⁶ Proti koncu prve svetovne vojne se je povečalo zanimanje socialnih demokratov za položaj kolonov. Tuma je med njimi prirejal shode in spomladi 1918 je priredil tudi zborovanje v Medani in Vipolžah.⁹⁷ Po prvi svetovni vojni so bili socialdemokrati enakopravni konkurenti krščanskim socialcem pri reševanju kolonskega vprašanja.

⁹⁴ Slovenski biografski leksikon, Jože Srebrnič: Franc Rozman, Delavsko gibanje na Goriškem in kmečko vprašanje, Goriški letnik 7 (1980), 63; Albert Rejec, Kmečko vprašanje na Goriškem, Goriška Srečanja 1967 št. 8, str. 47 in 48.

⁹⁵ Naši zapiski 1914, 105.

⁹⁶ Renato Jacumin, Le lotte contadine ..., 15 in 34.

⁹⁷ Henrik Tuma, Iz mojega življenja, 370.
Zakon o kolonski pogodbi z dne 24. maja 1914.

DISEGNO STORICO DEL COLONATO NELLA PARTE SLOVENA DELLA CONTEA DI GORIZIA E GRADISCA FINO ALLA FINE DELLA PRIMA GUERRA MONDIALE

(Sommario)

Il sistema colonico si affermò nuovamente, nel Goriziano, nel sec. XVI. Nel 1848 numerosi coloni cercarono di riscattarsi, tuttavia in seguito ricaddero nella condizione di coloni.

L'azione politica per migliorare la situazione dei coloni ebbe inizio con l'estensione del diritto di voto a tutti i cittadini, nel 1907, che democratizzò le condizioni politiche nelle regioni. Inizialmente si adoperarono per la tutela dei coloni sloveni nel Goriziano il partito rurale sloveno, Luigi Faidutti ed il gruppo cristiano-sociale sloveno. In questa lotta prevalsero gli ultimi, i quali si occupavano del problema colonico fino al 1914. Il governo austriaco mandò anche a Gorizia, nel 1908, il consigliere Hermann von Schullern a studiare il problema dei coloni. I cristiano-sociali sloveni organizzarono i coloni politicamente istituendo l'Associazione dei coloni. I più attivi erano il deputato Josip Fon e Andrej Pavlica.

Sul problema dei coloni vi fu il 5. 2. 1910 nel capitanato distrettuale di Gorizia una consultazione in cui fu respinta la proposta di legge sui coloni. Il 10. 7. 1910 si tenne pure un'assemblea di protesta dei grandi possidenti contro il controllo dei contratti colonici.

L'azione politica non si esaurì qui ma ebbe un nuovo impulso con la vittoria dei cristiano-sociali friulani il 13. 7. 1913. Nel consiglio regionale venne discussa la proposta della nuova legge colonica per la regione di Gorizia. Nonostante l'opposizione dei liberali la legge fu approvata ed il 24. 5. 1914 omologata dall'imperatore Francesco Giuseppe. Fu stabilito un anno di tempo per conformare i contratti con le norme della nuova legge. L'intervento dell'Italia nella prima guerra mondiale impedì l'attuazione della legge, la quale tuttavia influi sull'evoluzione del problema colonico.

FURLANI NA RAZPOTJU

Saša Žabjek-Scuteri

Furlansko narodno vprašanje

Italijanska republika je s svojo ustavo, sprejeto 27. 12. 1947, formalno sicer izpričala, da se zaveda razlik (tudi jezikovnih¹) med svojimi državljani, vendar je zaenkrat uresničevanje manjšinskih pravic bolj ali manj uspešno zagotovila le Nemcem na Južnem Tirolskem, Valdostancem v Dolini Aoste in delno Slovencem v Tržaški in Goriški pokrajini.² Preostale manjšinske skupine (v Italiji je skupaj 12 narodnih manjšin³: Albanci, Francozi, Furlani, Grki, Hrvati, Katalonci, Ladinci, Nemci, Okcitanci, Romi, Sardinci in Slovenci) pa še čakajo zagotovitev pripadajočih jim pravic. (Slovenci že od leta 1970, ko je bil vložen prvi osnutek zakona za globalno zaščito Slovencev v Italiji, medtem ko naj bi vse ostale, v Italiji živeče manjšine, zajel skupni zakon, ki je že nekaj let v pripravi. Zadnji predlog je bil predložen v poslanski zbornici leta 1984.

Posebno mesto med vsemi narodnimi manjšinami imajo Furlani, ki se v zadnjem času vse bolj jasno zavedajo svoje narodnostne identitete, nič več zgolj v povezavi z jezikom. »Furlansko narodno vprašanje«, ki se ga mnogi v Italiji še ne zavedajo, oziroma ga ne želijo priznati, ne temelji na nacionalistično pojmovanem 'furlanstvu' (la friulanità),⁴ ki so ga oblasti v preteklosti in v času fašizma podpihovale, posebno v svojem protislovenskem delovanju, niti ne izhaja več samo iz jezikovne zavesti (Furlani se namreč že nekaj rodov zavedajo, da govorijo svoj jezik in ne italijansko narečje), ampak temelji na novem 'furlanstvu', ki se izraža v »želji po ponovni prilastitvi lastne zgodovine, govoriti materin jezik vedno in povsod, uvedbi furlanščine v šole v skladu s kriteriji dvojezičnosti, odporu proti zgodovinskemu nasilju in v popotresni obnovi«. ⁵ Furlani vse pogosteje sami sebe opredeljujejo kot

¹ Člena 3 in 6.

² Po nekaterih ocenah predstavljajo narodne manjšine približno 5% prebivalcev Italije, a le okoli 400.000 jih je zaščitenih.

³ V Italiji se na manjšinskem področju zaplete že pri sami terminologiji. Različni izrazi, npr. jezikovna manjšina, jezikovna skupina, etnična skupina, etnična manjšina in le redko narodna manjšina, še povečujejo terminološko zmedo, ki ni posledica morebitnega nepoznavanja problematike, ampak je ideološko sredstvo za razlikovanje, da bi določili primerne razlike, s katerimi bi prikrili nesporno dejstvo, ki se ga slepi nacionalizem vladajočih razredov brani priznati, dejstvo, da je Italija večnarodna država. Clavora, F.: Globalna zaščita Slovencev v Italiji – specifičen primer slovenske manjšine v Videmski pokrajini. RIG, Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 17. 1984, str. 155.

⁴ 'Furlanstvu' kot posebnem daru, za katerega naj bi Furlani znali umirati v izvrševanju svoje stoletne naloge – pri obrambi »svetih italijanskih meja« (sacri confini d'Italia) pred vzhodnimi barbari, saj je furlanska domovina (Piccola patria) bila del velike domovine (Grande patria).

⁵ Ceschia, A.: La questione delle nazionalità. Rinascita (Roma), 29. 7. 1977, str. 31.

narodnost v smislu »skupine ljudi, ki žive na določenem ozemlju in ki se z vrsto značilnosti, le-te so lahko jezikovne, kulturne (v širšem smislu), zgodovinske in družbeno-gospodarske, razlikujejo od drugih skupin. Obenem pripadnikom te skupine omogoča zavest o posebni identiteti, ki jo uresničujejo s težnjami po avtonomni politični, kulturni in upravni organizaciji«,⁶ pri tem pa se zavedajo, da kljub vsemu osnovno vprašanje še naprej ostaja jezikovno vprašanje, ki si ga bomo podrobneje pogledali v nadaljevanju.

Točno opredeliti število Furlanov, avtohtonih prebivalcev ozemlja med Livenzo – Karnijskimi Alpami – Sočo in Jadranskim morjem (to je zgodovinsko področje poselitve), ki danes živijo v Videmski, Pordenonski in Goriški pokrajini ter v nekaterih občinah Portogruarskega okraja in Beneške občine, je skoraj nemogoče, ker v različnih statistikah popisov prebivalstva, ki živijo na današnjem ozemlju Italije, le redko naletimo na kategorijo »Furlan« oziroma »furlanski jezik«. Že pogled v bližnjo preteklost pokaže, da so npr. tudi Avstrijci Furlane smatrali za Italijane. Ob jezikovnem popisu v Furlaniji leta 1857 pa so vendarle ugotovili, da na področju živi 130.748 Slovencev, 47.841 Furlanov, 15.134 Italijanov, 2.150 Nemcev in 403 Židje.⁷ Ko je tudi Furlanija pripadla Kraljevini Italiji, jih je le-ta popisovala kot jezikovno avtonomno skupnost. Po štetju na bivšem avstrijskem ozemlju, ki je prišlo pod Italijo leta 1921, je tam živel 50.589 Furlanov. Fašizem jih je seveda prezrl, smatrali so jih za Italijane. Iz raziskave, ki jo je študijska skupina »Alpina« iz Bellinzzone izvedla leta 1972, pa izhaja, da je v deželi 520.645 Furlanov, vendar je število le približno, saj je na vprašalnik odgovorilo le 85% zaprosenih občin, niso upoštevali niti letne migracije niti ne Furlanov, ki prebivajo v občini Trst. Razni strokovnjaki, ki so se kasneje ali se še ukvarjajo tudi z vprašanjem Furlanov, jih ocenjujejo na približno 700.000. (V italijanskem poročilu CERI je prav tako zapisano, da »govori furlansko narečje od 520 do 720.000 oseb«.)⁸

Kratek zgodovinski oris

Furlanija je v svoji dolgoletni zgodovini vedno igrala vlogo posredniške dežele, odprte vplivom, ki prihajajo z druge strani Alp oziroma iz italijanske kulture, ki se širi iz središč padske nižine ali centralne Italije. V Furlaniji se križajo tri kulture in tri jezikovna področja (romanska, germanska in slovanska).

Furlanijo so poselili Karnijci, domnevno keltsko ali keltizirano plemo, katerih značilnosti je proces romanizacije tako uspešno udušil, da so kasneje celotno ozemlje vključili v eno izmed upravnih regij rimskega imperija, v rimsko kolonijo Oglej. V času barbarov, po propadu rimskega imperija, so v deželo prihajali Goti, Huni in Bizantinci. Sledi obdobje avtonomije, ko so Langobardi združili Furlanijo v poseben dukat. V X. stoletju so pokrajino

⁶ Cavallo-Cescje: La nazione friuli 1, CEF, Udine, 1980, str. 8.

⁷ Salvi, S.: Le lingue tagliate, Milano 1975.

⁸ CERI ECALP/84. 08, str. 30.

opustošili Madžari, nato so jo ponovno poselili s slovanskimi koloni, ki so se večinoma pofurlanili, vsaj v nižini. Nato je Furlanija prišla pod vladno oglejskih patriarhov, ki so imeli versko in politično oblast. Več kot stoletje je bila tesno povezana z usodo svetega rimskega imperija nemške narodnosti, saj je bila njegov politični in kulturni most, kar je opazno zlasti v prvem obdobju patriarhata. Le-ta se je šele od srede XIII. stoletja dalje, ko patriarhi niso bili več germanskega izvora, počasi odmikal od cesarske usmerjenosti. Pričel se je furlanski kulturni povratak v italijanske okvire, ki se je zaključil zasedbo Beneške republike leta 1420. Benečani so uničili furlansko gospodarstvo, razrušili kulturne institucije (npr. Čedajsko univerzo, ustanovljeno leta 1353) in Furlanijo uporabljali kot kolonijo. Vzhodna Furlanija je po letu 1500 pripadla Avstriji. Tako razdeljena dežela ni imela svoje zgodovine, ampak je vsak njen del sledil usodi dveh velikih držav, v kateri sta bila vključena. Zadnji del dežele je bil dokončno priključen italijanski državi leta 1866, z izjemo skrajno vzhodnih delov, ki so postali italijanski leta 1918.

Jezikovno vprašanje

Poznavanje vsaj osnovnih smernic zgodovinskega razvoja Furlanije pripomore k boljšemu razumevanju različnih značilnosti govorjenega jezika in njegovega položaja med romanskimi jeziki ter obenem k lažji in boljši oceni pomena družbenih faktorjev pri določanju jezikovnega vedenja v Furlaniji. 'Jezikovno vprašanje' namreč še danes ostaja osrednje nerešeno vprašanje furlanskega narodnega vprašanja.

Ne bomo se spuščali v razpravo o vlogi in pomenu jezika kot enega izmed konstitutivnih elementov posameznega naroda, čeprav furlanski jezik nedvomno igra pomembno vlogo pri sedanjem prebujanju furlanske narodne zavesti, prav zaradi posebnosti furlanščine, posebnosti v smislu, da ji mnogi odrekajo status jezika in jo obravnavajo kot eno izmed italijanskih narečij,⁹ pri tem pa pozabljajo oziroma preprosto spregledajo, da je furlanščina kljub zunanjim negativnim dejstvom, ko še nima strogo enotne oblike¹⁰ in ni v javni rabi ter jo ob neprestani prisotnosti dominantnega italijanskega jezika, uspela ohraniti svojo jezikovno neodvisnost.

V zgodovini se je v Furlaniji hkrati z gospodarji menjal tudi uradni jezik: od XI. do XVI. stoletja je bila to latinščina, v času gibelinskih patriarhov je bil jezik kulturnih krogov nemščina, medtem ko se je med izobraženimi sloji in trgovci že pojavljala tudi toskanščina, ki je krajevnim govorom služila še kot ortografski model. Vendar že od XIII. stoletja dalje obstaja veliko furlanskih dokumentov, od pergamentov, zvitkov, sodnih zapisov, nekrologov do prvih literarnih dokumentov. V XVI. stoletju, potem ko so dovolili rabo vulgarnega jezika, je postala zaradi beneške politične nadvlade uradni jezik in jezik kulture v Furlaniji beneščina (kasneje jo je nadomestil italijanski jezik).

⁹ Npr. G. B. Pellegrini. Omenimo lahko tudi Danteja, ki je zaničeval npr. že sam zvok furlanskega jezika.

¹⁰ Vsi Furlani se zavedajo, da je njihova osnovna naloga standardizacija jezika.

*Furlanski slovnici in slovarja
Friulan grammar and dictionaries*

(npr. t.i. villotte ali t.i. letteratura colta, kjer so v umetniški kot v priložnostni Furlanščina pa je ostala jezik ljudstva, izrazno sredstvo ljudske književnosti poeziji načrtno uporabljali le materin jezik; v XVI. stoletju so npr. v furlanščino prevedli¹¹ med drugim tudi Homerjevo Odisejo in eno izmed Boccacciovih novel Dekameron; člani v XVII. stoletju ustanovljene videmske družbe književnikov so se vedno posluževali le furlanščine, ...) Furlanščina je zlasti uspela ohraniti svojo suverenost v cerkvi, tako je zadnji oglejski patriarh leta 1660 uzakonil rabo materinega in narečnega jezika v mnogih delih cerkvenih obredov. Jezik se je še okrepil z rabo tako imenovanih strolic,¹² ki od prvih let XVII. stoletja redno letno izhajajo v Vidmu in v Gorici. Cerkev je ohranila rabo furlanščine tudi v osrednji in vzhodni Furlaniji po njuni priključitvi k Italiji leta 1866, kljub gosti mreži italijanskih javnih šol, s katerimi so skušali prebivalce čim hitreje poitalijančiti, in s tem je odigrala pomembno vlogo pri ohranjanju jezika.

Furlanščina – vzhodna veja t.i. retoromanske skupine romanskih jezikov,¹³ ki se je izoblikovala v Furlaniji ločeno od drugih – ima vsaj 5 narečnih skupin (karnijsko, vzhodno, osrednjo, južno in zahodno), ki kljub razlikam kažejo na povezanost. Jezik še danes sicer nima enotnega koiné¹⁴ (ni enotne pisne in govorne furlanščine, ki bi jo vsi sprejemali in uporabljali), še vedno ni popolnoma razrešeno vprašanje pisave (običajno so furlanski pisci uporabljali poitalijančeno pisavo, ki je bila tiskarsko primerna, vendar neprimerna, da bi z njo izrazili vse posebnosti furlanskega jezika), vendar ne gre pozabiti, da je to jezik, ki ga v takšni ali drugačni obliki govori kot materin jezik vsaj 700.000 govorcev. Seveda furlanščine danes vsi govorci ne uporabljajo z enako intenzivnostjo in enako pogosto. Kljub pomanjkanju podrobnejših študij lahko zatrdimo, da je največja koncentracija furlanskih govorcev na deželi, posebno še v karnijskih krajih, veliko manj jih je v mestih. Trditev izhaja tudi iz dejstva, da je bila furlanščina vedno le 'neformalni ljudski jezik', ki je z večjo ali manjšo učinkovitostjo neprestano tekmoval z drugimi jezikovnimi različicami v kraju (npr. z beneščino, italijanščino), bolj razširjen in pogost je bil v odmaknjenih, tudi kulturno zaostalih krajih kot v mestih, kjer je prebivalstvo bolj zgoščeno, podvrženo kulturnim vplivom drugih ter družbeni mobilnosti. Tudi za Furlanijo je značilen velik premik prebivalstva v dolino, že v šestdesetih letih, še bolj pa po potresu, v ali vsaj v bližino največjih mestnih središč (Videm, Gorica in Pordenon), kar se odraža tudi na jeziku. Gospodarska in družbena obrobost dežele se kaže tudi na jezikovnem in kulturnem področju. Furlanščina se v dolini skoraj vedno prej ali slej izgubi med drugimi jeziki (zlasti različnimi inačicami beneščine kot prevladujočega pogovornega jezika, npr. v Pordenonu in seveda dominantno italijanščino; v Gorici pa naleti in se prepleta še z drugim manjšinskim jezikom tega področja, s slovenščino). Prav tako pogojuje rabo furlanščine družbena

¹¹ Prevodi so tudi dokaz, da ljudje niso več razumeli italijanskega jezika in so torej postajali nujnost.

¹² Ljudski almanahi.

¹³ Med retoromanske jezike spada še rumunščina, ki ga v Švici govori približno 35.000 oseb, in ladinski jezik, ki ga v Bolečki, Trentski in Bellunski pokrajini govori približno 30.000 ljudi.

¹⁴ To je enotna furlanščina, ki bi jo vsi sprejemali in uporabljali. Sedaj prevladuje še tisto narečje, ki ima trenutno najmočnejše predstavnike, zlasti na kulturnem področju.

raven: nižja je, bolj narašča raba jezika (npr. kmetje v manjših, odmaknjenih krajih), nanjo seveda vplivajo tudi same kulturne značilnosti jezika, ki se je izoblikoval med kmečkim slojem prebivalcev in torej lahko popolnoma zadovolji potrebe po komuniciranju v okviru bolj zaprte kmečke podeželske kulture, le v manjši meri pa potrebe sporazumevanja v mestnih središčih, kjer prevladujeta industrijska in terciarna dejavnost in kjer so vplivi drugih jezikov in kultur pogostejši in močnejši. Pomembne so še generacijske razlike v rabi jezika: mladi se ga ob pomanjkanju šol v materinem jeziku in vse nasilnejšemu vdiranju italijanskih sredstev javnega obveščanja v vse pore življenja poslužujejo vse manj, krči se njihov besedni zaklad,¹⁵ ob že tako pomanjkljivem razvoju jezika samega.

Furlanska narodna manjšina se razlikuje od drugih tudi po neprestani krizi svojega jezika. Položaj furlanščine kot neodvisnega jezika je namreč drugačen od položaja vseh drugih manjšinskih jezikov v Italiji (razen sardščine), kajti vsi ostali lahko najdejo jezikovno in kulturno podporo uglednih modelov v skupnostih, ki sicer živijo izven njihovih političnih mej, vendar govorijo isti jezik, ki je v skladu z zahtevami sodobnega življenja dosegel popoln razvoj. V Furlaniji do takšne jezikovno-kulturne obnove ni prišlo preprosto zato, ker se furlanščina ni neposredno sprotno obnavljala, ampak je ostajala na ravni preprostega družinskega jezika, prilagojenega življenju v kmečkem okolju. Tudi raba jezika je ostala omejena na določene položaje in teme, saj je terminološko zelo pomanjkljiv.¹⁶

Enojezičnost¹⁷ Furlani skoraj ne poznajo, večina govorcev je dvojezičnih (furlansko-italijansko), nekateri so celo trojezični (v predelih, kjer prevladuje beneščina). Furlansko-italijanska dvojezičnost je tesno povezana z diglosijo. Jezika sta za govorce komplementarna: velik del možnosti in potreb po sporazumevanju je omejen le na italijanščino, neformalni del pa pripada furlanščini. Govorci se te dvojnosti običajno ne zavedajo, ker jezika rabijo v različnih položajih, ki se ne prekrivajo. Govorci se jim neprestano in spontano prilagajajo, in sicer tako, da oba kodeksa prilagajajo v skladu z okoliščinami ali temami. Pomembno vlogo pri tem igra še družbena mobilnost oziroma družbeni pritisk. Za velik del furlansko govorečih ljudi je namreč značilno opuščanje furlanščine v korist beneščine oziroma italijanščine, ki običajno narašča z višanjem družbenega razreda, kateremu pripadajo oziroma bi želeli pripadati. Niso redki primeri, ko starši medsebojno komunicirajo v furlanščini, medtem ko se na otroka obračajo v italijanščini. Tako je znanje jezika med mladimi tudi zato slabše. Italijanščina pravzaprav še vedno večini pomeni tisti jezik prestiža, ki v danem trenutku in kraju zagotavlja večje in boljše možnosti življenja, ne glede na to, da je tudi furlanščina dosegla svoj

¹⁵ O tem je več pisal na osnovi večletnih terenskih raziskav G. Francescato, npr. *Bilinguismo e diglossia in Friuli: una situazione complessa. Quaderni per la promozione del bilinguismo* 31/32, Brescia, 1987.

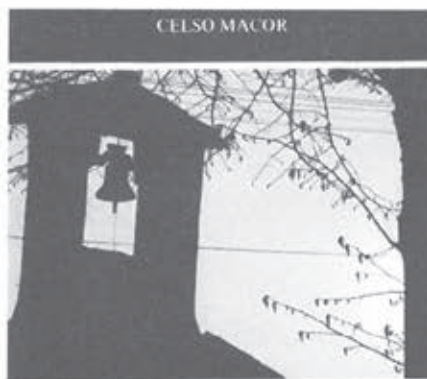
¹⁶ Furlani v javnosti, tudi v kulturne namene, često uporabljajo italijanski jezik, ki je mnogim nekakšen jezik 'prestiza', kar pa še ne pomeni, da lahko njihov jezik in kulturo preprosto enačimo z italijansko kulturo.

¹⁷ Morda le starejša generacija najnižjih kmečkih slojev, ki živijo v najbolj odmaknjenih predelih. Lahko bi rekli, da skoraj vsi Furlani govorijo italijanski jezik, vsaj toliko, da zadovoljijo praktične potrebe, ob tem, da je italijanščina pravzaprav edini učni in verski jezik, ki prevladuje v kulturnem in političnem življenju.

Rokopis furlanske pridige goriškega nadškofa Attems

The manuscript of a Gorizia sermon by archbishop of Gorizia Attems

I VÔI DAL PETARÔS

CLAUDIO MACOR

Furlanski prevod Evangelijev
A Friulian translation of the Gospel

Dve deli sodobne furlanske literature
Two literary works of friulian contemporary literature

vrh npr. na literarnem področju,¹⁸ s čimer je izpričala svoje jezikovne zmožnosti na najvišji kulturni ravni.

Pretežno domača raba jezika v bolj ali manj ponavljajočih se položajih jeziku seveda ne omogoča normalnega sodobnega razvoja in govorce na neki način celo sili v diglosijo, tudi tiste, ki sicer dobro obvladajo to ali ono narečno skupino furlanskega jezika, ob že tako pogostih interferencah. Nujna je torej standardizacija jezika in njegovo ponovno uvajanje v šole in javno rabo. Le tako mu bodo omogočili normalen razvoj v skladu z zahtevami časa in mu tudi formalno zagotovili ugled italijanščini enakovrednega jezika. Furlanska dvojezičnost z diglosijo bi počasi postajala uravnotežena dvojezičnost.¹⁹

Furlani se za enkrat v javnosti le redko poslužujejo materinega jezika, niti tam ne, kjer bi bilo možno in popolnoma naravno (npr. na prireditvah, ki jih sami organizirajo ali na njih sodelujejo kot pripadniki furlanske narodne manjšine), čeprav so te možnosti že tako skržene, saj kot manjšina še ne uživajo nikakršnih pravic in so se tudi narodnostno pričeli precej pozno ter na poseben način prebujati. »Furlani močno čutijo, da so Furlani, močna je zavest, da govorijo jezik, drugačen od italijanskega. Vendar se ob tem, po mojem mnenju, počutijo tudi kot Italijani. Furlanom so v okviru Italije zmeraj nalagali, da so stražarji proti Slovanom in Nemcem. Ta nacionalizem je postal sestavni del njihove kulture. Čeprav so bili tudi samo zelo izkoriščanci,»²⁰ je v intervjuju za Primorske novice dejal sekretar Furlanskega gibanja Adriano Ceschia, s čimer je še potrdil dvojnost, včasih razdvojenost in posebnost Furlanov: biti Furlan, a obenem tudi Italijan (ne samo v smislu lojalnega državljanstva, saj je konec koncev Furlanija že stoletja tesno povezana z ljudmi in kraji, ki jo obdajajo; Furlani pa so, čeprav poseben narod, pretežno živeli in od leta 1918 združeno živijo v sklopu italijanske države), ne da bi bile meje med obema pojmom vedno natančno opredeljene. Najbolj jasno so postavljene prav na področju jezika (furlanščina je jezik, prav tako kot italijanščina), ostala področja pa so bolj ali manj povezana, tako da je težko ločiti 'furlansko' od 'italijanskega'. Prav zato so Furlani v zadnjem času usmerili velik del svojih moči v čimprejšnjo in dokončno razrešitev

¹⁸ Furlani so dali italijanskemu kulturnemu prostoru nekaj velikih imen, npr. Pier Paolo Pasolini, Carlo Sgorlon, Luciano Morandini, avtorjev, ki so pisali oziroma pisajo v obeh jezikih, ne da bi posegali v pretekla obdobja.

¹⁹ Sposobnost rabe obeh jezikov na enaki ravni.

²⁰ R. Škrli: Mi Furlani smo narod. Primorske novice, 9. 10. 1984.

WILLIAM SHAKESPEARE

IL RE LEAR

CLAPE CULTURAL AQUILEE

MOLIÈRE

L'AVÂR

CLASSICS DES LITTÉRATURES FORESTIS

ERNEST HEMINGWAY

LAS NÈFS
DAL KILIMANGJARO
E ÂTRES CONTESTRADUZION
DI AGNUL DI SPERECLAPE CULTURAL AQUILEE
GORIZIA - PORDENON - UDINE
MCMLXXVII

FIDRÌ GARCÍA LORCA

YERMA

CLAPE CULTURAL AQUILEE

*Furlanski prevodi svetovnih klasikov
Friulian translations of the classics*

jezikovnega vprašanja, tudi na področju poučevanja jezika,²¹ vključno z visokošolsko stopnjo in javno rabo jezika. S postavljanjem teh vprašanj pa že prehajamo na področje, ki zasluži posebno poglavje.

Politično delovanje

Furlanska dvojnost, o kateri smo spregovorili v prejšnjem poglavju, je prisotna in očitna tudi v političnem delovanju. Furlani se niso nikoli preveč zavzemali za neodvisnost in za odcepitev. Njihov patriotizem je nekaj posebnega, saj združuje:

- patriotizem »male domovine« (Piccola patria), to je patriarhalne Furlanije in
- patriotizem »velike domovine« (Grande patria), to je Italije (nekoč nekaterim tudi Avstrije).

Pa vendar so se tudi Furlani politično organizirali v lastni stranki in asociacijah, zlasti po drugi svetovni vojni z željo po določeni avtonomiji, ki naj bi jim omogočala večje pravice, avtonomiji, ki se je v zanosu nad padcem fašizma in nacizma zdela vse bolj mogoča. Že leta 1945 je bila v ta namen ustanovljena *Associazione per l'Autonomia Friulana*. V letu 1946 je celo vedno previdna Società Filologica Friulana zaprosila za upravno avtonomijo Furlanije znotraj tradicionalnih meja 'domovine'.²² Istega leta se je okoli časopisa *Patrie dal Friul* izoblikovala avtonomistična skupina *Moviment Autonomist Furlan*, ki jo je vodil Giuseppe Marchetti²³ in leto kasneje neodvisna katoliška stranka *Movimento Popolare Friulano* (MPF) pod vodstvom Tiziana Tessitorija, ki je takoj našla pristaše med ljudstvom. Furlanski avtonomisti so leta 1947 skupaj z Valdostanci, Južnimi Tirolci in Trentinci podpisali t.i. »Desenzansko izjavo«, s katero so potrdili pravico furlanskega ljudstva do upravne avtonomije v okviru nove demokratične italijanske države. MPF je takoj predstavil osnutek statuta za ustanavljanje se avtonomno deželo,²⁴ ki je bila ustanovljena šele 15 let kasneje in je Furlanom prinesla veliko razočaranje: dosegli so sicer odcepitev od Benečije, a so se znašli združeni s Trstom, prisiljeni sprejeti vlogo zaledja tega »izgubljenega« mesta. Furlani niso imeli za seboj močne matične države kot npr. Nemci na Južnem Tirolskem ali Valdostanci, ki bi jim pomagala in jih podpirala pri uresničevanju njihovih pravic. Niti ustanovitev avtonomne dežele jim torej ni prinesla izboljšanja, celo nasprotno, posebni statut (ustavni zakon 31. 1. 1963) je prezrl dejstvo, da so tudi Furlani manjšina. Že pred tem se je v petdesetih letih avtonomistično politično gibanje zavedelo svoje nemoči in je propadlo. Politična, etnična in kulturna zaščita furlanske manjšine je tako ostala prepuščena Marchettijevemu gibanju, ki se je borilo predvsem na kulturnem

²¹ Ne le tečaje furlanskega jezika in zgodovine.

²² Vzhodna Furlanija je bila namreč priključena Trstu in Istri v Julijski krajini, medtem ko sta bili osrednja in zahodna Furlanija skupaj z Venetom del evganejske Benečije (Venezia Euganea).

²³ Avtor prve furlanske slovnice *Lineamenti di grammatica Friulana*.

²⁴ Tretji odstavek drugega člena je predvideval: »Poleg uradnega italijanskega jezika je dovoljena raba furlanskega jezika in v občinah, kjer živijo drugojezične skupine, še raba slovenskega in nemškega jezika«.

področju in bolj ali manj aktivnem delovanju posameznikov ali skupin v okviru obstoječih italijanskih političnih strank. Le-te, z občasno izjemo KPI, niso kazale večjega zanimanja za reševanje furlanskega narodnega vprašanja.

Študentski nemiri sredi šestdesetih let za ustanovitev medicinske fakultete v Vidmu so ponovno vzdramili in združili Furlane, tako da so 9. 1. 1966 v Vidmu ustanovili posebno nestrankarsko gibanje *Moviment Friul* (Furlansko gibanje), ki je delno nadomestilo že omenjeno furlansko avtonomistično gibanje, v katerem je med drugimi deloval tudi Pier Paolo Pasolini. Gibanje je sprva finansiralo Združenje zdravnikov. V tej prvi fazi je šlo bolj za politično gibanje, ki je želelo združiti posebne krajevne interese. Začetni cilji so bili zelo konkretni: ločitev Furlanije od Trsta, avtonomija, zahteva po furlanski univerzi, odpravljanje vojaštva iz dežele, niso pa temeljila na dejstvu, da so Furlani manjšina. Po letu 1968 si je gibanje postavilo natančnejši politični program in si zastavilo tudi furlansko vprašanje. Gibanje je tedaj in vse do leta 1972 vodil sloj videmske malomeščanske inteligence, ki pa ni bila pozorna na problem furlanskega jezika. Na pordenonskem kongresu je istega leta prišlo do preobrata: Furlansko gibanje je postalo narodnostno gibanje, ki naj bi ponovno obudilo furlansko narodno zavest in uveljavilo njihov jezik in kulturo. Vse do deželnihih volitev leta 1978 se je stranka morala otepati z različnimi težavami. Sprva se je izgubljala v občinski upravni politiki, ponekod so celo sodelovali s krščansko demokracijo, nato se je skušala oddaljiti od furlanskega klera in si nazadnje le zastavila lastno pot političnega razreševanja furlanskega narodnega vprašanja.

Furlansko gibanje v svojih različnih fazah ni seglo v vse sloje, niti ni uspelo na vedno dovolj enoten način odgovoriti trenutnim potrebam furlanske narodne manjšine, zato lahko ob koncu šestdesetih let naletimo še na posamezne poskuse reševanja furlanskega narodnega vprašanja. Sem lahko štejemo *Union furlane daj universitaris*, zvezo, ki so jo ustanovili študentje, ki niso bili vključeni v Furlansko gibanje (zlasti študentje s podeželja), a so vendarle želeli teoretično in akcijsko obdelati vprašanje ponovne oživitve furlanske jezikovne identitete ter ob tem spoznati tiste gospodarske, politične in kulturne dejavnike, ki omogočajo narodnostno zatiranje v Furlaniji. Pobuda je po obetavnih začetkih propadla.

Majski potres leta 1976 je še odločneje izpostavil nerešeno furlansko vprašanje. Pokazalo se je, da ga bodo lahko rešili le v tesnejši povezavi z ljudmi. Tako so ustanovili *Comitât di coordinament daj paîs taramotâts*, s pomočjo katerega naj bi ljudje neposredneje določali v zadevah, ki so zanje posebnega pomena. Prav tako se je takrat porodila ideja, da bi ustanovili novo nadstrankarsko organizacijo *Union popolâr furlane*, ki naj bi med svojimi, predvsem levo usmerjenimi članicami usklajevala in pospeševala uresničevanje pobud za politični in kulturni boj. Na volitvah leta 1979 so se predstavili skupaj s Furlanskim gibanjem, Comitato per l'Università friulana, l'Union popolâr furlane, predstavniki belunskih Ladincev in Slovensko skupnostjo. Izkazalo se je, da je zveza, ki naj bi združevala in povezovala, v bistvu zelo neenotna in zato ne toliko uspešna.

Na političnem področju tudi skoraj po 20. letih ostaja najbolj aktivno prav Furlansko gibanje. Čeprav bolj počasi prodira med ljudi, se je znalo povezati še z drugimi demokratičnimi silami, ki se borijo za uresničevanje manjšinskih pravic. V Videmski pokrajini so npr. vzpostavili dobre odnose s Slovenci in s slovenskimi organizacijami, kljub temu da se v nekaterih političnih pogledih močno razhajajo (tako glede avtonomije). Gibanje se še danes bori za uresničitev nekaterih začetnih konkretnih ciljev, postavljenih že v šestdesetih in sedemdesetih letih, med katerimi je osnovni zagotovitev avtonomije, ki naj bi jim odprla pot nadaljnjemu razreševanju tudi vseh ostalih vprašanj, ki si jih kot furlanski narod zastavljajo. »Furlansko gibanje se že od vsega začetka ni postavljalo kot separatistično gibanje, marveč kot zgolj avtonomistično. Želimo preseči obliko države, ki nas ne zadovoljuje. Želimo Evropo kot federacijo nacionalnosti Evrope, ne držav. Furlane bi morali v Evropi zastopati Furlani sami, ne Italijani. Zdi se zelo utopično, toda ustvariti bi morali federativno Italijo...«, je dejal A. Ceschia in še nadalje pojasnil zahtevo po avtonomiji: »Trst je mesto, obsojeno na smrt. Vsakršno perspektivo je izgubil s trenutkom, ko je kot avstro-ogrsko pristanišče postal del Italije. Z ustanovitvijo dežele Furlanije-Juljske krajine so želeli temu mestu dati kisika, mu s Furlanijo dati prostor za ekspanzijo, ustvariti širšo kontrolo nad mestom, ki je italijansko in slovensko. Po 20 letih so se ti cilji pokazali kot zgrešeni. Odpira se razprava o razdelitvi dežele. Tudi Trst ima potrebo po svoji avtonomiji in ni prav, da morajo Furlani reševati probleme Trsta. Furlansko gibanje si prizadeva okrepiti avtonomijo znotraj italijanske države in razmejiti ozemlje znotraj tradicionalnih meja dežele Furlanije...«²⁵ Poleg tega si prizadevajo v skladu z italijansko ustavo in drugo zakonodajo dobiti tudi zaščitni zakon, ki bi jim zagotavljal vsaj minimalno uživanje pravic. Poskusi, da bi dobili svoj zakon,²⁶ niso uspeli, zdi se, da bo sprejet vsaj skupni zakon za zaščito manjšin v Italiji, v katerega so tudi sami vključeni (zakon naj bi veljal za vse v Italiji živeče manjšine, z izjemo Nemcev na Južnem Tirolskem, Francozov v Dolini Aoste in Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini). Furlani si sicer prizadevajo razrešiti svoje probleme tudi na pravnopolitičnem področju, kljub temu da še vedno osnovno bitko bijejo na področju jezika in kulture. Ne uspevajo vedno zagotoviti kar največje možne medsebojne povezanosti in enotnosti, problemi se jim še ne zastavljajo vedno v vsej svoji razsežnosti, zaradi dvojnosti ter posebnosti tudi med italijanskimi manjšinami, pa ohranjajo delno specifičen pristop k reševanju narodnostnih vprašanj, ki je zlasti povezan z vedno večjim in odločnejšim narodnostnim prebujanjem. Pri tem pa ne moremo in ne smemo spregledati dejstva, da je zasluga vseh furlanskih političnih gibanj, zlasti po letu 1968, da so izpostavili furlansko vprašanje in tudi italijanske politične stranke, tako na deželni kot na vsedrjavni ravni, prisilili, da ne le upoštevajo, ampak v svoje programe vklju-

²⁵ R. Škrli: Mi Furlani smo narod. Primorske novice, 9. 10. 1984.

²⁶ Npr. predlog AIDLCM za zaščito manjšin, predlog PSI za zaščito furlanske manjšine in KPI »Proposta di legge per la valorizzazione della lingua e della cultura friulana«, predlog PRI »Norme per la difesa delle minoranze etnico-linguistiche friulana, slovena e tedesca della regione autonoma Friuli Venezia Giulia« s posebnim poglavjem za Furlane, ki je v bistvu predlog MF.

čijo konkretna razmišljanja o Furlanih, njihovem položaju in perspektivah nadaljnjega razvoja.

Vpliv in pomen cerkve

Ljubo Marc je nekoč izjavil: »Kakšen nesmisel, to ljudstvo se joče po furlansko, moli pa po italijansko.«²⁷ Z enim samim stavkom je zaobsegel tragičen položaj furlanskega naroda, ki niti v cerkvi nima zagotovljene rabe materinega jezika, čeprav je bila prav cerkev stoletja ne le opora, ampak pravo zatočišče furlanskemu jeziku.

Tako lahko zasledimo že v pričevanju sv. Hieronima, da je bil sredi IV. stoletja oglejski škof Fortunacijan prisiljen sestaviti komentar k evangeliju v »lingua rustica« (v ljudskem jeziku), če je hotel, da ga ljudje razumejo. Med dokumenti iz XIII. stoletja naletimo na verske tekste v furlanščini. V XVI. stoletju so poleg tiskanih tekstov (katekizmi, pridige, različni priročniki) v furlanskem jeziku bile razširjene tudi pridige in verouk. Cerkev je vse do prihoda fašizma ostala najtrdnješi branik furlanskemu jeziku. Leta 1933 je v okviru novih ukrepov za italijanizacijo Furlanije videmski škof mons. Rossi v vseh cerkvah svoje škofije prepovedal pridige v furlanščini (kot tudi v slovenščini). Takrat so beneškoslovenski duhovniki zaprosili vatikansko drž. tajništvo, da naj jim pomaga, da bodo ponovno smeli uporabljati materin jezik pri krščanskem nauku, pridigah in cerkvenem petju. Odgovor, ki so ga dobili 31. oktobra 1933, se je glasil, da so »že pol stoletja pod Italijo, italijanski državljani in morajo že znati italijansko«. Leta 1936 je izšel še Pravilnik za semeniščnike videmske škofije (Regolamento per gli alunni dei seminari), ki je predpisoval vedno in povsod le rabo italijanskega jezika, kar naj bi zagotovilo popolno odpravo ne-italijanskih jezikov na italijanskem ozemlju. Kljub temu je nižja duhovščina ostala zvesta ljudstvu.

Po vojni je bila velika večina krajevnega klera naklonjena ponovni uvedbi materinega jezika pri obredih. Ob nacionalnem evharističnem kongresu leta 1972 so npr. vsak dan v vseh furlanskih cerkvah maševali v furlanskem jeziku. Od takrat dalje imajo občasno furlanske maše v Vidmu, Ovaru in poleti tudi v Lignanu Sabbiadoro. Zelo aktivna, zlasti na kulturnem področju, je skupina duhovnikov-furlanistov *Chêi dal rit furlan*, ki jo vodita Francesco Placereani²⁸ in mons. Pietro Londero. Duhovščina, zlasti tisti del, ki je v tesnem in neposrednem stiku z ljudstvom, igra nosilno vlogo v boju za zaščito manjšinskih pravic: jezikovnih, družbeno-političnih in gospodarskih. Sredi sedemdesetih let se je del teh duhovnikov pod vodstvom don Placereanija združil in pričel politično delovati kot *Glesie Furlane*. To obliko furlanskega nacionalizma, ki zlasti nasprotuje institucijam, češ, da so preveč 'okužene' z levičarji, so često podprli tudi italijanski desničarji. Njihov politični vpliv je bil in ostal omejen.

Drugače je z uradnimi cerkvenimi strukturami, ki večinoma niso furlanske. Njihov odnos do furlanskega vprašanja je zelo različen. Leta 1971 so

²⁷ Na pogrebu Magheta.

²⁸ F. Placereani je prevedel evangelij neposredno iz grščine, prevod je izšel leta 1970.

duhovniki iz skupine *Chêi dal rît furlan* izdali »mašne bukve za leto A« v furlanskem jeziku z dovoljenjem goriškega nadškofa. Dve leti kasneje so zaman prosili za imprimatur videmskega nadškofa, da bi izdali »mašne bukve za leto B«, čeprav so jih imeli že v tiskarni. Škofje iz Furlanije so prav tako zaprosili Sveti sedež za dovoljenje, da bi opravljali bogoslužni obred za Furlane v furlanskem jeziku, vendar so dobili negativen odgovor, češ da so cerkveni obredi lahko samo v tistem jeziku, ki je v javni rabi in ga poučujejo v šolah. Sicer pa mora škofovska konferenca še odločiti, ali je furlanščina jezik ali narečje. Pri tem je Rim spregledal, da je vatikanska kongregacija za zakramente in bogoslužje v svoji reviji *Notiae*²⁹ objavila podatek, da »furlanski jezik spada v skupino retoromanskih jezikov.«³⁰ Italijanska škofovska konferenca (CEI) pa furlanščine vendarle še ni odobrila za rabo v bogoslužju, kar je pogoj, da jo potrdi tudi Sveti sedež.

Toda tudi odnos Cerkve do furlanskega vprašanja oziroma jezika se spreminja. 22. junija 1984 so v Vidmu uradno predstavili furlanski prevod Svetega pisma, delo don Placereana in don Bellina. Dovoljenje za tiskanje je dala Italijanska škofovska konferenca, knjiga pa je v prodaji po snopičih. Tudi sedanjemu videmskemu nadškofu, Alfredo Battisti³¹ je furlanskemu bogoslužju bolj naklonjen od njegovih predhodnikov.

Cerkev je furlansko vprašanje povezovala in reševala zlasti na področju jezika. Boj je vodila in ga še vedno vodi predvsem na dveh ravneh: vsakodnevno med ljudstvom za ohranitev domačega jezika in na najvišji kulturni ravni ne le z izdajanjem verskih tekstov, ampak predvsem s trudom in zagnanostjo posameznikov v razreševanju vprašanja furlanske pisave.³² Ne gre zanikati njene vloge za ohranitev furlanskega jezika in s tem tudi Furlanov, vendar mora v zadnjem času svojo vlogo tradicionalne narodne buditeljice in vodnice vsaj deliti, če že ne počasi prepuščati tudi drugim furlanskim političnim in kulturnim silam, ki se z novimi pristopi v povezovanju z drugimi demokratičnimi silami v Furlaniji-Juljski krajini, Italiji in širše v svetu trudijo čim hitreje in dokončno razrešiti furlansko narodno vprašanje.

Iskanje in izražanje narodnostne identitete danes

Ob vseh ovirah in predsodkih iz preteklosti, primorani, da sami ščitijo svoje tisočletno bogastvo, so Furlani vendarle uspeli uveljaviti nekaj svojih pravic. Gospodarska nerazvitost, ki jo je spremljalo močno izseljevanje, zlasti v prvih desetletjih stoletja, in geostrateški položaj dežele na severovzhodnem robu italijanskega ozemlja (vojaške služnosti zavezujejo 50% ozemlja in pogosto preprečujejo gospodarski razvoj) sta pogojevala in še vedno v veliki

meri pogojujeta dejavnost vseh, ki se ukvarjajo z reševanjem furlanskih problemov.

Začetek gospodarske oživitve³³ – saj le razvito gospodarstvo manjšini nudi boljše in večje možnosti za uresničevanje njenih pravic tudi na drugih področjih, in tega se zavedajo tudi Furlani – sega še v petdeseta leta, ko so se izoblikovala industrijska središča v Pordenonu, Manzanu in delno v Vidmu. Leta 1978 so začeli pospešeno razvijati še pristanišče Porto Nogaro med Gradežem in Lignanom, ki naj bi odprlo okno v svet furlanskemu gospodarstvu. Za enkrat se uspešno vključuje v gospodarske tokove med severno Italijo in severno Afriko ter drugimi sredozemskimi državami. S svojo podjetnostjo so dosegli pozitivne rezultate na področju kmetijstva (na vinorodnih področjih npr. predelajo pol milijona stotov grozdja letno). V zadnjem času imajo sicer zaradi splošne svetovne krize v vinogradništvu probleme s prodajo, vendar to zaenkrat še ne vpliva na samo proizvodnjo; cvetličarstvo; pridelava koruze; predlagali so ustanovitev zadrug mladih kmetovalcev in se odločno uprli še nadaljnjemu odvzemu kmetijskih zemljišč za gradnjo raznih stanovanjskih naselij ali tovarniških hal. Nasprotujejo raznim novim turističnim naseljem, ki naj bi zrasla sredi furlanskega ozemlja, kljub temu, da se zavedajo, da je turizem ena izmed tistih gospodarskih panog, ki teželi lahko prinese velik dohodek ob dobrem izkoristku vseh razvojnih možnosti. Iz izkušenj vedo, da imajo turistična naselja, ki rastejo na neposrečeno izbranih krajih, tudi negativno stran, in sicer množično prodiranje predvsem italijansko govorečega življa, ki omejujoče vpliva na že tako restriktivno rabo furlanskega jezika. Čeprav je italijansko priseljevanje majhno, je vseeno občutno, zlasti na nekaterih področjih, npr. vojska,³⁴ milica, administrativno-upravni organi.

In tako z gospodarskega področja ponovno pridemo na kulturno-politično ter na jezikovno vprašanje kot osrednje furlansko vprašanje. Očitno je, da so vsa področja med seboj tesno povezana in jih je nemogoče obravnavati ločeno. Prav tako je težko – in celo nesmiselno – poskušati ločiti furlansko od nefurlanskega, kajti Furlani morajo najti rešitev svojih problemov v prostoru, ki ga poseljujejo skupaj z Italijani ter Slovenci in Nemci v določenih predelih, in v času, ki jim je delno bolj naklonjen od prejšnjih, saj reševanju različnih narodnostnih vprašanj ne le v Italiji, ampak širom po svetu v bolj ali manj izraženi obliki, namenjajo veliko pozornost.

²⁹ Narodni dohodek na prebivalca je bil v Furlaniji leta 1957 še za četrtno manjši kot v ostalih delih Italije, danes pa je daleč nad vsedržavnim povprečjem.

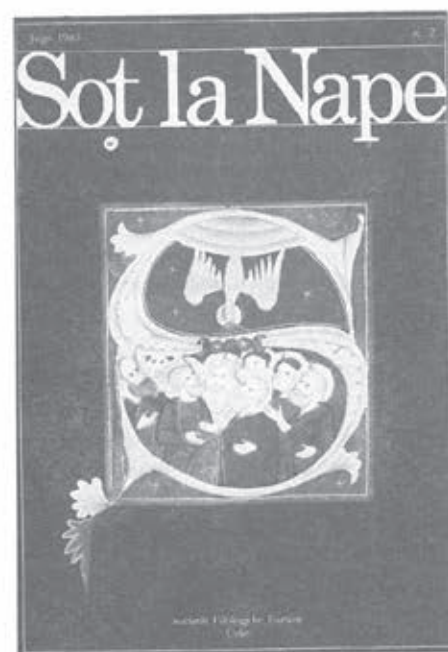
³⁰ »Sožitje« na tem področju je v svojem članku »Italijanska šola v Benečiji: asimilacija ni vzgoja za mir« opisal R. Ruttar. »Ne samo Slovenci, ampak tudi Furlani so bili vzgojeni tako, da so vsrkali in sprejeli kot del kulturnega bogastva množično navzočnost vojske na ozemlju, na deželi in v mestih. Vsi smo tako rekoč prepojeni z vojaško miselnostjo, z vojaško zasedbo. To je nekaj, kar vdihavamo... Osupljivo je priti v Furlanijo in opaziti kasarne in bunkerje, postavljene kot branike zahodnih meja. Za tistega, ki jih opazi, postanejo prava mora. Koliko drugih pokrajin lahko z nami deli ta primat? Ze najmanj eno stoletje nas tlači ta mora, to nujno sožitje. Ali je možno, da ne bi pustilo sledov? Opazimo jih že pri vedno pogostejših poskusih, da bi ustvarili nekatere čudne zveze med šolo in vojsko, ki bodo zamenjale folkloristične prireditve z dviganjem zastave in fanfarami... Lahko zastavimo vprašanje sebi, furlanskemu ljudstvu in slovenskemu ljudstvu: Pomislimo, ali s to težo nad sabo lahko živimo prav tako mirno in svobodno kot ostali italijanski državljani?« Razprave in gradivo, 17, Inštitut za narodnostna vprašanja, 1984 str. 163.

²⁹ Posvečena vprašanjem liturgičnih jezikov po drugem vatikanskem koncilu, od št. 156–158, 1979.

³⁰ P. 451, op. 28.

³¹ Videmski nadškof Alfredo Battisti je januarja 1984 skupaj s 16 slovenskimi duhovniki poslal v Rim zahtevo po čimprejšnjem sprejetju zakona za globalno zaščito Slovencev v Italiji. – Prim.: L'arcivescovo di Udine per gli Sloveni. Novi Matajur, Čedad, 31. 1. 1984, 1. Tudi to kaže na njegov odnos do manjšinskega vprašanja.

³² Npr. don Placereani, don Marchetti.

Nekaj furlanskih periodičnih tiskov
Some Friulian periodicals

Na kulturnem področju, kjer so Furlani že izbojevali pomembne bitke¹⁵ in kjer združujejo pretežni del svojih moči, seveda v tesni povezavi s političnim delovanjem, ima posebno mesto **Società filologica friulana** (SFF), ne toliko zaradi obilice uspehov, doseženih na zastavljenih področjih dela, ampak v prvi vrsti zaradi svoje neprestane več kot 65-letne prisotnosti, ki je pustila sledove, čeprav ne vedno pozitivne. Družba je bila ustanovljena leta 1919 v Gorici, po priključitvi vzhodne Furlanije k Italiji, z namenom, da bi skrbela za ohranitev in zaščito furlanskega jezika, ne da bi zahtevala kakršenkoli pravni položaj. Z njeno pomočjo naj bi furlanska inteligenca, ki jo je v glavnem sestavljala, prevzela nosilno vlogo in skrb za politično ter kulturno življenje Furlanije. Družba je uspela životariti celo v času fašističnega nasilja, češ, da skrbi za ohranjanje in zavest Furlanov, vendar je svojo dejavnost podrejala italijanskemu mitu.¹⁶ B. Mussolini jo je leta 1936 celo povzdignil v pravno osebo. Toda družba svoje zgodovinske naloge, da bi Furlanom zagotovila moderen, vedno primeren jezikovni instrument, ki bi bil osnova neodvisnega razvoja furlanske družbe, ni opravila. Zadovoljila se je s priljubljeno ideologijo reacionarjev, ki imajo sicer radi »ljudske jezike«, vendar so prepričani, da je treba vsak podrejen jezik zapreti v krog domačega življenja in vaških srečanj. Kljub temu je fašizem prepovedal rabo furlanščine v gostilnah.

Družbo, ki je ohranila svoje osnovne cilje: skrbeti za jezikovno vzgojo (ki pa si jo še ne zastavlja neposredno v sklopu »furlanskega narodnega vprašanja«, čeprav se ga vsaj posredno dotika. Zaveda se nujnosti rešitve šolskega vprašanja, predstavlja si jo na precej podoben način kot levo usmerjene sile), danes sofinancirata država in dežela. Že po tradiciji je navezana na krščansko-demokratske kroge, kar ji očitajo tudi pripadniki Furlanskega gibanja. Ob tem ne gre zanikati dejstva, da je v zadnjem času postala dovzetnejša za celoten skupek furlanskih problemov. Družba ima študijski center in založniško hišo. Redno vzpodbuja učenje furlanskega jezika ne le med mladino – tako kot Slovenci v Videmski pokrajini razpisuje natečaje v materinem jeziku – ampak tudi odraslimi, posebno med učiteljskim kadrom. Pod njenim okriljem deluje dramska skupina **Chêi dal lum**.

Na kulturnem področju delo SFF, ki je bolj kulturno-prosvetno, dopolnjujejo **Clapis culturâls** – kulturni krožki, med drugim skrbijo za ohranjanje jezika, združujejo pa predvsem mlade. Osnovni med njimi je videmski krožek **Clape Culturâl Aquilêc**, ki ima bogat in urejen arhiv furlanskih dokumentov. Izdajajo še knjige in razne priložnostne brošure v furlanščini. Omenimo lahko še druge, manjše krožke, npr. **Clape Culturâl Hermes di Colored** iz Tricesima, pordenonski **Clape culturâl Rasmus di Valvason**, goriško **Societât culturâl Friûl** ter **Scuele Libare Furlane**, ki skrbijo za ohranjanje jezika in ljudskih običajev. Njihova kulturna raven je večkrat še zelo skromna. Pomembna je dejavnost t.i. **fogolârs**, številnih kulturnih društev, ki delujejo v tujini med furlanskimi izseljenci. Bolj na politično-

¹⁵ Zlasti na področju literature.

¹⁶ Ugo Pellis, pisatelj in pesnik, avtor furlanske himne pod Avstrijo, njen največji dostojanstvenik, je izjavil: »Bisogna scrivere il friulano da Italiani«.

kulturnem področju je dejavna **Int Furlane**, ki tudi predstavlja Furlane v mednarodnih asociacijah jezikovnih manjšin.

Furlanska založniška dejavnost je bogata. Ne gre samo za izdajanje beletrističnih del furlanskih pesnikov in pisateljev, prevodov v furlanščino ter verskih tekstov, ampak tudi za znanstveno-strokovna dela, ki obravnavajo zgodovino ali sedanjí trenutek furlanske stvarnosti. Le-ta so pogosto zaradi večjega odziva tiskana dvojezično ali kar v italijanskem jeziku. Med periodiki bi omenili le najpomembnejše: mesečnik **Int Furlane**, ki izhaja od leta 1962 dalje, in revijo **Scune Furlane**, ki jo enkrat letno izdaja **Scuele Libare Furlane**. Obe glasili sta v celoti pisani v furlanskem jeziku. Dvojezični so: najbolj brani videmski nadškofijski tednik **La vita cattolica**, politično avtonomistično glasilo Furlanskega gibanja **Friuli d'oggi/Friül uê**, tromesečnik in letna publikacija SFF **Sot la nape** oziroma **Ce fastu?**, glasilo furlanskih izseljencev **Friuli nel mondo**, tarčentska letna publikacija **Il pignarul**, **Monede di Buje**, dnevnik **Friuli sera** (objavlja le notice v furlanščini), **Sfuei dai furlans di Suizzare** (s poudarkom na furlanskem jeziku), **Pal Friül** izhaja v Neuchâtelu, videmska kulturna revija **La Panarie** in prav tako videmski politično-kulturni štirinajstdnevnik **Corriere del Friuli**. V letih 1946 do 1965 je v Bellinzoni izhajala še revija **La Patrie dal Friül**, sedaj pa kulturni krožek **Clape Hermes di Colored** izdaja mesečno dvojezično revijo z istim naslovom.

Furlani imajo občasno možnost slišati materin jezik na radiu v sklopu programa **Onde Furlane** (čeprav ima avtonomna dežela Furlanija-Juljska krajina deželni radijski program, ki bi zaradi posebnosti dežele prav gotovo moral nameniti več časa tam živečim manjšinam) ali zasebni TV postaji. Nedavno so ustanovili gledališče v furlanskem jeziku z gledališko šolo, leta 1974 so jim po več kot 600 letih ponovno priznali pravico do univerze, tokrat v Vidmu. Še vedno pa nimajo zagotovljenega pouka v materinem jeziku, ki je osnovnega pomena za razvoj vsake narodne manjšine in je eno izmed njenih orožij v boju proti asimilaciji.

Nekaj poskusov na področju institucionalne vzgoje in izobraževanja sicer poznajo. V začetku sedemdesetih let so na pobudo prebivalcev poskusno uporabljali furlanščino v vrtcih, kot so jo na podobno pobudo v petdesetih letih poučevali v osnovni šoli. Ostalo pa je le pri začetnih poskusih. SFF sicer z dovoljenjem ministrstva za šolstvo že leta organizira za osnovnošolske učitelje letno nekaj tečajev o deželni kulturi (jezik, književnost in umetnostna zgodovina); vsem furlanskim otrokom ob vpisu v osnovno šolo podari furlanski abecednik **La biestele**; za osnovnošolce in srednješolce razpiše natečaj (*«concors di un compit par furlan»*). Vendar so rezultati skromni. Še slabši je položaj na nižjih srednjih šolah, kjer le redko, seveda kot neobvezen predmet, poučujejo furlanski jezik ter tako mlade seznanjajo vsaj delno z njihovo zgodovino in običaji. In tu je vsega konec. Višje srednje šole furlanščine ne poznajo.

Sedanja skrb in trud SFF, kulturnih krožkov, političnih dejavnikov, različnih strokovnjakov in posameznikov za ohranitev in razvoj jezika ne zadoščata več. S standardizacijo furlanščine bo treba poskrbeti tudi za reden pouk

Štiri knjige, ki jih je pripravil furlanski pesnik in pisatelj Dino Virgili
Four books presented by friulian poet and writer Dino Virgili

v materinem jeziku. Tako bodo odpadla omahovanja v iskanju narodnostne identitete, preživelo se bo zapiranje v družinski ali prijateljski krog, v katerega so Furlani sedaj največkrat potisnjeni, kadar želijo npr. spregovoriti v materinem jeziku, razpravljati o svojih gospodarskih, političnih ali kulturnih problemih. Sola in z njo boljše poznavanje materinega jezika ne le da odpira možnosti za uravnoteženo dvojezičnost, ampak zagotavlja tudi rabo jezika na vseh področjih privatnega in javnega življenja. Svobodno izražati narodnostno pripadnost z vsemi posebnostmi, ki jih ta prinaša, naj ne bo privilegij najbolj ozaveščenih posameznikov, ampak naravna pravica vseh Furlanov.

Nekaj poskusov rabe furlanskega jezika v javnem življenju lahko beležimo: npr. določeno število občinskih uprav se poslužuje dvojezičnih lepakov, prva med njimi uprava v kraju Montenars (Gorjani) leta 1974, ko je za dan republike izobesila celo trojezičen lepak: italijansko-furlansko-slovenski; uprava v Gemoni-Glemone (Humini) ob 900-letnici oglejskega patriarhata leta 1977, tekst je bil tudi v nemščini. Videmska pokrajina je leta 1975 ustanovila posvetovalno komisijo, ki naj bi se ukvarjala z vprašanji zaščite jezikovnih manjšin na njenem ozemlju, leta 1978 pa je organizirala okroglo mizo na to temo (Gruppi etnico linguistiche della provincia di Udine, Udine 1978). Do konca leta 1983 sta le dve občini postavili dvojezične napise Tavagnacco-Tavagnà in Prato Carnico-Prât, vendar so to bolj začetki kot pravilo.

Na koncu bi se ustavili še pri elementu, ki ga v primeru Furlanov običajno sicer ne omenjamo, ker ga ne poznajo, a je za narodno manjšino zelo pomemben in ji je lahko tudi v veliko pomoč: pri njeni povezanosti z matičnim narodom. Furlani nimajo tako kot druge manjšine za seboj ali ob sebi države matičnega naroda, vendar pomanjkanje skušajo nadomestiti s sožitjem, ki se ga trudijo ustvariti na skupnem ozemlju z narodi, ki tam prebivajo. Seveda pa sožitja brez medsebojnega poznavanja in sodelovanja ni. Z osnovnimi oblikami sožitja oziroma stopnjami poznavanja ali nepoznavanja z večinskim narodom, njegovo večjo ali manjšo občutljivostjo za posebnosti in probleme manjšin smo se seznanili. Osnovna ugotovitev bi lahko bila, da večinski narod v svojem odnosu do furlanske narodne manjšine zelo niha, od popolnega zanikanja do delnega priznavanja nekaterih pravic, ki gredo tudi drugim v Italiji živečim manjšinam. Dva skrajna primera tega odnosa lahko najdemo v bližnji preteklosti. Ministrstvo za šolstvo npr. dovoljuje organizacijo raznih natečajev v materinem jeziku, medtem ko drugo ministrstvo, Ministrstvo za zdravstvo temu istemu jeziku popolnoma odreka pravico do javne rabe. Junija 1980 je namreč družbi Fonti di Forni Avoltri prepovedalo objavo reklame za karnijsko mineralno vodo v furlanskem jeziku.

Ozrlji bi se le na odnose med Furlani in Slovenci v Furlaniji-Juljski krajini, zlasti v Videmski pokrajini, kjer ne eni ne drugi ne uživajo nobenih manjšinskih pravic. Ker se nahajajo v podobnem položaju, so odnosi med ljudmi dobri, občasno prihaja do sodelovanja med njihovimi kulturnimi ustanovami in tudi političnimi organizacijami, čeprav se tu najbolj razhajajo.

¹⁷ Čeprav ne gre prezreti dejstva, da so nekatere furlanske občine že uvedle dvojezično toponomastiko, v občini Ronchis di Latisana pa npr. potekajo seje občinskega sveta v furlanščini.

Furlanski pesnik Pier Zorutti (1792–1867)
Friulian Poet Pier Zorutti (1792–1867)

Furlanska pripovednica Caterina Percoto
Friulian prosaist Caterina Percoto
(1812–1887)

Furlanski pravni zgodovinar Pier Silverio Leicht (1874–1956)
Friulian historian of law Pier Silverio Leicht
(1874–1956)

Politično najmočnejša furlanska stranka, Furlansko gibanje, namreč tako kot nekatera druga avtonomistična gibanja v Italiji sicer zahteva enako obravnavo za vse manjšine v Italiji, ne glede na obstoječe razlike med njimi, zahtevajo pa tudi avtonomijo. In prav s tako postavljeno avtonomijo se ne morejo strinjati Slovenci, saj bi pomenila razbijanje enotnosti Slovencev. Kljub temu sodelovanje med Slovenci v Videmski pokrajini in Furlani obstaja, npr. pojav neodvisnega slovenskega kandidata na listi Furlanskega gibanja za volitve v Evropski parlament leta 1984, čeprav je omejeno in tudi časovno neopredeljeno, z izjemo morda lani ustanovljenega gibanja ljudskih demokratov (Movimento dei democratici popolari). Večjega institucionalnega in drugega povezovanja, npr. na gospodarskem področju, ni.

Prav tako se tudi naše sodelovanje s Furlani omejuje zlasti na področje kulture, npr. na stike med slovenskimi in furlanskimi pisatelji,¹⁸ medtem ko druga področja ostajajo še odprta naši iznajdljivosti in želji po sodelovanju v obojestransko korist in večje ter boljše medsebojno poznavanje.

LITERATURA:

- Begot, P. C.-Cescje, A.: La nazione friuli 2., Udine 1980.
 Cavallo, Z.-Cescje, A.: La nazione friuli 1., Udine 1980.
 CERI/ECALP/84-08. Paris, 23. 9. 1984, 30-33.
 Francescato, G.: Indagine sociolinguistica sul friulano come «lingua minore». Nuovi studi di dialettologia linguistica geografica pragmatica, Atlantica, 1976.
 Francescato, G.: A proposal for the classification of romance languages. Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science IV, John Benjamins B. V., Amsterdam, vol. 18, p. 75-83.
 Francescato, G.: La situazione sociolinguistica della minoranza friulana: premesse storiche e condizioni attuali. Atti dell'XI congresso internazionale di Studi, Cagliari, 27-30 maggio 1977, SLL, Bulzoni, Roma 1980, p. 237-245.
 Francescato, G.: Friulan. Kulturelle und sprachliche Minderheiten in Europa. Akten des 4-Symposiums über Sprachkontakt in Europa, Mannheim 1980. Tübingen 1981 139-148.
 Francescato, G.: Bilinguismo e diglossia in Friuli: Una situazione complessa. Quaderni per la promozione del bilinguismo, Cladil, 31/32, Brescia 1982.
 Francescato, G.-Salimbeni, F.: Storia, lingua e società in Friuli. Udine 1977.
 Francescato, G.-Salimbeni, F.: Per un'analisi della situazione linguistica e culturale del Friuli nel 500. Memorie Storiche forogiuliesi 1978, 111-132.
 La lingua e la cultura friulana e slovena a scuola. Distretto Scolastico di Tricesimo. Tricesimo 1982.
 Salvi, S.: Le lingue tagliate. Milano 1971.
 Salvi, S.: Patria e patria. Firenze 1978.
 Gradivo iz dokumentacije INV.

¹⁸ Sad tega sodelovanja je tudi predstavitev furlanskih avtorjev slovenskim bralcem, ne le posameznih del, ampak predstavitev skupine furlanskih ustvarjalcev: Med dokumentom in poezijo: izbor iz sodobnih pripovednikov Furlanije in Julijske krajine. Koper 1981.

I FURLANS DEVANT A DÔS STRADIS

(Ristret)

La Republica italiana cu la sò costituzion a'nd'â formalmentri testemoneât di ricognossi li' divarsitât che esistin jenfra i zitadins, ma, par cumò, a'nd'â sigurât, plui o mancûl ben, dome i diriz minoritaris dai todeses dal Tirol di sot, dai valdostans da Valada di Aosta e, no dal dut, dai slovens dal teritori triestin e gurizzan. Duc' chei altris grops minoritaris a' son anciamò daûr a spietâ che gi vegnin concedûz i diriz costituzionai. Tra chisti' minoranzis un puest speziâl gi spietâ ai furlans, su par jù sietzentmil animis, che tai ultins tîmps a' van madressint la sò identitât nazional, e no dome di lenga, ancia se al grop no disfat da lenga al resta simpri fundamental par cui istâ la cussienza da identitât di un popul. La quistion nazional furlana no'nd'â li' sò' basis suntun pinsîr nazionalistic e no risulta dome tanche cussienza lenghistica; si po-ja, ven-a-stâi, su di un conzet di »furlanetât« che 'l intint ricuperâ la storia, fâ doprâ al furlan a duc' i nivêi, falu jentrâ ta scuela.

Al Friûl 'l è stât simpri teritori di miez che 'l à vivût jenfra tre culturis e tre sferis lenghisticis. Ta chê cussienza nazional furlana che jè daûr a risurî, compit impuartant 'a ven a ciapâ la lenga, ancia pa sò spezialitât. E a' son tanc' che gi dinêin al valôr di lenga al furlan dismenteant, di chê strada e dal dut, che, cun duti li' influenzis che lu'nd'an travanât dal di-fûr, cun dut al no-vê regulis codificadis, cun dut al no-jessi doprât ta relasions publicis, anzit, di sêi in disavantâz par via da lenga taliana che lu taponâ e lu domêa, al furlan 'l è rivât a tignî salda la sò indipendenza lenghistica ancia se nol à podût rinovâ e rinzovani al lessic restât a nivel di lenga di famêa, buna dome pai rapuarz dal vivi ta ciampagna. 'L è ben ancia per chist che la lenga pa plui part no jè lada fûr dai siarâis e no si à diliberât dai slaiifs che gi'nd'â mitudi framiez la storia.

'L impen dai furlans nol è stât trop indrezzât a utignî l'indipendenza e 'l distac. Al patriotisin furlan 'l è un câs diferent. I furlans si son mitûz adun e organizzâz politicamenti in partîs, clapis, associazions, soradut dopò finida la seconda uera mondial, cu la dibisugna e cu la voja di vè un fregul di autonomia che, colâz al fassisin e 'l nazionalsozialisin, jè someada pussibila. Al mert dai movimenz pulitics furlans, soradut dopo al 1968, 'l di vè tignût cialda la quistion furlana e di vè costrenzût i partiz pulitics talians, sêi sul plan regional, sêi su chel nazional, a vè no dome iniment al problem ma a cioli impên di considerâ tai lôr progêz, e ricognossi, al dirit da furlanetât a vè un divignî.

Cun duti li' murais e i prejudizis dal passât, costrenzûz a scugnî difindi un patrimoni spiritual di mil àins, i furlans a' son rivâz a fâ valê i lôr diriz tal ciamp economic ma plui anciamò ta chel da cultura; ta chist ciamp plui di dut a' tegnin dongia la gran part da fuarzis, naturalmentri lean'lis a la azion pulitica. 'L orê cunvivi 'ciamò miôr cu li' nazions insedadis ta sò storia e cun chês dai Paîs dongia al parta i furlans a viarzisi e a lavorâ di plui insiemit ancia cun nô slovens.

(Traduzion in lengaz dal Friûl gurizzan)

JURIJ GRABRIJAN (1800 – 1882)

Prispevek k biografiji kulturnega delavca

Borut Uršič

Leta 1982 je Slovenska matica organizirala simpozij v počastitev, stoletnice smrti dr. Janeza Bleiweisa vit. Trsteniškega.¹ Ob tej priložnosti se mi je zazdelo, da bi bilo prav, ko bi tudi Primorci opozorili na svojega »Bleiweisa vipavskega okraja«, Jurija Grabrijana, katerega stota obletnica smrti je prav tako padla v 1982.² Ta nekdanji vipavski dekan je s svojim javnim delovanjem krepko presegel meje vipavskega okraja in je svoje življenje v celoti posvetil razvoju ter uveljavljanju slovenske kulture. Zato menim, da kljub zamujeni priložnosti stoletnice smrti ni odveč ponovno opozoriti na Grabrijana in njegovo delo.

Jurij Grabrijan se je rodil 22. marca 1800 v belokrajskih Adlešičih kmetoma Mihaelu in Ani, tudi rojeni Grabrijan. Od sedmih otrok, štirih dečkov in treh deklic, kolikor sta jih imela v zakonu, je bil Jurij drugorojenec. Verjetno je bil domači župnik Devilla tisti, ki je v fantiču prvi odkril nadarjenost in je zato očeta pregovoril, da ga je odpeljal v šolo v pet ur hoda oddaljeni Karlovec. Nikakor ni res, da je Jurij pobegnil iz Karlovca domov, ker se ni hotel učiti pri Hrvatih, kot je o tem pisal Ivan Lavrenčič. V Karlovcu je namreč tri leta obiskoval gimnazijo in tam jeseni 1816 z zelo dobrim uspehom zaključil srednji gramatični razred.³ Takoj zatem se je prepisal v slovenske šole, v Novo mesto, kjer se je ob branju Vodnikovih del močno navdušil za slovenski jezik. Leta 1819 je odšel na licej v Ljubljano in je bil v sedmem in osmem razredu sošolec F. Prešerna, A. M. Slomška in J. Burgerja. Na teologiji je bil eno leto za F. Barago in I. Holzapflom, med njegovimi učitelji pa je imel nanj nedvomno najmočnejši vpliv Metelko.⁴ Novo mašo je pel 11. septembra 1825 v Metliki, ker sta mu bila oče in najstarejši brat že prej umrli, poleg tega pa je imel bližnjem Podzemlju svojega dobrotnika in mecena Janeza Kureta.⁵ Ta ga je krepko podpiral pri šolanju, za kar mu je bil Grabrijan

¹ Bleiweisov simpozij je priredila 17. marca 1982 Slovenska matica v sodelovanju z Zvezo zgodovinskih društev Slovenije ter Zvezo društev veterinarjev in veterinarskih tehnikov Slovenije. – Prim.: Glasnik Slovenske matice, VI, 1982, 1-18; Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike (Bleiweisov zbornik), 7, 1983.

² Tako je v literaturi prvi poimenoval Jurija Grabrijana Karol Glaser v svojem delu Zgodovina slovenskega slovstva, III, Ljubljana 1896, 237.

³ Ivan Lavrenčič, Jurij Grabrijan, Dom in svet VI/1893. Župnijski arhiv v Podkrajju, Sprichevalo o opravljenem drugem semestru srednjega gramatičnega (tretjega) razreda na karloški gimnaziji, izdano 30. 9. 1816.

⁴ Grabrijan je obiskoval Metelkov seminar slovenskega jezika fakultativno že na liceju. Med sprichevali, ohranjenimi v župnem arhivu v Podkrajju, sta tudi dve o izredno uspešno opravljenih izpiti iz slovenščine, ki ju je podpisal Franc Metelko. Slovenski biografski leksikon, 2. zv. Ljubljana 1926, 239.

⁵ Župnijski arhiv v Podkrajju, Škofovo dovoljenje za petje nove maše v Metliki, izdano 27. 8. 1825, ko je bil Grabrijan v Ljubljani posvečen za duhovnika.

zelo hvaležen in je kasneje tudi sam rad pomagal študentom. Še istega leta je oktobra nastopil svojo prvo službo kot kaplan na Brezovici pri Ljubljani. Po dveh letih je odšel za mestnega kaplana v Škofjo Loko, nato pa je kratek čas kaplanoval tudi v Žireh.⁶ Življenjska usoda tega vsestranskega in povsod navzočega javnega delavca se je odločila leta 1831, ko je prišel službovat v Vipavsko dolino in je tu ostal celih 51 let vse do smrti. Leta 1830 je namreč papež Pij VIII. vipavski dekanat odvil goriški nadškofiji in ga priključil ljubljanski škofiji. Vipavskim duhovnikom so dali na izbiro, ali hočejo ostati na dosedanjem mestu ali pa se vrnejo pod goriško nadškofijo. Vsi so se odločili za prvo, le štirski kurat je odšel. Tako je na njegovo mesto takratni ljubljanski škof Alojz Wolf imenoval Jurija Grabrijana, ki je v Šturjah ostal sedem let. Po smrti vipavskega dekana Stekarja je 6. februarja 1838 prevzel v upravljanje vipavsko dekanijsko župnijo, 9. junija 1840 pa je bil umeščen za župnika in dekana. Za svoje zasluge je prejel 6. junija 1857 viteški križec Franc Jožefovega reda, 26. novembra 1858 pa je postal častni kanonik ljubljanske škofije.⁷ Po daljši bolezni je umrl 22. junija 1882 in je pokopan v Vipavi.⁸

Grabrijan sodi v drugo generacijo pospeševalcev slovenskega literarnega preporoda, ki so sodelovali tudi še pri političnem preporodu. Poleg zanimanja za slovensko besedo in skrb za narodno zavest pa moramo omeniti tudi njegovo delovanje na področju šolstva, kmetijstva in spomeniškega varstva. Vse te dejavnosti so se skozi celo Grabrijanovo življenje močno prepletale in medsebojno pogojevale, tako da zelo težko potegnemo kakršnokoli ločnico med njimi.

Najprej se je pri mladem Belokranjcu po treh letih šolanja na Hrvaškem pokazal v Novem mestu ob branju Vodnikovih pesmi izraziti interes za slovenščino. To njegovo nagnjenje se je še okrepilo, ko se je na ljubljanskem liceju srečal s svojimi novimi sošolci. Med vsemi je bil seveda najimenoitnejši France Prešeren, o katerem je Grabrijan govoril: »Prešeren je bil zelo nadarjen mladenič, najinteligentnejši med vsemi součenci. Midva sva bila še posebna prijatelja, ker sva oba rada pesmice kovala. Časih je Prešeren kako mojo slovensko v nemško prestavil.«⁹ V Ljubljani se je Grabrijan vključil v skupino dijakov, ki si je osvojila misel, da hoče nadaljevati Vodnikovo prizadevanje za uveljavljanje slovenske posvetne poezije. Ni izključno, da je Smole mislil tudi nanj in na Ignaca Holzapfla, ko je 24. februarja 1823 pisal Čopu: »Študentje zméram Kranske pésem kujejo, pa se mi zdi, de neč pravga vkupej ne spravjo.«¹⁰ Tega leta je namreč Jurij z nekaterimi somišljeniki ustanovil tajno slo-

vensko društvo »karbonarjev«, imenovano po vzoru na sodobno revolucionarnodemokratsko združenje v Italiji. S tem so hoteli povečati zanimanje za politične in slovstvene probleme, se vaditi v govorništvu ter pisati in širiti slovensko glasilo, ki je v rokopisu krožilo med člani in zaupniki.¹¹ Iz tega kroga (Andrioli, Cigler, Holzapfel) je na Dunaj odromala tudi prošnja, da bi smeli izdajati slovenski časnik *Slavinja*, s katerim bi pri ljudeh vzbujali ljubezen do

Simon Ogrin, Portret Jurija Grabrijana, o. l., 1878
Simon Ogrin, The Portrait of Jurij Grabrijan, oil, wood, 1878

slovenščine in narod učili materinega jezika. Čez štirideset let se je Grabrijan na besedi ob otvoritvi vipavske čitalnice še vedno z ogorčenjem spominjal tega svojega poskusa: »Prošnja za dovoljenje je bila že šla na Dunaj in Dunaj je nazaj vprašal, ako je tega treba, in Ljubljana je odgovorila, da treba ni! –

⁶ Josip Novak, Zgodovina brezoviške župnije. V: Zgodovinski zbornik – priloga Ljubljanskemu škofijskemu listu, 61, Ljubljana 1907.

⁷ Za podelitev viteškega križca Franc Jožefovega reda je Grabrijana na priporočilno pismo ljubljanskega škofa predlagal kranjski deželni glavar grof Chorinsky. Arhiv Slovenije, Deželno predsedstvo 1857, prot. št.: 1776, 2374 in 2900. O Grabrijanovem imenovanju za častnega kanonika ljubljanske škofije so 8. 12. 1858 poročale tudi Novice (str. 391).

⁸ Slovenski narod, 22. 6. 1882; Soča, 23. 6. 1882; Slovenec, 24. 6. 1882; Novice, 28. 6. 1882; Zgodnja danica, 30. 6. 1882; Ljubljanski zvon, 1882, 506.

⁹ Tomo Zupan, Iz Prešernovega življenja. LZ I (1881), 355. Nekateri pisci so pozneje to Grabrijanovo izjavo napačno razumeli in so pisali, da je on prevajal Prešernove pesmi v nemščino.

¹⁰ Slovenski biografski leksikon, 3. zv. Ljubljana 1928, 337.

¹¹ Slovenski primorski biografski leksikon, 5. sn. Gorica 1978, 460.

Lahko si mislite, slavna gospoda! s kakim občutkom smo ta odgovor sprejeli, in kaj se je tačas še o slovenščini mislilo!¹² Kljub temu pa se je v Metelkovi zapuščini ohranila pesem Kranjska Slovenija,¹³ ki jo je Grabrijan napisal za omenjeni interni list kot pozdrav nameravanemu časopisu Slavinji. Pesem je v Novicah šele leta 1862 objavil Bleiweis. V petindvajsetih devetvrstičnih kiticah pesnik opisuje hrepenenje po olepšanju in omikanju slovenke jezika in hkrati stresa svojo jezo na tujščino, ki da zatira v človeku »nagon sreče«. France Kidrič je poudaril, da je Kranjska Slovenija poleg Vodnikov Ilirije in Modrinjakovega pozdrava Cvetku iz leta 1813 tretja poznana pesem pri nas, ki je odločno formulirala narodne zahteve kranjskih Slovencev.¹⁴ S svojimi pesmimi pretežno prigodne narave se je pozneje Grabrijan oglašal le ob posebnih prilikah; tako na primer ob otvoritvi vipavske šole leta 1861, ob prihodu Vipavcev v ljubljansko čitalnico in slavnosti na Zemonu pri Vipavi leta 1862 ali ob že omenjenem rojstnem dnevu vipavske čitalnice leta 1864. Za prireditve »kazinske čitalnice« v Vipavi 16. junija 1863 pa je »pesnik Kranjske Slovenije«, kot ga je imenoval Bleiweis, prevedel Schillerjevo Vrednost žensk. Večino pesmi so objavile Novice, nekaj jih je po avtorjevi smrti v Edinosti Kleinmayr, nekatere pa so ostale v rokopisu.¹⁵ V glavnem gre za sicer spretno verzificirano prozo, zaradi katere pa Grabrijan ne zavzema kakšnega pomembnega mesta v slovenski slovstveni zgodovini.

V tem pogledu je bolj pomembno njegovo sodelovanje pri različnih literarnih akcijah v porevolucijski dobi, saj je bil svetovalec in cenzor pri sestavi slovenskega besednjaka (1848) in pri Cigaletovem Nemško-slovenskem slovarju (1860). V letih 1850 in 1852 je sodeloval pri Bleiweisovih gimnazijskih Berilih. Frank Wollmann ga je v svojem delu Slovinské drama omenja kot prevajalca Klicperove igre Dobro jutro, ki so jo igrali v Ljubljani v prvi slovanski gledališki sezoni, leta 1849, ko so prevladovala dela slovenskih avtorjev, predvsem Čehov.¹⁶ Za oder vipavske čitalnice je iz nemščine prevedel Ifflandovo igro Prav ostro se skrha, sam pa je napisal operetni libreto Prepri o ženitvi, ki ga je uglasbil »oče narodnega petja na Primorskem«, Grabrijanov varovanec Anton Hribar.¹⁷ Nekaj svojih govorov in člankov šolsko-prosvetne vsebine, večkrat tudi nepodpisanih, je objavil v Novicah. Nanje je bil sam naročen že od leta 1843, ko je bilo na Vipavskem in Goriškem skupno le okoli sto naročnikov.¹⁸ Kot eden izmed ustanovnih članov in odbornikov Sloven-

ske matice si je prizadeval, da bi to društvo dobilo svojo tiskarno. Seveda je bil do smrti njen poverjenik, prav tako kot je bil tudi član in poverjenik Mohorjeve družbe.¹⁹

Po njegovem prihodu na Vipavsko so prišle v ospredje druge stvari kot zgolj pisateljevanje – predvsem seveda šolstvo, ki je bilo leta 1831 v teh krajih zelo slabo organizirano. Poleg dvorazredne šole v Vipavi sta namreč životarili samo še enorazrednici v Šent Vidu (Podnanos) in Šturjah. Slednjo je oživel sam in je v njej poučeval mladino vse do prihoda novega učitelja Jerneja Vrančiča iz Moravč. Ko je postal vipavski dekan, je prevzel funkcijo okrajnega šolskega nadzornika. Delo na področju šolstva je imel zelo rad in ga ni opustil niti po uradni ločitvi šole od cerkve. Nasprotno, prav v tem času je bil izvoljen v šolski odsek kranjskega deželnega zbora, kjer je aktivno deloval v prid in razvoj šolstva. V tem odseku je skupno z Bleiweisom, Tomanom in Costo na 11. seji deželnega zbora leta 1869 predlagal, »da ima biti po vseh ljudskih šolah slovenski jezik poučni jezik, jednako tudi na učiteljski; da se ima uvesti v vse gimnazije na kranjskem slovenščina kakor poučni jezik in da se ima ustanoviti v Ljubljani pravoznanska akademija s slovenskim jezikom ...«. ²⁰ V Novicah je malo pred tem zapisal, »da nemščina v šolah vendar res ni več potrebna, ko ima pa vsled novega zakona vsak narod pravico samostalnosti uživati in s slovenščino pri gosposki v uradih opraviti«. ²¹ Ni se zavzemal le za uvedbo slovenskega jezika v šole, marveč je stalno tudi poudarjal, da v ljudskih šolah ni dovolj samo poučevanje branja, pisanja in računanja. Menil je, da je mladini potrebno dati tudi nekaj napotkov za življenje kmetovalca ali obrtnika. Do teh zaključkov je prišel na osnovi lastne prakse, ki jo je imel kot šolski nadzornik v zgornji Vipavski dolini. V skoraj štirih decenijah tega nadzorništva je na tem področju ustanovil osem novih enorazrednih šol, nekaterim od teh pa tudi pozidal nova poslopja (1851 Goče, 1857 Planina, 1858 Slap, 1862 Podraga in 1867 Budanje). Vipavsko šolo je spremenil v štirirazrednico in ji leta 1861 iz cerkvenih sredstev postavil novo stavbo. Tri leta po njegovi smrti so mu na njenem pročelju vzdali spominsko ploščo, ki je bila pod italijanskim fašizmom odstranjena. Zavedni Vipavci pa so jo takrat shranili in jo na pobudo Goriškega muzeja v Novi Gorici 28. decembra 1968 ponovno postavili na prvotno mesto.²²

Grabrijan se je veliko zanimal za kmetijstvo in je bil nekaj let predsednik Vipavske kmetijske podružnice. Le-ta je med drugim dala tudi pobudo za zakon »o trgatvi«, ki naj bi prepovedal vinskemu pridelku škodljivo prezgodnje obiranje grozdja. Na njenem teritoriju so leta 1868 odprli prve občinske trtnice na Kranjskem (Šent Vid, Podraga in Slap) in ravno v tem obdobju so

¹² Novice, 31. 8. 1864 (str. 287).

¹³ Novice, 24. 9. 1862 (str. 332). Pesem je bila pozneje še objavljena v Jezičniku (1886) in v Edinosti (1894).

¹⁴ Slovenski biografski leksikon, 2. zvezek, Ljubljana 1926, str. 239–240.

¹⁵ Novice, 1. 7. 1863 (str. 206) – Vrednost žensk; Novice, 29. 7. 1863 (str. 242) – Pozdrav Gorici; Novice, 31. 8. 1864 (str. 287) – Pozdrav gostom; Precej Grabrijanovih pesmi v rokopisu je dobil od Antona Hribarja in jih kasneje objavil; Julij Kleinmayr v Edinosti, (25–28. 10. 1894, št. 128) zjutranje in večerno izdanje, 129 zjutranje in večerno izdanje, 130 zjutranje izdanje). Objavljene so bile sledeče pesmi: Mladost, Minljivost, Veseljak, Sreči, Domači kraj, Kukavice slavcu, Bodočnost, Kranjska Slovenija, Mati domovina, Slovenca skrb, Vipavka, Slovenka, Delitev šolskih daril, Pozdrav Gorici, V sprejem, Po vojski, Popevke iz Prepri o ženitvi, Molitev pred bojem, Božična in Molitev. Prim. tudi: Primorski slovenski biografski leksikon, 5. sn. Gorica 1978, str. 460.

¹⁶ Frank Wollmann, Slovinské drama, Bratislava 1925, 30, 49, 69.

¹⁷ Julij Kleinmayr, Jurij Grabrijan, Edinost, 8. 10. 1894, št. 125, večerno izdanje.

¹⁸ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci, I, Ljubljana 1932, str. 1, 2.

¹⁹ Novice, 3. 5. 1865, Ivan Lah, Začetki Slovenske matice, Ljubljana 1921, str. 44.

²⁰ Julij Kleinmayr, Jurij Grabrijan, Edinost, 18. 10. 1894, št. 125, večerno izdanje. Obravnava deželnega zbora Ljubljanskega, četrti sesij druge volitvene dobe od 15. septembra do 22. oktobra 1869, str. 91, priloge 75, 76, 77 na str. 280–282 (Zapisnik s seje z dne 8. 10.).

²¹ Kakošne naj bi bile ljudske šole za naprej (Iz poročila glavne šole ipavske), Grabrijanov članek, ki so ga Novice objavile na str. 289 in 290 dne 2. 9. 1868.

²² Branko Marušič, Štefan Kocijančič in Jurij Grabrijan, Srečanja, 1969, št. 17, str. 50, 51. – Tomaž Pavič, Spomeniki in spominske plošče osebam v občinah Ajdovščina, Idrija, Nova Gorica, Sežana in Tolmin. Goriški letnik 6/1979, str. 383 (plošča št. 61).

se Vipavci začeli na veliko ukvarjati s svilorejo. Seveda takega razcveta v kmetijstvu zgornje Vipavske doline ne moremo in ne smemo pripisovati le Grabrijanu, saj so bili tukaj še drugi pobudniki, med njimi še posebno Matija Vertovec. Nekatere akcije pa ne bi nikakor stekle brez Grabrijanovega deleža. Tako je bil njegov vpliv odločilen za nastanek vinarske in sadjarske šole na Slapu pri Vipavi leta 1873. Že leta 1869 jo je zagovarjal pred deželnim zborom in kmetijsko družbo, poleg tega pa je pri grofu Lanthieriju dosegel, da je načrtovani šoli ponudili iz svoje posesti nekaj oralov zemlje in grad na Slapu.²³ Šola se je kmalu po Grabrijanovi smrti preselila na Dolenjsko.

Pregledna raziskava stavbarske in sploh umetniške dejavnosti preteklega stoletja na Primorskem je pokazala, da gre med pomembnimi graditelji v drugi polovici stoletja prvo mesto ravno Juriju Grabrijanu.²⁴ V Vipavi je dal pozidati osnovno šolo in veliko trinadstropno župnišče, slikarju Janezu Wolfu in njegovim pomočnikom je dal poslikati prezbitenij župne cerkve, Goldensteinu pa notranjščino Marijine cerkve v Logu.²⁵ Vplival je na pozidavo cele vrste cerkva – v Vrhopolju, Sanaboru, Podkraju in na Colu. Čeprav ni bil arhitekt, je sam izdeloval načrte in vodil te gradnje. Ob sebi je imel mojstra Blaška iz Lokavca, ki je s svojim zidarskim znanjem zmogel presajati ambiciozne projekte iz velikih središč po Grabrijanovih predlogah v poenostavljeno, domačim razmeram in pojmovanju prilagojeno stavbarstvo. Mislimo seveda predvsem na veličastno vhodno fasado Marijine cerkve v Logu, ki ji daje poseben akcent 60 m visoki zvonik.²⁶ Leta 1876 je dosegel, da so Vipavci izpred svoje župnijske cerkve odstranili celo vrsto zanemarjenih razpadajočih poslopij, ki so kvarila njen zunanji izgled.²⁷ Za dekana so bili vsi ti spomeniškovarstveni posegi razmeroma velikopotezni. Laže jih razumemo, ko zvedemo, da je glas o Grabrijanovem posluhu za umetnostne spomenike segel celo na Dunaj. 5. decembra 1854 je namreč cesarska Centralna komisija za raziskovanje in vzdrževanje arhitekturnih spomenikov imenovala Jurija Grabrijana za svojega korespondenta na teritoriju Notranjske.²⁸ Tako je povsem razjasnjeno Grabrijanovo suvereno odločanje v zvezi s temi spomeniki.

Številne zveze z različnimi umetniki so privedle tudi do tega, da so Grabrijana nekateri od njih portretirali in tako se nam je ohranila njegova podoba do danes. Najkvalitetnejši in najzgovornejši je Stroyev portret, ki je dolgo veljal za izgubljenega, danes pa ga hranijo v Malem semenišču v Vipavi.²⁹ Druge tri so naredili Janez Wolf, ki je Grabrijana upodobil na freskah v prez-

biteriju vipavske župnijske cerkve, Simon Ogrin in vipavski rojak Henrik Dejak.

Po svojem neuspelem mladostnem poskusu iz leta 1823 se Grabrijan v predmarčnem obdobju ni vračal na politično polje. Sicer je s simpatijami spremljal delo Novic in se je precej posvečal razvoju šolstva v vipavskem okraju, ni pa segel prek tega okvira. Leta 1848 je ob frankfurtskem kongresu odločno odklonil veliko Nemčijo in se je zavzel za Avstrijo, v kateri je videl boljše jamstvo za Slovence. Ta zadržanost je ustrezala konservativni politični usmeritvi in tudi pozneje je ostal zvest somišljenik Bleiweisa in Coste.³⁰ Nekaj časa je menil, da bo za Slovence napočil boljši čas s konstitucionalizmom, vendar je kmalu ugotovil, da »je zastoj cesarska beseda, zastoj ministerska zapoved, zastoj vsi ukazi, vse postave, dokler je njih izpolnjevanje v nasprotnih rokah. Ako nam tedaj vlada hoče zares pravična biti, mora premeniti osebe.«³¹ Svojo politično dejavnost je znova oživil v 60. letih. Najprej je 1862. leta vodil vipavsko delagacijo v ljubljansko čitalnico.³² V Vipavi mu je uspelo spremeniti nemški »Leseverein« v trinajsto slovensko čitalnico, ki je začela delovati 14. avgusta 1864. Grabrijan je bil njen prvi predsednik, sodeloval pa je tudi na prireditvah drugih primorskih čitalnic. V svojih govorih je vedno priporočal, naj se Slovenci strnejo na skupno delo za prepod naroda ter za doseg popolne enakopravnosti in enakovrednosti.³³ Od leta 1867 je bil sedem let poslanec ljubljanskega deželnega zbora, kjer je zastopal kmečko kurijo za vipavski in idrijski volilni okraj. V zboru se je zavzemal, kot smo že omenili, predvsem za napredek šolstva in uveljavitev slovenskega jezika, hkrati pa ni pozabil, da predstavlja kmečko prebivalstvo. Njegovo ime zasledimo med podpisniki poziva na prvi kranjski tabor, ki je bil 9. maja 1869 na Kalcu pri Zagorju na Pivki. Le dva tedna zatem se je kljub razmeroma visoki starosti udeležil tudi tabora v Vižmarjih. Očitno ga je velika udeležba na teh shodih vzpodbudila, da je s pomočjo vipavskih rodoljubov tudi sam 14. avgusta 1870 organiziral staroslovensko zasnovani tabor v Vipavi.³⁴

Leta 1877 je v pismu Antonu Hribarju zapisal, da čitalnica hira.³⁵ Nič čudnega – zadnja leta pred smrtjo je namreč Grabrijan hitro pešal, z njim pa je začel zamirati tudi kulturno in politično življenje na Vipavskem.

²³ Julij Kleinmayr, Jurij Grabrijan. Edinost 23. 10. 1894, št. 127, zjutranje izdaje.

²⁴ Peter Krečič, Umetnost 19. stoletja na Primorskem. Zbornik za umetnostno zgodovino, XIV-XV/1979, str. 237.

²⁵ Borut Uršič, Romarska cerkev v Logu (pri Vipavi), Goriški letnik, št. 6/1979, 326–327. – Viktor Steska, Slovenska umetnost, I, Slikarstvo, Prevalje 1927, 309. – Frančišek Lampe, Izprehod na Notranjsko. Dom in svet, IX/1896, 478–480.

²⁶ Borut Uršič, Romarska cerkev v Logu (pri Vipavi), Goriški letnik, št. 6/1979, 326, 328, 329, 330, 331.

²⁷ Ivan Lavrenčič, Jurij Grabrijan. Dom in svet, VI/1893, 435.

²⁸ Arhiv Slovenije, Deželno predsedstvo 1854, prot. št. 5415. Gre za ohranjeno korespondenco v zvezi z Grabrijanovim imenovanjem za korespondenta, med katero je tudi obširno navodilo za korespondente.

²⁹ Grabrijana sta poleg Stroya portretirala še vipavski rojak Henrik Dejak in Simon Ogrin. Prim. tudi: Ksenija Rozman, Stroyev portret Jurija Grabrijana. Goriški letnik, 2/1975, 120–123.

³⁰ Župnijski arhiv v Vipavi, Ohranjen je slovenski izvirnik in nemški prevod pisma, v katerem je Grabrijan ob situaciji leta 1848 analiziral dogodke v zvezi s frankfurtskim kongresom.

³¹ Grabrijanov članek Slovenščina v naših šolah pod krilom dunajskih profesorjev, ki so ga Novice objavile 9. 5. 1866 (str. 150).

³² Novice, 24. in 31. 1864 (str. 277 – 79, 286 – 90).

³³ Novice, 29. 7. 1863 (str. 242).

³⁴ Julij Kleinmayr, Jurij Grabrijan. Edinost, 18. 10. 1894, št. 125 zjutranje izdaje.

³⁵ Ib. št. 126 (20. 10. 1894). Gre za pismo, ki ga je Grabrijan pisal 3. 9. 1877, ko je hotel še enkrat spraviti v javnost Prepri o ženitvi, vendar mu to ni uspelo.

JURIJ GRABRIJAN (1800 – 1882)

(Zusammenfassung)

Der Beitrag behandelt Jurij Grabrijan, den einstigen Pfarrer und Dechanten in Vipava (Wippach). Da er 1800 in Adlešiči (Bela Krajina) geboren wurde, besuchte er die Volksschule in Karlovac und Novo Mesto. Viel entscheidender war doch der Zeitabschnitt, den er auf dem Lyzeum in Ljubljana verbrachte. Seine Mitschüler waren F. Prešeren und A. M. Slomšek. Besonders bestimmend wurde der junge Grabrijan von seinem Lehrer F. Metelko beeinflusst. Seit 1831, als er zum Pfarrer in Šturje ernannt wurde, blieb er bis zu seinem Tode (1884) im oberen Wippachtal.

Grabrijan gehört zu der zweiten Generation, die die Wiedergeburt der slowenischen Literatur beförderte, und zugleich auch noch bei der politischen Wiedergeburt eine wichtige Rolle spielte. In Ljubljana wirkte er in der Schülergruppe mit, die mit dem von V. Vodnik angefangenen Bestreben, der slowenische weltliche Dichtung durchzusetzen, fortfuhr. In der Zeit des Frankfurter Kongresses lehnte er tatkräftig die Idee der »Grossen Deutschland« ab und trat heftig für Oesterreich ein, in dem er sich eine bessere Zukunft erhoffte. Im Jahr 1862 leitete er die Delegation der Wippacher in den Laibacher Leseverein (čitalnica) und zwei Jahre danach gelang es ihm den deutschen Leseverein in Vipava in einen slowenischen umzuwandeln. Grabrijan nahm auch an den Veranstaltungen anderer slowenischer Lesevereine und an verschiedenen politischen Versammlungen teil.

Als Schuldistriktaufseher liess er die Schule in Vipava stark vergrössern und acht neue einklassige Schulen in der Gegend errichten. In der Schulabteilung des Krainerischen Landtages bestrebte er sich, das Slowenische als Unterrichtssprache einzuführen. Sein Verdienst war auch die Errichtung der Wein – und Obstbauschule in Slap (1873).

Obwohl Grabrijan kein Architekt war, verfertigte er mehrere Projekte und leitete selbst die Bauarbeiten an neuen Kirchen und an der mächtigen Fassade der Wallfahrtskirche in Log, deren Innere F. Kurz von Goldenstein mit Fresken dekorieren liess. Die Wandmalereien in der Wippacher Pfarrkirche wurden auch nach seiner Bestellung verfertigt. Von der k. k. Central Commission für Erforschung und Erhaltung der Bau Denkmäler wurde er 1854 zum Korrespondenten für Innerkrain ernannt.

Für seine Verdienste wurde Jurij Grabrijan 1857 mit dem Ritterkreuz des k. k. Franz-Joseph Ordens ausgezeichnet und 1858 zum Ehrenkanoniker der Diözese Laibach ernannt.

ORIS UMETNOSTI TONETA KRALJA NA SLIKARSKEM, GRAFIČNEM IN ILUSTRATIVNEM PODROČJU

Tosja Makuc-Kozina

Uvod

Opisati življenje in delo enega izmed pomembnih slovenskih likovnih ustvarjalcev Toneta Kralja ni enostavno in lahko delo, saj je umetnik v 75. letih življenja zapustil svoji domovini ogromno bero v glavnem še neprodučenega in neraziskanega materiala. Poleg tega se je spoprijemal z vsemi zvrstmi umetniškega delovanja. Kot pravi Stane Mikuz, je bil Tone Kralj pravi »uomo universale«, baval se je namreč s tabelnim slikarstvom, grafiko, ilustracijo in knjižno opremo, s poslikavami in preureditvami cerkva (zlasti na Primorskem), dalje s kiparstvom, intarzijo, z oblikovanjem notranje opreme in stanovanjskega pohištva ter celo z arhitekturo. Njegov življenjski ideal je bil, in ta ni bil nikoli realiziran, ustvariti popolno umetnino, to se pravi »zgraditi stavbo po enotnem načrtu, sodobno in jo povsem opremiti«. V ta namen se mu je zdela najprikladnejša cerkev, kajti cerkev je, kot sam pravi, »za umetnika še vedno najbolj idealno polje za ustvarjanje: izražaš se kot arhitekt, kipar, slikar – vse obenem«.¹

Vendar pričujoča študija nima namena ovrednotiti celoten umetniški opus Toneta Kralja, temveč hoče prikazati njegovo rast in razvoj predvsem na področju slikarstva, grafike in ilustracije, čeprav je tudi to več ali manj otežkočeno, ker je danes na žalost kljub umetnikovi velikanski produkciji, dostopnih le majhno število del, razen seveda cerkvenih poslikav, ki pa tudi niso vse ohranjene ali pa so zaradi slabe tehnične izvedbe v razpadajočem stanju.²

Skoraj nerazumljivo se zdi, da se T. Kralj kljub številnim in nenehnim naročilom cerkvenih krogov ni nikoli lotil pravega fresko slikanja, temveč je za realizacijo svojih umetniških stremeljenj uporabljal enostavno tehniko: oljne barve na suh omet. Zaradi tega je bila upravičena želja Franceta Steleta, »da bi pričel gojiti poleg dosedanjih tehnik tudi tehniko fresko slikanja, ki bi mu nedvomno odprla možnost do še večjih uspehov«.³

¹ Stane Mikuz: Tone Kralj, Katalog stalne zbirke na Kostanjevickem gradu 1974.

² Razgovor s Tonetom Kraljem, Novi list 17. 6. 1965, str. 6.

³ S(asa) Š(antel): Pomenek s Tonetom Kraljem, Slovenec 22. 3. 1930, št. 67, str. 7.

⁴ Kraljeva prva cerkvena poslikava na Premu iz leta 1921 je zaradi slabe strehe v izredno slabem stanju, ponekod je omet že odpadel, drugod pa je komaj še »pripet« na steno. Še slabše je bilo s poslikavo v Strugah na Dolenjskem, kjer so bili prizori iz življenja sv. Avguština tako poškodovani, da so slikanje leta 1957 enostavno prebelili. V stanju razpadanja so tudi dela v Avberju in Tomaju itd.

⁵ France Stelè: Novo cerkveno slikarstvo v Julijski krajini. (Dela Toneta Kralja.) Jadranski almanah za leto 1925–1930, str. 82 (odslej: Jadranski almanah 1925–1930).

Poleg številnih del, ki so v privatnih rokah, je bilo veliko gradiva uničenega med drugo svetovno vojno, ko je okupator leta 1944 odkril v Kraljevi hiši bunker in oplenil atelje.⁶

Doba, s katero so zvezani začetki Kraljevega ustvarjanja, je doba velikih materialnih in duhovnih pretresov tik po prvi svetovni vojni. Takrat sta oba brata France in Tone Kralj s svojo ustvarjalnostjo, temelječo na drugačnih temeljih, na kakršnih je slonel slovenski impresionizem, sprožila nenaden in nepričakovan obrat v slovenski kulturni sredini, za katerega je strokovna kritika menila, da je prava revolucija v umetnosti pri nas. In kot revolucionarja nove umetniške smeri sta stopala za novimi umetnostnimi tendencami več ali manj sama, sprva naslonjena na dunajsko secesijo v povezavi z ekspresivno vsebino nemškega ekspresionizma, kasneje naslonjena na nemško novo stvarnost, ki je bila odslej za Toneta umetnostno vodilo več ali manj vse do druge vojne in po njej. Zaradi samosvojih poti v umetniških problemih in formi, je dela Toneta in Franceta v svoji prvi fazi umetniškega zorenja – ekspresionizma – težko primerjati z njunimi sodobniki, tako v obdobju ekspresionizma s Pilonom, zgodnjim Jakcem ali z G. A. Kosom, ki je ravno tako hodil svoja pota, kot z nastopom Četrte generacije leta 1928 ali deset let kasneje z Neodvisnimi, obojimi postekspresionističnimi umetniki, ki so se šolali, v nasprotju s prejšnjo generacijo, v Zagrebu in preko njega prejeli francoske pobude, medtem ko so se Kraljevi sodobniki in tudi onadva sama šolali v Pragi in na Dunaju in so bili zaradi tega tudi bolj dovzetni za nemške umetnostne tendence. Ravno tako sta brata Kralja hodila svoja pota tudi v okviru likovnih prizadevanj ostalih jugoslovanskih narodov, ki so se v glavnem držali, sloneč tudi na francoskem umetnostnem principu, drugačnih miselnih izhodišč.

V prvi, ekspresionistični fazi opusa Toneta Kralja zasledimo vplive germanskega severa, zlasti je vidna v njegovih delih dunajska secesija, mehkoba in dekorativnost njenega največjega predstavnika Gustava Klimta in pa Hodlerjeva stilizacija in monumentalnost, medtem ko je umetnost Ivana Meštrovića vplivala na Kralja le toliko, v kolikor je vplivala na celotno jugoslovansko umetniško področje.⁷

Delo Toneta Kralja lahko na podlagi zbranega gradiva razvrstimo nekako na pet obdobji; začetno obdobje obsega od 1920 do 1924 ekspresionistično fazo; druga faza obsega prehod od ekspresionizma k novi stvarnosti, to bi bilo nekako od leta 1924 do 1927, kjer se ekspresivnost že meša s plastičnejšo obdelavo teles v novostvarniškem smislu. Sledi tretje obdobje, ki ga uokvirjata letnici 1927 in 1939 ter obsega v umetnosti realistično plastično pojmovano novo stvarnost. Od leta 1939 do konca štiridesetih let – do leta 1950 sega vojno obdobje in poveljna obnova, nato pa sledi še zadnja faza po letu 1950 do umetnikove smrti leta 1975.

⁶ Med drugim so bile poleg umetniških del uničene tudi vse grafične matrice, zlasti cikl jedkanic «Cesta».

⁷ Umetnostni kritiki, zlasti Stelè, so videli v ekspresivni Kraljevi liniji med drugim tudi vpliv Meštrovića.

Mladost Toneta Kralja do prvega nastopa v javnosti

Tone Kralj se je rodil 23. avgusta 1900 v Zagorici pri Dobropoljah na Dolenjskem. V srednje premožni kmečki družini se je rodilo šest otrok, od katerih so ostali živi štirje. Tone je zagledal luč sveta kot predzadnji in pet let za bratom Francetom, kasnejšim pobudnikom na umetniškem polju, sopotnikom in učiteljem ter vsaj v začetni fazi prvih poveljnih let umetniškem vzoru ter voditeljem v stremljenju ekspresionističnih tendenc. Obema talentiranima bratoma je poleg tega, da je v domačiji vladalo umetniško vzdušje, saj je hiša slovela kot stara podobarska delavnica, bil že v otroštvu dan vpogled v likovno ustvarjanje, kajti njun oče je bil rezbar-samouk, pa je moral kot sin edinec ostati na kmetiji in s tem pokopati svoje umetniške ambicije, vendar je svoje mladostne kipce Madon in Kristusov odložil na podstrešje in v ta »sveti hram« sta v svoji otroški raziskovalni vnemi zahajala oba brata ter se tako seznanjala z umetnostjo in njenimi skrivnostmi že v svojih najnežnejših letih.

Za Toneta Kralja se je stopanje v svet umetnosti nadaljevalo tudi potem, ko so ga v letih 1906 do 1912 poslali v ljudsko šolo v Dobropolje. Domači kaplan Andrej Orehek, kasnejši župnik in naročnik poslikav cerkve sv. Avgušтина v Strugah, je kmalu zaslutil v malem Tonetu talent in mu redno za Miklavža prinašal barvic. Barve mu je nosil tudi brat France, ki se je tačas šolal na obrtni šoli v Ljubljani. Toda medtem ko je France leta 1912 romal v podobarsko delavnico Alojza Progarja v Celovec, so Toneta namenili za drugačen poklic. Verjetno so zaradi tega, ker je že France stopal v svet likovnega snovanja in je to bil že od nekdaj precej tvegan poklic, Toneta poslali leta 1912 na knezoškofijsko gimnazijo Šentvid pri Ljubljani. Tam je ostal do mature leta 1920 s prekinitvijo 1917. leta, ko je moral obleči vojaško suknjo in oditi na italijansko fronto pri Piavi.

Vendar je tudi v dijaških letih našel v učitelju risanja Gašperju Porenti sebi naklonjenega človeka. Ta mu je namreč poleg prvih korakov v svet risbe in barve dal večkrat na razpolago tudi svoj kabinet, kjer je nadarjeni dijak sproščal svojo fantazijo in so tako od 17. leta do mature nastale cele mape skic in načrtov.⁸ Zato lahko imenujemo Gašperja Porento za prvega Tone-tovega učitelja, seveda poleg brata Franceta, ta pa je od ranih nog, zlasti pa potem, ko ga je pot zanesla na Akademijo na Dunaj in nato v Prago, svojemu mlajšemu bratu neprestano prinašal umetniških izkušenj in mu posredoval tehnično znanje.

Na XVII. umetnostni razstavi leta 1920 je javnost osupnila spricho nezaslišane drznosti bratov Kraljev, starosta slovenskih impresionistov Rihard Jakopič pa je v njunih delih spoznal ne samo marljivost, ampak veliko mero talenta, zaradi tega je tudi Toneta priporočil predstojniku praške akademije Janu Štursi. V kiparstvu se je pri njem nato Tone izpopolnjeval do profesorjeve tragične smrti leta 1923. Vendar pravih nazorov, izkušenj in pogledov na umetnost mu akademija v Pragi ni mogla nuditi, edini pravi učitelj je bil Tonetu le brat France in ta je tako močno vplival na mlado

⁸ Tone Kralj: Ustvarjalne dileme, Naši razgledi 11. 2. 1972, št. 3, str. 74.

dušo, da ga je Tone v začetku »posnemal in za njim prevzemal stilne stvari, ki si jih je on (France) že osvojil».⁹

France Kralj je imel torej kot pobudnik, ustanovitelj in idejni vodja nove smeri v umetnosti pri nas izredno važno vlogo, ne le kot programator nečesa novega in ne le tudi zato, ker je bil tudi sam močna umetniška potencia, temveč tudi zato, ker je njegova umetniška moč imela velikanski vpliv na rast in razvoj mlajšega brata in ta vpliv je bil tako močan, da se je Tone le počasi izvijal izpod njega ter se dokončno osamosvojil šele leta 1927, ko je začel s poslikavami po cerkvah ter s tem krenil na pot monumentalnega sakralnega slikarstva.

Prvo ekspresionistično obdobje

Ime Toneta Kralja se je pojavilo prvič v javnosti spomladi leta 1920, ko je z bratom Francetom kot maturant nastopil na vseslovenski XVII. umetnostni razstavi v Jakopičevem paviljonu. Tu sta imela Kralja poleg impresionistov in ostalih starejših in mlajših umetnikov svoj oddelek in vzbujala splošno pozornost in zanimanje.

Njuna dela so bila namreč zasnovana na drugačnih, do tedaj slovenski javnosti v glavnem neznanih idejnih in miselnih izhodiščih, kakršnih niti z impresionisti popolnoma pobratena domača publika prvi hip enostavno ni bila zmožna sprejeti in je zaradi tega šokantni nastop mlade dvojice bratov Kraljev sprožil pravi plaz komentarjev, razprav in polemik med mladimi privrženci in zagovorniki njune umetnosti in v glavnem starejšo generacijo, ki je zavzela do njiju odklonilna stališča. Takoj ob njunem prvem nastopu sta nastala dva tabora: tabor gorečih zagovornikov in prav tako tabor strastnih nasprotnikov, kar se je kazalo v takratnem dnevnem in revialnem tisku in je razburjenje duhov pripeljalo celo do razmišljanja, »kaj je umetnost, kaj je njen cilj, kaj je v umetnosti in nje razvoju znak ljudskega zdravja in kulturne degeneracije?»¹⁰

Brata Kralja sta namreč s svojim prvim nastopom na XVII. umetnostni razstavi stopila na pota nove umetniške smeri pri nas – ekspresionizma – kar se je v prvi vrsti, široko gledano, razumelo kot reakcija na impresionizem in na njegova idejna, tehnična in miselna naziranja. Zato je bil »kratek stik« med njima in občinstvom, po mnenju Franceta Steleta, umetnostnega kritika in gorečega pristaša njune umetnosti od prvega koraka dalje, njuna značilnost: »Borba za takozvano ekspresivno, dinamično obliko...« in »nič manj značilna pa ni zanju borba za vsebino, katero brata sama označujeta kot »notranje življenje« umetnine v nasprotju z literarnostjo.«¹¹

Ekspresionizem, »ki je v najširšem pomenu umetnost geste, takozvane ekspresivne linije«¹² in »skuša z najprimitivnejšimi potezi in gestami dose-

⁹ J. K.: Ko je utihnila slovenska pesem, je spregovorila slika, Družina 2. 8. 1970, št. 11, str. 11.

¹⁰ France Stele: Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih. Kulturnozgodovinski poskus. 2. izd., Ljubljana 1966, str. 148.

¹¹ Fr(ance) Stele: Brata Kralja, Dom in svet 1925, platnice št. 5.

¹² Fr(ance) Stele: Umetnostna razstava bratov Kraljev, Slovenec 4., 5. 4. 1922, št. 77, 78, str. 2-3.

či duševni izraz... Na minimum potez: vse kar je manj pomembnega in manj karakterističnega odpade, ostane samo izvleček potez in izraza»,¹³ se ni pojavil na Slovenskem tako nepričakovano, kot je zazvenelo prvi trenutek, kajti po sodbi takratne kritike in še danes uveljavljenega mnenja tvori most med impresionisti in ekspresionisti Fran Tratnik in njegove risbe, v katerih se je že spoprijemal s takozvano ekspresivno formo. Lep primer za to sta risbi Slepici iz leta 1911 in Begunci iz leta 1916. Ta dva motiva sta bila tudi v mladi ekspresionistični umetnosti priljubljena in tako tudi delo Toneta Kralja ni brez njih.¹⁴

Kljub temu, da predstavlja Fran Tratnik most med dvema ideološkima smerema pri nas, pa so se vendar kritiki spraševali, kje so pravzaprav pravi temelji in vzori v umetnosti bratov Kraljev.¹⁵

France Stele je hitro našel ključ za razumevanje nove smeri na Slovenskem in sicer »brez Klimta in njemu sorodnih, brez poznavanja takozvanega ekspresionizma, pa mogoče tudi brez Meštrovića bi njuna umetnost ne bila mogoča«.¹⁶

Izvor umetnosti bratov Kraljev je našel v dunajski secesiji, v Klimtu, kasneje je videl tudi vplive Hodlerja in tega mnenja so se oprijeli skoraj vsi likovni kritiki.

Sicer pa je Stele v nadaljevanju h kritiki o umetnosti obeh mladih ustvarjalcev ob njunem prvem skupnem javnem nastopu menil: »Je pa nekaj drugega, kar je vseeno veže na domovino – poteza, v kateri se moderni ekspresionizem pogosto stika s primitivno umetnostjo – duh ljudske umetnosti, preproste v sredstvih, naivne v pojmovanju, ju veže z grudo«.¹⁷ In kasneje, ob priliki retrospektivne razstave umetnosti bratov Kraljev v Akademskem domu: »Njihova umetniška pot je utemeljena na tradiciji in na volji po novi kulturni obliki. Vendar to ni toliko tradicija slovenskega impresionizma, ki je njun neposredni predhodnik, kakor tradicija prirojene slovenske nadarjenosti, ki ustvarja v ljudski umetnosti. S to imata vsekakor več sorodnega kakor z rutinirano umetnostjo naše preteklosti.«¹⁸

Poleg tega je bila nova umetnost poduhovljena, obrnjena navznoter in prav zaradi tega naklonjena cerkveni umetnosti, ki je bila zaradi impresionističnega pogleda na svet skoraj že pokopana. Zato je bilo mnenje Franceta Mesesnela o umetnosti mladih, predvsem je mislil na Kralja, da »...zopet spoštujejo ideje človeštva, iščejo iskrenega razmerja do religioznih zadev in priznavajo svet izven njegovih čisto artistskih vrednot. Zavrgli so nagrmaden bogastva impresionističnega slikarstva in postali hote spokorniško primitivni«.¹⁹

¹³ Rado Kregar: Nastop naraščaja: XVIII. razstava v Jakopičevem paviljonu, Jugoslavija 18. 11. 1920, št. 278, str. 1-2.

¹⁴ Npr.: Izgnanci iz cikla jedkanic Življenje in Isorez Slepici, oboje iz leta 1921.

¹⁵ Karel Dobida se je npr. v svoji recenziji k XVII. umetnostni razstavi spraševal, odkod sta brata Kralja vzela svojo umetnost. Prim.: K(arel) Dobida: XVII. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Jugoslavija 4., 6. 6. 1920, št. 132, 134, str. 2,2.

¹⁶ Fr(ance) Stele: XVII. umetnostna razstava, Dom in svet 1920, str. 197-201.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Fr(ance) Stele: Brata Kralja, Dom in svet 1925, platnice št. 5.

¹⁹ France Mesesnel: Petdeset let slovenskega slikarstva, Dom in svet 1928, str. 145-148.

Čas in doba velikih pretresov po prvi svetovni vojni sta potrebovala, da se je ekspresionizem kot izraz za neko idejo razvil tako silovito in naglo. Kajti po bolečih izkušnjah vojnih viher – tudi Tone Kralj se je moral kot 17-letni mladenič kot vojak na italijanski fronti pri Piavi spopasti in soočiti z nič kaj rožnato, surovo realnostjo – se je v takratnem življenju in umetnosti pokazala težnja po drugačnem, globljem umetniškem izrazu, kakršnega impresionizem s svojimi bežnimi vtisi iz narave ni bil zmožen dati. Zato je bil »čas po velikih pretresih vojne na vseh poljih kulture in duševnega življenja, čas prežgodnjih brazd spoznanja življenja v še nedozorelih licih, čas razočaranj v dobi, ko so drugi še nemoteno sanjali svojo mladost, čas razoranega družabnega in etičnega reda, o obenem tudi čas porajajočega se vedno živejšega stremjenja po obnovi, po novi formulaciji življenja, po novem vseobsegajočem redu«²⁰, naklonjen vsem novim pogledom in umetnostnim problemom v slovenski kulturni sredini. Tako so v literaturi, posebno v poeziji, vstala nova imena Antona Vodnika, Mirana Jarca idr., v Ljubljani so prirejali večere poezije Antona Podbevška po sledih njegove pesniške zbirke *Človek z bombami*²¹ in koncerte Marija Kogoja, kjer se je doba, polna nemira, potrnosti in strahu kazala v glasbi.

Tudi na likovnem področju se takratna mladina ni usmerila le v eno ali nekaj zvrsti umetniškega sporočila, temveč jo je zanimalo vse in je tipala in iskala v vse smeri. Tone Kralj pravi o tem: »V nas je bila neka povojna psihoza, preobrat, borba za novo stvarnost... Skrbeli smo za opremo knjig, izdajali smo razglednice in tudi velike ilustracije za Mladiko. Bila je to praktična umetnost, tako da so ljudje za manjšo ceno dobivali originalne stvari.«²²

Če se povrnemo na XVII. umetnostno razstavo, sta brata Kralja razstavila malo in po mnenju F. Steleta je bil njun začetek »skromen in ni šel preko iskanja takozvanih ekspresivnih linij in gest, preko realnih oblik, enostransko pretiranih, da bi se tembolj poudaril določen vsebinski moment [...]«²³.

Tone Kralj je razstavil številne male plakete, od slik pa so bile na ogled le štiri, za katere so znane le recenzije Franceta Steleta in ostalih likovnih kritikov v Domu in svetu ter ostalem dnevnem časopisju. To so bile: Marijino oznanjenje, Sv. Anton pridiga ribam, Samson in Dalila, Greh, vse štiri linearno komponirane, pri katerih je v službi izraznosti in dekorativnosti postavljena tudi barva.²⁴

Na podlagi razstavljenih del bratov Kraljev je nato Stele opredelil pojem ekspresionistične umetnosti: »Označuje jo enkrat podrejenost vsega dekorativnemu principu, – po katerem je vsaka umetnina individuj zase, ki ima samostojno organizacijo z lastnim estetskim ravnotežjem, iz katerega edino je razumljiva in upravičena. Vsako naturalistično merilo tu odpove [...]»

²⁰ Fr(ance) Stelč: V. jugoslovanska umetnostna razstava, Čas 1922, str. 394.

²¹ Ta je kasneje izšla v knjižni obliki. Anton Podbevšek: Človek z bombami, Ljubljana 1924.

²² J. K.: Ko je utihnila slovenska pesem..., Družina 2. 8. 1970, št. 15, str. 11.

²³ France Stelč: Fran in Tone Kralj, Ljubljana 1925 (Katalog izdan ob IX. razstavi Kluba mladih v Akademskem domu v Ljubljani).

²⁴ Fr(ance) Stelč: XVII. umetnostna razstava, Dom in svet 1920, str. 197–201.

drugič izrazitost oblik, posebno pa linij; umetnik sistematično stremi za takozvanimi ekspresivnimi linijami, za linijami, ki govorijo, ki se prilagajajo v svoji strukturi kar najtesneje temu, kar želi umetnik izraziti, temu za izrazom stremečemu principu podreja umetnik i naravo, dela ji silo, če se mu zdi potrebno in vpoštevata edino dekorativno – estetsko ravnotežje svoje

Tone Kralj: Zločin, les, 1919
Tone Kralj: The crime, wood, 1919

umetnine [...] Da Kralja anatomske obvladate telo, to kaže premnogo potez njihovih del in očitno je, da iz drugih ozirih, ki so utemeljeni edino v njihovi umetnosti in v zgoraj navedenih dveh glavnih načelih dekorativnosti in izraznosti, zanemarjata naturalistično stran svojih postav in jo avtonomno rabita ali prezirata, kakor se jima zdi primerno«²⁵.

²⁵ Ibidem.

Jeseni leta 1920 je Tone Kralj zopet nastopal na XVIII. umetnostni razstavi v Jakopičevem paviljonu. To je bila zgolj razširjena ponovitev pokrajinske razstave v Novem mestu. Ravno tako kot na prvi, so na razstavi prevladovali mali kipci in plakete, od slik pa je bilo na ogled delo V potu svojega obraza, nastalo že leta 1919, torej pred Kraljevo maturo, na kar je moč sklepati glede na motiv in oblikovalni prijem. Tonetov še vedno boleč spomin na prvo vojno in njene grozote se zrcali v delu, saj golo, nerodovito zemljo, obdano s trnjem, lahko razumemo kot strelske jarke in štiri človeške figure, ki se trudno plazijo proti gledalcu, spominjajo na trdapolno človeško delo ter borbo za obstanek. Delo v nasprotju s samo nekaj mlajšimi deli, v katerih se že čutijo Klimtova mehka linija, dekorativnost in zanos, učinkuje resnično golo, brez okraskov in olepšav in gledalca ob motrenju oblije pravi hlad.

To je bilo leta 1920; led je bil prebit in brata Kralja sta tudi v naslednjem letu 1921 stopala svojemu hotenju po preoblikovanju umetnosti naproti, ne glede na to, kakšne so bile želje in potrebe občinstva. Tako je tudi to leto prineslo veliko zanimivega in razburkanega v kulturno življenje tistega časa. Brata Kralja sta spomladi leta 1921 bila zopet vzrok nešteti razprav in komentarjev, saj sta na XIX. umetnostni razstavi v Jakopičevem paviljonu zopet poleg Frana Tratnika in G. A. Kosa vzbujala največjo pozornost. France Kralj je tokrat razstavil »vrsto problematičnih del, slonečih deloma na miselni abstrakciji in bistroumni kombinaciji Umetnik, Dvojni ljudje, Pekoča vest, Težak spomin itd.«²⁶ in je na koncu kataloga zaradi razumevanja dodal pojasnila, kar je sprožilo dvom o takem početju, in nasprotnikom omogočilo, da so na podlagi takega dejanja sklepali, da umetnost, potrebna pojasnil, ni več umetnost. Toda kljub temu je navdušenost nad umetnostjo obeh bratov v nekaterih krogih rasla, tako npr. je dijak Jože Piber v Slovincu pisal,²⁷ da je sicer največja umetniška kapaciteta razstave Fran Tratnik, toda o bratih Kraljih je sodil, da vržeta človeka ob tla. Sicer pa je menil, da je Tone dostopnejši občinstvu in ga je zato bolj cenil. Tone »je svetnik v barvah, linearno barven komponist, ki koncentrira vsebino na en moment, tako da se ne da z njim nič meriti.«²⁸ O Kalvariji je sodil, bila je to pot prvič razstavljena: »V neposredni primitivnosti, s preprosto kompozicijo barv izraža vse. Trpeči izraz prstov na levi roki, na desni nogi, bolest v obrazih. Veliko enotnost pa ji daje močna koloristika; od bolne modre do grenke rjave barve.«²⁹ Olje Kalvarija predstavlja Kristusa, pripetega na križ, pod njim pa v grozi skrčenih dvoje ženskih postav Marije in Magdalene, ter Janeza, ki si je v svoji brezmejni bolesti s hrbtom, obrnjnim proti gledalcem, zaril glavo v dlani. Tako to delo, polno patosa, s svojo linearno dinamiko v sebi združuje le eno bolest: idejo o trpljenju in smrti tistega, ki zaradi pravičnosti in poštenosti ne bi smel nikoli umreti.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Frst (France Stelè): XIX. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Dom in svet 1921, str. 172.

²⁸ Jože Piber: XIX. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Slovinc 2., 3. 6. 1921, št. 122, 123, str. 1-2.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

Delo je že nastalo potem, ko se je Tone na svoji poti v Prago ustavil na Dunaju in se tam seznanil z moderno umetnostjo, od katere je Gustav Klimt najdlje prodril v Kraljevo zavest. Poleg patetične poze, mehke in valovitosti potegnjenih postav na tej sliki, še bolj pa je to vidno v delu Za zvezdo, kjer je Tone »pogodil zalet človeškega hrepenenja za srečo«³⁰ in kjer se med samimi valovitimi prepletajočimi ploskvami vzpenja goli ženski polakt z rokami proti nebu kot poosebljenje hrepenenja samega, je čutiti vpliv Gustava Klimta in njegove fin de sièclevske umetnosti. Posebno Za zvezdo spominja na Klimtovo Drvečo vodo iz leta 1898. Še jasneje so prvine tega vodilnega umetnika dunajske secesije vidne v Kraljevi sliki V zatonu življenja, kar daje vedeti, da je Kralj videl Klimtovo Smrt in življenje, nastalo pred letom 1911. V zatonu življenja: »turobna v svoji barvni simboliki, od začetka malo mrzla, pri natančnejšem študiju, pa se je izkazalo za delo, ki gledalca osvoji. Neskončna usodnobrezupna otožnost jo preveva. Neizbežnost smrti kot deleža vseh veje iz vse slike in ji daje vsebinsko enotnost.«³¹

Sicer pa je umetnost Toneta Kralja na XIX. razstavi zaživela, v primerjavi s Francetovo, samostojneje. Medtem ko so si bili leta 1920 kritiki popolnoma edini, da sta si oba Kralja tako podobna, da ju ni mogoče ločiti drug od drugega,³² na XVIII. razstavi pa je Molè celo videl, da Tone, »ki sicer ni manjši talent, je še vse premalo samostojen in njegova umetnost še nikakor ni izkristalizirana«,³³ pa je XIX. razstava potrdila, da se Tone diferencira v primeri s Francetom: »Kralja sta še v razvoju, a nista zato nič manj zanimiva; oddaljila sta se še najbolj od vsega tega, kar je bilo do nedavnega pri nas umetnost. Zbudila sta splošno pozornost že lansko pomlad, še večjo jeseni, zdaj pa sta zopet razstavila čez 100 risb, slik in kipov. Toda medtem ko sta si bila še v jeseni čisto podobna, se je to zdaj že precej spremenilo; kajti mlajši brat Tone se je kolikor toliko osamosvojil in gre kljub sorodnosti svojo pot.«³⁴

XIX. razstava pa je poleg drugih novosti predstavila Toneta Kralja tudi kot grafika. S to panogo umetniškega hotenja in izraza se je mladi umetnik prvič soočil v svojih študijskih letih v Pragi, kjer ga je v grafično tehniko bržkone upeljal njegov kolega Božidar Jakac. Oba mlada ustvarjalca sta bila med prvimi po prvi svetovni vojni, ki so orali ledino na tem polju pri nas, kot pravi F. Stelè v Slovenskem lesorezu,³⁵ in pripomogla, da je grafika stopila na samostojno umetniško pot, zaživela neodvisno in ne le kot dopolnilo ostalega slikarstva.

Sicer so bili prvi koraki v novo smer že narejeni, saj so se Vesnani, sopotniki impresionistov, posamično že ukvarjali z njo in pa seveda Fran

³¹ Stanko Vurnič: Razstava bratov Kraljev, Jutro 11. 9. 1921, št. 215, str. 10.

³² Frst (France Stelè): XIX. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Dom in svet 1921, str. 172.

³³ Prim. France Stelè: XVIII. umetnostna razstava, Dom in svet 1920, str. 197-201 in Rado Kregar: Nastop naraščaja: XVIII. razstava v Jakopičevem paviljonu, Jugoslavija 18. 11. 1920, št. 278, str. 1-2 itd.

³⁴ Vojeslav Molè: XVIII. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Dom in svet 1921, str. 61-62.

³⁵ Vojeslav Molè: XIX. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Slovenski narod 28. 5. 1921, št. 117, str. 1-2.

³⁶ France Stelè: Slovenski lesorez, Ljubljana 1942 (Bibliofilska izdaja).

Tratnik s svojimi risbami (v tistih časih so tudi risbe smatrali za grafično veščino). Grafika kot nov umetniški izraz se je razbohotila in zacvetela torej po vojni, ko se je mladim zdel črno bel svet odlično sredstvo za ponazarjanje njihovih hotenj in vizij in je tak odgovorjal duhu časa. Vendar se je novo sporočilo zdelo »našemu občinstvu nazaslišana drznost in nerazumljivo početje«.³⁶

Kralja in Jakca je prvo navdušenje pripeljalo do tega, da sta leta 1922 v Krškem ustanovila prvo tiskarno za grafiko pri nas, z namenom, da bi grafiko približala širokemu krogu ljudi, saj bi si za mali denar sleherni okrasil svoj dom z umetniškim izdelkom, tako kot je na Holandskem, kjer je grafika vsakemu dostopna, kot sta mislila mlada umetnika. Vendar je podjetje kmalu propadlo, ker je manjkala materialna baza.

Tone Kralj se je poslej z manjšimi zastoji vse življenje bavil z grafiko in se je ta zato enakovredno uvrstila med druge zvrsti umetnosti. Zelo plodovit je bil Kralj na tem področju v začetnih letih, polnih mladostnega navdušenja in zagnanosti od 1920 do 1922, nato zopet v prvi polovici tridesetih let, ko je med številnim drugim gradivom, v ciklih jedkanic Cesta in Zemlja, začel svojo umetnost graditi na podlagi socialne tematike. Skoraj izključno ali pretežno pa se je grafiki posvetil po drugi svetovni vojni, ko je postal član mednarodnega društva lesoreza XYLON in ko je od leta 1955 naprej zaradi stalnega mednarodnega grafičnega bienala v Ljubljani grafika doživela svoj drugi preporod.

Za časa svojega praškega študija je tako Tone Kralj izdelal celo vrsto grafik, v glavnem jedkanic malih dimenzij. To so študije in urjenje v novo veščino, vendar je kljub temu o njih sodil dijak Piber – nekaj jih je bilo razstavljenih tudi na XIX. razstavi – da »so te jedkanice sicer neznatne včasih, a včasih idejno večje od slik«.³⁷ France Stelè pa je videl, da je tehnično »to delo začetnika, ki mu še manjka sigurnosti, s katero potegne linijo, ki mora neoporečno zavzeti svoje mesto, manjka tudi čistosti od-tiska, ki je znak zrelega delavca«.³⁸ Vendar pa je v ciklu jedkanic Življenje nje videl kvalitetno Kraljevo delo. Cikel obsega šest jedkanic: Nasmeh, Poslednji žar, Rojstvo, Izgnanci, Obsojenci, Pričakovanje in so vse tiskane »v rdečem tonu, vsebina je vizionarna, močno prepojena s čustvom«.³⁹

Obsojenci, to je gmota v obupu zgroženih, neutolaženih teles, strnjenih v skupni stiski, postala je posebej prošnjá, že vnaprej obsojena le na to, da se bodo njene goreče želje po rešitvi izjalovile. Izgnanci so motivno povzeti po Tratniku (Begunci), sicer pa sklenjeni, potegnjeni postavi moža in žene z otrokom v naročju izpričujejo tragiko brezdomcev. Ali Rojstvo, »ki je prodirajoča vizija bolečine matere, ki rodi dete s srčno krvjo – zakaj? Da se po komaj rojenem že stegujejo koščene roke smrti in ga ne izpuste več«.⁴⁰ V Pričakovanju je ideja o človeškem hrepenenju upodobil tudi v olju Za zvezdo. Podobno razpoloženje veje tudi iz jedkanice

³⁶ France Stelè: Slovenski lesorez, nav. delo.

³⁷ Jože Piber: XIX. umetnostna razstava..., nav. delo.

³⁸ Frst (France Stelè): I. umetnostna razstava bratov Kraljev, Dom in svet 1921, str. 221–223.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Fr(ance) Stelè: Razstava bratov Kraljev, Slovenec 3. 9. 1921, št. 200, str. 6–7.

Nasmeh, kjer so postave žena simbol in vizija hrepenenja, tako kakor v Poslednjem žaru.

V vseh jedkanicah iz cikla Življenje, tako kot v ostalih delih tega časa, je v smislu ekspresionističnih tendenc podana le gola ideja, tako da je vsaka grafika misel zase, oblikovno podana z v patos obrnjeno gesto v kombinaciji z mehko, secesijsko, Klimtovsko linijo in ploskev. Isto poosebljenje ideje zaobjemajo tudi lesorezi: Oljska gora, ki je »monumentalizirana gesta prošnje«⁴¹, Svetopisemski sejalec je poosebljenje dobrega in zlega, v lesorezu Slepi pa se pred gledalca zvrsti procesija izstradanih teles, spominjajoč na mrtvaški ples,⁴² v Treh dobah, predstavljajoč tri dobe človeka, mladeniško, zrelo dobo in starost, pa je Kralj izdelal le načrt za plastiko, ki je bila realizirana veliko pozneje.⁴³

Poleg omenjenih grafik je na XIX. umetnostni razstavi razstavil tudi nekatere grafične študije za poslikave cerkve v Dobropoljah. O teh je Molè v Slovenskem narodu sodil,⁴⁴ da je Tone »ustvaril naravnost monumentalno kompozicijo stenskih slikarij, ki so v dani ploskvi izborno komponirane in dekorativne obenem, moderne in pa tudi zelo narodne«. Medtem ko je Karel Dobida v njih, razstavljenih na jesenski razstavi leta 1926 v Ljubljani, videl »toliko resničnega občutja in doživljene dramatičnosti, da se je pozneje avtor le poredko dvignil do te višine...«⁴⁵

Studije za cerkev v Dobropoljah so le nekatere v grafiko prelite svetniške kompozicije celotnega načrta za poslikavo svoje rodne farne cerkve v Dobropoljah, ki pa ni našel razumevanja in ni do njegove realizacije nikoli prišlo. Pri načrtu za poslikavo sta sodelovala oba brata, France in Tone, in sicer tako, da bi vsakemu pripadla polovica. Bilo je to tedaj skrajno revolucionarno delo, ne samo zato, ker je v svojem ekspresionističnem konceptu nakazalo sebi odgovarjajočo obliko in kompozicijo, temveč tudi zato, ker naj bi se z njim po mnenju vseh takratnih idealistično usmerjenih ljubiteljev kulturnih dobrin na stečaj odprla vrata toliko let nazaj zatajevanemu in nezaželenemu cerkvenemu slikarstvu in v zvezi z njim freskantskemu delu v cerkvenih prostorih, kateri so bili zaradi nerazumevanja praktično od Janeza Wolfa sem v rokah rokodelcev.⁴⁶

France Stelè je v zvezi s tem pisal⁴⁷: »Šele povojna ekspresionistična revolucija v naši umetnosti se je prav zavestno nagnila k cerkveni umetnosti in takoj pokazala željo, da se tu uveljavi. Ne le zato, ker je vsaj instinktivno proglašala poduhovljenje umetnosti, ampak tudi zato, ker je bila od začetka usmerjena k monumentalnim in porabnim umetnostnim nalogam. Monumentalno strmeč slikar pa bo še danes težko dobil primernejše polje za

⁴¹ Fr(ance) Stelè: Umetnostna razstava bratov Kraljev, Slovenec 4., 5. 4. 1922, št. 77, 78, str. 2–3, 2.

⁴² Podobno je ideja o minljivosti podana tudi v olju V zatonu življenja iz leta 1921.

⁴³ Tri dobe, leseno plastiko je šele leta 1970 modeliral v kostanjeviški Formi vivi.

⁴⁴ Vojeslav Molè: XIX. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Slovenski narod 29. 5. 1921, št. 118, str. 1.

⁴⁵ K(arel) Dobida: Jesenska razstava. Slovensko umetniško društvo, Ljubljanski zvon 1926, str. 746.

⁴⁶ O tem, kako je freskantsko delo po cerkvah zamrlo in da ni bilo nobenega kvalitetnega umetnika na tem polju od Wolfa sem, sta pisala F. Stelè in M. Marolt.

France Stelè: Jože Gorjup – cerkven slikar, Dom in svet 1932, str. 71 in Marijan Marolt: Cerkevna dela Toneta Kralja, Dom in svet 1928, str. 209.

⁴⁷ France Stelè: Jože Gorjup – cerkven slikar, Dom in svet 1932, str. 70–71.

izvedbo svojih idealov kakor je marsikatera naša cerkev. Prva sta stopila na to pot brata France in Tone Kralj s svojim skupnim načrtom za poslikanje župne cerkve v Dobropoljah. Načrt se je zdel tedaj skrajno revolucionaren, a ljubitelj napredka naše umetnosti more [. . .] odkrito samo obžalovati, da se ta dokument novega umetnostnega pogona v cerkveni umetnosti ni izvršil [. . .]. S Tonetom je dobila naša cerkvena umetnost po bratih Šubicih prvo samostojno kvaliteto. Ta kvaliteta pa je šele v začetku razvoja in bi bila neopravičljiva zamuda, če bi jo pustili shirati».

Tudi Marijan Marolt je videl v cerkvenih stenskih slikarijah Toneta Kralja pravega »odrešenika« na tem polju. V svoji obsežni razpravi *Cerkvena dela Toneta Kralja v Domu in svetu leta 1928*⁴⁸ je pisal: »Tako takrat, ko je Tone Kralj kot osmošolec šentviške gimnazije prvič razstavil v Jakopičevem paviljonu, se je predstavil kot dolgo zaželeni religiozni slikar, ki ima dovršiti veliko in ne lahko nalogo, postaviti cerkveno slikarstvo spet enkrat na umetniško stopnjo, kot jo cerkev zasluži in ga dvigniti od običajnega »okrasa hiše božje« do aktivnega verskega činitelja... Če je delež obeh Kraljev pri splošni umetnostni tvorbi zadnjega desetletja velik, je pa pojav Toneta kot cerkvenega slikarja naravnost neprecenljive pomembnosti».

Iz povedanega, in podani sta bili samo dve mnenji, se jasno vidi, kako vneto je bila slovenska javnost za preporod cerkvene umetnosti in zato so tudi omenjeni načrt in v smislu tega načrta še isto leto 1921 realizirane poslikave na Premu, odjeknili v slovenskem kulturnem prostoru s tolikšno silovitostjo, še večja priznanja pa je bil Tone deležen nekaj let kasneje, ko so se od 1927. leta naprej vrstile številne poslikave sprva v Strugah na Dolinskem, kasneje na Primorskem (Volče, Avber, Tomaj itd.).

O načrtu za Dobropolje obširno poroča Marijan Marolt v že omenjeni razpravi,⁴⁹ kjer pravi, da sta figuralno oba brata »hotela poslikati svod in stranski steni prezbiterja in sicer tako, da bi vsakemu pripadla približno polovica slikarskega dela. Pri posameznih skicah se kaže predvsem Tonetov smisel za monumentalnost in Francetova v vse podrobnosti segajoča miselnost in oblikovna analiza snovi in predmeta«. Tonetov delež pri poslikavi svoda cerkve naj bi bil naslednji: »Nad vzdolžnimi loki prvih dveh kupol bi bili naslikani štirje svetniški prizori: levo sv. Janez Nepomuk in sv. Anton Padovanski, desno sv. Miklavž in sv. Martin».⁵⁰ Ostalo naj bi poslikal France. Tone naj bi le še v »polkrogih, ki bi bili z osnovnicami naslonjeni k prečnim lokom sredi svoda ter obdani in preko kupol med seboj zvezani s trnjem»⁵¹, poslikal pet prizorov iz Kristusovega trpljenja.

»Načrti dobropoljske cerkve pripadajo še tisti idealistični in skrajno subjektivistični dobi, ki sta jo Kralja preživljala v prvih povojnih letih... Za idealizem tega dela je značilno, da sta brata nameravala naslikati na stropu cerkve in obeh vzhodnih stranicah prezbiterja v precej samovoljni razporedbi zgoraj omenjene prizore, ki pa ne bi bil vsak zase zaključena enota, pa

⁴⁸ Marijan Marolt: *Cerkvena dela Toneta Kralja, Dom in svet 1928*, str. 208–213.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

tudi ne zaokrožena celota. Prizori iz skupine slik prehajajo drug v drugega... V tem načrtu je prelomljena – razen v motiviki in ikonografiji – tradicija z vsem dosedanjim cerkvenim slikarstvom. Umetnost je poduhovljena v toliki meri kot izza visokega srednjega veka nikdar več.»⁵² In dalje: »Učinek tega svoda bi bil do skrajnosti dekorativen, toda povprečni, v slikarju ne baš potopljeni obiskovalec bi videl pač barvni sijaj celote, ne bi pa v tej mnogobrojnosti razločeval posameznih prizorov».⁵³

Podobno je mislil Stelč⁵⁴: »V dobropoljskem načrtu in na Premu vlada za ekspresionistično umetnost značilna navidezna formalna svoboda. Misel in njen frapantni izraz sta mu več kakor arhitektonsko jasna črta in precizna forma. Na prvi pogled vlada na stropni skici za Dobropolje popoln kaos; v neprekinjenem toku po vsebini med seboj nezvezanih predstav se vrste po podnožju oboka prizori in šele pozorno opazovanje jih spozna v njih individualnosti... Kaotična vizionarnost in takozvana ekspresivna izrazovita pretiranost kretanj sta značilni za to dobo Kraljeve cerkvene umetnosti».

Tone Kralj: Oznajenje, stenska poslikava na Premu, 1921
Tone Kralj: Annunciation, mural painting in Prem, 1921

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ *Jadranski almanah za leto 1925–1930*, str. 76–82.

Toliko opevani dobrepoljski načrt je torej ostal na papirju, toda Tone tu se je že v letu 1921 ponudila priložnost, da prepesni v barve in linije svoja vizionarna občutja. Na Premu pri Ilirski Bistrici je župnikoval Kraljev prijatelj in rojak in ta je omogočil mlademu umetniku, da si je s poslikavo te cerkve utrl korak k nadaljnjemu »freskantskemu« delu. Svojo prvo cerkveno poslikavo si je Tone zamislil tako, da je v stranskih kapelah te cerkve (ostalo cerkev je že pred njim poslikal neki furlanski rokodellec) poslikal levo Marijino oznanjenje, desno pa apostola Cirila in Metoda. Ob glavnem oltarju je poslikal dva orjaška keruba, v dveh medaljonih nad korom pa sv. Cecilijo in Davida. Omembe vredna pa sta predvsem prizora v kapelah, ker v svoji monumentalnosti prekašata kasnejše ravno tako v monumentalnem konceptu izvršene poslikave, saj sta npr. oba svetnika Ciril in Metod iz desne kapele zarisana tako, da s svojima orjaškima postavama (velikost prib. 8 m) zavzemata velik, skoraj celoten prostor in tako simbolizirata velikana po duhu, ali pa druga slikarija – v levi kapeli, ki ponazarja simbol Oznanjenja, o katerem Stelè meni,⁵⁵ da »naravnost iz kaosa neoblikovanih sil vstaja vizija Marijinega oznanjenja«. Obe kompoziciji sta zasnovani v mehkih pastelnih tonih, kot vsa Tonetova dela zgodnjega ekspresionističnega obdobja, v linearni obrisnosti dopolnjeno s secesijsko dekorativnostjo, npr. cvetlice v Oznanjenju in sistem oblakov in pramenov, vodečih od angela do Marije, ali ozadje in pod, na katerem stojita Ciril in Metod, kjer se mehko valovitih oblakov preliva v velik križ nad oknom, obdan z valovitimi, ognju podobnimi plameni.

Leto 1921 pa je prineslo še eno zvrst umetniškega delovanja, ki je poslej Toneta Kralja, podobno kot cerkveno stensko slikarstvo, spremljala vse življenje, to je bilo namreč ukvarjanje s knjižno opremo in ilustracijo. V svojem prvem obdobju prvih nekaj let se je Kralj posvečal zgolj knjižni opremi, k ilustraciji pa se je zatekel šele leta 1924, ko je s šestimi prizori v Fiorettih v prevodu Alojza Resa stopil na zadovoljiv, kvaliteten, v novo stvarnost segajoč nivo.

Svojo prvo knjižno opremo, naslovno stran k Pregljevemu Plebanusu Joannesu, izdanemu v Trstu leta 1921, si je Kralj zamislil tako, da jo je oblikoval v rdeče-zeleno-beli kombinaciji tako, da si je v barvni kompoziciji »podredil neke vrste pozornost vzbujajoč, rekli bi plakadni slog«.⁵⁶ In zdi se, »da se je namenoma skušal prilagoditi italijanskemu okusu«.⁵⁷ To pa je v bistvu osamljen primer, kajti vse naslednje opreme, npr. Bevkov Tatič ali Faraon so zasnovane v kombinaciji rdeče-črno-beli in se vse tri barve med seboj dekorativno poigravajo. Vendar o njih Stelè meni:⁵⁸ »V primeri s Francetom prevladuje v Tonetovi ilustraciji miselnost, manjka ji genialne poteze, ki je lastna Francetu«.

Poleg zgoraj omenjenih knjižnih oprem sta Tone, oziroma oba Kralja opremila in ilustrirala Katalog za svojo samostojno razstavo leta 1922. Katalog mi ni bil dostopen, pač pa je mogoče iz Steletove recenzije v Slo-

vencu⁵⁹ razbrati, kako sta si brata oblikovno zamislila ta katalog, obsegajoč seznam razstavljenih del. Spomladi leta 1922 je bil v Jakopičevem paviljonu drugi samostojni nastop umetnosti bratov Kraljev. Katalog za razstavo sta ilustrirala sama, kar je bila »novost pri nas in dokaz njune neizčrpne volje, da se afirmirata kot umetnika. Oblika in naslovna stran je izredno okusna, reprezentativna, dekorativno gotovo posrečena. Risal jo je Tone, tiskana je z zlatom na belo. Notranjščino je spisal v svoji originalni pisavi France. Po svoji zasnovi je katalog izredno posrečen in prava knjižna umetnina zase«.⁶⁰

Če se sedaj povrnemo k spomladanski XIX. umetnostni razstavi in njenemu burnemu odmevu predvsem zaradi ekstremne umetnosti bratov Kraljev, potem si lahko predstavljamo, da je bila publika jeseni istega leta zopet prijetno presenečena ob njunem prvem samostojnem nastopu v Akademskem domu blizu hotela Union na Miklošičevi cesti (danes podrtga). Razstava je imela naslov »Slovenska mlada umetnost« in je bila pregled čez vse, kar sta brata do tedaj ustvarila.

Toda medtem ko se je spomladi Tone predstavil kot grafik in je bil njegov umetniški vrh cikel jedkanic Življenje, je višek te razstave predstavljala – povzeto po Steletu – »kolosalna (nedvomno ena največjih slik, ki jih je bilo kdaj pri nas naslikanih) Križani in Grešni rod; simbolika barve je v teh zadnjih dveh spojena z večno povestjo o grehu in njegovih posledicah«.⁶¹ Poleg teh dveh kompozicij je nad razstavo dominiral apostol Pavel. »Orjaška postava simbolizira orjaškega duha. Zaprte oči, kakor da hoče v globini zbranosti jasneje doumeti skrivnost svojih misli.«⁶²

Videti je bilo, da je s Tonetovim prvim nastopom na XVII. umetnostni razstavi njegova umetnost še močno odvisna od bratove in je kritika v en glas zaklicala, da ju ni mogoče ločiti drug od drugega. Toda že naslednje leto 1921 je Tone začel kazati določnejši obraz. Na omenjeni XIX. razstavi je Molč videl, da se je Tone kolikor toliko osamosvojil in začel hoditi svoja pota.

Še ostrejšo mejo je prinesla I. samostojna razstava nekaj mesecev kasneje, ko so o Tonetu menili:⁶³ »Volje in notranje potrebe po ustvarjanju mu ne bo mogel nihče odreči, pa tudi ne napredka, ne zunanega ne notranjega. Njegov notranji lik postaja izrazitejši; njegova osebnost napram bratovi ostreje orisana. Danes ju ni več mogoče zamenjati... Zaenkrat se zdi, da slikarstvo pri njem prevladuje. Veliko mesto zavzemajo radiranke... Je mnogo manj kipar kot njegov brat. Po svojem notranjem razpoloženju je on mistik, ki se zaglablja v uganke življenja in skuša svoje domisle spraviti v formule, ki naj izražajo abstraktne resnice... Tonetova dela so slikana in v les rezana filozofija v mističnem smislu poglobljanja v večno skrivnost zla in trpljenja v zgodovini človeštva in človeka; to mislim, da je tudi vzrok, da je Tone nekako dostopnejši občinstvu in so ga tudi nasprotni kritiki skušali

⁵⁵ Ibidem.⁵⁶ Fr(ance) Stelè: Umetnostna razstava bratov Kraljev, Slovenec 5. 4. 1922, št. 78, str. 2.⁵⁷ Ibidem.⁵⁸ Ibidem.⁵⁹ Ibidem.⁶⁰ Ibidem.⁶¹ Frst (France Stelè): I. umetnostna razstava bratov Kraljev, Dom in svet 1921, str. 223.⁶² Anton Vodnik: Slovenska mlada umetnost (I. umetnostna razstava bratov Kraljev), Jugoslavija 21. 8. 1921, št. 197, str. 4-5.⁶³ Fr(ance) Stelè: Razstava bratov Kraljev, Slovenec 3. 9. 1921, št. 200, str. 6-7.

protežirati pred bratom, češ, da je bolj talentiran. Po mojem je o tem danes še težko razpravljati. Nedvomno je, da je pri Tonetu še vse mošt, ki bujno vre in išče izhoda tu in tam.»

In kaj je prineslo tretje leto »obstoja« nove struje umetnosti na Slovenskem – leto 1922?

Mladi, sorodni po duhu in hotenju, so se pod vodstvom Franceta Kralja strnili v enotno organizacijo »Kluba mladih«, ki sicer ni imel svojega programa, pač pa je zaobjemal podobno misleče mlade ustvarjalne sile. Člani te umetniške skupine so bili poleg duhovnega očeta in vodje Franceta Kralja, še njegov brat Tone Kralj, brata Drago in Nande Vidmar, Veno Pilon, Zoran Mušič, Fran Stiplovšek, Bruno Vavpotič, Fran Zupan, Valentin Kos, Lojze Spazzapan, Ivan Napotnik, Marjan Oražem in Marjan Serajnik. Klub mladih je več ali manj nastopal v javnosti skupaj, prirejal razstave doma v Sloveniji, pri bratih Hrvatih in Srbih in seveda tudi v tujini. Z njim je razstavljal tudi Tone Kralj do leta 1926, ko se je klub preimenoval v Slovensko umetniško društvo, ali pa je prirejal razstave skupaj z bratom Francetom vse do leta 1934, ko je Tone doživel svoj prvi veliki samostojni nastop.

V zgodnjo pomlad leta 1922 sega tudi otvoritev že omenjene razstave bratov Kraljev, njunega II. samostojnega nastopa v Jakopičevem paviljonu, ki je bil prirejen v okviru XXII. umetniške razstave. Spet se je živahnost mnenj o njuni umetnosti živahno širila, vendar, kot poroča F. Stelč,⁶⁴ še vedno ni bilo pravega razumevanja za njuno umetnost, kljub temu da sta si prizadevala publiko prepričati o pravilnosti svojih izhodišč. Stelč meni dalje, da pa se kljub vsemu godi bratoma Kraljema bolje, kot se je godilo njunim predhodnikom impresionistom, vendar bodo njuna dela pravilno ovrednotena šele tedaj, ko ju bo priznala tujina.⁶⁵

Ob tej priliki sta umetnika katalog sama opremila, kot je bilo že pisano o tem. To je bila novost pri nas in je sprožila velik aplavz za novo početje v krogu umetnosti.

Žal mi nobeno Tonetovo razstavljeno delo s te razstave ni bilo dostopno in sploh nobeno iz leta 1922, razen olja Na razvalinah,⁶⁶ medtem ko sta najboljši deli Zemlja in Mrtveci znani le iz Steletovih kritik v Slovincu.⁶⁷ O njiju je Stelč sodil, da sta vizionarnega značaja in da »so originalni zanimivi poskusi, pri katerih je hotenje, zamisel pokosila momentalne meje zmožnosti. Ker se priznana sredstva izraza prilagajajo hotenju, smemo samo upati, da talent Toneta ne ostane na pol pota ali ne omaga predno si pribori in uravnovesi sredstva.«⁶⁸

Sicer pa je Stelč videl, da se Tone s Francetom razhaja; Francetova dela je nazval simbolična, Tonetova pa vizionarna. S Francetom sta si tudi po

duševnem ustroju precej različna. »France je bolj trezen, racionalen in zato njegova umetnost išče abstraktnih formul. Kot pristen Slovenec kmečkega pokolenja pa je do dna duše nežno poetičen, liričen (to potezo ima deloma skupno z bratom)... Svoja sredstva obvlada v polni meri, pri njem se čuti resno znanje in v tem oziru daleč nadkriljuje brata. Toneta sem že prej enkrat označil po duševnem ustroju kot vizionarnega mistika in tudi na podlagi te razstave vzdržuje ta namen. Tudi on išče, kakor brat, svojemu hotenju odgovarjajoče forme in je doslej še ni našel... Najzanimivejši je tam, kjer dela brez direktne zveze z bratovo umetnostjo, tako v cerkvenih stvaritvah, v vizijah Zemlje in Mrtvecev, v svojih radirankah in še posebno v lesorezih. Poudariti pa moram še enkrat, da njegovo hotenje pogosto še daleč presega njegova sredstva in da ga bo sila nujnosti gotovo prignala na pot iskanja forme, ki jo hodi mogoče nezavedno že sedaj, ki pa bo postala neizbežna, če bo hotel ustvariti umetnine aдекватne svojemu hotenju. Pri tolikšnem razmahu talenta, pri tolikem bogastvu duševnega sveta, kakor ga dokazujejo njegova dela do sedaj, zaupam v njegovo bodočnost.«⁶⁹ Ob koncu svojega poročila je Stelč še zapisal: »Ob sklepu poudarjam. Razstava je dokument neumornega iskanja lastnega sloga bratov Kralj in njihove neutrudne delavnosti. Mnogo na razstavi je neoporečno dobrega, mnogo obetajočega. V to vrsto spada Tonetova religiozna umetnost, kjer se hotenje še bori s sredstvi in ta nadkriljuje, dalje Tonetova grafika, ki spada med nazanimivejše poskuse na tem polju pri nas, a trpi vsled pomanjkanja izvedbe.«⁷⁰

Še en dogodek je bil pomemben v tem letu, ne samo za umetnost obeh bratov, temveč je predstavljal važen kulturni dogodek v svetu likovnega snovanja vseh jugoslovanskih narodov. To je bila v mesecu juniju odprta V. jugoslovanska umetnostna razstava v Beogradu in po desetletnem presledku prva skupna razstava umetnikov iz vse Jugoslavije. Udeležile so se je vse umetniške skupine in njen namen je bil prikazati vso takratno živečo moderno umetnost med Jugoslovani. Kralja sta razstavljala v okviru Kluba mladih, ta pa se »prijetno razlikuje od svojih jugoslovanskih sodobnikov v tem, da skuša hoditi svoja pota. Brata Kralja sta v svoji abstraktni smeri sploh najekstremnejša, kar nudi ta razstava.«⁷¹

Za hrvatske in srbske umetnike je bil germanski sever in njegov v razmišljanja in duševnost obrnjeni svet predaleč, da bi našel odmev tudi na naših južnih tleh, zato pa je predvsem francoski jug s svojo miselno koncepcijo našel plodna tla pri naših bratih in tako so ti hodili druga pota kot slovenski umetniki.

O naših mladih umetniških močeh, o Klubu mladih in o bratih Kralj je poročal Stelč v Času⁷²: »Napram preračunani hladnosti monumentalnih kompozicij Srbov in Hrvatov sta onadva (Kralja) uveljavila tradicionalno intimo, najboljše rečeno mogoče lirično potezo slovenskega značaja. Razen

⁶⁴ Fr(ance) Stelč: Umetnostna razstava bratov Kraljev, Slovenec 3. 4. 1922, št. 78, str. 2.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Danes visi to delo v galeriji Božidar Jakac v Kostanjevici na Krki.

⁶⁷ Fr(ance) Stelč: Umetnostna razstava bratov Kraljev, Slovenec 3. 4. 1922, št. 78, str. 2.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ First (France) Stelč: 3. jugoslovanska umetnostna razstava, Zbornik za umetnostno zgodovino, 1922, str. 67-68.

⁷² Fr(ance) Stelč: V. jugoslovanska umetnostna razstava, Čas 1922, str. 387-394.

tega ju označa bujnost notranjega življenja, ki prehaja v slikano in v plastični obliki izraženo filozofijo... Tonetov Apostol Pavel je bedel nad njunim oddelkom kot poosebljenje notranjega gledanja, ki izpolnjuje velik del njune umetnosti... Slovenska mlada umetnost, to se pravi brata Kralja in Pilon, se je tako vzdržala poleg srbske in hrvatske ne samo častno v okviru skupnih stremeljenj, ki družijo generacije vseh narodov v skupno falango k boju za nova spoznanja, ampak tudi kot poseben poskus iti svoja pota, ustvarjati iz sebe in sebe izraziti potom svoje umetnosti... – Človeku se zdi, kot da v kaos posega elementarna ustvarjajoča sila in jih po primarnih elementarnih zakonih ureja – mesto boleznega melanholičnega ali resigniranega razpoloženja duše podajata Kralja duševne doživljaje, slutnje in gledanja, ki z lastno notranjo silo oblikujejo forme, jih podrejajo gesti in izrazni ekspresivni liniji...»

Vendar so nekateri kritiki že na V. jugoslovanski razstavi videli, poleg ponekod še vedno veljavne sodbe, da sta si Kralja podobna in da njuni izdelki niso kvalitetni in sploh, da nista sposobna, tudi to, da se počasi umirjata. »Njuna prihodnja dela bodo gotovo že bolj umirjena, posebno ker se zdi, da je v njunem delovanju nastopila zadnje čase neka stagnacija, po kateri se bo najbrž uveljavilo nekaj reakcije na dosedanja stremeljenja.«⁷³ Še bolj se je Kraljeva plovba v umirjene vode kazala jeseni na XXIV. umetnostni razstavi 1922. leta, o kateri so kritiki z navdušenjem pisali, da se brata Kralja vračata umirjena nazaj na ravno pot umetniškega razvoja in da se Tone veliko bolj približuje realizmu kot France.⁷⁴

Vendar je prihodnje leto 1923 prineslo čisto nekaj drugega, kot je občinstvo pričakovalo in želelo. Brata Kralja sta pripravila ponoven samostojen nastop v Akademskem domu in sta v svoji ekspresivni formi šla najdlje. France je sejno dvorano Akademskega doma poslikal tako, da so bile stene izpolnjene z alegorijami filozofije, umetnosti itd., ena stena pa je bila poslikana v pravem abstraktnem konceptu. V tem prostoru sta potem razstavljala oba brata, Tone med drugim svoja novejša dela, narejena v najbolj ekspresionističnem smislu, kot npr. Nevihta in Zadnja večerja. To so dela ko »Tone premakne ves dogodek v irealno sfero, ki nima z našim zemskim življenjem nič skupnega.«⁷⁵ To velja za Zadnjo večerjo, kjer se nemir med apostoli stopnjuje do samega Kristusa, sedečega v ozadju mize. Njegova postava in postave apostolov so samo nakazane nerealne sheme, polne notranje in zunanje razburjenosti in z njihovo razgibanostjo nam je Kralj nakazal trenutek, ko Kristus sporoči navzočim svojo izdajo. Stelè meni, da je slika »zanimiva psihološka študija tega dogodka.«⁷⁶

Za Nevihto pa je mnenja, da je to najboljše Tonetovo delo in sploh najboljše slovensko delo.⁷⁷ Nevihta v svoji ekspresivno izrazni sili podaja

⁷³ Slovenci na beograjski razstavi, Jutro 20. 7. 1922, št. 169, str. 3-4.

⁷⁴ Rado Kregar: XXIV. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Jugoslavija 9. 9. 1922, št. 207, str. 1; XXIV. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu Jutro 17. 9. 1922, št. 221, str. 3-4.

⁷⁵ Rajko Ložar: Novejša dela bratov Kraljev. II. – Četrta razstava del bratov Kraljev, Dom in svet 1923, str. 254-255.

⁷⁶ F(rance) Stelè: Razstava bratov Kraljev, Slovenec 5., 6. 7. 1923, št. 148, 149, str. 3 in 4.

⁷⁷ Ibidem.

moža v obupu nad naravno katastrofo z glavo vrženo nazaj, ob njem pa v zgroženosti nad usodo strmi v uničeno klasje žena z otrokom v naročju. »To ni več analiza atmosferskega pojava, tudi ne kronika česa takega, do skrajnosti stopnjevana ekspresivnost viharja je to, ne v njega naradni osamljenosti, temveč v odnosu do človeka.«⁷⁸

Ta razstava je zopet nakazala že staro misel, namreč da se osebnost obeh bratov stalno diferencira. Medtem ko France stremi za formalnimi problemi, je Tone »pristen mistik in išče izraza za težka vprašanja, ki se stavijo pred njegovo mladost. Francetovo vretje je v formalnih problemih, Tonetovo v vsebinskih. Obema skupna pa je prirojena lirčna poteza in kadar ta prevlada, takrat sta tudi občinstvu dostopnejša.«⁷⁹ Tako je mislil Stelè, podobno Ložar, le kar se tiče lirizma je pri Francetu drugačen kot pri Tonetu.⁸⁰ »V pojmovanju predmeta in v formalnem razvoju sta si docela različna. Vidi se, da je z razkrajanjem oblik France prišel do nekega konca in da se sedaj bliža sintezi svojega dela... Prav nasprotno pri Tonetu. Pri njem o sintezi ne moremo govoriti, on se razvija na vse strani in jasno diferencira posamezne vrste ustvarjanja.« S to zadnjo mislijo se je Ložar dotaknil problema potreta, ki se je na tej razstavi prvič pojavil v Tonetovem opusu. Kajti portret Finžgarjev oče je oblikovan v nasprotju s poduhovljeno mistično vsebino, zavito v ekspresivno formo v Zadnji večerji ali viharjem razpoloženjem in v obupni grozi skrčenih postav moža in žene v Nevihti s popolnoma drugačnim formalnim prijemom. Potret očeta podaja Tone v realističnejši obliki in Stelè meni, da se je Tone »povzpел med naše najboljše potretiste.«⁸¹

Ložar in Stelè sta videla v bratih Kralj dve osebnosti, ki se stalno diferencirata, Anton Vodnik pa je celo menil, da sta si individualnosti obeh bratov »tako ostri, da ju ni mogoče zamenjati. Fran je risar [...], zato ne pozna čutnosti barve, ki so mu suhe in sive, abstraktne: živo nasprotje s Tonetom. Njegove so mehke, se topijo, imajo lesk. Fran poseduje formo, ki je rezultat razmišljanja. Tone vsebino. Franu določi forma vsebino, Tonetu vsebina formo. Zato je Tone toplejši, neposreden.«⁸²

Drugo obdobje počasnega umirjenja

Toda medtem ko so Tonetova dela v letu 1923 dosegla vrhunec v ekspresivni formi, se z naslednjim letom 1924 že začneja odmak od dosedanjega načina upodabljanja in sicer snovno v smeri domače predmetnosti, oblikovno v smeri plastičnejše telesnosti figur in predmetov; kar je povzročilo, da so dela postajala vse bolj razumljivejša in dostopnejša. Oba Kralja sta se nekako v tem letu obrnila iz mističnih sfer na realna, predvsem kmečka tla in iskala motive za svoja dela v kmečkem, predvsem domačem dolenskem okolju. Še jasneje sta brata stopala svojemu novemu pogledu na

⁷⁸ Rajko Ložar: Novejša dela bratov Kraljev..., Dom in svet 1923, nav. delo.

⁷⁹ F(rance) Stelè: Razstava bratov Kraljev, Slovenec 5., 6. 7. 1923, nav. delo.

⁸⁰ Rajko Ložar: Novejša dela bratov Kraljev..., Dom in svet 1923, nav. delo.

⁸¹ F(rance) Stelè: Razstava bratov Kraljev, Slovenec 5., 6. 7. 1923, nav. delo.

⁸² Anton Vodnik: Razstava bratov Kraljev, Jutranje novosti 17. 7. 1923, št. 140, str. 3.

svet in umetnost nasproti naslednje leto, kar se je pokazalo na retrospektivni razstavi obeh bratov v Akademskem domu, medtem ko sta v letu 1926 France s svojim Družinskim portretom, Tone pa s Slovensko kmečko svatbo že pristala v »novem realizmu«, novi stvarnosti, kar se je razumelo kot umetnina, formalno podana z ostro risbo, plastično obdelavo teles in predmetov, barvno pa vračanje k zemeljskim, toplo rjavim tonom.

V letu 1924 se je torej Tone Kralj že začel oddaljevati od dosedanjega koncepta umetnosti in njegove misli so se osredotočile na kmečkega človeka in njegovo vsakodnevno življenje, vendar je bila ta umetnost še vedno oblikovana v okviru ekspresionističnega principa. Druga faza Tonetovega umetniškega razvoja, ko se kmečka problematika v novem oblikovnem prijemu še meša s simbolističnimi potezami preteklega obdobja, traja pri Kralju nekako do leta 1927; takrat se umetnik namreč posveti poslikavam cerkvenih prostorov in tako stopi na pot monumentalnega slikarstva, s tem pa tudi na lastno pot umetniškega razvoja.

V letu 1924 sta se zvrstila dva pomembna dogodka. V. umetnostna razstava Kluba mladih v Ljubljani, kjer so razstavljali skoraj vsi člani tega kluba, in pa velika hodoninska razstava, ki je bila reprezentativen prikaz novejših slovenske umetnosti.

Glede slikarskega gradiva ni v Tonetovih prizadevanjih V. umetnostna razstava prinesla nič bistveno novega, pač pa je vzbudila pozornost lesena plastika Pasijon. Ta je bil kasneje izbran za III. bienale moderne umetnosti v Benetkah leta 1926 in tako je bil Tone drugi Slovenec, ki se je udeležil tega reprezentativnega bienala, do druge svetovne vojne pa je na njem nastopal še dvakrat in sicer leta 1928 z oljem Slovenska kmečka svatba in leta 1930 z litografijo Sveta Družina. Na te svoje udeležbe na Beneškem bienalu je bil Kralj zelo ponosen, saj je razstavljaj, kot sam pravi, kljub izredno strogi mednarodni žiriji.⁸³

Toda povrnimo se na V. umetnostno razstavo leta 1924. Na njej sta bila zopet oba Kralja središče zanimanja in France Mesesnel je sodil o mladih, predvsem je mislil na Kralja, da »velika patetična linija zveni v plastiki in sliki votlo, v malih delih pa dobi kot apliciran okrask svojo dražest, služi dekorju in zbujajo dopadanje. Rezultat je torej v velikem nasprotju z voljo: »Mladi« ustvarjajo mesto duševnih emocij dobro umetno obrt (kar se naj ne razume kot podcenjevanje), mesto ekspresivne linije se je pojavila arabeska, ki bo gotovo dosegla še v tej generaciji svojo klasičnost ali pa vsaj svoj akademizem».⁸⁴

Iz povedanega se jasno vidi, da Mesesnel ni bil naklonjen umetnosti bratov Kraljev in se z njunimi deli in njunim umetniškim principom ni dosti ukvarjal. Veliko bliže mu je bila umetnost rojaka Vena Piloni in zato je v njegovem pisanju več prostora in razmišljanja posvečeno Pilonu in njegovemu umetniškemu izrazu.

⁸³ Tone Kralj: Moja življenjska pot. Katalog retrospektivne razstave v Lamutovem salonu v Kostanjevici na Krki, 1970.

⁸⁴ F(rance) M(esesnel): V. razstava »Mladih« v Ljubljani, Jutro 19. 2. 1924, št. 43, str. 3.

Več pozornosti pa sta bila brata Kralj deležna pri naših hrvaških sosledih, saj je njima in njuni umetnosti Bogdan Radica posvetil daljši članek v Vijencu leta 1924.⁸⁵

Kot že rečeno, se je to, da sta se Kralja iz abstraktnih sfer »povrnili na realnejša tla, se približala domači zemlji in našemu človeku ter s tem postala umljivejša in dostopnejša«, ⁸⁶ razvidneje videlo naslednjega leta 1925, ko sta v okviru IX. razstave Kluba mladih v Akademskem domu v Ljubljani priredila zopet svoj samostojni nastop. Razstava je bila prikaz del, ki sta jih brata do sedaj ustvarila in sicer sta razstavila manj kot na prejšnjih razstavah, a to kvalitetnejše. Med svojimi deli, narejenimi leta 1924, je Tone med drugim prikazal tudi Delavca pred tovarno in Iškarjota. Toda medtem ko je v Delavcih že načel socialno problematiko, kar je v tem obdobju osamljen pojav, saj se je z bedo in izkoriščanjem proletariata ukvarjal šele v tridesetih letih (cikel jedkanic Cesta), predvsem pa po drugi vojni (cikel Črno zlato – Trbovlje), pa je Iškarjot, ki je »skoroda že borba abstraktnih sil« ⁸⁷, še vedno religiozna tematika in ta ima v Kraljevi umetnosti važno mesto, saj je religioznost, »ki jo brata Kralja doživljata posebno globoko«, neizčrpen vir vedno novih srečnih impulzov.⁸⁸

V leto 1925 pa pade olje Sama, barvno izredno lepo ubrana kompozicija, v kateri se mešajo kubistične in primitivistične prvine.⁸⁹ Toda medtem ko je kmečka tematika pri Francetu zaživela v delih Poletje, Jajčarice in Slovenska vas, se je kmečka zemlja pri Tonetu zaiskrila le v sliki Težaki, kjer se težko kmečko delo prepleta z delom volov, kar naj bi bila monumentalizacija trdega dela in trpljenja našega ljudstva.

R. Ložar je ugotovil, da pomenijo novejša dela bratov v primerjavi s prejšnjimi izrazito spremenjen svet.⁹⁰ »Njuno ustvarjanje se je umirilo, uneslo, skrčilo, sedaj producirata malo, a tisto veljavnejše. Snovno sta se povrnili k domači predmetnosti, k zemlji in kmetskemu življenju. Postopoma prehajajo dela v realistično snovnost (Težaki), kar je v skladu s spremembami velikih narodov. Tudi formalne vrednote so se spremenile. Linija, omejujoča obliko, postaja preciznejša, oblika točno določena. Oblike se polnijo z organskim življenjem, postanejo okrogle, plastične. Človeško telo postaja tu zaradi samega sebe objekt upodabljanja, ne zaradi kakih simbolično alegoričnih pomenov... Figure so postavljene v prostor, ki sicer še ni globok, agirajo, se gibljejo... Te figure tudi tvorijo prostor, kar je v Kraljevih slikah popolna novost.«

In še ugotovitve F. Steleta o tej najnovejši umetnosti bratov Kraljev, »da jima je forma samo sredstvo, glavno pa vsebina umetnine, ki jo sama označujeta z izrazom »notranje življenje« in se pri tem zavarujeta, da bi bilo to

⁸⁵ Bogdan Radica: Novija slovenska umetnost. Braća Kralj, Vijenac 1924, str. 289-291.

⁸⁶ K(arel) D(obida): Umetnostna razstava bratov Kraljev, Ljubljanski zvon 1926, str. 70-74.

⁸⁷ F(rance) S(tele): Brata Kralja, Dom in svet 1925, platnice št. 5.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Omenjeno delo in še nekatera druga so reproducirana v Steletovi monografiji: France Stele: Fran in Tone Kralj, Ljubljana 1925. (Katalog izdan ob priliki IX. umetnostne razstave Kluba mladih v Ljubljani).

⁹⁰ R(ajko) L(ožar): IX. umetnostna razstava »Kluba mladih« v Akademskem domu. Kolekcija bratov Kralj, Narodni dnevnik 11. 9. 1925, št. 184, str. 2.

istovetno z literarnostjo. V idealni umetnini »naj se ekspresionizem vsebine družijo z dinamičnostjo forme ob upoštevanju kubičnosti in primitivizma«. ⁹¹

Realističnejši pristop v slikarstvu se je še odločneje pokazal v letu 1926, ko sta oba brata ustvarila vsak le po eno kvalitetno delo in sicer France Rodbinski portret, kjer se novi realizem zrcali v motiviki in v izredno plastični, skoraj kiparsko pojmovani telesnosti, ter Tonetova Slovenska kmečka svatba, ki so jo zaradi motiva in oblikovnega prijema primerjali z Breughlom.

Stanko Vurnik je tega leta na podlagi najnovejših del mladih umetniških moči opredelil pojem nove stvarnosti. »Gre za nov predmetni realizem (primerjaj nemško geslo »Die neue Sachlichkeit«) objektivnega značaja, v katerem se več ali manj družijo klasično renesančni kompozicionalni elementi s plastično obdelavo teles v lokalnih barvah.« ⁹² Dalje sodi, da sta se Kralja začela dokopavati do plastičnega realizma že v letih 1922 in 1923. »Tonetov Iškarjot iz leta 1924 kaže še staro deformirano izrazno že v novi, plastični formi in skoro realnem prostoru ter monumentalni kompoziciji, vesenje nad novim, plastičnim idealom je v formah Delavcev pred tovarno (1924).« ⁹³ Seveda spada v novo pojmovano umetnost tudi Slovenska kmečka svatba. To slovensko veseljaštvo vaškega praznika, kjer se vaško veselje ob zvokih harmonike razrase v razposajeno rajanje in se med mladoporočeni par in svate vrivajo maskare, ki imajo tudi v nadaljnjem Kraljevem delu veliko vlogo, je v kompoziciji, prepleteni s toplo rjavo rdečkastimi toni, še vedno čutiti ekspresivno kretnjo, tako da je Dobida pravilno ocenil, da je Tone »prepoln fantazije in strastnosti, da bi se lahko brez bojev vrnil k mirni predmetnosti«. ⁹⁴

Še nekaj je bilo važno v letu 1926. Tone Kralj je namreč razstavil na Jesenski razstavi na ljubljanskem velesejmu; to je bila dosedaj največja slovenska razstava in je zbrala pod svojo streho vse smeri in generacije umetnikov, med drugim je na njej nastopil tudi Klub mladih, ki se je to leto preimenoval v Slovensko umetniško društvo. Kraljeva Slovenska kmečka svatba ni bila razstavljena, ker je ob času te razstave bila v gosteh v Pragi na razstavi Slovenske umetnosti najnovejše dobe, pač pa šest jedkanic Fioretti. To so bile ilustracije k zbirki zgodb iz življenja sv. Frančiška, ki je bila leta 1927 prevedena v slovenščino pod naslovom Rožice sv. Frančiška. V teh šestih ilustracijah Brat Bernard v Bologni, Kristus med brati, Sv. Frančišek pridiga pticam, Brat volk, Pridiga sv. Frančiška v Asisiju, Sv. Anton pridiga ribam, je čutiti »verski zanos in mistika najljubeznivejšega, obče človeškega svetniškega duha«. ⁹⁵ V njih je obdelava teles že plastično pojmovana, ideja pa je še vedno vaša sestavina vsake ilustracije posebej tako, da sta ideja in vsebina v ravnovesju.

⁹¹ France Stelê: Fran in Tone Kralj, Ljubljana 1925, nav. delo.

⁹² Stanko Vurnik: K sodobni upodablajoči umetnosti. (Razmotrivanja sprico jesenske umetnostne razstave), Dom in svet 1926, str. 278-281.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ K(arel) Dobida: Jesenska razstava, Slovensko umetniško društvo, Ljubljanski zvon 1926, str. 745.

⁹⁵ Ibidem.

Tone Kralj: Zasmehovanje učenca, ilustracija k Resovemu prevodu Rožic sv. Frančiška, Gorica 1927

Tone Kralj: The mockery of the follower, illustration to The Flowers of St. Francis, translated by Res, Gorizia 1927

Tretje obdobje umirjene nove stvarnosti

Konec leta 1926 se zaključuje drugo stilno obdobje Toneta Kralja, kajti pomladi leta 1927 ga je njegov bivši katehet, kasnejši župnik cerkve v Strugah pri Dobropolju na Dolenjskem poklical v domače kraje. Tonetu Kralju je bila dana naloga, da umetniško okraši župno cerkev sv. Avguština in tako se je Tone po šestih letih mrtvila na tem polju ponovno podal na pot monumentalnega stenskega slikarstva. Takoj po poslikavi te cerkve so si sledile cerkve na Primorskem, v Volčah, Avberju, Tomaju, na Višarjah, na Katinari in v Pevmi pri Gorici, med drugo svetovno vojno osem cerkva,

vklučno s cerkvijo na Mostu na Soči; ta je bila poslikana tik pred vojno in jo zato obravnavam skupaj z ostalimi medvojnimi poslikavami, po osvoboditvi pa je poslikal in preuredil 22 cerkvenih prostorov.

Zaradi novega načina slikanja, cerkveni prostori sami zahtevajo za okrasitev svojih sten monumentalni koncept, smatram, da je leto 1927 tisti mejnik v Kraljevem ustvarjanju, ko je po ekspresionistično-idealističnem nazoru v umetnosti, osvobojen izrazne linije in ploskovite, le v idejo stremeče forme, začel stopati po plastično realistični umetnostni formi in se je tako s pomočjo tega novega pogleda na umetnost lotil cerkvenih poslikav. Vse poslikave tega časa od Strug do Pevme govore, da je postavil umetnost na realna tla, vendar to ni surov in vsakdanji realizem, temveč idealiziran.

V letu 1927 je torej Kralj stopil v novo ero svoje umetnosti, se dokončno izvil izpod bratovega vpliva in je v tem svojem novem konceptu umetnosti vztrajal več ali manj vse življenje. To dobo lahko zaključimo leta 1939, tik pred svetovno vojno, ne toliko zaradi formalnega prijema kot zaradi okoliščin, ki so se pojavile za časa predvojne psihoze in približevanja vojne.

Monumentalno cerkveno slikarstvo je bilo torej tisto slikarstvo, za katerega prepoved so se vroče zavzemali, kot je bilo že rečeno, predvsem katoliški izobraženci. Ko je zastavil Tone Kralj korak v to smer, je Stelè navdušeno pisal: »Zadnji čas je že bil, da se je na obzorju naše cerkvene umetnosti pojavil umetnik, ki ima voljo in zmožnost za njene naloge. Dolgo že ni našel med nami noben umetnik v širokih plasteh naroda tako širokega odmeva, kakor on med našimi primorskimi brati.«⁹⁶ Tone Kralj je bil sicer prvi, ki se je napotil v renesanso monumentalnega slikarstva, ne pa edini. Po letu 1930 so se mu pridružili še drugi slovenski umetniki, tako je leta 1931 Jože Gorjup poslikal cerkev sv. Miklavža v Kostanjevici na Krki, Miha Maleš je poslikal leta 1931 cerkev v Vočinu, 1932. leta pa v Cirkveni na Hrvaškem, Janez Mežan in Nikolaj Pirnat sta poslikala kapelo v župni cerkvi v Trzihu leta 1934, Slavko Pengov se je lotil poslikave cerkve na Bledu leta 1932, nato pa še v Škofji Loki in drugod.

Toda vrnimo se sedaj v pomlad 1927 in k poslikavi cerkve sv. Avgušтина v Strugah. Andrej Orehek je dal poslikati cerkev deloma na svoje stroške, ker farani niso imeli dovolj denarja. Kralj je stene prezbiterja okrasil s štirimi evangelisti, na stenah ladje pa je naslikal štiri prizore iz življenja sv. Avgušтина: Spreobrnjenje sv. Avgušтина, Monikina smrt, Nedolžni otroci, Sv. Avguštin narekuje pisarjem.

V primerjavi z načrtom za Dobropolje so struške poslikave dosegle velik formalni razvoj. V ekspresionističnem načrtu dobropoljske cerkve se v kaosu prepletajo med seboj figure in prizori v nepretrgani vrsti, kot da je umetnika strah, da bi prazen prostor med prizori ogrožal jasnost idejnega koncepta slikarije. V Strugah pa je vsak prizor sam zase, ločen, »prizor je zamišljen kar mogoče enostavno, zato operira s čim manj figurami, ki so stroge in stilizirane v svojih kretnjah in neposredno jasne v tem, kar izražajo.«⁹⁷ Če si ogledamo le dve poslikavi iz tega cikla, Spreobrnjenje sv.

Avgušтина in Monikino smrt, potem lahko ugotovimo, da se prizora dogajata v poglobljenem, realnem prostoru v nasprotju s spiritualističnim nazorom v ekspresionističnem obdobju, kjer simboli in ideje o večnih resnicah ne potrebujejo veliko prostora za svoj obstoj, in v nasprotju s Slovensko kmečko svatbo, kjer se zdi, da so svatje in udeleženci kmečkega rajanja tako strpani v prostor, da ima gledalec občutek, kako je umetnika strah pred praznim prostorom. V Strugah pa imajo figure dovolj prostora, da lahko svobodno zadihajo. Figure so plastično modelirane, obrazi in glave so sicer še shematično obdelani, kajti poleg novega realizma, oprtega na materialne, realne temelje v umetnostnem oblikovanju, je za umetnika še vedno važna idejna plat, zato bi lahko rekli, da sta se ideja in forma enakovredno našli na isti ravnini. Na sliki Spreobrnjenje se nam prikazujeta dva prizora, zamišljenega sv. Avgušтина, sedečega pod drevesom v trenutku, ko je do spreobrnjenja prišlo. Zemlja in pokrajina sta oblikovani shematično, kar spominja skupaj s skrivljenim, valovitim drevesom še na secesijsko, dekorativno ostalino ekspresionizma. Drugi prizor pa predstavlja sv. Moniko pri molitvi v skoraj praznem prostoru, pri čemer more gledalec oba prizora videti tako, da je stena Monikine sobe prerezana na podoben način, kot so to delali mojstri zgodnje renesanse. Tudi na drugi sliki, ko sv. Avguštin stoji ob smrtni postelji svoje matere, je prizor odet v idejno tragiko dogodka in je na zadnji steni odprto okno, skozi katero se razprostira pokrajina – obala z morjem in jadrnico, kar ravno tako spominja na holandske mojstre quattrocenta in predstavlja realni moment kot protiutež poduhovljeni mistiki dogodka samega.

S poslikavami te cerkve je Kralj s polnim korakom stopil v novo stvarnost, vendar, kot pravi Stelè,⁹⁸ to »ni brutalna, vsakdanja stvarnost, ampak idealizirana, grobim čutom odmaknjena stvarnost svetniških legend, pobožnih premišljevanj in vzpodbudnih spoznanj iz idealnega sveta religiozne fantazije. Njegova pot je danes, zdi se jasna: iz kaosa ekspresionizma, v katerem je samostojno doživel vsebino religiozne umetnosti in z njenimi predstavami gojil svojo gibko mladeniško fantazijo, se razvija sedaj k čutno lažje dostopni, vendar vsake grobe poltenosti oproščeni obliki idealizirane realizma, ki je bil vselej dobrodošel v cerkveni umetnosti«.

Po zaključku Strug se je Kralj poleti 1927 preselil na Tolminsko, kjer je v Volčah dobil naročilo za svojo drugo poslikavo v »novo stvarniškem« smislu. Na glavni oltarni steni je naredil dve sliki, na vsaki strani oltarja sv. Petra in Pavla in sv. Cirila in Metoda, ter dva stranska oltarja. Slikanje teh štirih svetnikov je bila priljubljena Kraljeva tema,⁹⁹ kajti Peter in Pavel sta prvaka med apostoli, Ciril in Metod pa sta simbol slovanstva. Vsi štirje možje kot simboli duha so sicer plastično modelirani in stoje v oblakih, ki se rahlo poglobljajo ter nam s tem dajo občutek prostornosti in ni na njih nič nepotrebnega, »vsaka stvar je omejena na najpotrebnejše, toda na vse,

⁹⁶ Jadranski almanah 1925–1930.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Petra in Pavla je poleg te slikarije v Volčah upodobil še v Tomaju, Cirila in Metoda pa na Premu, v Volčah, Avberju, Hrenovcih itd.

⁹⁶ France Stelè: Umetniško življenje v letu 1927, Dom in svet 1928, str. 50.

⁹⁷ Jadranski almanah 1925–1930.

kar je potrebno za razumevanje¹⁰⁰, vendar so figure v nasprotju s struško pripovedno legendarnostjo svetniških legend nenadoma obstale in v svoji monumentalni negibnosti spominjajo na mir bizantiskih ikon. Bogato duševno življenje svetnikov, daleč odmaknjeno od človeškega vsakdana, se je strnilo v eno samo mirno gesto, kot da nam imajo postave apostolov namen sporočiti važno in nadvse pomembno resnico.

Na jesen leta 1927 se je Kralj odzval povabilu Virgila Ščeka, župnika male kraške vasice Avber pri Tomaju, in preko zime 1927/28 poslikal prezbiterij in ladjo baročne cerkvice. V prezbiteriju je naslikal sv. Luko in

Tone Kralj: Sv. Peter in Pavel, Volče, 1927
Tone Kralj: St. Peter and St. Paul, Volče, 1927

¹⁰⁰ France Bevč: Kraljeve slike v Volčah, *Edinost* 13. 12. 1927, št. 296, str. 3.

Janeza Krstnika ter na oltarni steni apostola Cirila in Metoda in sv. Miklavža, patrona cerkve, v ladji pa prizore iz Marijinega življenja, sv. Antona Puščavnika, Jakoba Starejšega in sv. Petra. Poleg legendarne pripovednosti slik: sv. Luka slika Madono, obglavljenje Janeza Krstnika, sv. Anton Puščavnik, je Marijino življenje prepleteno s čustveno milino, oltarna kompozicija Cirila, Metoda in Nikolaja pa je podobno kot v Volčah obstala v okameneli in negibni izrazni sili in je v nadnaravnih postavah svetnikov zaobjel simbol duševnih velikanov.

Tudi barvni inventar se je pri Kralju v tem obdobju prepesnil. Medtem ko so bile barve v njegovi prvi fazi svetle in pastelne in so se kot rahle meglice ovijale prek postav in predmetov, so v novi stvarnosti, ko se je posvetil svojemu rojaku kmetu, tudi barve v zvezi z novo problematiko postale barve zemlje in kmečkega dela, torej v glavnem so zaživel vsi odtenki od rjavkasto-rdečih do rumeno-oker tonov. In te barve so prodrle tudi v sakralne prostore, Ciril in Metod v Avberju sta zažarela v toplo rjavo rumenih tonih, kot da bi bila obžarjena od skritega spoznanja, njuni postavi delujeta kot sonce samo. Sicer pa sta kot veliki nemi, brezčasni postavi in kot posebljenje ideje delujeta na obiskovalca cerkve podobno kot v Volčah

Tone Kralj: Sv. Luka upodablja Marijo, stenska poslikava v Avberju, 1927
Tone Kralj: St. Luke painting St. Mary, mural painting in Avber, 1927

Peter, Pavel, Ciril in Metod s svojo ogromno zalogo notranje dinamike in ognja. Ali če vzamemo epsko pripoved Obglavljenje Janeza Krstnika, kjer se je dramatičnost dogodka zlasti jasno in živo zlila v glavo Janeza Krstnika, ki se odlikuje po posebnem izraznem poudarku. Kompozicija sv. Antona Puščavnika pa svetnika, sedečega na shematičnem skalovju, v poglobljanju in premišljevanju, »nehote spominja na najučinkovitejše svetniške legende beneške renesanse«. ¹⁰¹ France Stele meni, »da je Avber delo nenavadne umetniške koncentracije in notranje sile«. ¹⁰² In dalje ugotavlja, da je po dolgem popotovanju po Evropi imel priliko občudovati dokumente stare in novejšerke cerkvene umetnosti in se je po povratku domov ustavil v zakotnem kraškem Avberu in ta mu je bil »najjačji umetniški vtis celega pota«. ¹⁰³

Kljub vsemu temu pa se je v zvezi z najnovejšimi deli na Primorskem razplamtela polemika o Kraljevem načinu slikanja, češ da ta ne sodi v cerkvene prostore. Neki duhovnik se je oglasil v Edinosti ¹⁰⁴ in zavrnil Kraljevo umetnost rekoč, da ni v njej nič monumentalnega niti v kompoziciji, niti v oblikovanju, zlasti oblike da odbijajo in da Toneta umetnost ni religiozna. Sicer pa meni, da smer v Kraljevi umetnosti ni več moderna in da so drugod po Evropi tako vrsto umetnosti že preboleli in se sedaj vračajo na bolj zdravo podlago. Zaradi tega takšna umetnost ne bo imela napredka in Kralju svetuje, naj se obrne v drugo smer. V zagovor na ta napad je ogorčeno odgovoril Alojzij Res, ¹⁰⁵ Marolt pa si je nalašč zato ogledal poslikave v omenjenih cerkvah ter v Malem listu ¹⁰⁶ na očitke, češ da ljudstvo Kraljevo umetnosti ne razume, pojasnil, da je osebno govoril z ljudmi v Strugah in Avberju in vsem so bile slikarije všeč.

Ne glede na polemike pa se je Tone oprijel še leta 1928 slikanja Tomajske župne cerkve, kjer je v prezbitoriju na monumentalni način zarisal dva prizora: Osvoboditev sv. Petra iz ječe in Pridiga sv. Pavla. Med velike Kraljeve navdušence se je Steletu in Ložarju pridružil še Dobida. O Tonetovi cerkveni umetnosti je pisal ¹⁰⁷: »Vedno jasneje in vedno bolj dosledno se oblikuje njegov osebni način gledanja in podajanja sveta. Vse krepkeje, vedno bolj naravnost in vsem umljivo govore njegove slike. Nič ni več nepotrebnega, nevažnega na njih, ostalo je samo še, kar je bistveno... Čustvena plat teh podob je tako prirodna, svojstvena in resnična, da se kaže v slikah tisto, kar bi mogli imenovati *slovensko bistvo*. Morda je baš Tonetu Kralju usojeno, da ustvari naš pravi slovenski slog v slikarstvu, kdo ve? Eno je gotovo že danes: na religioznem polju in v cerkvenem slikarstvu mu ga med Slovenci po originalnosti, moči in čustveni širini ni para.«

Leta 1930 se je Kralj lotil poslikave Višarij, vendar je barvno, kompozicijsko in po izrazni moči to odstop od dosedanjega cerkvenega slikanja, saj vtis, »ki ga te novejšerke slike vzbujajo, ne zadeva samo hitrico, v kateri je bilo vse de-

lano ter včasih celo prelahko roko, nego je že čisto določeno opredeljen: tako slikarstvo je že neke vrste folklor in nima z umetnostjo skoro nobenega opravka več... Barve višarskih slik so postale nekam lagodne, široke... Mislim pa, da je to stranpot, kateri se bo Tone Kralj z lahkoto ognil, ko bo revidiral svoj barvni inventar«. ¹⁰⁸ V nadaljnji kritiki o takšnem slikarstvu pa Ložar ugotavlja, da je Kralj prevelik talent in resnični umetnik, da bi se tudi v bodoče držal takega načina slikanja.

In zdi se, da je Tone Kralj slišal opozorilo, kajti naslednje leto 1931 je na Katinari pri Trstu naslikal na steno cerkve 14 postaj križevega pota tako, da so postale v velikanskih dimenzijah, približno 4 × 5 m, kakor je pač zahtevala oblika stene, razporejene v prezbitoriju in ladji tako, da tvorijo s cerkvijo arhitektonsko celoto. Barvno se je v teh slikarijah vrnil na stara pota, saj se Križev pot preliva v toplo rjavo oker tonih, kompozicijsko pa je to stiliziran monumentalni realizem. Tega se je držal Kralj tudi v Pevmi pri Gorici leta 1934, le da se je barvna skala zopet razrahljala in so v ospredje stopali široka pripovednost in neobičajni ikonografski motivi. Že v tomajski cerkvi je Kralj kot pendant k Sveti Družini upodobil Slovensko družino in tako zanesel motiv čisto

Tone Kralj: Zadnja večerja, osnutek za cerkev v Tomaju
Tone Kralj: The last Supper, the draft for the church in Tomaj

povprečne slovenske družine v sakralni prostor. V Pevmi pa je poleg standardne ikonografije kot npr. Sv. Anton Padovanski, Poklon treh kraljev, slikal tudi motive, sicer neobičajne za cerkvene poslikave: Pregarjanje prvih kristjanov, Sv. Silvester, Koncil, sv. Karel Boromejski za časa kuge itd. Poleg tega je v

¹⁰¹ Jadranski almanah 1925-1930.

¹⁰² Frst (France Stele): Umetniško leto 1928, Dom in svet 1929, str. 59.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Duhovnik: Za napredek cerkvene umetnosti, Edinost 20. 3. 1928, št. 68, str. 2.

¹⁰⁵ Alojzij Res: Za napredek cerkvene umetnosti, Edinost 3. 4. 1928, št. 80, str. 2.

¹⁰⁶ Pogovor s strokovnjakom, Mali list 13. 4. 1928, št. 16, str. 3.

¹⁰⁷ K(arel) Dobida: Slike Toneta Kralja za cerkev v Tomaju na Krasu, Mladika 1929, str. 110-111.

¹⁰⁸ R(ajko) Ložar: Slovensko slikarstvo v letu 1930, Dom in svet 1931, str. 92-93.

omenjenih prizorih nastopilo nenavadno veliko število oseb, tako da se nam zdi, da je v cerkvi en sam zbor rodnega domačega prebivalstva.

Taki nenavadni ikonografski motivi so se pojavili zlasti med drugo svetovno vojno, kjer je v cerkvah od Dekanov do Soče v biblijske prizore vrival rekvizite iz vojne (npr. čelade) ali pa imajo negativne svetopisemske osebe v fiziognomijah obrazov sledove okupatorja.

Vrnimo se sedaj na izhodiščno leto 1927 in preglejmo, kaj je Tone Kralj ustvaril na drugih področjih slikarstva. V monumentalni vnemi za cerkveno stensko slikarstvo je prvi hip ostala slikarska produkcija skoraj zastala, saj so do leta 1930 nastala le tri olja: Finžgarjeva mati leta 1927, Štanjel leta 1928 in leta 1929 slika v velikem formatu Moj oče. Mati F. S. Finžgarja je oblikovana s skrbnim realističnim modeliranjem, živahnimi črnimi očmi ter z nageljnom v roki, kar nehoti spominja na holandske mojstre 15. stoletja.¹⁰⁹ Naslednje leto 1928 je Kralj ustvaril Štanjel, ki s plastičnim modeliranjem in kamnitimi kubi ponazarja kamnito kraško mesto in že s svojim motivom, pogledom na slikovito pokrajino ter obdelavo trdno stoji v Novi stvarnosti. Še jasneje se to vidi v očetovem portretu. Z njim se je Kralj oddolžil svojemu rodu, zlasti očetu, ki je bil sam nadarjen za kiparstvo, pa je moral kot sin edinec ostati na kmetiji. Oče je upodobljen pred nami do pasu in rezlja neko leseno figurico. Nenadoma se je vprašujoče zagledal predse in zdi se, da na njegova vprašanja ni mogoče odgovoriti. Za njim se razprostira rojstna vas Zagorica in tudi Tone sam se je upodobil na tej sliki kot slikar nekega nedokončanega platna. Oče je oblečen v enostavno stilizirano oblačilo, v kakršne je Kralj redno oblačil svoje figure tako v oljih pred vojno in po drugi svetovni vojni, menil je namreč, da je obleka nebitveni sestavni del in bi poglobljanje v kostumske podrobnosti skalilo osnovno misel kompozicije. Portret Kraljevega očeta pa nam jasno priča, da je Tone v svojem bistvu bolj kipar kot slikar. Postava očeta je podana z nenavadno kiparsko plastično doslednostjo. »Tudi razdelitev svetlobnih in senčnih partij kaže na kiparstvo. Poenostavljeni, strogo stilizirani obrisi teko valovito, se strinjajo in razgrinjajo, stikajo, sečejo v točno matematičnih ritmih.«¹¹⁰ To je podoba Tonetovega očeta, svojo mater pa je upodobil nekaj let kasneje, leta 1934, leto dni po njeni smrti in sicer ob krsti smrtno ponesrečenega sina. Kraljev brat se je namreč kot pilot ubil leta 1931 v Divuljah pri Splitu.

Vidimo lahko, da se je v tem obdobju Kralj oprijel portreta in sicer rad je upodabljal svoje domače: že omenjenega očeta in mater, dalje svojo ženo in tudi sebe.¹¹¹

Vzrok, da je nenadoma na Kraljevih platnih zaživelo zasebno življenje, se skriva v dejstvu, da je Kralj leta 1928 stopil na skupno življenjsko pot s slikarko Maro Jerajevo in si tako osnoval lastno ognjišče. Hišo si je postavil že leta 1925 tik ob Francetovi, pri njem je imel tudi atelje do leta 1931, ko

¹⁰⁹ Jan von Eyck: Mož z klinčkom.

¹¹⁰ H(inko) Smrekar: Nabožno slikarstvo Toneta Kralja. Jutro 14. 3. 1931, št. 61, str. 6.

¹¹¹ Npr.: Žena iz leta 1930, Tatjana leta 1933, Žena s hčerko 1945. leta in avtoportret: Družinski portret iz leta 1932, Avtoportret s hčerko 1936. leta, Avtoportret 1945. leta itd.

Tone Kralj: Rojstvo Kristusovo, litografija, 1930
Tone Kralj: The Christ's Birth, lithography, 1930

si je zgradil lastnega. Ko se je Tonetu leta 1932 rodila še hči Tatjana, se je tudi njegovo življenje, ne samo umetnost, umirilo in zajadralo v mirne vode družinskega vsakdana.

Ko se je Kralj po hlastni in nepretrgani cerkveni dejavnosti prvih let nekoliko unesel, je leta 1931 po daljšem zastoju samostojno razstavil v privatnem stanovanju v Frančiškanski ulici. V bistvu to ni bila prava razstavna dejavnost, pač pa je le za ljubitelje njegove umetnosti postavil na ogled nekaj del novejšega datuma. Razstavljena so bila dela, kot: Portret očeta, Portret žene, risbe Kamenjanje sv. Štefana (l. 1929) in Križani (l. 1930) itd. Na podlagi teh del je Ložar zapisal:¹¹² »Razvoj slike v umetnosti Toneta Kralja gre danes, sodeč po omenjenih podobah v smeri komplikacije snovi in kompozicije, počivajoč na solidnem, vendar nekoliko negibnem stilnem temelju, išče Tone Kralj zaporednih likovnih situacij v snovi in

¹¹² R(ajko) L(ožar): Umetnostna razstava Toneta Kralja, Dom in svet 1931, str. 288.

formi, ki včasih kar preveč razodevajo virtuosnost zasnutka in izvedbe. V okviru tega svojstvenega, zelo hoteno osebno obarvanega stila, ki se po njem danes fundamentalno loči od bratovega, se nagiblje k nekaki abstraktni polbaročni vijugi in si ustvarja iz nje kos akademije.»

Sicer pa je v teh letih zaživela Kraljeva zamejska razstavna dejavnost. V tujini je razstavljal seveda že preje, od samega začetka umetniške poti najprej v okviru Kluba mladih,¹¹³ nato s Slovenskim umetniškim društvom v Pragi, Berlinu, na Dunaju in drugje. Trikrat zapored je bil izbran za bienale v Benetkah leta 1926, 1928 in 1930, nato se je udeležil razstave jugoslovanskega slikarstva in kiparstva v Londonu 1930. leta, 1932. leta pa je sodeloval na razstavi »Hundert Künstler huldige Göthe« v Leipzigu, kjer je razstavljal litografski triptih Faust. Dalje so bile pomembne mednarodne razstave re-

Tone Kralj: 13. postaja križevega pota, o. pl., 1931. Mengore
Tone Kralj: The 13th stopping-place of The Station of the Cross, oil, canvass, 1931, Mengore

¹¹³ Npr.: važna je razstava v Hodoninu na Moravskem.

ligiozne umetnosti, na katerih je žel splošno priznanje. Leta 1930 je bila taka razstava v Antwerpnu, naslednje leto v Padovi¹¹⁴ in Milanu.

Važno mesto v Kraljevem življenju in umetnosti zavzema velika razstava jugoslovanske umetnosti v Amsterdamu leta 1932, še večje kolektivna razstava Mare in Toneta Kralja na Dunaju leta 1935, ravno tako tudi leta 1936 prirejena razstava v Tuillerijskem salonu v Parizu.¹¹⁵

Uspehi in priznanja, ki jih je bil Kralj deležen kot preroditelj monumentalnega slikarstva (Stelè, Dobida, Ložar), in neverjetno veliko hvale, ki jo je bil Kralj deležen na mednarodnih religioznih razstavah in pa dejstvo, da je domača publika bila še vedno v glavnem nezainteresirana za duhovne produkte, kar pomeni, da so slikarji in umetniki svoje izdelke le težko prodajali,¹¹⁶ vse to so bili vzroki, da je Kralj leta 1931 nameraval zapustiti Slovenijo in odpotovati za nekaj let v tujino, najprej v Italijo, nato pa na Dunaj. Tega svojega načrta najbrž ni realiziral zaradi rojstva hčere leta 1932. Čez nekaj let, leta 1934, ga je obšla podobna želja; tudi tokrat je mislil ostati v tujini nekaj let. Sam pravi o tem, da ga ženeta tja (na Dunaj) »želja in volja, da bi slovenski umetnosti v svetu pomagal še do večje veljave, kakor sem ji že dosedaj. Priredil bom razstave svojih najboljših del v vseh kulturnih centrih, kjer še nisem razstavljal in me poznajo samo še iz revij. Še to jesen bom razstavljal na Dunaju, nato v Pragi...«¹¹⁷

Tudi ta načrt je padel v vodo, razstavljal je le na Dunaju in žel velikanški uspeh, nadaljnje razstavljanje v Pragi in na Poljskem pa mu je finančno onemogočil jugoslovanski poslanik na Dunaju, ki se ni strinjal s protifašistično tematiko razstave.¹¹⁸

Podobno se je godilo v letu 1936, ko so Kralja po polletnem bivanju v Parizu materialne stiske prignale v rodne kraje.

Živahna razstavna dejavnost v tujini je torej Tonetu Kralju in njegovi umetnosti prinesla hitro in nenadno popularnost. De Pelgrim, belgijski tromesečnik za umetnostna vprašanja, je v daljšem razmišljanju o Kraljevi umetnosti zapisal: »Kraljeva umetnost govori v jeziku njegovega naroda in njegovega časa, a obenem je brezčasna in univerzalna. Ona stoji v liniji cerkvene tradicije, a je vendar nova. Vezana je na arhitektonske potrebe, na dogmo in na liturgijo, a vendar diha svobodno in neutesnjeno, čarobno sveže v mladostni moči. In radi njegove neizčrpne stvariteljske moči, radi neverjetne lahкотnosti, njegovega instiktivnega, nezmotljivega konstruktivnega pogleda in zaradi sloga mislimo na prerojenega Giotta.«¹¹⁹

¹¹⁴ Tu je za svoja dela: Sv. Anton pridiga ribam, Kamenjanje sv. Štefana, Kalvarija itd. prejel dve srebrni nagradi.

¹¹⁵ Razstavljal je v skupini Neodvisnih.

¹¹⁶ V članku: Tone Kralj: Kruh in umetnost, Slovenec 15. 4. 1933, št. 88, str. 16, se umetnik pritožuje nad našo kulturno bedo in o tem, kako malo je obiskovalcev razstav in kupcev umetnin.

¹¹⁷ A(nte) G(aber): Kipar Tone Kralj nas zapušča. Našemu mestu je ponudil več krasnih kipov, za katere zahteva samo povračilo stroškov, Slovenski narod 18. 9. 1934, št. 211, str. 3.

¹¹⁸ O tem piše Kralj v svoji življenjski poti v: Tone Kralj: Moja življenjska pot. Katalog razstave v Lamutovem salonu v Kostanjevici na Krki leta 1970.

¹¹⁹ Kritike iz Pelgrima so bile objavljene v Slovenecu. Dirk Vasin: Tone Kralj, Slovenec 14. 9. 1930, št. 210, str. 8.

Se večji odmev je imela razstava jugoslovanske umetnosti v Amsterdamu leta 1932.¹²⁰ Holandski listi so obširno poročali o najnovejši jugoslovanski umetnosti, bili pa so si skoraj vsi poročevalci edini, da sta med kiparji Meštrovič in Roksandić tista umetnika, ki zaslužita svetovno slavo, med slikarji pa se jima pridružuje Tone Kralj.¹²¹ O Kraljevi umetnosti so sodili, da je obdržala v svojem najglobljem bistvu moč in samoniklost in da je našel, »naslanjajoč se na primitiviste svoje dežele lasten jezik enostavnih in velikih oblik z ostrimi obrisi mirnega in plemenitega poteka«.¹²²

Zaradi nenavadnega afirmativnega pomena te razstave na Holandskem se je oglašil tudi srbski likovni kritik Milan Kašanin. Med drugim je pisal:¹²³ »Najobširneje in z največjo hvalo je pisano o Tonetu Kralju, v večjih slikah je holandska kritika našla največ osebnega in narodnega izraza in najmanj tujih vplivov.«

Pravi slavospev pa so Tonetu Kralju in njegovi umetnosti prinesle kritike dunajskega dnevnega in revialnega časopisja ob njegovi samostojni razstavi v Hagebundu na Dunaju leta 1935. In ne samo dunajski časopisi, temveč tudi nemški pišejo samo hvalo o našem umetniku. Pravijo, da sta z Meštrovičem najznačilnejša reprezentanta jugoslovanstva in umetnika najvišjih kvalit. Kritike dalje ugotavljajo Kraljevo globoko vkoreninjenost v domačo zemljo in njegovo samoniklost, ter da njegova dela izražajo nenavadno mogočen izraz in dalje, da je kot monumentalni slikar eden izmed najbolj markantnih prikazni v evropski umetnosti, itd. Ker so Kraljeva dela žela toliko hvale v tujih logih, je odmev odjeknil tudi med Slovenci in tako je bilo tudi naše časopisje polno notic in poročil o njegovih uspehih.¹²⁴

Toda če se po odmevih na tujem povrnemo domov in pogledamo, kaj je bilo novega v Kraljevi umetnosti v tem času in kateri važnejši dogodki so se odvijali na domačih tleh, potem vidimo, da je za Kralja bila pomembna Jesenska likovna razstava na ljubljanskem velesejmu leta 1933 in sicer pod naslovom Slovenska cerkev in Slovenske madone. Na razstavi Slovenska cerkev je Kralj v želji, da bi oblikoval enovito umetnino, razstavil kapelo, opremljeno z oltarjem, kiparskim in slikarskim okrasom in pa model cerkve za Hrastnik, s čimer je hotel pokazati, kako si on predstavlja »celotno sakralno umetnino kot harmonijo arhitektonskega, slikarskega in kiparskega elementa«.¹²⁵

Razstave Slovenske madone se je Tone udeležil s 16 deli, a sta po mnenju kritike zastopani le dve močni umetniški osebnosti: France in Tone Kralj. France Mesesnel je pisal:¹²⁶ »Tone se je razvil v izrazitega cerkvene-

¹²⁰ Tu je razstavljal dela: Moj oče, Moja žena, Kmečka svatba itd.

¹²¹ Ante Gaber: Naša umetnost v tujih očeh. Holandski listi o jugoslovanski umetnosti razstavi v Amsterdamu. Tone Kralj naš največji slikar?, Slovenski narod 5. 19. 11. 1932 in 10. 12. 1932, št. 252, 264, 280, str. 7, 3, 7.

¹²² Ibidem.

¹²³ M(ilan) K(ašanin): Izložba v Amsterdamu, Srpski književni glasnik 1932, str. 311-312.

¹²⁴ Uspeh Toneta Kralja na Dunaju, Slovenec 11. 5. 1935, št. 107, str. 4-5; O razstavi Toneta Kralja v dunajskem Hagebundu, Jutro 9. 5. 1935, št. 106, str. 4; J(osip) R(egal): Pot slovenskega umetnika Toneta Kralja po Evropi, Slovenija 17. 5. 1935, št. 20, str. 1-2; Velik uspeh slovenskega umetnika na Dunaju, Glas naroda 20. 4. 1935, str. 1; Uspehi Toneta Kralja, Glas naroda 12. 5. 1935, št. 22, str. 1.

¹²⁵ France Stele: Likovna umetnost v letu 1933, Dom in svet 1934, str. 190.

¹²⁶ France Mesesnel: Jesenske likovne razstave v Ljubljani, Sodobnost 1933, str. 467-470.

ga umetnika, ki s strogostjo ideologa obravnava svoje predmete. S tem pa so že določene lastnosti njegovega dela, ki ga ni mogoče meriti z naturalističnim merilom. Njegov izrazito plastični talent daje enotnejša kiparska dela kot pa slikarstva, ki često gube svoj pomen zaradi nerealnega v stilizaciji utemeljenega pojmovanja barve«.

Med drugimi, necerkvenimi olji tega časa lahko omenim olje iz leta 1932 Družinski portret. Na njem sta upodobljena avtor in žena Mara v enostavnem, skoraj praznem prostoru, s čimer je hotel Kralj poudariti le važnost portretirancev. V obeh osebah kot v ostalem prostoru se prelivajo topli rjavo rdeči toni, tako da nam podoba daje vtis toplega domačega družinskega življenja. To je tudi prvi avtoportret v Tonetovem opusu, ki je pred nami v ospredju slike zarisana na tako poudarjen način. Na olju Moj oče se je Kralj sicer tudi upodobil, vendar je tam le kot mala postava v ozadju slike in je oče tisti, ki mu velja največja in edina pozornost. Na sliki Družinski portret pa frontalna do pasu prikazana postava avtorja priča, da se je nena doma zavedel svoje umetniške moči in pomembnosti.

Drugo pomembno delo Predpomlad iz leta 1933 je zgolj prikaz Tonetove domače vasi Zagorice pri Dobropoljah. Pokrajina ali pogled na mesto ali vaški trg sta v Kraljevem opusu le redko našla mesto. Tu pa je upodobljen vaški kal ter vaške hiše z mehкими potezami v toplih rjavo oker barvah, kar izpričuje čustveno navezanost na mladost in srečno otroštvo, pomaknjeno v mir in lepoto vaške vasice. V primerjavi s Štanjelom, ki s svojimi hladnimi kraškimi gmotami deluje hladno, je Predpomlad v čustveno milino prepeščen spev nečesa lepega in enkratnega.

V letu 1934 je kot pripravo na svoje dunajsko romanje priredil Tone Kralj prvi velik samostojni prikaz svoje umetnosti v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani. Razstava je bila »ena najzanimivejših prireditev zadnjih let«¹²⁷ in je zaobjela novejša Tonetova dela. »Iz duha izročila prejšnjih desetletij, iz duha, da naj bo razstava priča največjega napora umetnikovega, da naj občinstvo prepriča o njegovi duhovni in stvariteljski moči, pa je nastala letos razstava Toneta Kralja,« poroča F. Stele¹²⁸ in dalje meni, da je ta razstava presegla vse druge po volji po uveljavljanju, to pa se je kazalo po nenavadno velikih platnih in grafičnih ciklih. »Umetnost bodi oprta na grudo, kjer umetnik živi, pa tudi na duha časa, v katerem deluje, je prav glasno, ako ne naravnost že malo literarno proglašala... Umetnost bodi izraz umetnikovega življenja, toda ne pasivna podoba stanj, ampak tudi kritika in obsodba, je poudarjala razstava na drugi strani.«¹²⁹ S tem je mislil Stele na grafična cikla in sicer Zemljo in Cesto, vsakega obsegajoč po 10 jedkanic, prvi je zajemal kmečko tematiko, drugi pa socialno bedo proletariata. »Čutimo pa vendar, da je Zemlja zajeta iz polnega, Cesta pa le iz razumske potrebe po protiuteži. Zato se v nji tudi le preočitno kaže neka prisiljenost, skoraj da neiskrenost v primeri z iskrenostjo in ponekod kar globoko zajeto domač-

¹²⁷ K(arel) Dobida: Razstava Toneta Kralja, Ljubljanski zvon 1934, str. 467-469.

¹²⁸ France Stele: Likovna umetnost v letu 1934, Dom in svet 1935, str. 92-93.

¹²⁹ Ibidem.

nostjo Zemlje.¹³⁰ Cikel Cesta je bil skoraj kompletno z matricami vred uničen med drugo svetovno vojno,¹³¹ listi iz cikla Zemlja pa so skoraj v celoti dostopni.¹³² Toda medtem ko je v litografijah Vstajenje (leta 1930) in Kristus ozdravlja bolnike iz istega leta, čeprav zasnovanih v malih formatih, Kralj bolj shematičen in omenja le tisto, kar je nujno potrebno ter tako teži k monumentalni lepotni stilizaciji, ali pa v lesorezih Materinska roka iz leta 1930, kjer je na prisrčen in topel način v enostavni obrisnosti podana le ena misel – materinska sreča, pa je pri Pietà iz leta 1934 zopet na monumentalni način upodobil žalost matere nad mrtvim sinom. Ravno tako je strta žalost upodobljena v risbah Kalvarija iz leta 1930, v Golgoti iz leta 1932 pa križanje izžareva v svoji dramatičnosti. Obe risbi sta narejeni v velikem formatu in množičnost figur na obeh delih nas spominja na zgodnji horror vacui, ravno tako kot litografski triptih Faust iz leta 1932, kjer se na glavni in stranskih tablah prepleta množica prizorov iz Goethejeve pesnitve. Lesorez Zetev iz leta 1934 pa nam zopet monumentalizira kmečko delo, in če sedaj primerjamo z vsemi temi deli cikla Cesta in Zemlja, potem so grafični listi iz leta 1932 – 1934 pojmovani popolnoma drugače. S tanko konturo in bogato podrobnostjo stopnjevale do zadnje malenkosti je Kralj orisal npr. v Zemlji poetično pripoved o svojem rojaku kmetu in njegovem sicer trdem boju za obstanek, vendar tu poetično prikazanem delovanju od pomladi, poletja, jeseni do zime z vsemi njegovimi radostmi in žalostmi. Npr. Pomlad iz tega cikla zgovorno priča o nenavadni Kraljevi ljubezni nad pripovednostjo: sejalec, mlad kmečki mož pri svojem opravilu je zarisan v ospredje pred nami, medtem ko se v daljavi vidi mlad kmečki par pri oranju, za njima pa se razprostira kmečki zaselek, ali pa list Košnja; tu se kosci vrste v diagonalni v ozadje, vzporedno s prvim koscem pa je upodobljena stoječa noseča žena z otrokom v naročju in košaro na glavi ter z malim fantinom ob njenem krilu.

Sodbe o Kraljevi samostojni razstavi leta 1934 so bile različne. Dobida je npr. menil,¹³³ da »oblike stilizira tako, da si je ustvaril za posamezne primere kar tipične, stalne šablonske vzore. Tako se dosledno ponavljajo določene oblike pri vseh njegovih delih, pa naj so to že obrazi, telesni udje, obleka«. Stelè pa je prišel do sklepa:¹³⁴ »Z duhovno enotnostjo Kraljevega dela se veže na formalni, vidni in otipljivi strani način izvršitve, ki ni ne bistveno slikarski, ne bistveno kiparski, ampak pretežno grafičen. To je tudi vzrok, da postajajo njegove kompozicije v velikih formatih včasih malo prazne, da pogrešamo tistega presledka ustvariteljske borbe za podobo in izraz, ki ga pri umetnikih tako cenimo.« Kako usodna je lahko velika monumentalna zasnova oljne slike,¹³⁵ zaradi katere lahko delo izgubi na svoji notranji moči in izraznosti, je Stelè ugotavljal naslednje leto: »Kljub učinkoviti zasnovi glavnega momenta pa ostaja v delih, kakor tudi v vsem nje-

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ V Kostanjevici na Krki visita v galeriji Božidar Jakac le dva lista: Panem in -et circenses.

¹³² V glavnem jih hrani Moderna galerija v Ljubljani.

¹³³ K(arel) Dobida: Razstava Toneta Kralja, Ljubljanski zvon 1934, str. 467-469.

¹³⁴ France Stelè: Likovna umetnost v letu 1934, Dom in svet 1935, str. 92-93.

¹³⁵ Npr. Kmečka svatba iz leta 1932, Južina iz istega leta, Bratje 1934. leta – med vojno uničeno delo – itd.

govem delu sploh, vedno nekaj, kar v senci prvega zaleta ni bilo zadosti premišljeno, kakor bi kri, ki prepričevalno oživljajoče polje v osrednjem momentu, ne bi imela časa, da oživi tudi postranske dele organizma.¹³⁶

Leta med 1936 in 1939 se ravno ne morejo imenovati plodovita v opusu Toneta Kralja. Od oljnih slik je Kralj ustvaril malo, od grafik skoraj ničesar, v cerkvenem slikarstvu se je ravno tako pojavil zastoj. Kaj je bilo vzrok takšni nedelavnosti? Po vsej verjetnosti še vedno nezainteresirana publika za umetnost, kar je bilo vzrok, da je tudi kupcev primanjkovalo,

Tone Kralj: Avtoportret s hčerko, o. pl., 1936
Tone Kralj: Self-portrait with the daughter, oil, canvass, 1936

splošna gospodarska kriza in pa napetost in približevanje druge svetovne vojne. Toda tisto malo, kar je Kralj v tem času ustvaril, je še vedno obdržalo veliki monumentalni koncept, tako Avtoportret s hčerko iz leta 1936 ali Rudarska mati iz leta 1937, zasnovana ne več v toplo rjavi skali barv, temveč v rdečih vijoličastih tonih, vendar še v skladju med seboj, kajti velika platna, nastala med drugo vojno, so barvno komponirana tako, da se

¹³⁶ France Stelè: Umetnostno leto 1935, Dom in svet 1936, str. 96.

žive, čiste barve v glavnem vse iz barvne skale stikajo ena do druge in tako tvorijo pisano in mrzlo, skoraj z grozo orisano podobo ali motiv na sliki.¹³⁷ Zanimivo je, da je velik format oljnih slik od začetka njegovega slikanja po cerkvah prevladoval v Kraljevem delu v glavnem vse življenje, tako tudi v delih, narejenih med vojno,¹³⁸ ko velik format ni bil primeren težkim časom.

Četrta doba – vojna in prva povojna leta

Tako smo že pristali v četrtem obdobju Kraljevega ustvarjanja. V tem času, ki ga objemata letnici 1939 in 1950, v prvi fazi niso bila tako pomembna olja, marveč ponoven zagon v cerkveno slikarstvo, po vojni pa so tako kot večinoma pri drugih umetnikih prevladovala oljna dela s problematiko povojne obnove domovine.

Prva cerkvena poslikava je nastala še pred vojno in sicer v cerkvi Sv. Lucije na Mostu na Soči. Dela se je Tone lotil leta 1939, v prezbitteriju je začel s poslikavami iz življenja sv. Lucije in sicer je slikal na lesenitne plošče. Med delom so ga zmotili fašisti in ga pregnali, Kralj je bežal v Benetke, se tam vpisal na visoko šolo za arhitekturo, ter sočasno nadaljeval s tablam o življenju sv. Lucije, nato pa še Križev pot ravno tako za to cerkev. Toda pregnan je bil tudi od tu in zato se je zatekel v Rim, se leta 1940 vpisal na univerzo in nadaljeval s študijem arhitekture. Vojna se je približevala in fašisti so ga pregnali tudi iz večnega mesta, leta 1941 se je vrnil na Primorsko in tu dočkal osvoboditev.

Poslikave med vojno so si takole sledile: Šentviška gora I. 1941, Hrenovice 1942-43, ravno isti čas so nastale slikarije v Lokvi, Slivje je poslikal v letih 1943-1944, Dekane leta 1944, istega leta tudi Sočo, leta 1945 pa še cerkev v Trenti. Najbolj zanimive poslikave so nedvomno na Šentviški gori in na Lokvi ter v Soči, kjer je stene cerkve okrasil z galerijo slovanskih svetnikov, upodobljenih frontalno in statično, kar je v bistvu le ponovitev slikarij iz kapele Cirilovega doma v Ljubljani.

Kar se tiče ikonografije, je bilo že rečeno, da se je z nenavadnimi motivi ukvarjal že v Pevmi pri Gorici, sedaj pa je skrite simbole vnesel kar v svetopisemske prizore in z njimi protestiral proti vojni, krivicam in nasilju. Na Šentviški gori je sv. Vid prispodoba slovenskega naroda, bičata pa ga dva razbojnika v črni in rjavi srjaci (Hitler in Mussolini), v Lokvi pa je npr. na sliki Dobrega pastirja Kristus kot prispodoba dobrega, ki rešuje ovco (kar bi se reklo, da rešuje slovenski narod) za bodečo žico, in to spominja na ograjena taborišča, v ozadju gorijo Brkini, ki so jih Nemci tisti čas resnično požgali, v levem kotu pa se nam kot »tihožitje« ponujajo čelade. Druga slika Usmiljeni Samaritan: Kristus drži na rokah ranjenca – partizana, ta je oblečen namreč v barve slovenske zastave – plava, bela in rdeča. V ozadju sta med antičnimi stebri dva moža, eden svetlolas – Nemec, drugi pa s

¹³⁷ Npr.: Beg iz leta 1942, Primorski kurent iz leta 1942, Rapallo iz leta 1943 itd.

¹³⁸ Primorski kurent je bil delan v mali sobici dva krat dva metra in v isti hiši in nadstropju, kjer je stanoval poročnik italijanske vojske.

fašistično kapo. Tudi na sliki Kristus Kralj je negativne osebe upodobil s fiziognomijami Mussolinija, Hitlerja, Japonca, itd.

Takoj po osvoboditvi leta 1945 je Kralj priredil v Jakopičevem paviljonu samostojno razstavo, na kateri je prikazal medvojno likovno produkcijo. Po temu letu so sledila, kot je bilo omenjeno, dela z motiviko povojne obnove in izgradnje.

Zadnja doba – doba idealiziranega realizma

Stil te zadnje dobe Kraljevega ustvarjanja lahko zaradi preproste, enostavne in realistične risbe ter stvarnega pogleda na umetnost imenujemo umirjeni idealizirani realizem. Oljnih del je nastalo le malo, Zgodnja pomlad iz leta 1953 realistično občutena, ali v V ateljeju iz leta 1954, kjer se je stara slika Rudarska mati strnila v vizionarni dialog z lesenimi lutkami v ospredju, na sliki Pustni sprevod iz leta 1962 pa se je Kralj zopet lotil pust. šem in mask, kar je bila njegova priljubljena tema.¹³⁹

Bolj kot z olji se je po vojni Kralj ukvarjal z grafiko in knjižno ilustracijo ter s cerkvenim stenskim slikarstvom, ki pa zaradi svoje poljudnosti, izredne lepote stilizacije meji že na ljudski izraz in nas po svoji nabožni vsebini spominja na nazarensko slikarstvo.

Kar se tiče grafike, je ta zavzela pri Kralju važno mesto potem, ko je postal član mednarodnega društva XYLOON ter med drugim tudi z njim razstavljal doma in v tujini. Tako je nastal cikel lesorezov v letih 1954–1957 pod naslovom Zemlja, kar je pravzaprav ponovitev iste teme iz cikla jedkanic Zemlja iz leta 1934, le da se je sedaj pripovednost o skoraj idiličnem življenju podeželskega človeka oziroma dolenskega kmeta prilagodila tehniki lesoreza. Poleg tega cikla je po vojni ustvaril tudi cikel v visoki jedkanici Črno zlato – Trbovlje, nastal leta 1953. Tudi tu se je, podobno kot v predvojnem ciklu Cesta, spoprijel s socialno tematiko, le da se je sedaj poleg kritike bede proletariata pridružila še tragika vojnih let in okupatorjevega nečloveškega ravnanja.

Kot rečeno, se je pri Kralju razmahnila po drugi vojni tudi ilustracija in knjižna oprema, saj je Kralj opremil 16 knjižnih publikacij, večinoma so to mladinske povesti in pravljice. Leta 1950 je prejel Levstikovo nagrado za ilustracije knjige Igorja Šiliha, Pravljica o carjeviču Jeruslanu, v kateri se v jasni, čisti risbi ter težnji po monumentalizaciji lepo zlivajo s tekstom same pravljice. Drugače so izzvenele ilustracije, Levstikovega Martina Krpana, kjer je imel Kralj priliko podati svoje misli o tem delu tudi v barvah. To klasično Levstikovo delo sta pred njim ilustrirala že Hinko Smrekar in nato Lojze Perko. Tone Kralj je slavno povest prelil v robustne oblike pripovedne epike.

Enako, v postavah in predmetih, oblikovanih v valjastih in polnih, plastično pojmovanih delih, je zaživela tudi Prva čitanka, izšla že leta 1951,

¹³⁹ Maske se pojavljajo že v obeh kmečkih svatbah iz leta 1926 in 1932, potem v olju Karneval 1934. leta, po vojni pa poleg omenjene slike še Pogreb pusta iz leta 1965.

nato pa vrsto let razveseljevala s svojimi podobami šest- in sedemletne malčke.

Leta 1954 je razstavljal v Mali galeriji v Ljubljani, bolj pa je vsekakor pomembna razstava, prirejena ob umetnikovi življenjski 70-letnici in 50-letnici umetniškega delovanja v Kostanjevici na Krki v Lamutovem salonu. Leto 1972 je Tonetu Kralju prineslo Prešernovo nagrado za življenjsko delo na področju likovne umetnosti.

V zadnjih letih življenja je bila Tonetu Kralju Kostanjevica na Krki kraj, ki je umetniku nudil pod svojo streho zavetišče, zato si je tudi želel biti pokopan ravno v tem kraju in njegova želja je bila izpolnjena.

V Kostanjevici je bila leta 1974 odprta stalna zbirka Kraljeve umetnosti v galeriji Božidar Jakac, kjer je poleg Tonetovih del mogoče videti tudi dela domačina Jožeta Gorjupa in pa Božidarja Jakca. V Kostanjevici je v zad-

Tone Kralj: Nagrobnik msgr. Ivana Trinka na Trčmunu
Tone Kralj: The tombstone of Msgr. Ivan Trinko on Trčmun

njih letih klesal v Formi vivi svojo zgodnjo zamisel Tri dobe in Matija Gubca. Dolenjska, ki nam je dala Toneta Kralja, ga je po dolgih letih romanj po domači in tuji grudi na večer življenja spet sprejela.

Zadnja razstava ob umetnikovi 75-letnici je bila prirejena v knjižnici v Velenju. Še isto leto je 9. 9. 1975 Tone Kralj, novator in revolucionar v umetnosti zgodnjih dvajsetih let ter tudi kasneje vidna umetniška sila v slovenskem kulturnem prostoru, za vedno zatisnil oči.

Zaključek

Če se sedaj ozremo na Kraljevo plodno likovno ustvarjanje, potem lahko ugotovimo, da je na slikarskem in grafičnem področju ustvaril 128 oljnih podob, preko 100 grafičnih listov, 21 knjižnih oprem in ilustracij v predvojnem času in 16 po drugi vojni, dalje 13 predvojnih cerkvenih poslikav in čez 20 po vojni. Kljub temu pa te številke še niso končno veljavne, kajti veliko gradiva je še ali neznano kje ali uničenega ali pa je še v privatnih rokah in tako javnosti nedostopnega. V svojem zgodnjem obdobju do leta 1924 se je Kralj držal ekspresivne forme, bistvo mu je linija in z njo izraža svoje duševne emocije. Tudi barva v tem obdobju ima simbolni pomen, zato so te svetle, pastelne, odmaknjene v irealne sfere. V drugem obdobju od leta 1924 do 1927 je polagoma prehajal k novi stvarnosti, zato je to prehodno obdobje, v njem se še meša enakovredno forma, ki sedaj postaja plastičnejša in realnejša, in ideja, ravno tako še važna sestavina umetnine. Po letu 1927 se Kralj posveti monumentalnemu stenskem slikarstvu in zato je tudi koncept stvaritev drugačen, velik in monumentalen. V bistvu si je sedaj, ko se je Tone odcepil od bratovega vpliva in zaživel samostojno, ustvaril svoj umetnostni kánon, ki se ga je nato držal več ali manj vse življenje. To dobo zaključujemo leta 1939 ne toliko zaradi stilnih sprememb, temveč zaradi življenjskih in časovnih okoliščin. Barve v tej dobi, tako kot že v prehodu k novi stvarnosti, so postale barve zemlje in tako so njegova oljna dela večinoma komponirana v toplo rjavo rdečkastih ali oker rumenih tonih. Zlasti so se tople barve pojavile v začetku tridesetih let, ko se mu je tudi življenje po ustvaritvi lastnega ognjišča umirilo, in izžarevajo harmonijo Kraljevega notranjega življenja. Barve se rahlo razrahljajo po letu 1935,¹⁴⁰ vendar so dela iz tega časa barvno še enotna. V naslednjem obdobju, ki ga je zarezala vojna in predvojni čas ter nato po vojni graditev domovine, zajema čas od 1939 do 1950, ko umetniki z opustitvijo socialističnega realizma poskušajo najti nova in predvsem osebna pota v umetnost. V tem času so zlasti v oljih barve postale skoraj čiste in Kralj ni delal več izbora med rjavimi toni, temveč se je posluževal skoraj vseh barv na paleti. Kar zadeva formo, je ta pri njem ostala realistično plastična, le da je epska pripovednost vse jasneje zavzemala mesto po stenah cerkva. V začetku petdesetih let se začne zadnje obdobje, ki traja do konca Kraljevega življenja. V njem so sedaj zavzele vidno mesto grafike in knjižna ilustracija ter nadaljevanje cerkvenega sten-

¹⁴⁰ Npr.: Avtoportret s hčerko 1936. leta, Rudarska mati 1937. leta.

Tone Kralj: *Angelska gora* 1942 [Otlica], o. pl. na lesniti, 1969
 Tone Kralj: *Angelska gora*, 1942 [Otlica], oil, canvass on hardboard, 1969

skega slikarstva. Cerkve je tudi po svoje preurejal, kar je počel že v predvojnem obdobju, tako da je odstranjeval po njegovem mnenju neumetniške elemente v teh prostorih⁴⁴ in tako često prišel v konflikt z linijo spomeniško varstvenih ustanov.

Umetniško delo Toneta Kralja je pomembno, saj so njegove umetnine obogatile zakladnico slovenske umetnosti. Zlasti je Kralj pomemben v svojem ekspresionističnem obdobju, kajti skupaj z bratom Francetom je kot revolucionar stopil v druge in drugačne sfere, kot so vele v slovenskem impresionizmu. Zasidran je tako globoko v zgodovino naše umetnosti tako med obema vojnoma kakor po drugi, da bi bil že čas za proučitev kompletnega Kraljevega ustvarjanja: slikarstva, kiparstva in rezbarstva in končno umetne obrti, oblikovanja, notranje opreme itd.

⁴⁴ Npr. venčne zidce, za katere je mislil, da so laška manira in zato neumetniški, ali oltarne nastavke zlasti zato, da je zadnja stena prezbiterja prosto zaživela in jo je lahko Kralj po svoje okrasil.

LITERATURA

1920

1. K(arel) Dobida: XVII. umetnostna razstava maj–junij 1920, Ljubljanski zvon 1920, str. 383.
2. Frst (France) Stelè: XVII. umetnostna razstava, Dom in svet 1920, str. 197–201.
3. K(arel) Dobida: XVII. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Jugoslavija 4., 6. 1920, št. 132, 134, str. 2, 2.
4. Fr(ance) Stelè: XVII. umetnostna razstava, Slovenec 19., 20. 6. 1920, št. 137, 138, str. 1–2, 1–2.
5. Fr(ance) Stelè: Nastop mlade umetnosti v Ljubljani, Slovenec 5. 11. 1920, št. 253, str. 1–2.
6. Rado Kregar: Nastop naraščaja: XVIII. razstava v Jakopičevem paviljonu, Jugoslavija 18. 11. 1920, št. 278, str. 1–2.
7. Fr(ance) Stelè: XVIII. umetnostna razstava, Slovenec 5., 7. 12. 1920, št. 278, 279, str. 1, 1–2.
8. Katalog XVII. umetnostne razstave v Jakopičevem paviljonu, maj–junij 1920, Ljubljana.
9. Katalog XVIII. umetnostne razstave v Jakopičevem paviljonu, Ljubljana november 1920.

1921

10. Vojeslav Molè: XVIII. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Dom in svet 1921, str. 61–62.
11. Frst (France) Stelè: XIX. Umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Dom in svet 1921, str. 172–173.
12. K(arel) Dobida: Sodobne misli k upodablajoči umetnosti. (Ob priliki XVIII. umetnostne razstave v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani novembra 1920), Ljubljanski zvon 1921, str. 103–112.
13. XIX. umetnostna razstava, Zbornik za umetnostno zgodovino 1921, str. 99–100.
14. 19. umetnostna razstava, Mladika 1921, str. 158.
15. Katalog XIX. umetnostne razstave, Ljubljana umetniški paviljon, maj–junij 1921.
16. Vojeslav Molè: XIX. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Slovenski narod 29. 5. 1921, št. 118, str. 1.
17. Jože Piber: XIX. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Slovenec 2., 3. 6. 1921, št. 122, 123, str. 1–2, 1.
18. Stanko Vurnik: Nekaj umetnostnih vprašanj, ki so danes aktualna, Slovenec 12. 6. 1921, št. 131, str. 2–3.
19. Brata Kralja: V odgovor g. Vavpotiču, Slovenec 16. 6. 1921, št. 134, str. 3.
20. Katalog: Slovenska mlada umetnost. I. umetnostna razstava bratov Kralj, Ljubljana, Akademski dom, september 1921.
21. Frst (France) Stelè: I. umetnostna razstava bratov Kraljev, Dom in svet 1921, str. 221–223.
22. Anton Vodnik: Slovenska mlada umetnost. (I. umetnostna razstava bratov Kraljev), Jugoslavija 21. 8. 1921, št. 197, str. 4–5.
23. Fr(ance) Stelè: Razstava bratov Kraljev, Slovenec 3. 9. 1921, št. 200, str. 6–7.
24. Stanko Vurnik: Razstava bratov Kraljev, Jutro 11. 9. 1921, št. 215, str. 10–11.
25. Brata Kralja, Zbornik za umetnostno zgodovino 1921, str. 100–101.

1922

26. Fr(ance) B(evk): Razstava bratov Kraljev, Mladika 1922, str. 159.
27. Fr(ance) Stelè: Umetnostna razstava bratov Kraljev, Slovenec 4., 5. 4. 1922, št. 77, 78, str. 1922, št. 207, št. 208, str. 1, 5.
28. Frst (France) Stelè: 5. jugoslovanska razstava, Zbornik za umetnostno zgodovino 1922, str. 67–68.
29. Fr(ance) Stelè: V. jugoslovanska umetnostna razstava, Čas 1922, str. 387–394.
30. Viktor Cotič: Nekoliko vtisov s V. jugoslovanske umetniške razstave v Beogradu, Tabor 7. 7. 1922, št. 150, str. 2–3.
31. Slovenci na beograjski razstavi, Jutro 20. 7. 1922, št. 169, str. 3–4.
32. Rado Kregar: XXIV. Umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Jugoslavija 9., 10. 9. 1922, št. 207, št. 208, str. 1, 5.
33. XXIV. umetniška razstava v Jakopičevem paviljonu, Jutro 17. 9. 1922, št. 221, str. 3–4.
34. Fr(ance) Stelè: XXIV. umetnostna razstava v Jakopičevem paviljonu, Slovenec 30. 9. 1922, št. 214, str. 2–3.
35. Anton Vodnik: Pogovor s slikarjema Kraljema, Mladika 1922, str. 317–318.

1923

36. **Rajko Ložar**: Najnovejša dela bratov Kraljev. II. – Četrta razstava del bratov Kraljev, Dom in svet 1923, str. 253-255.
 37. **Fr(ance) Stelč**: Razstava bratov Kraljev, Slovenec 5., 6. 7. 1923, št. 148, 149, str. 3, 4.
 38. **Anton Vodnik**: Razstava bratov Kraljev, Jutranje novosti 17. 7. 1923, št. 140, str. 3.
 39. **Fr(ance) Mesesnel**: Slovenski in hrvaški mlajši umetniki III., Jutro 18. 10. 1923, št. 244, str. 3-4.

1924

40. **Frst (France Stelč)**: Razstave slovenske umetnosti I. 1924. V. razstava »Kluba mladih«, Dom in svet 1924, str. 259-260.
 41. **Fr(ance) M(esesnel)**: V. razstava »Mladih« v Ljubljani, Jutro 19. 2. 1924, št. 43, str. 3.
 42. **Fr(ance) Stelč**: V. umetnostna razstava »Kluba mladih«, Slovenec 16. 3. 1924, št. 64, str. 6.
 43. **M. K.**: V. umetnostna razstava kluba »Mladih«, Slovenski narod 19. 3. 1924, št. 66, str. 3.
 44. **Styriacus**: Razstava »Kluba mladih« v Mariboru, Narodni dnevnik 23. 4. 1924, št. 96, str. 2.
 45. **Bogdan Radica**: Novija slovenska umjetnost. Braća Kralj, Vijenac 1924, str. 289-291.
 46. Katalog VII. umetnostne razstave Kluba mladih, Maribor, april 1924.

1925

47. **France Stelč**: Fran in Tone Kralj, Ljubljana 1925 (Katalog IX. razstave »Kluba mladih« v Akademskem domu).
 48. **Romeo Bučar**: O bratih Kraljih, Kritika 1925, str. 114-115.
 49. **K(arel) D(obida)**: Monografija o bratih Kraljih, Kritika 1925, str. 112.
 50. **Fr(ance) Stelč**: Brata Kralja, Dom in svet 1925, platnice št. 5.
 51. **Silvester Škerl**: K razstavi bratov Kralj v Akademskem domu, Slovenec 22. 8. 1925, št. 188, str. 2.
 52. —: Inozemstvo o umetnosti bratov Kralj, Slovenec 4. 9. 1925, št. 199, str. 2.
 53. —: Razstava bratov Kraljev, Jutro 8. 9. 1925, št. 208, str. 6.
 54. **R(ajko) L(ožar)**: IX. umetnostna razstava »Kluba mladih« v Akademskem domu, Kolekcija bratov Kralj, Narodni dnevnik 11. 9. 1925, št. 184, str. 2.
 55. **Al. C.-K.**: Brata Kralj (Nekaj pripomb k razstavi v Akademskem domu), Slovenski narod 13. 9. 1925, št. 207, str. 3.
 56. **Rajko Ložar**: Brata Kralja v luči idealistične estetike, Križ na gori 1925-26, str. 7-12.

1926

57. **K(arel) Dobida**: Umetnostna razstava bratov Kraljev, Ljubljanski zvon 1926, str. 70-74.
 58. **Rajko Ložar**: Umetnostne razstave I. 1925. Brata Kralja, Dom in svet 1926, str. 49-51.
 59. **K(arel) Dobida**: Jesenska razstava. Slovensko umetniško društvo, Ljubljanski zvon 1926, str. 742-746.
 60. **Stanko Vurnik**: K sodobni upodabljajoči umetnosti. (Razmotrivanje spričo jesenske umetnostne razstave.), Dom in svet 1926, str. 278-281.
 61. **V.**: Umetnostna razstava na velesejmu, Slovenec 11. 9. 1926, št. 207, str. 7.
 62. **D.**: Francoska revija o slovenskih umetnikih, Jutro 31. 10. 1926, št. 252, str. 13.
 63. **Fr(ance) Stelč**: Kralj Tone, Narodna enciklopedija, Zagreb 1926, knj. II, str. 475.

1927

64. **Fr(ance) Stelč**: Leto 1926 v razvoju slovenske umetnosti, Dom in svet 1927, str. 156-158.
 65. **Marjan Marolt**: Slike Toneta Kralja v Struški cerkvi, Mladika 1927, str. 247-249.
 66. **M(iha) Maleš**: Razgovor z Rihardom Jakopičem, Ljubljanski zvon 1927, str. 63-73.
 67. — a **(Karel Dobida)**: Kraljeve slike v Volčah, Mladika 1927, str. 469.
 68. **J. Presetnik**: Tone Kralj in njegove slike v Struški cerkvi, Slovenec 19. 5. 1927, št. 112, str. 3.
 69. **Tr.**: Kraljeve slike v Volčah, Edinost 8. 11. 1927, št. 266, str. 3-4.
 70. **France Bevč**: Kraljeve slike v Volčah, Edinost 13. 12. 1927, št. 296, str. 3.
 71. **M(ilan) Kašanin**: Šesta jugoslovanska umetniška izložba, Srpski književni glasnik 1927, knj. 21, str. 454.
 72. **K(arel) Dobida**: Prošlogodišnja umetniška sezona u Slovenačkoj, Letopis matice srpske 1927, knj. 311, str. 430.
 73. **Fr(ance) Stelč**: Kralj Tone, Thieme-Becker, Allgemeine Lexicon der bilder. Künstler, Leipzig 1927, XXI, str. 410.

1928

74. **France Stelč**: Umetniško življenje v letu 1927, Dom in svet 1928, str. 50, 121-123.
 75. **France Mesesnel**: Petdeset let slovenskega slikarstva, Dom in svet 1928, str. 145-148.
 76. **Marijan Marolt**: Cerkevna dela Toneta Kralja, Dom in svet 1928, str. 208-213.
 77. »Duhovnik«: Za napredek cerkvene umetnosti, Edinost 20. 3. 1928, št. 68, str. 2.
 78. Kraljeve slike v Volčah, Goriška straža 30. 3. 1928, št. 26, str. 2.
 79. **Alojzij Res**: Za napredek cerkvene umetnosti, Edinost 3. 4. 1928, št. 80, str. 2.
 80. Pogovor s strokovnjakom, Mali list 13. 4. 1928, št. 16, str. 3.
 81. — a **(Karel Dobida)**: Slike za cerkev v Avberu, Mladika 1928, str. 194.
 82. **V (Stanko Vurnik)**: I. razstava umetniške matice, Slovenec 14. 6. 1928, št. 134, str. 7.
 83. **M(arian) Marolt**: Likovna umetnost pri Slovencih od l. 1918 do 1928, Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928, str. 681-685.

1929

84. **Frst (France Stelč)**: Umetniško leto 1928, Dom in svet 1929, str. 58-60.
 85. **K(arel) Dobida**: Slike Toneta Kralja za cerkev v Tomaju na Krasu, Mladika 1929, str. 110-111.

1930

86. **France Stelč**: Novo cerkveno slikarstvo v Julijski krajini. (Dela Toneta Kralja). Jadranski almanah za leto 1925-1930, Gorica 1930, str. 76-82.
 87. **France Stelč**: Sodobna cerkvena umetnost. Povodom mednarodne razstave v Antwerpenu, Dom in svet 1930, str. 153-156.
 88. **Fr(ance) Stelč**: Sodobna knjižna umetnost, Dom in svet 1930, str. 286-287.
 89. **Tone Kralj**: Rojstvo in Vstajenje Gospodovo, Mladika 1930, str. 151-152.
 90. **S(ša) Š(antel)**: Pomenek s Tonetom Kraljem, Slovenec 22. 3. 1930, št. 67, str. 7.
 91. **H(inko) Smrekar**: Tone Kralj in njegove »lesene« slike, Jutro 3. 6. 1930, št. 127, str. 7.
 92. **Dirk Vasina**: Tone Kralj, Slovenec 14. 9. 1930, št. 210, str. 8.
 93. **Momčilo Nastasijević**: II. proletnja izložba jugoslovanskih umetnika, Srpski književni glasnik 1930, knj. 30, str. 211-216.
 94. **Dirk Vasina**: Tone Kralj, De Pelgrim 1930, str. 41-46.

1931

95. Slovenska umetnost v letu 1930, Slovenec 1. 1. 1931, št. 1, str. 9.
 96. **R(ajko) Ložar**: Slovensko slikarstvo v letu 1930, Dom in svet 1931, str. 90-93.
 97. Razstava Toneta Kralja, Jugoslovani 8. 3. 1931, št. 56, str. 5.
 98. **S(ilvester) Š(kerl)**: Umetnostna razstava Toneta Kralja, Slovenski list 9. 3. 1931, št. 10, str. 3.
 99. **Ante Gaber**: Razstava Toneta Kralja, Slovenski narod 11. 3. 1931, št. 57, str. 3.
 100. **H(inko) Smrekar**: Nabožno slikarstvo Toneta Kralja, Jutro 14. 3. 1931, št. 61, str. 6.
 101. Izložba slika T. K. u Lj., Novosti 15. 3. 1931, št. 74, str. 12.
 102. **R(ajko) L(ožar)**: Umetnostna razstava Toneta Kralja, Dom in svet 1931, str. 288.
 103. **Stephan Poglayer-Neuwall**: Mednarodna razstava moderne kršćanske umetnosti v Padovi, Dom in svet 1931, str. 413-414.
 104. **A(nte) G(aber)**: Umetnost na velesejmu, Slovenski narod 8. 6. 1931, št. 26, str. 2.
 105. **S. V.**: K IV. umetniški razstavi v Ljubljani, Slovenec 24. 6. 1931, št. 139, str. 7.
 106. **Tone Kralj**: Slike za cerkev v Avberu in na Sv. Višarjih, Mladika 1931, str. 72, 155.
 107. **I. Merin**: Treća proletnja izložba Jugoslovanskih umetnika, Paviljon Cvijete Zuzorić, maj 1931, Stožer 1931, let. II, str. 190-192.

1932

108. **Anton Podbevšek**: Tone Kralj, Naš rod 1931/32, str. 130-132.
 109. **France Stelč**: Jože Gorjup – Cerkev slikar, Dom in svet 1932, str. 69-72.
 110. **Fr(ance) Stelč**: Slikarstvo kod Slovenaca, Hrvatska revija 1932, str. 537-543.
 111. **Fr(ance) Stelč**: Kralj Anton, Slovenski biografski leksikon I, str. 551-552.
 112. Razgovor s Tonetom Kraljem. Njegove slike sprejemajo na inozemske razstave brez ocenjevanja, Slovenski narod 6. 2. 1932, št. 19, str. 3.
 113. **(Črt) Škodlar**: Umetnost na velesejmu, Slovenski narod 10. 9. 1932, št. 205, str. 5.
 114. **Ante Gaber**: Naša umetnost v tujih očeh. Holandski listi o jugoslovanski umetnosti razstavi v Amsterdamu. Tone Kralj naš največji slikar?, Slovenski narod 5., 19. 11. 1932 in 10. 12. 1932, št. 252, 264, 280, str. 7, 3, 7.

115. Razstava jugosl. umetnikov v Amsterdamu, Slovenec 29. 12. 1932, št. 295 a, str. 4.
 116. **Mirko Kujačić**: IV. proletnja izložba jugoslovanskih umetnika u Beogradu, Razvršje 1932, str. 97-98.
 117. **M(ilan) K(ašanin)**: Izložba u Amsterdamu, Srpski književni glasnik 1932, knj. 37, str. 311-312.

1933

118. **Štrukelj Tomaž**: O razstavi v Padovi, Mlada pota 1932/33, str. 140-145.
 119. **France Kralj**: Moja pot, Ljubljana 1933.
 120. **France Stelè**: Kje smo s cerkvenim slikarstvom, Mladika 1933, str. 99-100.
 121. **France Mesesnel**: Jesenske likovne razstave v Ljubljani, Sodobnost 1933, str. 467-470.
 122. **Tone Kralj**: Kruh in umetnost, Slovenec 15. 4. 1933, št. 88, str. 16.
 123. **R(ajko) Ložar**: Slovenska cerkev, Slovenec 8. 9. 1933, št. 204, str. 7.
 124. **R(ajko) Ložar**: Slovenske madone, Slovenec 9. 9. 1933, št. 205, str. 3.
 125. — i (**Josip Regali**): Misli ob razstavah »Slovenska cerkev« in »Slovenske Madone«, Slovenija 14. 9. 1933, št. 37, str. 1-2.

1934

124. **France Stelè**: Likovna umetnost v l. 1933, Dom in svet 1934, str. 181-192.
 127. **K(arel) Dobida**: Nova dela Toneta Kralja, Mladika 1934, str. 232.
 128. **K(arel) Dobida**: Razstava Toneta Kralja, Ljubljanski zvon 1934, str. 467-469.
 129. **Anton Gaber**: Razstava Toneta Kralja. Umetnik se pripravlja na dolgo pot po svetu, za slovo nam pokaže svoja dela zadnjega časa, Slovenski narod 26. 5. 1934, št. 118, str. 3.
 130. Otvoritev razstave slik Toneta Kralja, Jutro 28. 5. 1934, št. 22, str. 3.
 131. **R(ajko) Ložar**: Razstava Toneta Kralja, Slovenec 7. 6. 1934, št. 127, str. 7.
 132. — i (**Josip Regali**): Slovenski umetnik Tone Kralj (Razstava v Jakopičevem paviljonu), Slovenija 8. 6. 1934, št. 23, str. 1.
 133. C. Š.: Dve umetnostni razstavi v Ljubljani, Jutro 14. 6. 1934, št. 134, str. 3-4.
 134. **A(nte) G(aber)**: Kipar Tone Kralj nas zapušča. Našemu mestu je ponudil več krasnih kipov, za katere zahteva samo povračilo stroškov, Slovenski narod 18. 9. 1934, št. 211, str. 3.
 135. **France Stelè**: Cerkevno slikarstvo, Celje 1934.
 136. **Todor Manojlovič**: VI. proletnja izložba, Srpski književni glasnik 1934, knj. LII, str. 321-328.

1935

137. **France Stelè**: Likovna umetnost v letu 1934, Dom in svet 1935, str. 88-93.
 138. **Stephan Pogglayen Neuwall**: Kolektivna razstava Toneta in Mare Kralj v Hagebundu na Dunaju, Dom in svet 1935, str. 290-291.
 139. **K(arel) Dobida**: Pomladanski salon, Ljubljanski zvon 1935, str. 473-476.
 140. Slovenski umetniški par razstavlja na Dunaju, Jutro 28. 3. 1935, št. 73, str. 3.
 141. Velik uspeh slovenskega umetnika na Dunaju, Glas naroda 20. 4. 1935, št. 6, str. 3.
 142. O razstavi Toneta Kralja v dunajskem Hagebundu, Jutro 9. 5. 1935, št. 106, str. 4.
 143. Uspeh Toneta Kralja na Dunaju, Slovenec 11. 5. 1935, št. 107, str. 4-5.
 144. Uspehi Toneta Kralja, Glas naroda 12. 5. 1935, št. 22, str. 5.
 145. **J(osip) R(egali)**: Pot slovenskega umetnika Toneta Kralja po Evropi, Slovenija 17. 5. 1935, št. 20, str. 1-2.
 146. **K(arel) D(obida)**: Pregled sodobne slovenske umetnosti, Mladika 1935, str. 354.
 147. Slikarji in kiparji na spomladanski razstavi, Slovenec 18. 6. 1935, št. 137 a, str. 4-5.
 148. Monakovska umet. revija »Die Kunst« o Tonetu Kralju, Slovenija 4. 10. 1935, št. 31, str. 3.
 149. (**Josip Regali**): Razstava del prof. Toneta Kralja, Slovenija 1. 11. 1935, št. 35, str. 1.

1936

150. **France Stelè**: Umetnostno leto 1935, Dom in svet 1936, str. 94-105.
 151. **Raymonde Aynard**: Tone Kralj, La revue moderne illustrée des Arts et de la vie 30. 7. 1936, No 14, str. 11-13.
 152. —: Francozi o Tonetu Kralju, Slovenec 12. 9. 1936, št. 209, str. 5.
 153. —: Tone Kralj v Parizu — francosko priznanje slovenske kulturne samobitnosti, Slovenija 25. 9. 1936, št. 39, str. 1-2.
 154. **Branko Popović**: Osma proletnja izložba u umetničkom paviljonu, Srpski književni glasnik 1936, knj. 48, str. 385-391.
 155. **France Kralj**: Likovna umetnost v preteklem letu, Sodobnost 1936, str. 92-95.

1938

156. **F(ran) Šijanec**: Prva reprezentativna razstava slovenskih likovnih umetnikov v Mariboru, Obzorja 1938, str. 253-262.
 157. **Lojze Bizjak**: Prva retrospektivna razstava slovenskih umetnikov, Mariborski večernik »Jutra« 8. 6. 1938, št. 128, str. 3.
 158. **Clément Morro**: Tone Kralj, La revue moderne illustrée des Arts et de la vie 30. 11. 1938, No 22, str. 16-17.

1939

159. **Rajko Ložar**: Zgodovina Slovencev in naša upodablajoča umetnost, Kronika slovenskih mest 1939, str. 28-37.

1940

160. Slike umetnika T. Kralja v kapeli Cirilovega doma v Ljubljani, Slovenec 16. 11. 1940, št. 264, str. 5.
 161. **S(tane) Mikuž**: Kraljeve slike v kapeli Cirilovega doma, Slovenec 23. 11. 1940, št. 270, str. 8.

1941

162. **S(tane) Mikuž**: Razstava Toneta Kralja, Slovenec 16. 1. 1941, št. 12, str. 8.
 163. **Stane Mikuž**: Velikonočne razglednice »Slovenske straže«, Slovenec 19. 3. 1941, št. 65 a, str. 8.
 164. **Kristina Brenkova**: Pri Tonetu Kralju, Naš Rod 1941/42, str. 129-130.
 165. **France Gorše**: Slovenska umetnost po prvi svetovni vojni, Umetnost 1941/42, str. 8-23.

1942

166. **France Stelè**: Slovenski lesorez, Ljubljana 1942 (Bibliofilska izdaja).

1943

167. **Fran Šijanec**: Slovensko slikarstvo in kiparstvo od impresionizma do najnovejša doba, Umetniški zbornik 1943, str. 141-168.

1945

168. **France Uršič**: Razstava Toneta Kralja, Ljudska pravica 14. 10. 1945, št. 149, str. 5.
 169. **J(osip) Ribičič**: Razstava Toneta Kralja, Slovenski poročevalec 21. 10. 1945, št. 158, str. 6.
 170. **Tone Kralj**: Pojasnilo k razstavi in katalog, Ljubljana 1945.

1949

171. **France Stelè**: Slovenski slikarji, Ljubljana 1949.

1950

172. **Boris Kranjc**: Ekspresionizem in njegova umetnost, Nova obzorja 1950, str. 57-61.

1951

173. **Karel Dobida**: Sodobna jugoslovanska grafika, Ljubljana 1951, Katalog razstave, Moderna galerija.
 174. **Lucijan Menašič**: Sodobna slovenska upodablajoča umetnost, Primorski dnevnik 25. 12. 1951, št. 304, str. 5 in 1. 1. 1952, št. 1, str. 6.

1953

175. **France Mesesnel**: Umetnost in kritika, Ljubljana 1953.
 176. **France Stelè**: Pola vijeka jugoslovanskog slikarstva: 1900-1950, Zagreb 1953 (Katalog razstave).
 177. **France Stelè**: Contemporary painting in Slovenia, The Studio, July 1953, Vol. 146, No 724, str. 1-9.

1954

178. **France Žen**: Tone Kralj, Obzornik 1954, str. 158-159.

1955

179. »Martin Krpan« Toneta Kralja, Slovenski poročevalec 23. 1. 1955, št. 18, str. 6.

1956

180. **H. Vollmer:** Kralj Tone, Allgem. Lexicon der bildern Künstler des XX. Jahrh., Leipzig 1956, III, str. 110.

1957

181. Kralj Tone, Ko je ko u Jugoslaviji, Beograd 1957.

1958

182. **Luc Menaše:** Avtoportret na Slovenskem, Ljubljana 1958.
183. **K(arel) Dobida:** Ilustracije v mladinskih knjigah, Katalog knjižnih izdaj založbe Mladinska knjiga 1945–1958, Ljubljana 1958, str. 14–15.

1959

184. **France Stelè:** Slovenska likovna umetnost po vojni, Spominski zbornik Slovenije 1959, str. 283–290.

1961

185. **Fran Šijanec:** Sodobna slovenska likovna umetnost, Maribor 1961, str. 86–90, 305, 509–510.

1962

186. **D(irk) V(asina):** Hodil sem svoja pota, Ljubljanski dnevnik 3. 11. 1962, št. 300, str. 4.
187. Ekspresionizem, Enciklopedija likovnih umetnosti II, Zagreb 1962, str. 187–190.

1964

188. **Ljerka Menaše:** Moderna galerija – vodnik, Ljubljana 1964.
189. Kralj Tone, Enciklopedija likovnih umetnosti III, Zagreb 1964, str. 238.

1965

190. Razgovor s Tonetom Kraljem, Novi list 17. 6. 1965, str. 6, 9.
191. **Draga Panič:** Slikarstvo od 1900–1945, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1965 (Katalog).
192. **Aleksa Čelebonović:** Savremeno slikarstvo u Jugoslaviji, Beograd 1965.

1966

193. **Špelca Čopič:** Slovensko slikarstvo, Ljubljana 1966.
194. **Melita Stelè:** Slovensko slikarstvo, Ljubljana 1966, str. 244.
195. **France Stelè:** Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih, Kulturnozgodovinski poskus, druga izdaja, Ljubljana 1966.

1967

196. **Marija Jamar-Legat:** Nenehna mladost Martina Krpana, Delo 7. 12. 1967, št. 331, str. 8.
197. **Miodrag B. Protić:** Treća decenija – konstruktivno slikarstvo, Katalog muzeja savremene umetnosti, Beograd 1967.
198. **Špelca Čopič:** Umetnička kritika u Sloveniji, Treća decenija – konstruktivno slikarstvo, Katalog muzeja savremene umetnosti, Beograd 1967.
199. **Vladimir Maleković:** Umjetnost ravnoteže, 3. trijenale likovnih umetnosti, Beograd 1967, str. 22.

1969

200. **Marijan Tršar:** Naši sodobni slikarji in kiparji – Tone Kralj, Delo 5. 7. 1969, št. 181, str. 17.
201. **Špelca Čopič:** Socialna umetnost u Sloveniji, 1929–1950 Nadrealizem socialna umetnost, Muzej savremene umetnosti Beograd 1969, str. 51–57.
202. **Nace Šumi:** Uvod za slovenski del kataloga razstave Angažirana umetnost v Jugoslaviji 1919–1969, Slovenj Gradec 1969.

1970

203. **J. K.:** Ko je utihnila slovenska pesem, je spregovorila slika, Družina 2. 8. 1970, št. 15, str. 11.

204. **Dušan Željeznov:** Tone Kralj, Ljubljanski dnevnik 15. 8. 1970, št. 219, str. 5.
205. **Branko Rudolf:** Tone Kralj v Kostanjevici, Večer 2. 9. 1970, št. 203, str. 8.
206. **Aleksander Bassin:** Tone Kralj v Kostanjevici, Naši razgledi 11. 9. 1970, str. 513.
207. **Peter Krečič:** Retrospektivna razstava Toneta Kralja v Lamutovem salonu v Kostanjevici na Krki, Primorski dnevnik 13. 9. 1970, št. 205, str. 5.
208. **Janez Mesesnel:** Pedeset angažiranih let. Retrospektiva ob 70-letnici Toneta Kralja, Delo 14. 10. 1970, št. 280, str. 5.
209. **Marijan Tršar in Tone Kralj:** Katalog retrospektivne razstave v Lamutovem salonu, Kostanjevica na Krki 1970.

1971

210. **Joško Kragelj:** Akademski slikar Tone Kralj – kipar in grafik ob sedemdesetletnici, Kalendar Goriške Mohorjeve družbe 1971, str. 125–129.
211. **Luc Menaše:** Kralj Tone, Evropski umetnostno zgodovinski leksikon, Ljubljana 1971, stolpec 1059.

1972

212. **Tomaž Brejc:** Vid govora, Maribor 1972.
213. –: Tone Kralj, Ljubljanski dnevnik 8. 2. 1972, št. 37, str. 5.
214. **Tone Kralj:** Ustvarjalne dileme. (Govorijo Prešernovi nagajenci), Naši razgledi 11. 2. 1972, št. 3, str. 74.

1973

215. **[Marko Vuk:]** Grafika Toneta Kralja, Katalog razstave Goriški muzej grad Kromberk 1973.
216. **Janez Mesesnel:** Pomemben vezni člen. (Ob razstavi izbranega grafičnega opusa Toneta Kralja v Goriškem muzeju – Se premalo opredeljeno avtorjevo mesto v slovenskem likovnem razvoju), Delo 28. 8. 1973, št. 233, str. 6.
217. **Lojze Bizjak:** Grafike Toneta Kralja, Primorske novice 9. 11. 1973, št. 46, str. 7.

1974

218. **Stane Mikuž:** Tone Kralj, Katalog stalne zbirke na kostanjeviškem gradu – Galerije Božidar Jakac, Kostanjevica na Krki 1974.

1975

219. **Marijan Tršar:** Tri galerije v Kostanjevici, Naši razgledi 10. 1. 1975, št. 1, str. 13.
220. **Stane Mikuž:** Kipar in grafik Tone Kralj, Primorski dnevnik 26. 1. 1975, št. 20, str. 5.
221. **Janez Mesesnel:** Rod tretjega desetletja, Delo 1. 3. 1975, št. 50, str. 21.
222. **M. Premšak:** Umetniška bera polovice stoletja, Večer 14. 5. 1975, št. 110, str. 8.
223. **Sandi Sitar:** Tone Kralj, Ljubljanski dnevnik 10. 9. 1975, št. 247, str. 5.
224. **Stane Mikuž:** Tone Kralj, Delo 12. 9. 1975, št. 213, str. 6.
225. **Ladislav Lesar:** Pravi umetnik se rodi, Nedeljski dnevnik 21. 9. 1975, št. 258, str. 15.

1976

226. **Peter Krečič:** Korenine slovenske grafike, Sinteza 1976, št. 36/37, str. 27–34.
227. **Iztok Durjava:** Socialnokritična umetnost – Grafika in risba, Katalog razstave muzeja ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana 1976.
228. **Peter Krečič:** Slovenska likovna kritika med dvema vojnama, Zbornik za umetnostno zgodovino, Nova vrsta XI–XII, 1974–1976, str. 205–289.

1977

229. **Milčec Komelj:** Romantika in realizem, Naši razgledi 21. 10. 1977, št. 20, str. 524–525.
230. **Tone Kralj:** »Grafike 1921–1971«, Katalog razstave Male galerije, Sežana 1977.
231. **Giulio Carlo Argan:** Die Kunst des 20. Jahrhundert 1880–1940, Propyläenkunstgeschichte, zv. XII, Berlin 1977.

1978

232. **Milčec Komelj:** Pogledi na religiozno slikarstvo bratov Kraljev, Sinteza, št. 41/42, 1978, str. 114–116.

KATALOG

OLJA

1. V potu svojega obraza, 1919, o. juta, 71 × 88 cm, sign. ni, Galerija Božidar Jakac, Kostanjevica
2. Madona, 1920, o. pl., 32 × 24 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 920, Moderna galerija Ljubljana
3. Finžgarjev oče, 1920, o. pl., 96 × 54 cm, sign. ni, Vilko Papler, Kranj
4. Otroci Adama, 1920, o. pl.
5. Marijino oznanjenje, 1920, o. pl.
6. Samson in Dalila, 1920, o. pl.
7. Sv. Anton pridiga ribam, 1920, o. pl.
8. Greh, 1920, o. pl.
9. Strah bodočnosti, 1920, o. pl.
10. Za zvezdo, 1921, o. pl., 42 × 73,5 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj 921, Lado Vavpetič, Ljubljana
11. V zatonu življenja, 1921, o. pl., 87,5 × 212 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj 21, Gorjupova galerija, Kostanjevica
12. Kalvarija, 1921, o. pl., 85,5 × 76 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj 921, Moderna galerija, Ljubljana
13. Revolucija, 1921, o. pl., ca 110 × 110 cm, sign. d. sp.: Tone
14. Kronanje (studija za cerkev v Dobrepolju), 1921, o. pl., 39 × 80 cm, sign. sr. spodaj: Tone Kralj 21, Matija Bravničar, Ljubljana
15. Apostol Pavel, 1921, o. pl.
16. Križani, 1921, o. pl.
17. Grešni rod, 1921, o. pl.
18. Na razvalinah, 1922, o. pl., 116,5 × 116,5 cm, sign. ni, Galerija Božidar Jakac, Kostanjevica
19. Strti klasi, 1922, o. pl.
20. Zemlja, 1922, o. pl.
21. Mrtveci, 1922, o. pl.
22. Teža življenja, 1922, o. pl.
23. Genovefa, 1922, o. pl.
24. Golgota, 1922, o. pl.
25. Sežalec, 1922, o. pl.
26. Zadnja večerja, 1923, o. pl., 116 × 145 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj 1923, Moderna galerija, Ljubljana
27. Nevihta, 1923, o. pl., 70 × 73 cm, sign. ni, Moderna galerija, Ljubljana
28. Portret očeta Avsenak, 1923, o. pl., 67,5 × 68 cm, sign. l. zg. pokončno: 1923 Tone Kralj
29. Portret matere Avsenak, 1923, o. pl., 68,5 × 67,5 cm
30. Samaritan, 1923, o. pl.
31. Borba z elementom, 1923, o. pl.
32. Pokrajina, 1923, o. pl.
33. Klas, 1923, o. pl.
34. Delavca pred tovarno, 1924, o. pl.
35. Iskarjot, 1924, o. pl.
36. Izgnanci, 1924, o. pl.
37. Sežalec, 1924, o. pl.
38. Oddih, 1924, o. pl.
39. Vstajenje, 1924, o. pl.
40. Desetnik, 1924, o. pl.
41. Kristus na Oljski gori, 1924, o. pl.
42. Težaki, 1925, o. pl., 98 × 98 cm, sign. ni, Narodni muzej, Beograd
43. Sama, 1925, o. pl.
44. Snemanje, 1925, o. pl.
45. Getzemanski vrt, 1925, o. pl.
46. Slovenska kmečka svatba, 1926, o. pl., 115 × 115 cm, sign. zadaj zg.: Tone Kralj 926 Muzej savremene umetnosti, Beograd
47. Usmiljeni Samaritan, 1926, o. pl.
48. Finžgarjeva mati, 1927, o. pl., 30,5 × 23,5 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj 927, Janez Bogataj, Ljubljana
49. Štanjel, 1928, o. pl., 67,5 × 76 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj / 1928, Moderna galerija, Ljubljana
50. Portret očeta, 1929, o. pl., 147 × 182 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj 929, Mestni muzej, Ljubljana
51. Izganjalec prodajalcev iz templja, 1930, o. pl., 250 × 200 cm, (uničena med zadnjo vojno)
52. Portret moje žene, 1930, o. pl., 120 × 100 cm, sign. l. sp.: T. K. 1930, Umetnostna galerija, Maribor
53. Zadnja večerja (narejena po sliki v Tomažu), 1930, o. pl., 200 × 300 cm
54. Saloma, 1931, o. pl., 295 × 188 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj april-maj 1931, Gorenjska turistična zveza, Kranj
55. Pridigar, 1931, o. pl., 180 × 120 cm, sign. d. sp.: 1931
56. Nadangel Gabriel, 1931, o. pl.
57. Sv. Mihael, 1931, o. pl.
58. Vihar na morju, 1931, o. pl.
59. Družinski portret, 1932, o. pl., 140 × 100 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 32, Gorjupova galerija, Kostanjevica
60. Kmečka svatba, 1932, o. pl., 249 × 308 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj 1932, Moderna galerija, Ljubljana
61. Osvoboditev Petra iz ječe, 1932, o. pl., 200 × 81 cm, sign. d. sp.: 1932, Mirenski Grad Miren
62. Južina, 1932, o. pl., 139 × 140 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 1932, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana

63. Tretja generacija, 1932, o. pl., 145 × 118 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj, Mirko Hribar, Ljubljana
64. Begunci, 1932, o. pl., 180 × 200 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj 32
65. Predpomlad, 1933, o. juta, 80 × 108 cm, sign. d. sp. pokončno: Tone Kralj, Občina Velenje
66. Tatjana, 1933, o. pl., 140 × 140 cm
67. Ljubljana v snegu, 1933, o. pl., ca 70 × 90 cm
68. Getzemane, 1933, o. pl.
69. Snemanje, 1933, o. pl.
70. Moja mati – Pietà, 1934, o. pl.: 157 × 156 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj, Galerija Božidar Jakac, Kostanjevica
71. Ljubljana, 1934, o. pl., 110 × 110 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 1934, Mara Kralj, Ljubljana
72. Bratje, 1934, o. pl., 250 × 350 cm, (uničena med zadnjo vojno)
73. Oljska gora, 1934, o. pl.
74. Karneval, 1934, o. pl., sign. d. sp.: Tone Kralj 1934
75. Kosovska devojka, 1934, o. pl., 141 × 105 cm, sign. ni, Izvršni svet, Ljubljana
76. Majka Jugovića, 1934, o. pl., 150 × 150 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj
77. Pomlad – krst, ok. 1935, o. pl., ca 80 × 60 cm
78. Sv. Sava, ok. 1935, o. pl., sign. l. sp.: Tone
79. Dva akta, ok. 1935, o. pl., ca 50 × 100 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj
80. Judita, 1935, o. pl., ca 160 × 140 cm,
81. Kosci, ok. 1935, o. pl., sign. d. sp. pokončno: Tone KRALJ
82. Kraljevič Marko, ok. 1935, o. pl., 100 × 139 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj
83. Tihožitje, 1935, o. pl.
84. Tovarne, 1935, o. pl.
85. Kaj, 1935, o. pl.
86. Križani, 1936, o. les, 65 × 52 cm, sign. sp. v sredini: Tone Kralj Paris 36, Moderna galerija Ljubljana
87. Avtoportret s hčerko, 1936, o. pl., 156 × 156 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 36, Goriški muzej – grad Kromberk
88. Rudarska mati, 1937, o. pl., 159 × 160 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 1937, Galerija Božidar Jakac, Kostanjevica
89. Pietà, ok. 1937, o. pl., 67,5 × 55 cm, sign. l. sp.: Tone Kralj, Natalija Vuk, Miren
90. Tatjana, 1937, o. les, 46 × 41,5 cm, sign. d. sp.: TK 37, Mara Kralj, Ljubljana
91. Rojstvo, 1937, o. pl.
92. Akt, 1937, o. pl.
93. Polje, 1937, o. pl.
94. Rože, 1937, o. pl.
95. Jesenice, 1937, o. pl.
96. Delo, 1937, o. pl.
97. Kralj Matjaž in Alenčica, 1939, o. pl., 64 × 99 cm, sign. zg. zadaj: c 1939, Mirjam Vuk-Zbona, Miren
98. Sirote, 1940, o. pl.
99. Invalid v Benetkah, 1940, o. pl., sign. d. sp.: Tone K. Venezia 1940
100. Benečansko zatišje, 1940, o. pl., 126 × 110 cm
101. Prodajalca, 1940, o. pl.
102. Beg, 1942, o. juta, 160 × 160 cm, sign. d. sp.: T. LOKEV K. 1942, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana
103. Primorski kurent, 1942, o. pl., 160 × 160 cm, sign. l. sp.: Lokev 1942/K., Notranjski muzej Postojna
104. Rapallo, 1943, o. pl., 130 × 130 cm, sign. d. sp.: Slivje 1943, Pokrajinski muzej Koper
105. Cirkus Nazzi, 1944, o. pl., 140 × 140 cm, sign. ni, Tolminska muzejska zbirka, Tolmin
106. Rešitev, 1944, o. pl., 64 × 74 cm, sign. d. sp.: T. Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana
107. Ilegalec, 1944, o. pl., 68 × 92 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana
108. Angelska gora, 1945, o. pl.
109. Avtoportret, 1945, o. pl., 49 × 53 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj januar 1945
110. Talci v Ciril Metodovi ulici, 1945, o. pl., 122,5 × 146 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana
111. Žena s hčerko, 1945, o. pl., 93,5 × 72,5 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj (januar 1945), Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana
112. Streljanje talcev, 1945, o. pl., 112 × 98 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj, Notranjski muzej, Postojna
113. Mladinska proga, 1946, o. pl., sign. d. sp.: Tone Kralj 1946
114. Gradnja Litostroja I, 1947, o. pl., 74 × 94 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 47
115. Gradnja Litostroja II, 1947, o. les, 54 × 110 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj okt. 1947, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana
116. Gradnja Nove Gorice, 1947, o. pl., 93 × 120 cm, sign. ni, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana
117. Litostroj, 1948, o. pl., 110 × 126 cm
118. Gradnja Litostroja, 1948, o. pl.
119. Gradnja Litostroja, 1948, tempera les, 167 × 260 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 48, Mestni muzej, Ljubljana
120. Mladinska proga – Orlove stene, 1948, o. pl., 164 × 119 cm, sign. ni, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana

121. **Gradnja Nove Gorice**, 1948, o. pl., 50,5 × 65 cm, sign. ni, Gorjupova galerija, Kostanjevica
 122. **Gozdni delavec**, 1949, o. pl., 71 × 58 cm, sign. ni, Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana
 123. **Gorica**, 1949, o. pl.
 124. **Zgodnja pomlad**, 1953, o. pl., 95 × 82 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj, Mara Kralj, Ljubljana
 125. **V ateljeju**, 1954, o. pl., 106 × 120 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 54

GRAFIKA IN RISBA

1. **Amor**, 1921, jedk., 10,5 × 8 cm
 2. **Adam, kje si?**, 1921, jedk., 8 × 8 cm
 3. **Vnebovzetje**, 1921, jedk., 11 × 10 cm
 4. **Osnutek za c. D.**, 1921, jedk., 8,5 × 21 cm
 5. **Osnutek za c. D.**, 1921, jedk., 8,5 × 21 cm
 6. **Osnutek za c. D.**, 1921, jedk., 8,5 × 21 cm
 7. **Osnutek za c. D.**, 1921, jedk., 8,5 × 21 cm
 8. **Starka**, 1921, jedk., 14,5 × 9 cm
 9. **Sv. Simon**, 1921, jedk., 11,5 × 9 cm
 10. **David**, 1921, jedk., 18,5 × 15 cm
 11. **Osamljena**, 1921, jedk., 11 × 7 cm
 12. **Sirena**, 1921, jedk., 15 × 11 cm
 13. **Slovak**, 1921, jedk., 11 × 8,5 cm
 14. **Fantazija**, 1921, jedk., 8,5 × 7 cm
 15. **Trois**, 1921, jedk., 9 × 7,5 cm
 16. **Nastop**, 1921, jedk., 7,5 × 6 cm
 17. **Prošnja**, 1921, jedk., 6 × 9 cm
 18. **Spomin ljubezni**, 1921, jedk., 6 × 5 cm
 19. **Hrepenenje**, 1921, jedk., 10,5 × 25 cm
 20. **Jeza**, 1921, jedk., 6 × 7 cm
 21. **Plesalka**, 1921, jedk., 10,5 × 6,5 cm
 22. **Obupaneec**, 1921, jedk., 10,5 × 8,5 cm
 23. **Kleopatra**, 1921, jedk., 9 × 7,5 cm
 24. **Oddih**, 1921, jedk., 18 × 15 cm
 25. **Glad**, 1921, suha igla, 8 × 6 cm
 26. **Daritev**, 1921, jedk., 7 × 15,5 cm
 27. **Jesen**, 1921, jedk., 6 × 7 cm
 28. **Delo**, 1921, jedk., 10 × 11,5 cm
 29. **Sama**, 1921, jedk., 10,5 × 8,5 cm
 30. **Groza**, 1921, jedk., 6 × 9 cm
 31. **Sv. Anton**, 1921, jedk., 23,5 × 21,5 cm
 32. **Sv. Martin**, 1921, jedk., 23,5 × 21,5 cm
 33. **Sv. Miklavž**, 1921, jedk., 24 × 21,5 cm
 34. **Sv. Florijan**, 1921, jedk., 24 × 21,5 cm
 35. **Sv. Mihael**, 1921, jedk., 19,5 × 15,5 cm
 36. **Skušnjave**, 1921, jedk., 22,5 × 39,5 cm
 37. **Objem**, 1921, jedk., 40 × 27 cm, sign. l. zg.: Tone Kralj 21
 38. **Cikel »Življenje«**, 1921, jedk., **Izgnanci**, 15 × 22,5 cm, **Pričakovanje**, 20,5 × 15,5 cm

126. **Pustni sprevod**, 1962, o. pl., 290 × 141 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 1962, Etnografski muzej, Ljubljana
 127. **Južina na polju**, 1963, o. pl., 174 × 234 cm, sign. d. sp.: Tone (1963) Kralj, Gorški muzej, Nova Gorica
 128. **Pogreb pusta**, 1965, o. pl., 100 × 140 cm
 129. **Angelska gora**, 1942, 1969, o. pl., 235 × 170 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj 69, Gorški muzej, Nova Gorica

- Obsojenci**, 15,5 × 21 cm, **Rojstvo**, 22,5 × 15,5 cm, **Poslednji žar**, 15,5 × 21 cm, **Nasmeh**, 20,5 × 15,5 cm
 39. **Oljska gora**, 1921, les., 36 × 28 cm
 40. **Tri dobe**, 1921, les., 90,5 × 39 cm
 41. **Slepi**, 1921, les., 37,5 × 91 cm, sign. d. sp.: ¹⁸1921
 42. **Zetev**, 1921, les., 25 × 53 cm
 43. **Svetopisemski sejalec**, 1921, les., 19 × 33,5 cm
 44. **Vest**, 1921, les., 18,5 × 42,5 cm
 45. **Adam**, 1921, les., 21 × 18,5 cm
 46. **Delo I**, 1921, jedk.
 47. **Delo II**, 1921, jedk.
 48. **Prošnja**, 1922, jedk.
 49. **Zmagovalec**, 1922, jedk.
 50. **Sonce**, 1922, jedk.
 51. **Sirene**, 1922, les.
 52. **Zarana**, 1922, les.
 53. **Glad**, 1922, les.
 54. **Sv. Stefan**, 1922, les.
 55. **Sedma postaja**, 1922, les.
 56. **Zanjice**, 1922, jedk., sign. l. sp.: Tone Kralj 22
 57. **Slovenska družina** (študija za stensko sliko v Tomaju), 1929, risba
 58. **Delo v rudniku**, 1929, litogr., 50 × 40 cm
 60. **Kristus ozdravlja bolnike**, 1930, litogr., 46,5 × 47 cm
 61. **Rojstvo**, 1930, litogr., 46,5 × 47 cm
 62. **Vstajenje**, 1930, litogr., 46,5 × 47,5 cm
 63. **Materinska roka** (ilustracija k pesniški zbirki Vide Jerajev), 1930, les., 25 × 19 cm
 64. **Slepi**, 1930, les., 26,5 × 20 cm
 65. **Kalvarija**, 1930, risba, ca 120 × 100 cm
 66. **Roparski grad** (ilustracija k pesniški zbirki Vide Jerajev), 1931, les., 25,5 × 29 cm
 67. **Marija z detetom**, 1931, litogr., 53 × 40 cm

68. **Kristus na križu**, 1931, barv. litogr., 54,5 × 44,5 cm
 69. **Izgubljeni sin**, 1931, risba
 70. **Golgota**, 1932, risba, ca 320 × 150 cm
 71. **Faust – triptih**, 1932, litogr., 97 × 145 cm
 72. **Cikel »Cesta«**, 1932–1934, jedk., **»Panem –«**, 52 × 44,5 cm, **»– et circenses«**, 44 × 52,5 cm, **Pogreb I**, 53 × 44,5 cm, **Pogreb II**, **Asfalt**, **Berači**, **Brezposelni**, **Kupec**, **Senzacija**, **Karneval**
 73. **Cikel »Zemlja«**, 1932–1934, jedk., **Kmečka svatba**, 49,5 × 38,5 cm, **Pust**, 49,5 × 38,5 cm, **Pomlad**, 32 × 53 cm, **Ob košnji**, 41,5 × 49,5 cm, **Nevihta**, 49,5 × 52 cm, **Dve materi**, 50 × 52 cm, **Zanjici**, **Jesen**, 32 × 52,5 cm, **Mladi par**, 38,5 × 52,5 cm, **Od hiše**, 38,5 × 52,5 cm
 74. **Zetev**, 1934, les., 36,5 × 27,5 cm
 75. **Pietà**, 1934, les., 29 × 49 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj
 76. **Pomlad**, 1934, les., 47,5 × 33,5 cm, sign. d. sp.: Tone Kralj
 77. **Rudarji**, 1935, risba, **V rovu**, **Z doma**, **Povratek**
 78. **Golgota**, 1935, les.
 79. **Kmečka svatba**, 1936, les., 52 × 34 cm
 80. **Huda ura**, 1938, jedk.
 81. **Rekvizicija**, 1938, jedk.
 82. **Ranjenca I**, 1944, les., 15 × 15 cm
 83. **Ranjenca II**, 1944, les., 16 × 22,5 cm
 84. **Okupator**, 1945, les., 16,5 × 44,5 cm

85. **Mladinska proga**, 1949, jedk., 16 × 18,5 cm
 86. **Rudarji**, 1950, vis. jedk., 20,5 × 25,5 cm
 87. **Rodbinski naslednik**, 1950, les., 29 × 49,5 cm
 88. **Vojna**, 1953, les., 32,5 × 46,5 cm
 89. **Cikel »Črno zlato – Trbovlje«**, 1953, vis. jedk., 21,5 × 43 cm, **Za kruhom**, 21,5 × 43 cm, **Novi domovi**, 21,5 × 43 cm, **Na delo v Trbovljah**, 21,5 × 43 cm, **V rovu**, 21,5 × 43 cm, **Svidenje**, 21,5 × 43 cm, **Lačni kruha**, 21,5 × 43 cm, **Orjuna v revirju**, 21,5 × 43 cm, **Maščevanje Fakin**, 21,5 × 43 cm, **V borbo**, 21,5 × 43 cm, **Okupator**, 21,5 × 43 cm, **Zagorski talci**, 21,5 × 43 cm, **Udarniki**, 21,5 × 43 cm, **Kopači**, 21,5 × 43 cm
 90. **Nevihta**, 1956, barv. les., 66 × 69 cm
 91. **Požar**, 1956, barv. les., 65 × 69 cm
 92. **Cikel »Zemlja«**, 1953–1957, les., **Nevesta**, 1956, 44 × 63 cm, **Drvarji**, 1954, 35 × 63 cm, **Krompir**, 1954, 44 × 87 cm, **Rojstvo**, 1956, 42,5 × 65 cm, **Hišna sreča**, 1954, 38 × 62 cm, **Zetev**, 1954, 43,5 × 55,5 cm, **Na kmečki svatbi**, 1957, 62 × 92 cm, **Ob košnji**, 1953, 44,5 × 52,5 cm, **Orači**, 1954, 34,5 × 62,5 cm, **Sejalec**, 1954, 45 × 55 cm, **Svatba**, 1954, 49,5 × 57,5 cm, **Pust**, 1953, 44,5 × 61 cm, **Slovo**, 1953, 43 × 65 cm, **Manci**, 1957, 41 × 63 cm
 93. **Bitka na Krškem polju**, 1970, risba, ca 120 × 180 cm, sign. d. sp.: Bitka na krškem polju, Tone Kralj 1970, Hotel Krško
 94. **Bitka na Krškem polju**, 1971, les., 98 × 175 cm
 95. **Dve barvi**, 1971, barv. les., 88,5 × 54 cm

KNJIŽNA OPREMA IN ILUSTRACIJE

1. Ivan Pregelj, Plebanus Joannes, Trst 1921, naslovna stran
2. Dante. Ur. Alojzij Res, Ljubljana 1921, naslovna stran
3. France Bevk, Faraon, Trst 1922, naslovna stran in ilustr.
4. Katalog razstave bratov Kralj v Jakopičevem paviljonu, Ljubljana 1922, naslovna stran
5. ? : Beli romarji, 1922
6. Mladika, Prevalje 1923, naslovna stran in ilustr.
7. France Bevk, Tatič, Trst 1923, naslovna stran in ilustr.
8. Jules Verne, Carski sel, Prevalje 1923, naslovna stran
9. Rožice sv. Frančiška, Trst 1924, ilustr. in naslovna stran
Brat Bernard v Bologni
Kristus med brati
Sv. Frančišek pridiga pticam
Brat volk
Pridiga sv. Frančiška v Assisiju
Sv. Anton pridiga ribam
10. Križ na gori, let. I, Ljubljana 1924/25, naslovna stran
11. France Jaklič, Ob srebrnem studencu, Gorica 1927, naslovna stran
12. Zbornik svečnikov sv. Pavla, Gorica 1928, naslovna stran
13. Jaslice, Gorica 1928, naslovna stran in ilustr.
14. Družina, Gorica 1929, naslovna stran in ilustr.
15. Ivan Tavčar, Visoška kronika, Gorica 1931, ilustracije
16. Na sveti poti. Višarski molitvenik, Gorica 1931, naslovna stran in ilustr.
17. Antonio Dragan, Za Kristusa, Gorica 1932, naslovna stran
18. Naš rod, let. IV, Ljubljana 1932/33, ilustracije k povesti Franceta Bevka: Čudne živali in čudežna palica
19. Naš rod, let. III, št. 3, Ljubljana 1934/35, naslovna stran
20. Deset pesmi v čast pres. Srcu Jezusovemu za mešani zbor, Ljubljana 1938, ilustracije
21. Janko Kersnik, Testament, Gorica 1939, ilustr.
22. Venceslav Winkler, Petelinje pero, Ljubljana, 1947, oprema in ilustracije
23. Igor Silih, Pravljica o carjeviču Jeruslanu, Ljubljana 1950, oprema in ilustr.
24. Pavel Golia, Sneguljčica, Ljubljana 1950, oprema in ilustr.
25. Prva čitanka, Ljubljana 1951, oprema in ilustr.
26. Mark Twain, Kraljevič in berač, Ljubljana 1953, ilustr.
27. Fran Levstik, Martin Krpan z Vrha, Ljubljana 1954, oprema in ilustracije
28. Pod goro, pod to goro zeleno, slikanica, Ljubljana 1954, oprema in ilustr.
29. Štefan Žeromski, Zvesta reka, Ljubljana 1955, oprema in ilustr.
30. Prelepa Vasiljica, Ruska narodna, Ljubljana 1956, oprema in ilustr.
31. Slovaške pravljice, Ljubljana 1956, oprema in ilustr.
32. Peter Klepec, Ljubljana 1957, oprema in ilustr.
33. Ran Bosilek, Živa voda in druge bolgarske pravljice, Ljubljana 1958, oprema in ilustr.
34. France Bevk, Pastirci pri kresu in plesu, Ljubljana 1959, oprema in ilustr.
35. Marijan Breclj, Bevkova bibliografija I, Koper 1960, naslovna stran
36. Simone Martin Chaffier, »Drugi« pri korzarjih, Ljubljana 1963, oprema in ilustracije
37. France Bevk, Iz iskre požar, Ljubljana 1963, oprema in ilustr.

CERKVE NE POSLIKAVE

1. DOBREPOLJE, ž. c. sv. Križa

Po načrtu, nastalem 1921. leta, naj bi rodno cerkev poslikala oba brata France in Tone Kralj in sicer tako, da bi vsakemu pripadla polovica.

Delež Toneta Kralja:

Svod ladje:

1. Sv. Janez Nepomuk
2. Sv. Anton Padovanski
3. Sv. Miklavž
4. Sv. Martin

V 5 polkrogih prizori iz žalostnega dela rožnega venca

2. PREM, ž. c. sv. Helene

Poslikava leta 1921

Prezbiterij:

ob glavnem oltarju 2 keruba

2 stranski kapeli v ladji:

1. Oznanjenje
2. Sv. Ciril in Metod

Nad korom:

Sv. Cecilija in David

3. STRUGE, ž. c. sv. Avgušтина

Tone Kralj je poslikal spomladi leta 1927 v ladji 4 prizore iz življenja sv. Avgušтина. Ker so bile po 2. svet. vojni poslikave v zelo slabem stanju, so jih pri obnovi cerkve leta 1957 odstranili.

Ladja:

1. Spreobrnjenje sv. Avgušтина
2. Monikina smrt
3. Slika nedolžnih otrok
4. Sv. Avguštin narekuje pisarjem
5. Štirje evangelisti
6. Skupina pojočih angelov

4. VOLČE, ž. c. sv. Lenarta

Poslikava Toneta Kralja poleti 1927

Prezbiterij:

1. Sv. Peter in Pavel
2. Sv. Ciril in Metod

Ladja: stranska oltarja

1. Mati Božja
2. Srce Jezusovo

Vdolbina krstnega kamna:

1. Jezusov krst

5. AVBER, ž. c. sv. Nikolaja

Poslikava preko zime leta 1927/28

Prezbiterij:

1. Sv. Luka slika Madono in sv. Luka zdravnik
2. Sv. Ciril, sv. Nikolaj, sv. Metod
3. Janez Krstnik

Ladja:

1. Sv. Družina
2. Sv. Jakob starejši
3. Oznanjenje
4. Od mrtvih vstali Kristus se prikaže Materi
5. Sv. Anton puščavnik
6. Srečanja Marije s Sinom

Nad korom:

1. Sv. Peter pred Kristusom

6. TOMAJ, ž. c. sv. Petra in Pavla

Poslikava jeseni 1928. leta in pozimi 1929/30. leta

Prezbiterij:

1. Izhod sv. Petra iz ječe
2. Pridiga sv. Pavla

Ladja:

1. Sv. Družina
2. Zadnja večerja
3. Neverni Tomaž
4. Slovenska družina

Vse poslikave so narejene v velikosti pribl. 250 × 450 cm

Slavolok:

1. Vnebohod
2. Vnebovzetje

7. VIŠARJE, podr. c. Matere božje

Tone Kralj je slikal od aprila do junija 1930

Prezbiterij:

1. Oznanjenje
2. Beg v Egipt
3. Dvanajstletni Jezus v templju
4. Marija pod križem
5. Vnebovzetje

Ladja:

1. Najdenje podobe
2. Kraljica miru

Slavolok:

1. Marija zavetnica

Pod prižnico:

Simboli 4 evangelistov

Tone Kralj je leta 1960 celotno delo obnovil in dopolnil.

8. MENGORE, podr. c. Marijinega imena

Križev pot je nastal leta 1931

1. Jezusa obsodijo
2. Vzame križ
3. Prvič pade
4. Sreča mater
5. Simon pomaga nositi križ
6. Veronikin prt
7. Drugič pade
8. Tolaži žene
9. Tretjič pade
10. Jezusa slečejo

11. Križanje

12. Kristusova smrt
13. Pietà
14. Pokop

9. KATINARA, ž. c. sv. Presvete Trojice

Poslikava Toneta Kralja od 15. 1. – 10. 10. 1931.

Na stenah je upodobljenih 14 postaj križevega pota v velikosti ca 400 × 500 cm.

Prezbiterij in ladja:

1. Jezusa obsodijo
2. Vzame križ
3. Prvič pade
4. Sreča mater
5. Simon pomaga nositi križ
6. Veronikin prt
7. Drugič pade
8. Tolaži žene
9. Tretjič pade
10. Jezusa slečejo
11. Pribijanje na križ
12. Kristusova smrt
13. Pietà
14. Jezusa pokopljejo

Strop ladje:

- 4 evangelisti Matej, Luka, Janez, Marko.

10. PEVMA, ž. c. sv. Silvestra

Poslikava Toneta Kralja 1934. leta

Prezbiterij:

1. Preganjanje prvih kristjanov
2. Sv. Silvester
3. Koncil

Ladja:

1. Angel Rafael in Tobija
2. Karel Boromejski za časa kuge
3. Sv. Anton Padovanski pridiga ribam
4. Poklon sv. Treh kraljev

11. KAPELICE NA POTI NA VIŠARJE

Tone Kralj slikal leta 1938 križev pot z oljnimi barvami na kamen.

1. Kristus pred Pilatom
2. Kristus nalože križ
3. Prvič pade
4. Sreča mater
5. Simon pomaga nositi križ
6. Veronikin prt
7. Drugič pade
8. Tolaži žene
9. Tretjič pade
10. Jezusa slečejo
11. Pribijajo na križ
12. Jezusova smrt
13. Marija z Jezusom
14. Jezusa pokopljejo

12. MOST NA SOČI, ž. c. sv. Lucije

Prezbiterij poslikan leta 1939, križev pot v ladji pa poleti 1940. leta

Prezbiterij:

1. Zaobljuba sv. Lucije
2. Prividi sv. Lucije
3. Sv. Lucija deli miloščino
4. Odklanja bogatega snubca
5. Sv. Lucija pred sodnikom
6. Sv. Lucija v javni hiši
7. Sv. Lucija na grmadi
8. Umirajoča sv. Lucija

Ladja:

1. Kristus pred Pilatom
2. Nalože mu križ
3. Prvič pade
4. Sreča svojo mater
5. Simon pomaga nositi križ
6. Veronikin prt
7. Drugič pade
8. Tolaži žene
9. Tretjič pade
10. Kristusa slečejo
11. Pribijejo na križ
12. Križanje
13. Pietà
14. Polaganje v grob

Na obeh straneh ladje je poslikanih tudi 12 apostolov.

13. LJUBLJANA, Kapela Cirilovega doma

poslikava leta 1940

Oltarna kompozicija:

Ciril in Metod. Za to skupino pravokotna kompozicija zastopnikov vseh slovanskih narodov

Južna stena:

1. Václav
Križanič
Kazimir
Bobola
Vladimir
2. Kristus s štirimi učenci v ladji na razburkanem morju
3. Gospa Sveta

Vhodna stena:

1. Mati božja z detetom – dobrotnica, zaščitnica

Severna stena:

1. Olga
Hema
Ljudmila
2. Slika Brezij

Strop:

V obliki križa Jezus s simboli 4 evangelistov

14. ŠENTVIŠKA GORA, ž. c. sv. Vida

Poslikava Toneta Kralja od 3. 7. – 18. 10. 1941

Prezbiterij:

1. Rešitev sv. Petra iz ječe
2. Spreobrnjenje sv. Pavla

Ladja:

1. Danijel v zverinjaku
2. Nategovanje sv. Vida
3. Dvanajstletni Jezus v templju
4. Ozdravljenje nečistih duhov
5. Kuhanje sv. Vida
6. Sv. Vida pretepejo

15. HRENOVICE, ž. c. sv. Martina

Poslikava nastala v letih 1942 – 1943

Prezbiterij:

1. Marijina smrt
2. Binkošti
3. Sv. Mihael
4. Sv. Ciril in Metod
5. Vnebohod
6. Vstajenje
7. Marijino kronanje

Ladja:

1. Križanje
2. Srečanje z Materjo
3. Kronanje
4. Bičanje
5. Obiskovanje
6. Sveta Družina
7. Obrezovanje

Slavolok:

- Oljska gora
- Oznanjenje

16. LOKEV, ž. c. sv. Mihaela

Poslikava Toneta Kralja od 20. 10. – 20. 12. 1942 in od 25. 2. – 25. 4. 1943

Prezbiterij:

1. Zadnja večerja

Ladja:

1. Usmiljeni Samaritan
2. Kristus dobri pastir
3. Kristus kralj
4. Kristus sejalec

Slavolok:

1. Oznanjenje
2. Rafael

Nad korom:

1. David
2. Sv. Cecilija

17. SLIVJE, ž. c. sv. Martina

Poslikave Toneta Kralja v letih 1943 – 1944

Prezbiterij:

1. Sv. Martin obudi mrtvega sobrata
2. Sv. Martin deli plašč
3. Kristus se prikaže sv. Martinu
4. Glavni oltar sv. Martina
5. Sv. Martin na smrtni postelji
6. Škof – čudodelnik
7. Sv. Martin med brati

Ladja:

1. Sv. Družina
2. Marija odhaja z doma
3. Kristus se prikaže apostolom
4. Vstajenje

18. DEKANI, ž. c. Marijinega vnebovzetja

Tone Kralj je cerkev poslikal leta 1944

Prezbiterij:

1. Smrt sv. Jožefa
2. Srečanje Jezusa z Marijo
3. Snemanje s križa
4. Marijino darovanje
5. Oznanjenje
6. Rojstvo

Oltarna slika: Marijino vnebovzetje

19. SOČA, ž. c. sv. Jožefa

Tone Kralj je slikal 9 mesecev 1944. leta

Prezbiterij:

1. Zaroka sv. Jožefa
2. Sv. Jožef s Kristusom
3. Smrt sv. Jožefa

Ladja:

1. Škof Baraga med Matejem in Janezom
2. Pet slovanskih svetnikov: Hema, Kazimir, Olga, Stanislav, Ljudmila
3. Sv. Peter in Pavel
4. Sv. Ciril in Metod
5. Pet slovanskih svetnikov:
Vaclav, Jan Nepomuk, Ladislav, Jozafat, Vladimir
6. Škof Slomšek med sv. Lukom in Markom

20. TRENTA, p. c. Marije Lavretanske

Poslikava leta 1945

Prezbiterij:

1. Obiskovanje
2. Oznanjenje

Po drugi svetovni vojni so nastale naslednje poslikave:

1. Opatija, l. 1952, Križev pot in slikana okna
2. Hrenovica, l. 1953, Križev pot
3. Ilirska Bistrica, l. 1954 – 57, stenske slikarije
4. Vrtojba, l. 1957, Križev pot, stenske slikarije
5. Mirenski Grad, l. 1957 in 1958, Križev pot, stenske slikarije
6. Klana, l. 1957–58, stenske slikarije
7. Orlec na Cresu, l. 1958, stenske slikarije
8. Trebče (pri Trstu), l. 1958, stenska slikarija
9. Breginj, l. 1958, stenske slikarije
10. Opatje selo, l. 1958, stenske slikarije
11. Podgraje, l. 1958–59, Križev pot, stenske slikarije
12. Pesek (pri Bazovici), l. 1959, Križev pot, l. 1966 oltar
13. Šmartno v Brdih, l. 1960, Križev pot, stenske slikarije
14. Šturje, l. 1960, stenske slikarije
15. Bilje, l. 1960, stenske slikarije
16. Bukovica, l. 1960, stenske slikarije

17. Trnovo pri Ilirski Bistrici, l. 1961, stenske slikarije
18. Gorjansko, l. 1963 stenske slikarije, l. 1967 Križev pot
19. Kapela sester pri sv. Ivanu v Trstu, l. 1964 stenske slikarije
20. Štandrež, l. 1965, stenske slikarije
21. Slap pri Vipavi, l. 1967, stenske slikarije
22. Dornberk, l. 1969, stenske slikarije

LINEAMENTI DELL'ARTE DI TONE KRALJ NEL CAMPO DELLA PITTURA, DELLA GRAFICA E DELL'ILLUSTRAZIONE

(Sommario)

L'articolo tratta l'attività creativa di Tone Kralj (n. il 23. 8. 1900 a Zagorica pri Dobrepoljah nella Carniola inferiore, m. il 9. 9. 1975 a Ljubljana) nel campo della pittura, della grafica e dell'illustrazione. L'artista si occupò anche di scultura, di intaglio, di artigianato artistico, di design, di architettura e di arredamento. Assieme al fratello Franc aprì nei primi anni del primo dopoguerra nuove vie all'arte slovena facendo sì che si affermasse lo stile espressionistico. Tone Kralj si esprimeva in questo stile dal 1920 al 1924; nella fase seguente, fino al 1927, l'accento espressionistico si sta evolvendo in elaborazione plastica delle forme nel senso della «nuova realtà». Nel terzo periodo, dal 1927 al 1939, creava sotto l'influsso della «nuova realtà» ma con un accento ancor più realistico e plastico. In questi anni si affermò notevolmente anche nella pittura monumentale religiosa, specialmente nel Litorale, per riprenderla nel seguente periodo, che durò fino all'anno 1950, accentuando in questo genere sempre di più il carattere epico-narrativo. Nell'opera figurativa di Kralj vi sono impronte anche della seconda guerra mondiale e della ricostruzione che ne seguì. Nell'ultimo periodo della sua vita, che abbraccia gli anni cinquanta ed il seguente decennio fino alla morte, prevale l'attività grafica e l'illustrazione libraria. Tuttavia egli si occupò ancor sempre della pittura murale. Tone Kralj come vero «uomo universale» mostrava una rilevante padronanza di vari generi figurativi; il suo ideale, mai realizzato, era la creazione dell'opera d'arte perfetta, ossia la costruzione di un edificio con progetto unico e con arredamento secondo il gusto attuale: in questo senso la struttura più adatta gli sembrava la chiesa in cui avrebbe potuto esprimersi come architetto, scultore e pittore.

ANKETA

O RAZISKOVANJU ZGODOVINE ITALIJANSKO-SLOVENSКИH ODNOSOV

Sredi leta 1985 je Goriški muzej poslal nekaterim italijanskim in slovenskim zgodovinarjem, za katere je sodil, da raziskujejo tudi italijansko-slovenske odnose skozi zgodovino, naslednjo anketno vprašanje:

Italijansko-slovenski odnosi skozi zgodovino še niso bili predmet daljše in celovite razprave. Posamezni pisci so se problema lotevali parcialno in le v določenih zgodovinskih razdobjih. Želeli bi izvedeti, kaj sodite o dosedanjih dosežkih pri raziskavah problematike. Zanimajo nas tako politični, kot tudi gospodarski in kulturni aspekti te problematike. Zanima nas dalje, kaj sodite o poznavanju slovenske zgodovine pri Italijanih in obratno, kaj vedo Slovenci o Italijanih. Seveda pa odgovor na to vprašanje priključite samodejno tudi misel o načrtih, ki naj bi jih bodočnost reševala. Tu mislimo predvsem na probleme, ki naj bi jih zgodovinopisje na italijanski in slovenski strani reševalo.

Ko se vam zahvaljujemo že vnaprej za sodelovanje, vam sporočamo, da bomo vaš odgovor objavili tako v izvirniku, kot tudi v italijanskem prevodu.

I rapporti italo-sloveni attraverso la storia non sono stati ancora oggetto di una più ampia e completa indagine. Singoli autori hanno affrontato il problema parzialmente e soltanto per alcune epoche storiche. Vorremmo sapere come valuta Lei i risultati finora ottenuti nelle ricerche in questo settore.

Saremmo interessati a venire a conoscenza degli aspetti di questa problematica dal punto di vista politico, economico e culturale. Inoltre, saremmo lieti di sapere qual'è la Sua opinione sulla conoscenza della storia slovena presso gli Italiani, e viceversa, qual'è la conoscenza slovena del problema italiano. La risposta — o risposte — includeranno, automaticamente, pure proposte di temi che dovrebbero essere trattati in un futuro, vale a dire su problemi che la storiografia dovrebbe risolvere sia per la parte italiana che per quella slovena.

La Sua risposta sarà pubblicata in stesura originale ed in traduzione slovena.

Zal nam vsi naslovljenci niso odgovorili. Poleg petih odgovorov smo prejeli nekaj opravičil. Anketiranci so se opravičili, da nam ne morejo odgovoriti zaradi pomanjkanja časa, pa tudi da se s problematiko, po kateri smo vpraševali, ne ukvarjajo posebej. Objava ankete je potekala z zamudo zavoljo tega, ker smo zadnje odgovore prejeli tik pred izidom te številke »Goriškega letnika«. Objavljamo pet odgovorov, ki so jih napisali na italijanski strani profesor tržaške univerze Elio Apih, profesor tržaške univerze Fulvio Salimbeni in zgodovinar dr. Luigi Tavano iz Gorice, na slovenski pa znanstveni svetnik Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani dr. Milica Kacin-Wohinz ter ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Kopru profesor zgodovine Salvator Žitko. Odgovore objavljamo v izvirnikih ter v odgovarjajočem italijanskem oziroma slovenskem prevodu. Ker sta od začetka ankete do objave potekli dve leti, se nekaterim udeležencem opravičujemo zaradi morebitne zastarelosti nekaterih podatkov, ki jih v anketi navajajo.

Elio Apih:

Dice giustamente che la storia dei rapporti italo-sloveni non è stata ancora oggetto di ampia e completa indagine (salvo parziali e limitati aspetti). Quando, nel 1971, B. Salvi pubblicò a Trieste il volume «Il movimento nazionale degli Sloveni e dei Croati», Leo Valiani scrisse nella prefazione che «sulla storia degli Sloveni e dei Croati, vicini dell'Italia da tempi remoti... si ha relativamente poco in italiano e quel poco è costituito, in buona parte, da traduzioni di opere straniere». Nella bibliografia del Salvi sono citati, di autori italiani, solo pochi nomi, e prevalentemente di studiosi o pubblicisti locali. La Biblioteca civica di Trieste ha nei suoi cataloghi per soggetto (mi è venuta la curiosità di andar a vedere) meno di una dozzina di schede di autori italiani che si sono occupati di storia slovena. Fanno eccezione, in questo quadro, i nomi di E. Sestan («La Venezia Giulia», Roma 1947) e di Carlo Schiffrer («Sguardo storico sui rapporti tra italiani e slavi nella Venezia Giulia», Trieste 1946), che hanno scritto dei lavori in qualche modo complessivi, sull'argomento.

Naturalmente, se andiamo a spulciare nell'abbondante letteratura storica che riguarda i territori al confine orientale italiano, cenni, interessi e considerazioni sul tema dei rapporti italo-sloveni si rinvencono in buon numero; riunendoli in un discorso organico ne uscirebbe, penso, un quadro non privo di interesse e più articolato di quel che comunemente si crede. Quanti sanno, ad esempio, che Domenico Rossetti, nel suo opuscolo «Alla Mnemosine del sign. G. Kreil» del 1818, assai noto e celebrato come la prima radicale affermazione del carattere nazionale italiano di Trieste, si preoccupa anche di difendere la rispettabilità e la cultura degli Sloveni del Carso? Mi permetto di far conoscere questo passo: «Che il loro gridare non fosse intellegibile all'autore, può essere altrettanto vero; ma perciò esso non è nè barbaro nè inintellegibile. Questi infelici pregano e accattano nella loro lingua, ch'è la cragnolina, la quale non potrebbe venir chiamata barbara se non, da chi volesse azzardarsi di così generalmente appellare tutti gli slavi dialetti. Il povero popolo, a cui questi mendici appartengono, non può a ragione tacciarsi di pigrizia, se si osserva soltanto... la laboriosa industria dell'uomo il quale su questi petrosi campi vive col morir di fame in continua lotta... Si somministrano a codesti uomini soltanto mezzi e possibilità di meglio impiegare e con maggior profitto le loro forze di spirito e di corpo...» (pp. 13-14). Ci sono vari esempi di attenzione positiva, anche se per lo più paternalistica ed etnografica.

Ma in genere, per quanto riguarda la storia degli ultimi tre secoli (che è quella che un po' conosco) i rapporti tra Sloveni e Italiani sono stati prevalentemente visti o entro il quadro della questione adriatica (che fino al 1918 fu per lo più intesa come questione tra Italia e Austria), o entro la cornice locale di uno scontro sociale e politico con poche mediazioni. La vera e propria storia degli Sloveni è assai poco conosciuta tra gli italiani, certo meno di quanto gli Sloveni conoscano la nostra storia. La lotta nazionale e sociale che si è sviluppata nei nostri territori ha messo in ombra altri piani di questi rapporti, che pur esistono e dovrebbero essere studiati. Si parte troppo pregiudizialmente dalla «separazione» e contrapposizione tra le due etnie, e non si considera a sufficienza che essa non fu probabilmente mai assoluta, che ci sono stati, e ci sono, piani di collaborazione e convivenza positiva; sul piano della storia religiosa, p. es., del costume, di certi settori dell'economia i cui ambiti sono almeno in parte sfuggiti alla logica capitalistica, e in particolare dell'attività politica dei movimenti democratici, anzitutto i socialisti. Una certa circolazione di idee e esperienze è pure esistita.

Tutte queste cose andrebbero recuperate, più di quanto sinora si è fatto e si fa; non dimentico che in alcuni settori dell'attuale storiografia italiana c'è un forte impegno di comprensione e informazione, ma forse non è ancora sufficientemente accolto il criterio di vedere la storia dei nostri territori da un punto di vista unitario, sloveno e italiano nello stesso tempo, come dovrebbe essere per un territorio fondamentalmente caratterizzato dalla compenetrazione etnica. Credo che lungo questa strada si potrebbe dimostrare che il quadro dei rapporti italo-sloveni che oggi ancora circola, che è stato costruito dai nazionalismi e troppo accettato per tradizione è, oltre a tutto, un quadro assai lontano dall'includere tutta la realtà.

A un lavoro storiografico di questo tipo osta però anche, da parte italiana, il fatto che noi generalmente non conosciamo lo sloveno o lo conosciamo poco; anche il più autorevole storico democratico di Trieste, Angelo Vivante, lamentava nel 1912 questo limite, che era pure suo. Qui naturalmente gioca una condizione alla quale è difficile sfuggire: che cioè anche lo studio delle lingue segue un criterio in qualche modo economico, di utilità pratica immediata. E' però strano che gli studiosi di storia, paradossalmente, sembrano sottrarsi a questa regola, cioè vanno contro i loro interessi pratici; è da tempo che dovrebbero essersi accorti che non si può fare adeguatamente la storia dei territori tra l'Isontino e le Alpi se non si è in grado di padroneggiare la lingua slovena. Specialmente della storia di questo secolo, e specialmente dopo che in Slovenia, negli ultimi decenni, la produzione storiografica ha raggiunto un livello di informazione e documentazione più che notevole. Non si potrà, a lungo, continuare a difendersi dietro l'asserita maggior esperienza metodologica della storiografia italiana.

Qui un contributo prezioso potrebbero dare i spesso bistrattati «bilingui», che hanno ben saputo dimostrare, in un convegno tenutosi recentemente a Trieste per iniziativa dell'Istituto Gramsci, che la minoranza (mi si conceda di usare questa brutta parola) slovena in Italia e italiana in Jugoslavia, sono in realtà serbatoi di potenziale ricchezza per gli Stati in cui vivono. La questione di cui parliamo può essere per loro un campo e un'occasione per dimostrare questa ricchezza. A condizione beninteso che i «monolingui» si impegnino con loro, se credono alla funzione civile della storia.

Mi rendo conto che questa mia lettera risponde assai sommariamente e imperfettamente ai quesiti che Lei, molto opportunamente, ha posto. Se non è del tutto inutile, potrà contribuire a un discorso più organico e concreto.

(Trieste, 22. 6. '85)

Elio Apih:

Pravilno trditje, da z izjemo nekaterih določenih pogledov zgodovina italijansko-slovenskih odnosov še ni bila široko in celostno raziskana. V uvodu knjige «Il movimento nazionale degli Sloveni e Croati», ki jo je Beniamino Salvi [Benjamin Slavec; op. uredn.] izdal leta 1971 v Trstu, je Leo Valiani zapisal: o zgodovini Slovencev in Hrvatov, ki so sosedje Italijanov že od časa preseljevanja ljudstev dalje... je v italijanski relativno malo in še tisto malo so prevodi tujih del. V Salvijevem delu je navedenih v bibliografiji le nekaj italijanskih avtorjev, pa še ti so predvsem lokalni znanstveniki in publicisti. Bil sem radoveden in šel sem pogledat stvarni katalog tržaške Mestne knjižnice: manj kot dvajset kartoteknih listkov italijanskih piscev je v njem, ki so obravnavali slovensko zgodovino. V tem okviru sta pa izjemna Ernesto Sestan (La Venezia Giulia, Roma 1947) in Carlo Schiffrer (Sguardo storico sui rapporti tra italiani e sloveni nella Venezia Giulia, Trieste 1946), ki sta o problemu napisala na neki način kompleksni deli.

Ce pobrskamo po bogati zgodovinski literaturi o ozemljih na vzhodnih mejah Italije, bomo seveda našli zaznamke, mnenja in seveda zanimanje za italijansko-slovenske odnose. Če bi vse to gradivo zbrali, bi se nam pokazala zanimiva podoba, bolj jasna od tiste, ki si jo običajno predstavljamo. Domenico Rossetti prostavljajo kot prvega, ki je radikalno potrdil italijanski značaj Trsta. Toda koliko jih na primer ve, da je v svoji knjižici Alla Mnemosine del sign. G. Kreil iz leta 1818 branil spoštovanje do slovenskih Kraševcev in njih kulture? Dovolite, da vas seznanim s tem odlomkom: »Verjetno, da njihovo glasno govorjenje piscu ni bilo razumljivo, zato pa še ni niti barbarsko niti nerazumljivo. Ti nesrečniki molijo in beračijo v svojem jeziku, ki je kranjski, vendar bi ga mogel imeti za barbarskega samo tisti, ki tvega, da takó nasplošno poimenuje vse slovanske govore. Revnega ljudstva, kateremu ti berači pripadajo, ne moremo obtožiti lenobe, če pomislimo samo... na pridnost človeka, ki na teh kamnitih njivah živi v nenehnem boju, da bi od lakote ne umrl... Tem ljudem je treba dati le sredstva in možnosti, da bi lahko uspešneje uporabili svoje telesne in duševne zmožnosti...» (str. 13-14). Še nekaj primerov pozitivne pozornosti je, čeravno bolj pokroviteljske in etnografske.

Na splošno pa kar zadeva zgodovino zadnjih treh stoletij, ki jo nekoliko poznam, so se odnosi med Italijani in Slovenci obravnavali predvsem v okviru jadranskega vprašanja, ki je bilo vse do leta 1918 bolj vprašanje odnosov med Italijo in Avstrijo. V lokalnih okvirih pa so se ti odnosi kazali predvsem kot družbeni in politični spopad. Resnično in pravo slovensko zgodovino Italijani le malo poznajo, gotovo manj kot pa Slovenci italijansko. Narodnostni in socialni boj, ki se je na naših ozemljih razvil, je postavil ob stran drugo plat teh odnosov, ki vendar obstoji in bi jo morali raziskovati. Le prepogosto sta izhodiščni točki ločevanje [separacija] in nasprotovanje med obema narodoma in premalo pomislimo, da nasprotovanje verjetno ni bilo nikoli nekaj absolutnega in da so obstajali (in še obstajajo) načrti za sodelovanje in skupno sožitje: na primer na področju cerkvene zgodovine, navad in običajev, na polju nekaterih gospodarskih panog, katerih obseg je samo delno ušel logiki kapitalizma, zlasti pa še na področju aktivnosti demokratičnih gibanj, predvsem socialističnih. Do določenega kroženja idej in izkušnje je vendarle prihajalo.

Vse te stvari bi morali reševati mnogo bolj zavzeto, kakor smo to delali doslej ali delamo. Ne smem pozabiti, da si del italijanske historiografije močno prizadeva, da bi vse te probleme razumel in bil z njimi seznanjen. Mislim pa, da ni bilo še dobrega sprejeto stališče, po katerem naj bi našo zgodovino obravnavali z enotnega, istočasno italijanskega in slovenskega aspekta, kot bi sicer morali storiti za ozemlje, ki ga močno označuje narodnostna penetracija. Mislim, da bi se na tej dolgi poti dalo dokazati, da je sedanj, še vedno uveljavljen okvir, v katerega postavljamo italijansko-slovenske odnose, okvir, ki so ga ustvarili nacionalizmi in ga vse preveč zaradi tradicije sprejemamo — ter je, poleg drugega, zelo daleč od tega, da bi mogel obseči vse dejansko stanje.

Za historiografsko delo s takimi značilnostmi pa je na italijanski strani ovira v nepoznavanju ali slabem poznavanju slovenskega jezika. Tudi najuglednejši in demokratični tržaški zgodovinar Angelo Vivante obžaluje leta 1912 to dejstvo, v katerega je bil sam ujet. Nekaj pa igra pri tem važno vlogo, ki se ji ne moremo izogniti: tudi študij jezikov je podvržen neki funkcionalnosti, takojšnji praktični uporabnosti. Čudno pa je, da se zgodovinarji izmikajo temu pravilu, da gredo proti svojim praktičnim interesom. Že dolgo bi morali imeti zgodovinarji v zavesti spoznanje, da brez obvladavanja slovenskega jezika ni mogoče primerno pisati zgodovine ozemelj med Sočo in Alpami, zlasti ni mogoče podati zgodovine tega stoletja in to še posebno, ker je slovenska historiografija dosegla v zadnjih desetletjih pomembno dokumentacijsko in informacijsko raven.

Zelo dragocen doprinos pa morejo dati dvojezične in dvostranske obravnave, kar se je pokazalo na srečanju, ki ga je nedavno v Trstu pripravil Gramscijev inštitut, saj sta manjšini (dovolite mi, da rabim to grdo besedo), slovenska v Italiji in italijanska v Jugoslaviji, v resnici pravi zakladnici potencialnega bogastva za državi, v katerih živita. Problem, o katerem govorimo, more biti za manjšini priložnost in področje, da razkažeta to bogastvo. Seveda pod pogojem, da se »enojezični« z njima povezujejo, če verujejo v civilizacijsko funkcijo zgodovine.

Dobro se zavedam, da to moje pismo zelo skopo in pomanjkljivo odgovarja na vaša vprašanja, ki ste jih sicer čisto prilično postavili. Če že ni povsem nekoristno, pa lahko služi za bolj urejen in stvaren razgovor.

Fulvio Salimbeni:

Su »La Stampa« del 15. junija 1985 Enrico Serra, ricardando il grande giornalista inglese Henry Wickham Steed, il quale aveva dato un contributo essenziale all'emancipazione delle nazionalità oppresse dell'Austria-Ungheria, ne citava pure l'affermazione che »il primato morale dell'Italia nei Balcani si risolve nella storica missione d'introdurla nel mondo culturale e politico occidentale«. Questa tesi, che nella prima metà dell'Ottocento era stata propria già di intellettuali quali il Tommaseo, il Valussi e gli altri »favillatori« triestini tra Otto e Novecento è venuta declinando di fronte al trionfo del deterioro nazionalismo, che nei popoli slavi ha visto dei perniciosi nemici, da contrastare in ogni modo. Un siffatto orientamento ideologico ha, quindi, orientato negativamente gli studi slavistici italiani, che hanno, semmai, guardato con interesse al mondo russo, polacco, slovacco, e romeno, trascurando la storia e la cultura di sloveni e croati, vale a dire dei popoli direttamente confinanti e a contatto con la civiltà italiana.

Se, a livello nazionale, è decisamente scarso quello che di veramente valido sul piano scientifico è stato scritto da studiosi italiani sul mondo slavo in genere e sulla realtà slovena in particolare e parimenti rare sono le traduzioni di opere straniere su tali questioni (Dvornik, Dujcevic, Portal e pochi altri), quando si passi ad esaminare la specifica situazione giuliana, dell'area che più continui rapporti ha con la Slovenia, ci si trova di fronte ad una situazione ancor più sconsolante. Uno spoglio sistematico delle principali riviste storiche e culturali locali, sorte per lo più nella seconda parte dell'Ottocento o agli inizi del Novecento, documenta il disinteresse pressoché totale nei confronti delle tematiche slave, con l'eccezione di singoli momenti di scontro polemico. Della storia e della cultura slovena si parla quasi sempre solo per contestarla o negarla, non certo per studiarla in positivo e per se stessa; non è, del resto, un caso che Trieste e Gorizia abbiano dato grandi germanisti (Pocar, Spavini, Slapcoper, oggi Magris) ma non slavisti di analogo valore, così come non è certo un caso che all'Università di Trieste, nonostante la prolungata presenza ivi di uno slavista quale Wolf Giusti, attento, però, più alla letteratura russa, solo negli ultimi anni sia faticosamente decollato l'Istituto di filologia slava, tuttora privo di un professore ordinario, le varie discipline ad esso afferenti essendo tutte coperte per associazione. Se ora la situazione va migliorando perché la neocostituita Università di Udine ha ritenuto opportuno dotarsi immediatamente di un Istituto di lingue e letterature dell'Europa orientale, significativamente dedicato a Jan I. N. Baudouin de Courtenay, sino a poco tempo fa per trovare un Centro qualificato di slavistica bisognava rivolgersi all'ateneo patavino, che aveva una lunga tradizione in merito, ancora di recente onorata dall'insegnamento di un maestro come il Cronia.

Sul piano più rigorosamente storiografico è da rilevare che soltanto l'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli - Venezia Giulia, con sede a Trieste, negli ultimi anni è venuto riservando una crescente attenzione al problema dei rapporti tra italiani e slavi al confine orientale, sia pure limitatamente, per ragioni statutarie, all'età contemporanea, mentre il Comitato di Trieste e Gorizia dell'Istituto per la storia del Risorgi-

mento italiano di recente ha pubblicato nella sua collana studi attinenti al mondo balcanico, se non proprio la Slovenia (si pensi ai lavori di Marco Dogo sulla questione macedone e del Maserati su quella albanese nel primo Novecento). Se una non episodica attenzione alla Slavia è stata tributata da periodici goriziani come gli omonimi »Studi« e »Iniziativa Isontina«, che si può ben dire abbiano veramente segnato la via, un salto di qualità è stato compiuto con l'avvio dell'esperienza scientifica ed editoriale del Centro di ricerche storiche di Rovigno, che per la sua particolare collocazione geografica ed istituzionale svolge una meritoria opera di mediazione culturale tra le due comunità etniche, ma in questo caso siamo pur sempre in presenza di un ente italiano operante, però, in seno alla realtà jugoslava, discorso, questo, che naturalmente vale pure per la fiumana »La Battana«. Da quanto sinora osservato appare chiaro che la conoscenza della storia slava e più in particolare di quella slovena, in Italia è sufficiente esaminare i manuali di storia utilizzati nelle scuole secondarie superiori e nelle università, che ignorano quasi del tutto tali argomenti. E', dunque, evidente che rimane da svolgere una notevole mole di lavoro tanto sul piano della ricerca storiografica quanto su quello della corretta divulgazione per far meglio conoscere la storia degli sloveni in tutti i suoi aspetti tra il pubblico italiano e, ancor prima, giuliano, mentre sul versante sloveno è indubbio che v'è sempre stata una maggior attenzione e interesse, spiegabile, d'altronde, con ovvie ragioni di sociologia della cultura, per la civiltà italiana; basta pensare ai benemeriti italianisti attivi nell'università di Lubiana e nei principali centri scientifici della Slovenia, per rendersene conto.

Quanto di positivo s'è compiuto da parte italiana, comunque, riguarda praticamente solo l'età contemporanea e, all'interno d'essa, quasi esclusivamente le vicende politiche ed istituzionali, mentre sono rimaste tagliate fuori quelle religiose e più propriamente intellettuali, sulle quali ancora troppo poco si sa.

Volendo delineare per sommi capi un sintetico programma di lavoro in materia, bisogna rilevare che quasi nulla è noto dei rapporti tra italiani e sloveni nell'area giuliana, già Litorale Austriaco, prima dell'insorgere romantico delle questioni nazionali. Una storiografia abituata ad accentuare e a sottolineare il momento dei contrasti etnici e dei conflitti tra i due popoli ha a lungo trascurato i periodi in cui la situazione era ben diversa, in cui le due comunità convivevano all'interno di istituzioni politiche ed ecclesiastiche unitarie: il dominio veneziano nell'Istria costiera per un verso, la contea di Gorizia sotto il reggimento asburgico per un altro, ad esempio, e, infine, ma non meno importante, la comune appartenenza al patriarcato d'Aquileia prima e alla diocesi di Gorizia, sua erede, poi. In una tale prospettiva vi sono tuttora numerosissime preziose fonti da investigare, studiare, trascrivere e pubblicare, che arrecherebbero nuova luce alla tormentata storia dei rapporti tra i due popoli finitimi e commisti lungo l'arco alpino giuliano. L'edizione, ad esempio, delle visite pastorali dei vescovi delle diocesi giuliane dai tempi del concilio tridentino ai nostri giorni - esemplari quelle dell'Attems, primo vescovo goriziano - consentirebbe di avere a disposizione una documentazione di prim'ordine sulla vita non solo spirituale ed ecclesiastica, ma anche su quella economica, sociale, culturale e politica di queste terre di frontiera, insieme con importanti indicazioni etniche e linguistiche sulla situazione demografica nei diversi periodi storici. Ma, di là dallo specifico caso religioso, dove, per merito dell'Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia e del Centro studi storico-religiosi del Friuli - Venezia Giulia, sito a Trieste, opportune iniziative si sono incominciate ad avviare in tale direzione, utile sarebbe promuovere periodici e regolari incontri tra storici della due parti in cui verificare lo stato degli studi su temi di comune interesse, così come egregiamente da anni ormai per i rapporti con il mondo tedesco va facendo l'Istituto storico italo-germanico in Trento, che i risultati di tali colloqui raccoglie negli »Annali« e nelle collane di »Quaderni« e »Monografie«. Per il medioevo e l'età moderna è praticamente ancora tutto da fare, sicché convegni del genere, che l'Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia ha già promosso in via sperimentale e che intende rendere, permanenti, potrebbero affrontare in primo luogo la storia delle rispettive storiografie, onde preparare il terreno a un più fruttuoso dialogo su temi specifici.

Fulvio Salimbeni:

V La Stampa (15. junij 1965) se Enrico Serra spominja angleškega časnikarja Henryja Wickhama Steeda, ki je imel posebno vlogo pri osveščanju narodov Avstro-Ogrske monarhije, in citira njegovo misel, da se moralni primat Italije na Balkanu izkazuje v zgodovinski misli, da vljudi Balkan v zahodni politični in kulturni svet. To stališče, ki so ga zagovarjali že v prvi polovici Ottocenta intelektualci kot Tommaseo, Valussi in drugi tržaški favillai, je na prelomu devetnaj-

stega in dvajsetega stoletja klonilo pred zmagovitim nacionalizmom; ta je videl v slovanskih narodih le škodljive sovražnike, ki se jim je treba na vsak način zoperstaviti. Tako ideološko stališče je škodljivo preusmerilo študij slavistike v Italiji, usmerjal se je namreč na ruski, poljski in slovaški svet, pri tem pa je prezrl zgodovino in kulturo Slovencev in Hrvatov, se pravi narodov, ki sta mejila in bila v neposrednem stiku z italijansko civilizacijo.

Ce je na državni ravni prav pičlo število tistega, kar ima znanstveno veljavo in kar so italijanski znanstveniki pisali nasplošno o slovanskem svetu in še posebej o slovenski stvarnosti, in so enako redki prevodi tujih del o teh vprašanih (Dvornik, Dujcev, Portal in maloštevilni drugi), pa so razmere krajnjega »julijskega« zgodovinskega zbiranja z območja, ki ima neposredne povezave s Slovenijo – še bolj neopogumljajoče. Sistematičen pregled poglavitnih historičnih in kulturnih krajevskih revij iz druge polovice 19. stol. in iz začetka 20. stoletja nam dokazuje popoln neinteres za slovansko tematiko, izjema so le posamezni in epizodni polemični prispevki. O slovenski zgodovini in kulturi se je vedno govorilo zato, da bi ji oponirali ali pa da bi jo negirali in ne z namenom nekega v pozitivno smer naravnega študija. Zato končno tudi ni slučaj, da sta imela Trst in Gorica pomembne germaniste (Pocar, Spaini, Slataper, danes Magris), nista pa imela slavistov podobne veljave. Prav tako gotovo ni slučaj, da se je tržaška univerza kljub temu, da je na njej dolga leta deloval slavist Wolf Giusti, ki se je posvečal predvsem ruski književnosti in je prišlo šele zadnja leta s težavo do ustanovitve Inštituta za slovansko filologijo, ki še sedaj nima rednega profesorja in morajo različne vanjo spadajoče predmete predavati honorarni profesorji. Če se sedaj razmere izboljšujejo, ker je novoustanovljena univerza v Vidmu čutila potrebno po ustanovitvi inštituta za jezike in književnosti vzhodne Evrope (ki nosi ime po Janu I. N. Baudouinu de Courtenay), se je bilo potreba še nedavno tega obrniti na padovansko univerzo kot na kvalificirani slavistični center. Ta center je imel dolgo tradicijo in zasluge in je bil še do nedavna počaščen z delovanjem takega mojstra, kakšen je bil profesor Cronia.

Omenti moramo, da je na strogo historiografskem področju tržaški *Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia* s sedežem v Trstu v zadnjih letih posvetil vedno večjo pozornost odnosom med Italijani in Slovenci na vzhodnih mejah, vendar je bilo to zanimanje, ker tako zahtevajo pravila inštituta, omejeno predvsem na moderno zgodovino. Z druge strani pa je tržaški in goriški odbor vsedravnega inštituta za zgodovino italijanskega Risorgimenta nedavno objavil v svoji knjižni zbirki študije, ki so posvečene balkanskemu svetu, čeravno ne Sloveniji (gre za delo Marca Doga o makedonskem vprašanju ter Ennia Masertija o albanskem vprašanju na začetku našega stoletja). Če sta neko bolj stalno pozornost slovanskemu svetu namenili goriški reviji Iniziativa Isonina in Studi Goriziani ki sta pravzaprav začrtali pot, pa je bil kvaliteten preskok opravljen s pričetkom znanstvenega in izdajateljskega delovanja rovinjskega *Centro di ricerche storiche*. Ta ustanova opravlja zaradi svojega posebnega geografskega položaja in kot inštitucija posebnega pomena zaslužno delo kulturnega posredovanja med obema etničnima skupnostma. Toda v tem primeru imamo vendarle opravljen z italijansko ustanovo, ki deluje v jugoslovanski stvarnosti; isto seveda velja tudi za reško revijo *La Battana*. Po vsem tem, kar smo doslej spoznali, je očitno, da je poznavanje slovanske in še zlasti slovenske zgodovine v Italiji zelo pomanjkljivo in nepopolno.

In končno, da bi si o vsem tem ustvarili pravi vtis, je dovolj, če pogledamo šolske učbenike za srednje šole in univerze; ti učbeniki skoraj povsem molče o teh problemih. Tako je docela jasno, da bo potreba opraviti še težaško delo na področju znanstvenega raziskovanja kakor tudi na področju korektnega seznanjanja italijanskega občinstva (in še prej julijskega) s slovensko zgodovino v vseh njenih aspektih. Nobenega dvoma ni, da so Slovenci posvetili veliko pozornost in zanimanje italijanski kulturi, kar si seveda lahko razlagamo z jasnimi razlogi sociologije kulture. Da bi lahko vse to razumeli, je dovolj, če pomislimo na zaslužno italijaniste, ki delujejo na ljubljanski univerzi in v drugih slovanskih znanstvenih centrih.

Kar se je torej pozitivnega opravilo na italijanski strani, zadeva predvsem le sodobni čas in še v okviru tega so obravnavani politični in institucionalni dogodki, medtem ko so iz take obravnave izključene verski in intelektualni problemi, ki jih zelo slabo poznamo.

Ce naj začrtamo v glavnih potezah neki sintetični program dela na problematiki, moramo poudariti, da skoraj nič ne vemo o odnosih med Slovenci in Italijani na »julijskih« tleh, to je v Avstrijskem Primorju, preden so se začela v času romantike pojavljati narodnostna vprašanja. Zgodovinske, ki je bilo navajeno poudarjati in podčrtovati narodnostna nasprotja in spore med narodoma, je dolgo puščalo ob strani tisti čas, ko so bile razmere drugačne, torej čas, ko sta obe skupnosti živeli v okviru skupnih cerkvenih in političnih enot: na eni strani beneška oblast nad obalno Istro, na drugi strani goriška grofija pod habsburško vladavino in, končno, nič manj pomembno, skupna pripadnost ogleškemu patriarhatu najprej in po nastanku goriške nadškofije tej kot naslednici. V tej perspektivi bo potreba še vedno odkrivati številne dragocene vire, jih proučiti, prepisati in objaviti, kar bi nanovo osvetlilo poglede na težavno zgodovino odnosov med ljudstvi, ki so si sosednja in pomešana ob »juljskem« delu alpskega loka. Objava pastoralnih vizitacij – na primer »juljskih« škofov od časov tridentinskega koncila do naših dni – zglede vizitacije prvega goriškega nadškofa Attemsa – bi nam verjetno dala na voljo dokumentacijo

prvega reda ne le o duhovnem in verskem življenju, marveč tudi o kulturnopolitičnih, družbenih in gospodarskih razmerah teh obmejnih dežel, dobili bi tudi zanimive podatke o narodnostnih in jezikovnih razmerah ter demografskem položaju v različnih obdobjih zgodovine. Toda tudi če pustimo ob strani to specifično versko problematiko, kjer se je po zaslugi goriškega Inštituta di storia sociale e religiosa in tržaškega Centro studi storico-religiosi del Friuli-Venezia Giulia na področju cerkvene zgodovine pričela odvijati dejavnost v tem duhu, bi bilo potrebno pospeševati periodične publikacije in pripraviti redna srečanja med zgodovinarji obeh strani, da bi overili razultate dela pri problemih skupnega zanimanja. Podobno dejavnost že vrsto let odlično opravlja pri proučevanju problematike stikov z nemškimi svetom Istituto storico italo-germanico v Tridentu, ki rezultate srečanj objavlja v *Annali* ter v zbirkah *Quaderni* ter *Monografie*. Za srednji vek in moderni čas je potrebno praktično vse postoriti. Prav zato naj bi strokovna srečanja, ki jih je začel goriški Istituto di storia sociale e religiosa na poskusen način in jih želi ohranjati vnaprej, pregledala najprej zgodovino obeh historiografij, da bi tako pripravila podlago za plodnejše pogovore o posebnih temah.

Luigi Tavano

Nella secolare esperienza di convivenza delle popolazioni slovene ed italiane fra l'Adriatico e le Alpi Giulie, mi sia permesso cogliere e sottolineare un dato che, a mio avviso, appare fondamentale: la contiguità territoriale e l'intrecciarsi di popolazioni etnicamente e culturalmente diverse è soltanto condizione storica – e non motivazione ideale – per l'effettuarsi di incontri, di dialogo, di collaborazione. Perché questo dialogo e questa collaborazione accada c'è sempre stato bisogno di una motivazione ideale e di un interesse culturale.

Così è stato per la comune appartenenza ad un popolo ejusdem generis (la cristianità europea), ed, in esperienze più recenti, per la tensione ad una società radicalmente rinnovata (il socialismo) o ad una nuova unità europea.

Una ricerca adeguata dei rapporti fra la realtà slovena e quella italiana dovrebbe, quindi, non limitarsi ad una conoscenza analitica – pur indispensabile – dei tempi e dei problemi con cui tali rapporti si sono svolti; ma dovrebbe esser attenta a ricostruire il contesto culturale e la matrice ideale che hanno determinato tali rapporti: con le rispettive concezioni antropologiche, i relativi progetti storici, e le sue strumentazioni socio-culturali.

Poiché la città di Gorizia è stata ambito tipico e privilegiato di tali rapporti, tale preoccupazione storiografica andrebbe colta anzitutto nella sua storia così particolare (basti pensare alla difficoltà, per molti suoi abitanti, nel rispondere all'interrogativo se fossero friulani o sloveni; preferivano considerarsi »goriziani«). Così quando ritroviamo insieme nomi sloveni, friulani, veneti, tedeschi nell'elenco cinquecentesco della Confraternita del SS. Sacramento (esistente presso la parrocchiale dei SS. Ilario e Taziano), il loro rapporto va percepito all'interno della concezione di christianitas e dell'appartenenza dei singoli alla stessa (ancora prima che alla realtà istituzionale della diocesi patriarcale o della parrocchia). Ed è ancora nell'ambito del grande progetto di »riforma cattolica« che si colloca la pacifica e fruttuosa convivenza fra realtà etniche che si svolge per oltre 150 anni nell'ambito del Collegium dei gesuiti a Gorizia (ove si maturano i vari Martin Bauzer, Giovanni Marussig, Marco d'Aviano, Rodolfo Coronini).

Un'unità di coscienza personale e di strategia storica che ritroviamo nella costituzione (1751) e nelle vicende dell'arcidiocesi di Gorizia, attorno alla centralità della personalità pastorale del primo presule Carlo M. dei conti d'Attems: unità che si rivela particolarmente »libera« e duttile nei confronti delle realtà nazionali (l'Attems è attento ad usare le »lingue patrie« nella sua predicazione, come allo stesso tempo la cultura e la lingua italiana sono usate da tutti per trasmissione consolidata).

Quando gli ideali e le istituzioni dette dell'ancien régime vanno in crisi, nel nuovo clima culturale e nelle mutate condizioni politiche emergono valori ed aspirazioni, come quelle liberali e quelle nazionali, che acquistano una propria logica, il cui influsso sui rapporti etnici appare evidente; ed andrebbe studiato come sia avvenuto questo passaggio nel Goriziano, con quale coscienza e con quali problemi, fino alla constatazione di una netta tensione e contrapposizione fra diverse realtà nazionali.

Come andrebbero studiate talune situazioni tipiche, in cui appare ancora determinante la presenza di un'unità ideale, che accomuna le diverse etnie; in primo luogo, la situazione del seminario teologico centrale di Gorizia, dove »intelletuali« sloveni, friulani, croati, italiani convivevano e collaboravano »dentro un'altissima finalità religiosa comune«. Una convivenza che implicò anche i dinamismi nazionali e sociali del tempo; ma che rimase sempre un punto di incontro efficace, per una reciproca conoscenza ed anche per una necessaria collabo-

razione. Non è stata ancora adeguatamente rilevata — perchè non studiata nelle sue componenti e nelle sue vicende — la particolare situazione che friulani e sloveni vissero per tutto l'Ottocento nell'ambito del detto seminario centrale (unica istituzione a livello universitario nel Litorale). Fino al periodo fascista: quando, pur nel disagio di tensioni esterne ed anche di pressioni ecclesiastiche, i chierici delle due etnie seppero restare uniti, con reciproco rispetto ed anche con notevole solidarietà: come avvenne nel maggio 1942, quando gli alunni friulani e sloveni del terzo corso teologico inviarono un dettagliato memoriale all'arcivescovo C. Margotti per denunciare la direzione dell'istituto, che tendeva a colpire ogni forma di autonomia ecclesiastica (anche quella friulana) ed a snazionalizzare gli sloveni all'insegna della «romanità».

L'esigenza che italiani e sloveni si impegnino a conoscere reciprocamente la rispettiva storia culturale e sociale — esigenza ancora scarsamente sentita — può trarre vantaggio proprio da una collaborazione di studiosi italiani e sloveni nell'affrontare insieme aspetti e problemi della comune storia. Per restare nell'esemplificazione di cui sopra, si possono indicare lo studio del Seicento goriziano (secolo decisivo per l'ulteriore assetto della vita religiosa e civile) dell'arcidiocesi di Gorizia nella sua vastissima configurazione originaria (1751-1788), che comprendeva popolazioni slovene, friulane, carinziane, stiriane; del seminario teologico centrale, nella sua funzione di strumento per la trasmissione unitaria della cultura nella regione, ma anche nelle sue matrici ideali e nei suoi problemi di strumentazione teologica e di convivenza plurietnica.

I motivi che ispirano e sorreggono tale collaborazione (per riprendere il tema iniziale) ci sono oggi molto più chiari del passato, almeno formalmente: sia come esigenza civile di collaborazione democratica sia come valorizzazione scientifica del comune alveo storico. Segni positivi non mancano, come i rapporti già in atto fra studiosi italiani e sloveni, di qua e di là dal confine, nonché fra istituti culturali, a cui spetta cogliere occasioni e svolgere iniziative. Di cui anche questa serie di interviste, nell'ambito del «Goriški letnik», appare lodevole e benemerito esempio.

Luigi Tavano:

Naj mi bo dovoljeno v zvezi s stoletnimi izkušnjami sožitja med slovenskim in italijanskim ljudstvom med Jadranom in Julijskimi Alpami omeniti in poudariti dejstvo, ki se mi zdi temeljno: ozemeljska soseščina in mešanje narodov, ki so bili etnično in kulturno različni, je samo zgodovinsko dejstvo in ne neka idealna motivacija, ki omogoča srečanja, dialog in sodelovanje. Da se dialog in sodelovanje lahko uresničujeta, je vedno potrebna neka idealna motivacija in kulturni interes.

To se je dogajalo zaradi pripadnosti nekemu narodu ejusdem generis (evropsko krščanstvo) in v izkušnjah novejšega časa zaradi težnje po neki radikalno prenovljeni družbi (socializem) ali zaradi nove evropske enotnosti.

Ustrezna raziskava o odnosih med italijansko in slovensko stvarnostjo bi se ne smela zaustaviti pri določenih analitičnih spoznanjih — pa čeprav nujno potrebnih — problemov in časa, v katerih so se ti odnosi razvijali. Taka raziskava bi morala skrbno obnoviti kulturni kontekst in tisto idealno žarišče, ki sta te odnose določila, seveda v odnosu do določenih antropoloških koncepcij odgovarjajočih zgodovinskih projektov in njihovih družbenokulturnih mehanizmov.

Ker pa je bila Gorica vedno kraj, kjer so se ti odnosi prav neposredno izražali, bi se posebna skrb historiografije morala osredotočiti okoli te zgodovinske posebnosti (dovolj je pomisliti na težave mnogih Goricanov, ki so na vprašanje, če so Slovenci ali Italijani, odgovorili, da se raje imajo za »Goričane«). Nekaj podobnega se nam dogaja, ko najdemo skupaj slovenska, furlanska, beneška in nemška imena v seznamu Bratovščine najsv. Zakramenta iz 16. stoletja (hrani ga župnija sv. Hilarija in Tacijana). Ob tem spoznavamo, da je treba njihov odnos razumovati v okviru koncepcije christianitatis in pripadnosti posameznikov isti (še prej kot institucijski stvarnosti škofije v okviru patriarhata ali župnije). Tudi v duhu velikega projekta »katoliške reforme« je treba postaviti mirno in plodonosno sožitje med etničnimi resničnostmi, ki je celih 150 let vladalo v okrilju jezuitskega kolegija v Gorici (tu so se oblikovali n.pr. Martin Bavčer, I. M. Marussig, Marco d'Aviano, Rudolf Coronini).

Neko posebno skrb za enotnost kot osebno spoznanje in kot historično strategijo najdemo ob ustanovitvi goriške nadškofije (1751) in dogodkih, ki tej ustanovitvi sledijo ob osrednji osebnosti goriškega nadškofa Karla Mihaela Attensa: ta enotnost se je odkrivala kot posebno »svobodna« in gibčna ob soočanju z narodnostno stvarnostjo (Attens je bil pozoren na rabo »materinega jezika« v svojih pridigah, kot sta bila v istem času italijanski jezik in kultura v splošni rabi zaradi utrjenih navad).

Ko so vzori in institucije ancien régime prišle v krizo, so se v novem ozračju in v spremenjenih političnih razmerah pojavila vrednotenja in stremjenja, tako npr. liberalna in narodnostno usmerjena. Ta so dobila lastno logiko in njihov vpliv na narodnostne odnose je bil očiten. Potrebno bi bilo raziskati, kako je do tega prehoda prišlo na Goriškem, s kakšnimi spoznanji in s kakšnimi problemi, vse do ugotovitve, da vlada med različnimi narodnimi skupinami napetost in nasprotovanje.

Kako bi kazalo raziskati tipična iskanja, v katerih je še določena prisotnost idealne enotnosti, ki združuje različne etnije. V prvi vrsti je osrednje bogoslovno semenišče v Gorici, kjer so skupaj živeli slovenski, furlanski, hrvaški in italijanski »intelektualci« in sodelovali v okviru najvišjih skupnih verskih ciljev. Vse to sožitje je vključevalo narodnostno in družbeno dinamiko tistega časa, vendar je ostalo vselej prilika za učinkovito srečanje, za medsebojno spoznavanje in za potrebno sodelovanje. Ni bila še primerno poudarjena — ker niso raziskane njene sestavine in dejanja — posebno razmer, ko so Slovenci in Furlani živeli celo 19. stoletje v krogu omenjenega goriškega bogoslovja (edine ustanove na visokošolski ravni na Primorskem). Vse to do fašističnega obdobja, ko so kljub zunanjim nesoglasjem in napetostim pa tudi zaradi pritiska cerkvenih oblasti mladi kleriki obeh narodov znali ohraniti enotnost v medsebojnem spoštovanju in precejšnjo mero vzajemnosti. Tako se je primerilo v maju leta 1942, da so furlanski in slovenski gójenci tretjega letnika bogoslovja poslali nadškofu Margottiju podrobno spomenico in z njo obdolžili vodstvo zavoda, da namerava zatreti vsakršno obliko cerkvene avtonomije (tudi furlanske) in namerava raznaroditi Slovence v znamenju »romanskosti«.

Zahteva, da si Italijani in Slovenci prizadevajo za recipročno spoznavanje svoje kulture in družbene zgodovine — zahteva, ki jo je komaj čutili — more spodbuditi italijanske in slovenske znanstvenike, da bi se skupaj lotevali raziskovati aspekte in probleme skupne zgodovine. Da bi lahko gornje osvetlili, velja omeniti potrebo raziskave 17. st. na Goriškem (stoletja, ki je bilo odločilno za razvoj cerkvenega in posvetnega življenja), potem preučevanje goriške nadškofije v vsem njenem obsežnem oblikovanju v dobi nastajanja (1751-1788), ki je vključevala v svoje meje Slovence, Furlane, Korošce in Štajerce; dalje raziskavo osrednjega bogoslovnega semenišča kot orodja enotne transmisije kulture v deželo, pa tudi v njegovih najboljših namelih in v njegovih problemih teološke instrumentalizacije ter večnarodnega sožitja.

Nagibi, ki spodbujajo in podpirajo tako sodelovanje — če povzamemo začeto misel — so danes vsaj formalno mnogo bolj jasni kot v preteklosti, bodisi kot zahteva demokratičnega sodelovanja, bodisi kot znanstveno vrednotenje skupnega zgodovinskega interesa. Pozitivnih znamenj je kar nekaj, na primer že obstoječi odnosi med italijanskimi in slovenskimi znanstveniki s te in one strani meje, kakor tudi sodelovanje med kulturnimi ustanovami, ki bi morale zagrabiti priložnost in razvijati pobude. Tako se zdi tudi pričujoči razgovor v okviru Goriškega letnika hvalvreden in zaslužen zgled.

Milica Kacin-Wohinz:

Na Vaša vprašanja glede obravnave italijansko-slovenskih odnosov v zgodovinopisju lahko odgovorjam le glede zgodovinopisja, ki obravnava razdobje med dvema vojnoma.

Posebnih raziskav o tej problematiki ni, če izvememo krajše sumarne pregledne. Izjema so le raziskave meddržavnih italijansko-jugoslovanskih odnosov, to je zunanje politike in diplomacije obeh držav, v katerih pa Slovenci niso subjekt. Poleg celovitih del o teh odnosih obstaja vrsta problemskih, znanstveno obdelanih tem, od londonskega pakta leta 1915 do Ciano-Stojadinovičevega sporazuma 1937. leta. Med avtorji te problematike so zlasti Hrvati (B. Krizman, D. Šepić) in Srbi (M. Marjanović, A. Mitrović), v manjši meri Slovenci. Vprašanje italijansko-slovenskih odnosov med vojnoma je v zgodovinopisju obravnavano predvsem ali zgolj skozi prizmo odnosov med Italijani in tistim delom Slovencev, ki so ta čas pripadali Italiji. To dejstvo je pogojevalo celovite italijansko-slovenske odnose, torej tudi s Slovence v Jugoslaviji. Vendar so medsebojni odnosi obravnavani le v okviru primorske zgodovine, tako na jugoslovanski, kot na italijanski strani, medtem ko jih zgodovinopisje jugoslovanskega dela Slovencev komajda upošteva — n.pr. v zvezi z nettunskimi konvencijami — da ne govorimo o splošni italijanski historiografiji, ki ne upošteva niti problematike Slovencev v Italiji, kaj šele odnose med Slovenci v Jugoslaviji.

V zgodovinopisju Primorske, katerega sestavni del so medsebojni odnosi, je zelo dobro raziskan odnos Italije do slovenske (tudi hrvaške) manjšine, pri čemer ima absolutno prednost tematika raznarodovanja, odnosno odnos države-režima do manjšine.

Ta tematika je bila predmet raziskav že pred drugo vojno (Lavo Čermelj, hrvaški pisci) in ima kajpada vedno negativni predznak; po drugi vojni jo objektivno obravnavajo tudi italijanski tržaški zgodovinarji. Nadaljuje se v raziskavah razdobja 1941-1943, ko je segla čez nekdanjo rapalsko mejo, na od Italije okupirano Ljubljansko pokrajino.

Manj zgodovinskih del obravnava tudi drugo plat odnosov, t.j. odnosov primorskih Slovencev do Italijanov. Obdelana so stališča slovenskih političnih strank do italijanske države-režima in do italijanskih političnih strank v razdobju 1918-1928, to je dokler so pač slovenske stranke obstajale (M. Kacin-Wohinz).

Posebnost v medstrankarskih odnosih je obravnava odnosov v delavskem, odnosno komunističnem gibanju. Veliko pozornosti posveča historiografija odnosu Komunistične partije Italije do vprašanja slovensko-hrvaške manjšine, tudi odnosom med komunističnimi partijama Italije in Jugoslavije, med kateri so porazdeljeni slovenski komunisti na obeh straneh meje, pa tudi odnosom KPI do slovenskega narodnorevolucionarnega gibanja na Primorskem. Tudi to problematiko obravnavajo le raziskovalci regionalne, primorske zgodovine, italijanski v Trstu in slovenski v Jugoslaviji, medtem ko je splošne jugoslovansko-slovenske zgodovine omenjajo le ob ključnih dogodkih, kakršen je npr. tristrankarska izjava iz 1934. S tega vidika je močno pomanjkljiva celo najnovejša Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije (Ljubljana 1986), medtem ko splošne raziskave italijanskega delavskega gibanja in KPI vprašanja odnosov s Slovenci ne upoštevajo (P. Spriano).

V tej konstataciji tiči vprašanje poznavanja slovenskega zgodovinskega pri Italijanih. Vsi jugoslovanski - slovenski raziskovalci primorske zgodovine med vojnama praviloma poznajo italijanščino, kar pomeni, da s pridom uporabljajo raziskovalne dosežke italijanskih kolegov, da ne omenjamo italijanskih primarnih in tiskanih virov. Žal pa na drugi strani ni tako. Italijanski zgodovinarji, tržaški, gorški, furlanski, razen redkih izjem ne poznajo jezikov jugoslovanskih narodov. To pomeni, da imajo na voljo le tista dela, ki so z naše strani objavljena v italijanščini ali drugih svetovnih jezikih, neuporabni pa so jim tudi viri slovenske provenience. Objav v italijanskem jeziku je sorazmerno malo, večinoma so slučajnostne, predvsem pa neažurirane. Naj omenim samo primer razprave o KPI med vojnama v knjigi Komunisti a Trieste, iz leta 1983, ki se sklicuje na neko slovensko razpravo iz leta 1972, ker je pač v italijanščini, kar pomeni, da rezultatov celega desetletja ne upošteva. Kljub temu je zadnja leta opazen precejšen premik glede upoštevanja jugoslovanske historiografije: diktirajo ga interesi posameznih raziskovalcev, ki si pomagajo tudi z internimi prevodi vsaj nekaterih del ali pasusov. Bolj kot za dela o razdobju med vojnama, pa to velja za dela o drugi svetovni vojni, odnosno o NOB. Ker že ni mogoče pričakovati znanja slovenščine pri vseh italijanskih raziskovalcih primorske zgodovine, bi bilo torej potrebno posvečati več skrbi objavi pomembnejših jugoslovanskih del v tuje jezike. To je interes tako italijanskih kot slovenskih raziskovalcev in širše javnosti, najbolj poklicani za to nalogo pa so morda Slovenci v Italiji, katerih poslanstvo je tudi posredovanje večinskemu narodu več znanja o narodu, katerega manjšina je v Italiji.

Vendar je to samo tehnično vprašanje, dasi povezano z vedno manjkajočimi finančnimi sredstvi. Pomembnejše je drugo vprašanje: kje so v dosedanjih raziskavah italijansko-slovenskih odnosov vrzeli, ki bi jih bilo treba v prihodnosti zapolniti? Očitno je, da je tako na jugoslovanski kot na italijanski strani pozornost veljala političnemu razvoju in v tem kontekstu tudi odnosom na politični ravni. Ker nimamo raziskav o kulturni, socialni in gospodarski problematiki, tudi ne vemo ničesar o odnosih med narodom na teh področjih. Italijanski kolegi začnajo z raziskavami te problematike, toda, kot rečeno, mimo naših virov in bolj obrnjeni k Istri kot k slovenski Primorski. Izredno zanimivo in potrebno bi bilo na primer raziskati, kakšni so bili odnosi med slovenskimi podeželskimi ljudmi in priseljenimi Italijani na vsakdanji človeški ravni, kako so Slovenci sprejemali italijansko kulturo in obratno, ali niso morda obstajali tudi elementi sožitja, ki bi utegnili izpolniti sedanje samo črno-belo podobo. To bi bile interdisciplinarne raziskave, ki bi se jih morali lotiti mladi zgodovinarji, etnologi, sociologi, vsaj v obsegu krajnjih mikroziskav s pomočjo ustnih virov.

Poleg izpolnitve zgodovinske podobe obmejnega območja, območja, kjer se naroda stikata in prepletata, ostaja odprt celoten kompleks italijansko-slovenskih odnosov med vojnama na ravni narodov. Odnos, ki ni identičen z meddržavnimi stiki in ki ni toliko političen, kolikor civilizacijski, pogojen z neposrednim sosedstvom in tradicijami.

(Ljubljana, 28. 5. 1986)

Dr. Milica Kacin-Wohinz

Alle vostre domande concernenti la trattazione storiografica dei rapporti tra sloveni e italiani, penso di poter rispondere solo per ciò che riguarda la storiografia avente come oggetto il periodo tra le due guerre.

Bisogna dire innanzitutto che, tolti alcuni brevi sommari, non esistono lavori specifici su questo periodo. Un'eccezione è costituita dagli studi sui rapporti internazionali italo-jugoslavi, la politica estera e i rapporti diplomatici tra i due stati, in cui però gli sloveni non appaiono come protagonisti. Accanto ai lavori dedicati esclusivamente a questi rapporti, ne esistono altri che affrontano con rigore scientifico una serie di problemi particolari che vanno dal trattato di Londra del 1915, fino agli accordi tra Ciano e Stojadinović del 1937. Tra gli autori che hanno approfondito questi temi ci sono soprattutto studiosi croati (B. Krizman, D. Šepić) e serbi (M. Marjanović, A. Mitrović), in minor misura sloveni. La questione dei rapporti italo-sloveni tra le due guerre viene vista nell'ottica sfaccettata dei rapporti che esistevano tra gli italiani e quella parte degli sloveni che vivevano in territori appartenenti allora all'Italia. Ciò ha condizionato tutto l'insieme delle relazioni italo-slovene, comprese quelle con gli sloveni residenti in territorio jugoslavo. Sia da parte jugoslava sia da quella italiana queste relazioni reciproche vengono tuttavia trattate solo nell'ambito della storia del Litorale, mentre la storiografia ufficiale slovena ne tiene conto soltanto marginalmente (per esempio, in relazione alle convenzioni di Nettuno); per non parlare della storiografia italiana in generale, che non prende affatto in considerazione la problematica degli sloveni in Italia e, tanto meno, i rapporti con quelli entro i confini jugoslavi.

Della storia del Litorale, in cui i rapporti tra le varie nazionalità occupano un posto rilevante, sono stati studiati a fondo solo quelli tra lo stato italiano e la minoranza slovena (e croata), soprattutto per ciò che concerne il processo di snazionalizzazione o, meglio, l'atteggiamento assunto dal regime nei confronti della minoranza. Questi temi sono stati studiati, sempre però solo nei loro aspetti negativi, anche prima della seconda guerra mondiale (L. Cermelj e gli scrittori croati); dopo la guerra hanno cominciato a trattarli con obiettività pure gli storici italiani triestini. Per il periodo 1941-43 essi costituiscono oggetto di ricerca anche oltre i confini stabiliti dal trattato di Rapallo, nei territori della Provincia di Lubiana occupati dall'Italia.

Alcune opere trattano anche la questione dei rapporti tra gli sloveni del Litorale e gli italiani, specialmente per ciò che riguarda le posizioni assunte dai partiti sloveni nei confronti dello stato e dei partiti politici italiani nel periodo 1918-28, finché cioè ai partiti sloveni venne concesso di esistere (M. Kacin-Wohinz).

Nei rapporti tra i partiti appare degna di nota la particolare attenzione dedicata al movimento operaio e a quello comunista. Gli storici consacrano la loro attenzione alla posizione assunta dal PCI nei confronti del problema della minoranza slovena e croata, delle relazioni tra i partiti comunisti jugoslavo e italiano che accolgono nelle loro file i comunisti sloveni di qua e di là del confine, e dell'atteggiamento assunto dal PCI verso il movimento nazionale-rivoluzionario sloveno nel Litorale. Anche questa problematica viene trattata soltanto dagli studiosi di storia locale, italiani a Trieste e sloveni in Jugoslavia, mentre i testi di storia generale della Jugoslavia ne fanno cenno solo in relazione ad alcuni avvenimenti fondamentali, come la dichiarazione tripartita del 1934. Da questo punto di vista appare molto lacunosa perfino la più recente Storia della Lega dei comunisti della Jugoslavia (Ljubljana 1986), mentre le storie generali del movimento operaio italiano e quelle del PCI, non prendono nemmeno in considerazione la questione dei rapporti con gli sloveni (P. Spriano).

Questa constatazione ci permette di affrontare il problema della conoscenza della storiografia slovena da parte degli studiosi italiani. Tutti gli studiosi sloveni e jugoslavi della storia del Litorale tra le due guerre, conoscono in linea di massima l'italiano, il che significa che si servono con profitto dei risultati raggiunti in questo campo dai colleghi italiani, per non parlare dei documenti e delle fonti edite. Purtroppo ciò non accade dall'altra parte del confine. Gli storici italiani (triestini, goriziani, friulani), con poche eccezioni, non conoscono le lingue dei vari popoli jugoslavi. Ciò significa che sono loro accessibili solo quei lavori che noi pubblichiamo in italiano o in altre lingue di grande diffusione, mentre non possono servirsi delle fonti in sloveno. Gli scritti in lingua italiana sono relativamente assai pochi, per lo più occasionali e non aggiornati. Cito solo il caso del dibattito sul PCI tra le due guerre, nel volume *Comunisti a Trieste*, del 1983, che si rifa a un dibattito del 1972 tra gli storici sloveni: il che significa che non tiene conto di un intero decennio di studi. Nonostante ciò negli ultimi anni ci è dato di osservare un notevole passo in avanti per ciò che concerne l'attenzione prestata alla storiografia jugoslava, a causa soprattutto dell'interesse dimostrato dai singoli studiosi che cercano di aiutarsi con la traduzione di almeno alcune opere o estratti. Più che per le opere sul periodo tra le due guerre, ciò vale per quelle sulla seconda guerra mondiale e sulla Lotta di liberazione nazionale. Poiché però non possiamo attenderci che tutti gli studiosi di storia del Litorale conoscano lo sloveno, sarebbe bene impegnarsi maggiormente nella pubblicazione in lingua straniera delle più importanti opere di storia jugoslava. Ciò è negli interessi sia degli studiosi italiani, sia di quelli sloveni, sia di una cerchia più ampia di persone qualificate. I maggiori interessati a questa operazione sono probabilmente gli sloveni in Italia, tra i cui compiti dovrebbe esserci anche quello di far conoscere meglio agli italiani la storia di un popolo che conta una minoranza etnica nel loro territorio.

La questione riveste tuttavia un carattere puramente tecnico, poichè è strettamente dipendente dai sempre scarsi mezzi finanziari a disposizione. Più importante appare un'altra questione: come individuare e colmare in un prossimo futuro le lacune riscontrabili negli studi sui rapporti tra italiani e sloveni? È evidente che sia da parte italiana sia da quella jugoslava, l'attenzione era rivolta soprattutto agli sviluppi della situazione politica e ai rapporti sul piano politico. Poiché non esistono degli studi sui problemi culturali, sociali ed economici, noi non sappiamo nulla nemmeno dei rapporti esistenti tra i due popoli in questi campi. I colleghi italiani cominciano ad affrontare questo genere di problemi, ma sempre senza una diretta conoscenza delle nostre fonti, e badando più all'Istria che al Litorale sloveno. Di estremo interesse e urgenza sarebbe, per esempio, studiare i rapporti sul piano umano tra gli sloveni delle campagne e gli italiani immigrati, cercare di chiarire in che misura gli sloveni accettavano la cultura italiana e viceversa, vedere se esistevano realmente le basi per una convivenza pacifica: tutti elementi che ci permetterebbero di completare un quadro finora a noi noto solo nelle sue linee essenziali. Si tratterebbe in sostanza di condurre delle ricerche interdisciplinari che dovrebbero essere affrontate dalle nuove generazioni di storici, etnologi, sociologi sul piano delle microstorie locali, con l'ausilio soprattutto di fonti orali.

Oltre che completare il quadro storico del territorio situato a cavallo del confine, un territorio dove i due popoli vivono a stretto contatto e si compenetrano, occorre affrontare anche il nodo dei rapporti italo-sloveni tra le due guerre a livello di contatti nazionali, rapporti che non coincidono con i contatti tra governi e che non costituiscono tanto un problema politico, quanto una questione di civiltà, e che sono strettamente condizionati dalla situazione di vicinato e dalle diverse tradizioni dei due popoli.

Salvator Žitko:

Problematika o historiografskih prizadevanjih pri raziskavah italijansko-slovenskih odnosov skozi zgodovino je nedvomno zelo široka. Na eni strani jo pogojuje več kot tisočletno sosedstvo, medsebojni stiki, soodvisnost in vključenost slovanskega elementa v različne družbeno-politične sisteme, ki so se tu oblikovali v preteklosti. Po drugi strani pa je ta problematika različna glede na geografski položaj in specifiko, ki se je v medsebojnem prepletanju ustvarjala v različnih časovnih razdobjih. V tem smislu Istra ter deloma Trst predstavlja ta eno celoto, Goriška drugo in Videmska pokrajina tretjo, ne glede na to, da so vse tri pokrajine po prvi svetovni vojni predstavljale posebno upravno-politično enoto Julijsko krajino. V posameznih pokrajinah se je namreč v teh odnosih oblikovala določena specifika, ki se je zrcalila tako na gospodarskem, političnem kot na kulturnem področju.

Tretji sklop vprašanj je povezan s stanjem in razvitostjo humanističnih ved oziroma znanstvenih panog ter s tem seveda tudi s historiografijo kot tako. Tudi tu opazamo precejšnje razlike od pokrajine do pokrajine, še večje seveda v splošnem stanju kulture in izobrazbe pri pripadnikih obeh narodov, ki sta mejila drug na drugega.

Istrski prostor, ki naj bi bil predmet obravnave, v tem pogledu predstavlja poseben problem. Zgodovinske raziskave in informacije so tja do konca 19. stol. potekale skoraj izključno enosmerno in bile zaradi specifičnih razmer tudi dokaj subjektivne. Temeljna zgodovinska dela, ki zlasti z italijanske plati osvetlujejo etnično, kulturno, gospodarsko in politično podobo Istre ter s tem tudi slovenskega prebivalstva, so nastajala od 16. pa tja do 19. stoletja. Med avtorji, ki še danes predstavljajo pomemben vir za raziskavo starejših obdobij in s tem spoznavanje obeh etničnih skupin, naj omenimo predvsem P. P. Vergerija st., Pietra Coppo, Nicoloja Manzuolija, Prospera Petrinija, Giacoma Filippa Tommasinija, Paola Naldinija in Gian Rinalda Carlija.

Veliko zanimanje za zgodovinske vede in raziskave vseh vrst se je znova vzbudilo sredi 19. stol. Z Rossettijem in Kandlerjem znanstveno-raziskovalnim delom so bili tudi za Istro položeni temelji humanističnih ved: arheologije, etnologije, umetnostne zgodovine itd.

Zlasti Pietro Kandler je svoje raziskovalno delo v Trstu in Istri naslonil na materialne in pisane vire ter z izdajo zbirke rokopisov in listin pod naslovom Codice diplomatico istriano ter z izdajanjem revije L'Istria položil temelje za razvoj humanističnih ved.

V lokalnem okviru so njegovo delo nadaljevali številni zgodovinarji kot A. Tomasich, B. Benussi, G. Vergottini, B. Ziliotto, P. Stancovich, B. Schiavuzzi, G. Caprin, L. Morteani, A. Marsich, C. Marchesetti, F. Majer, T. Luciani, C. de Franceschi, A. Degrassi, C. Combi in številni drugi. Vsa ta historiografska in kulturna prizadevanja italijanskega izobraženstva, ki deloma prikazujejo odnose med dvema etničnima skupnostma na istrskih tleh, pa seveda niso

bila izven konteksta splošnih nacionalističnih in političnih težajev italijanske buržoazije v Istri za asimilacijo in kulturno prevlado nad slovenskim prebivalstvom.

Redka so bila tista dela italijanskih avtorjev, ki so zlasti narodnostno vprašanje v Istri postavljala v realnejše okvire ter s tem istrskim Slovincem in Hrvatom odmerjala objektivnejšo zgodovinsko vlogo od zgoraj navedenih avtorjev. Tu mislimo zlasti na P. Valussija, A. Vivanteja in njegovo delo Irredentismo adriatico ter G. A. Facchinettija in njegovo delo Degli Slavi istriani. Istra, zlasti njen slovenski del, je postal predmet slovenskega zgodovinskega opisa že v 18. še bolj pa v 19. stoletju, če izznamemo Valvasorjeve opise, ki pa so segli le do obmejnih beneških posesti. Iz ožjega primorskega prostora ne moremo mimo Simona Rutarja in njegovega dela Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra iz leta 1896, Josip Godina-Verdelški v svojih delih pogosto govori o sprevačanju in spakedranju naše zgodovine.

Kot ugotavlja Miroslav Pahor v razpravi Nekatera vprašanja primorske in slovensko-istrske historiografije (Istrski zgodovinski zbornik, Koper 1953), je bilo tako na področju slovenske kot italijanske zgodovinske literature o Istri in Slovenskem Primorju veliko storjenega, vendar iz nje ni bilo možno dobiti jasne podobe. Slovenska zgodovinska literatura je dala precej, vendar je bila v preteklosti v primerjavi z italijansko dokaj šibka. Večina italijanske historiografije o Istri je nastala v dobi irredentizma in je zato nudila dokaj popačeno sliko o etnični sestavi, kulturi in gospodarstvu tega območja. Smer irredentistični historiografiji je dajalo predvsem enostransko zbiranje in izdajanje zgodovinskih virov, ki z naše strani praktično ni bilo možno vse do povojnega obdobja.

Šele v novi politični in družbeni konstelaciji je bilo možno raziskovanje italijansko-slovenskih odnosov tudi z naše strani postaviti na drugačno osnovo. Že v času cone B STO se je pričelo pospešeno zbiranje in objavljanje zgodovinskega gradiva, ki pa je dajalo akcent predvsem kontinuirani slovenski prisotnosti v Istri od naselitve dalje. Nastanek Društva zgodovinarjev cone B STO, priprava prvega letnika Istrskega zgodovinskega zbornika, zlasti pa velika zgodovinska razstava Slovenci ob Jadranu v Kopru leta 1952 so dali velike in pomembne rezultate pri zbiranju in urejanju zgodovinskega gradiva. V skladu s tedanjo politično naravnostjo je bilo prisotno predvsem raziskovanje in obdelava novejših zgodovine, ki je reflektirala medsebojne odnose, predvsem v luči italijanskih raznarodovalnih in asimilacijskih težajev ter narodnoosvobodilnega gibanja na drugi strani. Pri tem se je seveda čutilo, da je nepoznavanje slovenske nacionalne zgodovine pri italijanskih sosedih še precej očitno. Ni šlo le za vprašanje jezika, ki je sicer predstavljalo formalno oviro za boljše medsebojno poznavanje, pač pa predvsem za vztrajanje pri preživelih stališčih glede temeljnih vprašanj iz naše polpretekle zgodovine.

Nova, znanstveno utemeljena stran zgodovinskega raziskovanja, ki je segala tudi na področje raziskav italijansko-slovenskih odnosov, si je le postopno utirala pot. Pogojena je bila predvsem s sozvočjem interesov, strpnosti in najširšega pojmovanja demokracije. Ugodnejša klima so ustvarjala progresivna politična prizadevanja obeh strani in pa čedalje živahnejši medsebojni stiki ter obenem odstopanja od ekstremnih stališč, ki so bila plod najrazličnejših političnih interesov in pobud.

Obsežnim, kompleksnim historiografskim prikazom tržaške in istrske problematike onstran meje so sledila nekatera temeljna dela in raziskave slovenskih in hrvatskih avtorjev, ki se jim je v novejšem času pridružil zlasti Center za zgodovinske raziskave v Rovinju s pritenitvijo avtorjev z obeh strani meje. V ospredju raziskav je bila predvsem tematika tržaškega in istrskega delavskega gibanja, nacionalnega vprašanja, odnosov med KPI in KPJ, narodnoosvobodilna borba in povojni razvoj. Tem istim vprašanjem je tudi italijansko zgodovinsko pismo posvečalo v polpretekli dobi največ pozornosti. Neglede na to, da je s svojimi stališči in tezami ustvarjalo polemično vzdušje, pa je istočasno odpiralo možnosti za tvoren dialog. O teh vprašanjih obširneje razpravlja B. Babič v svojem zadnjem delu Odmevi (Založništvo tržaškega tiska, Založba Lipa, Koper 1985), kjer so zbrane njegove pripombe na italijansko zgodovinsko opisanje o dogajanjih v Julijski krajini med NOB in v povojnem obdobju. Avtor odčrtnuje zlasti to, da bi bili zaradi jezikovne pregrade in nepoznavanja mnenj in stališč nasprotne strani potrebni obojestranski napori za čimboljše medsebojno obveščanje o ocenah zgodovinskih dogodkov v tem obdobju, če hočemo razviti stvaren, objektivni in koristen dialog, ki naj postopno premaguje nepoznavanje, nesporazume, nasprotovanja in konflikte v prid sporazumevanja in sožitja na tem tako občutljivem in zgodovinsko konfliktnem prostoru.

Raziskave italijansko-slovenskih odnosov, ki se seveda ne omejujejo le na področje historiografije, se skladno z ugodno politično klimo razvijajo v strpnem dialogu in težnji po objektivizaciji starejšega, zlasti pa novejšega zgodovinskega dogajanja, ki je ravno v te odnose vneslo povsem drugačno razmerje in možnosti za sožitje in tvorno sodelovanje na vseh področjih.

Salvator Žitko

La problematica dell'interesse nelle ricerche storiografiche sui rapporti italo-sloveni lungo la storia è indubbiamente molto ampia. Essa è da una parte condizionata da un vicinato più che millenario, da contatti reciproci, da interdipendenza e dall'inserimento dell'elemento slavo in vari sistemi socio-politici che si sono sviluppati in questo spazio nel passato. D'altra parte però questa problematica è diversa per quel che riguarda la posizione geografica e la specificità che si veniva formando nel reciproco intrecciarsi durante i vari periodi. In questo senso l'Istria e Trieste rappresentano un'entità propria, il Goriziano una seconda e la provincia di Udine una terza, a parte il fatto che tutte e tre le provincie rappresentano dopo la prima guerra mondiale una particolare entità politico-amministrativa, la Venezia Giulia. Nelle singole provincie infatti si formò in questi rapporti una determinata specificità che si rispecchiava nel campo economico, politico e culturale.

Il terzo complesso di problemi è collegato con lo sviluppo delle scienze umanistiche ovvero delle branche scientifiche e con ciò anche della storiografia come tale. Anche qui si avvertono notevoli differenze tra provincia e provincia, ancora maggiori, ovviamente, per quel che riguarda il livello generale della cultura e della istruzione degli appartenenti ad ambedue le nazioni confinanti.

L'area istriana, oggetto della trattazione, rappresenta in questo riguardo un problema a sé. Le ricerche storiche e le informazioni procedevano fino alla fine del sec. XIX, si può dire solo a senso unico e, a causa delle specifiche condizioni, furono anche molto soggettive. Le fondamentali opere storiche che specialmente dalla parte italiana evidenziavano l'immagine etnica, culturale, economica e politica dell'Istria, e con ciò anche della popolazione slovena, furono scritte tra il sec. XVI e XIX. Tra gli autori che ancor oggi rappresentano una valida fonte per la ricerca dei periodi più antichi, e con ciò della conoscenza di ambedue i gruppi etnici, merita menzionare innanzitutto P. P. Vergerio sen., Pietro Coppo, Nicolò Manzuoli, Prospero Petrini, Giovanni Filippo Tomassini, Paolo Naldini e Gian Rinaldo Carli.

Un grande interesse per le scienze storiche e per la ricerca di ogni genere rinasce alla metà del sec. XIX. Con la ricerca scientifica di Rossetti e di Kandler furono poste anche per l'Istria le basi delle scienze umanistiche: dell'archeologia, dell'etnologia, della storia dell'arte ecc. Kandler, in particolare, appoggiò la sua opera di ricerca su Trieste e sull'Istria su fonti materiali e scritte. Con la pubblicazione della raccolta di manoscritti e documenti dal titolo *Codice diplomatico istriano* e con la pubblicazione della rivista *L'Istria* pose le fondamenta allo sviluppo delle scienze umanistiche.

Nell'ambito locale continuarono la sua opera numerosi storici, come A. Tomasich, B. Venussi, G. Vergottini, B. Ziliotto, P. Stancovich, B. Schiavuzzi, G. Caprin, L. Marteani, A. Marchischi, C. Marchesetti, F. Majer, T. Luciani, C. de Franceschi, A. Degrassi, C. Combi e numerosi altri. Tutti questi interessi nel campo storiografico e culturale degli intellettuali italiani, i quali in parte evidenziano i rapporti tra i due gruppi etnici nell'area istriana, non erano, evidentemente, fuori dal contesto delle comuni tendenze nazionaliste e politiche della borghesia italiana in Istria di assimilazione e di superiorità culturale nei riguardi della popolazione slovena.

Erano rare le opere di autori italiani che inquadrassero in particolar modo il problema nazionale dell'Istria in termini più reali, assegnando con ciò agli sloveni e ai croati dell'Istria una parte storica più obiettiva degli autori sopra menzionati. Qui abbiamo in mente specialmente P. Valussi, A. Vivante e la sua opera *Irredentismo adriatico* e G. A. Facchinetti con la sua opera *Degli Slavi istriani*. L'Istria, e specialmente la sua area slovena, divenne argomento della storiografia slovena già nel sec. XVIII, ma particolarmente nel sec. XIX, se si eccettuano le descrizioni di Valvasor, le quali comunque si limitano ai possedimenti veneziani lungo il confine. Dal più stretto ambito del Litorale non si può sottintendere Simon Rutar e la sua opera *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra del 1896*; Josip Godina-Vrdelski parla spesso nelle sue opere della distorsione e deformazione della nostra Istria.

Come ha potuto constatare Miroslav Pahor nel saggio *Nekatera vprašanja primorske in slovensko-istrske historiografije* (*Istrski zgodovinski zbornik*, Koper 1953) fu fatto molto sia nel campo della bibliografia storica slovena che di quella italiana sull'Istria e sul Litorale sloveno, tuttavia non se ne poté ricavare un'immagine più precisa. La bibliografia storica slovena ha dato un notevole contributo, tuttavia in passato era, in confronto con quella italiana, molto modesta. Gran parte della storiografia italiana sull'Istria appartiene al periodo dell'irredentismo, offrendo perciò un'immagine molto distorta sulla composizione etnica, sulla cultura e sull'economia di questa regione. La storiografia irredentista era orientata in questa direzione specialmente per l'unilaterale selezione e pubblicazione delle fonti storiche che da parte nostra non era praticamente possibile fino al periodo del dopoguerra.

Appena nella nuova costellazione politica e sociale fu possibile instaurare rapporti italo-sloveni anche da parte nostra su una base diversa. Già nel periodo della zona B del TLT si iniziò la raccolta e la pubblicazione più spedita del materiale storico, che però accentuava soprattutto la

continuità della presenza slava in Istria dall'insediamento in poi. L'istituzione dell'Associazione degli storici della zona B del TLT, la preparazione della prima annata dell'*Istrski zgodovinski zbornik* e specialmente la grande mostra storica *Slovinci ob Jadranu* a Koper nel 1952, diedero notevoli risultati per quel che riguarda la raccolta e la sistemazione del materiale storico. In conformità con l'orientamento politico prevaleva la ricerca e l'elaborazione della storia più recente, la quale rifletteva i rapporti reciproci specialmente alla luce delle tendenze nazionalizzatrici e assimilatrici da una parte, e dall'altra del movimento della lotta nazionale. Qui si aveva la sensazione che la non conoscenza della storia nazionale slovena era presso i vicini italiani ancor sempre abbastanza evidente. Non si trattava solo del problema della lingua, il quale rappresentava realmente un impedimento formale per una migliore reciproca conoscenza, bensì soprattutto dell'insistenza su posizioni superate riguardo ai problemi fondamentali della nostra storia del recente passato.

La nuova e scientificamente fondata pagina della storiografia, la quale abbracciava anche il campo delle ricerche sui rapporti italo-sloveni, si apriva solo gradualmente la strada. Essa era condizionata dalla conformità degli interessi, dalla tolleranza e dal più ampio concetto della democrazia. Un clima più favorevole risultò dai progressivi sforzi politici di ambo le parti, da sempre più vivaci contatti reciproci e dal desistere dalle posizioni più estremiste, frutto di più svariate iniziative e interessi politici.

Alle ampie e complesse illustrazioni della problematica istriana e triestina d'oltre confine seguirono alcune fondamentali opere di autori sloveni e croati, ai quali si aggiunse recentemente soprattutto il Centro di ricerche storiche di Rovigno con il coinvolgimento di autori da ambo le parti del confine. Nelle ricerche prevaleva la tematica del movimento operaio triestino e istriano, del problema nazionale, dei rapporti tra il PCI e KPJ, della lotta nazionale e dello sviluppo nel dopoguerra. A questi problemi anche la storiografia italiana dedicava nel recente passato la massima attenzione. A parte il fatto che con le sue posizioni essa creava un'atmosfera polemica, apriva però nel contempo la possibilità di un dialogo costruttivo. Di questi problemi si occupa ampiamente B. Babić nella sua ultima opera *Odmevi* (*Založništvo tržaškega tiska*, Založba Lipa, Koper 1985), dove sono raccolte le sue osservazioni sulla storiografia italiana, sulle vicende nella Venezia Giulia tra il periodo della lotta per la liberazione nazionale e quello del dopoguerra. Egli sottolinea soprattutto il fatto che a causa della barriera linguistica e della non conoscenza delle opinioni e posizioni della parte opposta sono necessari reciproci sforzi per la migliore informazione sulle valutazioni delle vicende storiche di questo periodo se si vuole sviluppare un reale, obiettivo e utile dialogo che possa gradatamente superare l'ignoranza, i malintesi, le contrarietà e i conflitti a vantaggio della comprensione e della convivenza in questo spazio così delicato e storicamente conflittuale.

Le ricerche dei rapporti italo-sloveni, che, ovviamente, non si restringono al campo della storiografia, si stanno sviluppando in coincidenza con il favorevole clima politico, in un dialogo di comprensione e con la tendenza all'obiettività delle vicende storiche passate e ancor di più di quelle recenti che introdussero in questi rapporti un diverso equilibrio nonché la possibilità di convivenza e di una costruttiva collaborazione in tutti i campi.

ZAPISKI

MEMENTO

Ajdovščina – Castra – Fluvio Frigido

Konec meseca februarja 1986 je med arheologi završala vest, da je ponovno eno izmed pomembnih slovenskih arheoloških najdišč doživelo svoj delni žalostni konec. Težki gradbeni stroji so uničili zahodno nekropolo antične Ajdovščine. Žal, za krivce tega dejanja ne moremo reči, da si niso bili v svesti svojih dejanj. Nasprotno, v arheološki spomenik so se zakopali hote, popolnoma se zavedajoč dejanja. Zato je to dejanje toliko bolj obsojanja vredno in njihova krivda toliko večja.

Zahodna nekropola antične Ajdovščine je po takratnih splošno uveljavljenih normah zavzemala območje izven mestnega areala na zunanji strani obzidja ob glavni cesti proti Ogleju. Vsako grobišče, pa naj bo še tako majhno, je pomemben pričevalec, iz njega strokovnjak s strokovnim izkopom razbere in sestavi košček zgodovine.

Pisani viri so na oder zgodovinskega dogajanja postavili glavne igralce – pomembne zgodovinske dogodke in splošne opise, večinoma pa so zanemarili odsko postavitev in zakulisno dogajanje v krajih, odmaknjenih od centrov. Da bi bila uprizoritev-ponazoritev »zgodovine človeštva« čim bolj verodostojna, pomagajo s svojim delom za to usposobljeni delavci – arheologi. Ti skušajo na osnovi materialnih ostankov kulturne zapuščine, ki so nam jih v objemu zemlje zapustili naši predniki, dopolniti oziroma izpopolniti v grobem zarisano črto pisanih virov. Celovite podobe brez pomoči informatorjev pa ne more poustvariti še tako zagnan arheolog. Ta je zastrta s tisočermi »mogoče«, »verjetno«, »predpostavljam«, ki velikokrat ravno ob sporočilu nestrokovnjaka (zavednega in kulturno osveščenega občana) o posamezni arheološki najdbi ali posegih na zaščitene arheoloških terenih za vedno odpadejo. Kako dragocen je za raziskovalca naše preteklosti prenos take informacije v ustrezne ustanove (muzeje in zavode za varstvo naravne in kulturne dediščine), nazorno priča primer iz Solkana (1979). Radovednost, večna človeška gonilna sila, je zbiralca starin vodila na novoizkopano traso bodočega plinovoda. V kupih zemlje in obnem v okolju, ki do takrat ni bilo poznano kot arheološka lokacija, je njegovo izkušeno oko odkrilo zarjevele nože in meče. Ker mu njihova oblika ni bila poznana (po najditeljevi oceni se niso ujemali z oblikami iz 1. svetovne vojne), je o najdbi opozoril Goriški muzej. Želja po širjenju obzorja, navezanost na krajevno zgodovino in radovednost so tako botrovali pomembnemu odkritju in takojšnjemu izkopavanju. Enaindvajset grobov poznoantičnega (4. in 5. stol.) in langobardskega (6. in 7. stol.) grobišča je tako oživilo življenjski utrip v virih omenjenega Silliganuma¹. Nasprotno so gradbeni stroji v Ajdovščini 21. in 22. februarja 1986 z izkopom gradbene jame za zaklonišče v velikosti 27 x 15 m uničili dobrošran naše nenapisane zgodovine. Ob primerjavi s solkanskim grobiščem, ležečim na obrobju vasi, je absurd še toliko večji, saj je antično grobišče v Ajdovščini takorekoč v samem centru. In vendar ni bilo v tem času nikogar, ki bi opozoril na nastajanje nepopravljive kulturne škode! Mesto, ki mu je rimsko obzidje skozi stoletja določalo urbani razmah in katerega vsakdan je vpet med ostanke tega obzidja, je molče stalo ob strani in tako sledilo zgledu nosilca investicije Komiteju za ljudsko obrambo skupščine občine Ajdovščina, ki je ob prebiranju soglasja k lokacijski dokumentaciji prezrl določbo Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Nove Gorice o predhodnem arheološkem sondiranju in zaščitnem izkopavanju². S tako oblikovanim soglasjem se je Zavod skušal približati potrebam mesta že s tem, da je sprostil del zaščitnega območja. Za zaščito tega predela se je v šestdesetih

¹ T. Knific, D. Svoljšak, Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana, Arheološki vestnik 35 (1984) 277.

² S. Crnica, Nekateri nimajo posluha za arheološke spomenike, Delo, 10. 4. 1986, str. 6; M. Kmecl, Stroji preorali izkopanine, Delo, 10. 5. 1986, str. 4; B. Ž. T. (B. Žbena-Trkman), Porušen dialog med arheologi in gradbinci, Novi list, 24. 4. 1986, str. 7; N. Osmuk, Ob gradnji zaklonišča so uničili rimsko grobišče, Primorske novice, 3. 6. 1986, str. 5; it (I. Turel), Zaradi nesporazuma poškodovano arheološko najdišče, Primorske novice, 3. 6. 1986, str. 3; Z. Harej, Kulturno bogatstvo kot kazen, Primorska srečanja 62 (1986) 185s.

letih zavzemal P. Petru (Zavod za spomeniško varstvo SRS)³ in za to spomeniškovarstveno načrtovanje pridobil tudi urbaniste.

»Poglavitni in tudi z vidikov spomeniškega varstva pomembni ukrep urbanistične službe je, da je izločila obzidje na treh straneh kot samostojno enoto, zemljišča pred njim pa izločila iz zazidave. Na severu omejuje obzidje potok Lokavšek. Pred zahodnim obzidjem sta bila v antiki manjši obrambni jarek in obsežnejše grobišče. Tudi ta predel je nezazidljiv. Tu bodo športna igrišča, ker ta ne bodo uničila kulturne plasti.«

(P. Petru, *Obnovljena antika v Ajdovščini, Varstvo spomenikov X* (1965) 136 s)

Sl. 1. Ajdovščina, sondiranje grobišča 1967. leta
Pict. 1. Ajdovščina, the sounding of the burial place in the year 1967

Dvajset let kasneje pa je za stroji ostala zevajoča praznina, neprecenljiva in nepovračljiva škoda, ki je ni mogoče izraziti z nobeno poznano mersko enoto. Arheologom je uspelo rešiti le šest grobov: dva skeletna in štiri žgane, a še ti niso bili v celoti ohranjeni. Če k temu prištejemo še dva skeletna grobova, ki sta ju leta 1967 izkopala Goriški muzej in Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine SRS⁴ (sl. 2 in 3), naraste skupno število na vsega skupaj osem strokovno raziskanih grobov. Bolj skromna bera, če računamo, da je bilo na Mostu na Soči, ki je bil v tistih časih v primerjavi z Ajdovščino majhen trg (tu je bilo odkritih 8 rimskodobnih stavb) strokovno raziskanih okrog 160 grobov⁵. Primerjava nam jasno pokaže, kolikšno bi bilo šele število grobov v Ajdovščini, ki je bila v antičnem obdobju najprej postaja ob cesti Aquileia – Emona, v pozni antiki pa osrednja trdnjava zapornega sistema Claustra Alpium Iuliarum z obsegom 186 × 152

³ P. Petru, Ajdovščina, Varstvo spomenikov 8 (1960-61) 199

⁴ M. T., Končana izkopavanja rimskih grobov, Delo, 9. 12. 1967, str. 4; Zanimive najdbe v Ajdovščini, Primorske novice, 1. 1. 1968, str. 16; Primorski dnevnik, 11. 1. 1968, str. 5.

⁵ D. Svoljšak, B. Žbona-Trkman, Načini pokopa v prazgodovini Posočja, Materijali XX (1985) 87 ss

m⁶. Seveda moramo upoštevati tudi to, da so zasledili grobove še jugozahodno od mostu čez Hubelj⁷ ter v zahodnem območju Mirc⁸ in da je izkop za gradbeno jamo uničil velik del enega od grobišč. Ob tem nestrokovnem posegu se človeku nehote vsili misel na vse tiste izkope, ki so tekom let posegli na to območje. Ni jih bilo malo in zdi se, kot da bi se z njimi hotelo grobišče oviti v molk. C. Gregorutti predpostavlja, da so že v antiki služili nagrobniki z bližnjega grobišča pri obnovi zahodnega obzidja trdnjave⁹. Njihovo uporabo pa P. Sticotti pripisuje že sami izgradnji kastela¹⁰. Da so bili ti skozi stoletja zelo priljubljen gradbeni material, nam pričajo primerki, najdeni znotraj mestnega areala¹¹. Vsi ti posegi, čeprav za mesto tudi boleči, a kljub temu ne dokončni, so bili predvsem površinske narave. Zapis iz sredine prejšnjega stoletja nam prvič poroča o notranji strukturi grobov. Ob kakšni priliki naj bi nanje naleteli in jih izkopali, iz zapisa ni razvidno. Same najdbe pa so povezane z obstojem kapelice, ki je stala na mestu sedanje cerkve J. Krstnika, zgrajene v 17. stol. »Blizu cerkve, ki ima na južni strani še sadaj uzidano kamnito podobo rimske glave, so na polji pod zemljo dobili zidane grobove, ki so bili tako dolgi, široki in visoki, da je lahko en človek v njih ležal. Bili so ti grobovi semter tje po polji raztrešeni brez kakega reda, obrnjeni od izhoda proti zapadu, in s zemljo napolnjeni; najdlje se pa ni nič v njih. Ker so pa v naj starejših časih merlice sožigali, je verjetno, da so ti grobovi iz časov, ko je bila kristianska vera tod že zasejana. Bliza cerkve, ki je bila nekdaj samo majhna kapelica, kakor se pripoveda, dela verjetno to, kar pravim.«

(S. Kociantčič, *Zgodovinske drobtince po Goriškem nabrane v letu 1853, Arhiv za povjestnico jugoslavensku* (1854) 200)

Sl. 2. Ajdovščina, grob 2, izkopen ob sondiranjih 1967. leta
Pict. 2. Ajdovščina, grave 2, excavated at sounding in the year 1967

⁶ P. Petru, Ajdovščina, Arheološka najdišča Slovenije (1975) 120 s.

⁷ Ibid.

⁸ P. Petru, Obnovljena antika v Ajdovščini, Varstvo spomenikov 10 (1965) 134.

⁹ C. Gregorutti, L'antico Timavo e le vie Gemina e Postumia, Archeografo Triestino 18 (1892) 47.

¹⁰ P. Sticotti, Antichità scoperte a Trieste e nel suo agro, Archeografo Triestino 32 (1908) 283.

¹¹ Inscriptiones Italiae X/IV (1951): 340, 343, 344.

Sl. 3. Ajdovščina, dokumentirano območje zahodne nekropole z vrisanimi točkami, ki označujejo posege v grobišče: 1. župnišče, 2. osnovna šola, 3. arheološko sondiranje v letu 1967, 4. območje izkopa za gradbeno jamo zaklonišča, 5. vodovodna napeljava

Pict. 3. Ajdovščina, the documented area of the west necropolis with points, marking the intervention into the burial place: 1. vicarage, 2. elementary school, 3. archeological sounding in the year 1967, 4. the area of the digging for a future shelter, 5. water supply

Po zatišju, trajajočem do začetkov petdesetih let tega stoletja, pritegne grobišče ponovno našo pozornost. Pri kopanju temeljev za novo župnišče (z gradnjo naj bi začeli v letih 1951-52, nova stavba je bila blagoslovljena 22. avg. 1955. leta) so našli več rimskih grobov in par bronastih pridakov¹². Slednje so nekaj časa hranili v župnišču, nakar jih je tamkajšnji župnik oddal v Goriški muzej. V popisovanje same oblike grobov se poročevalec ne spušča. Po pripovedovanju vodje del zidarja J. Keteja naj bi bili takrat naleteli na glinaste sarkofage. Je mogoče s tem mislil

¹² V: P. Plesničar, Ajdovščina, pogled v njeno preteklost, Kulturni odmevi 2 (Ajdovščina) (1959) XI.

iz opek zgrajene grobne skrinje? Zapis omenja za to obdobje še najdbo groba brez natančne mikrolokacije, s podatkom, da je vseboval novce iz 3. stol. Gradnji župnišča je 1954 sledila gradnja osnovne šole in tudi takrat arheologov ni bilo zraven.

»Jasno je, da se v okolici take utrdbe ali v utrdbi sami nahajajo različni zgodovinski predmeti. Toda za to se ni nihče zmenil takrat, ko so začeli kopati temelje bodoče osnovne šole.«

(S. R., Več zanimanja za zgodovino naših krajev, Primorske novice, šte. 30, 21. VII. 1954, 4)

V kupih izkopane zemlje pa je delavec I. Fegic našel nekaj Galienovih novcev, meč in polno odlomkov keramičnih posod¹³. To je bilo tudi vse, kar je od uničenih grobov ostalo, in še za te predmete ne vemo, kje se danes nahajajo. Logična posledica izgradnje nove šole je tudi napeljava novega vodovoda, ki je seveda prečkal grobišče. Delavci so pri izkopu naleteli na odlomke večje glinaste žare, dele tegul, od katerih je eden imel ohranjen del žiga EVARIST (ohranjene so črke RIST), fibulo, železen obroček in odlomke črno žgane posode. V globini 0,70 m so se v jarku videli ostanki skeletnega pokopa¹⁴. Najdene predmete je v svoji zbirki hranil S. Štekar.

Analiza posegov na zahodni nekropoli (sl. 1) nam jasno kaže, kako velika škoda je bila z nji-mi storjena in kako malo so ti posegi pripomogli k boljšemu poznavanju antične zgodovine. Kaj-ti poslanstvo grobišča ni samo v tem, da nam skopo dokumentira način pokopa kot žarni in skeletni in prispeva nekaj predmetov brez povezanosti z grobovi, ampak je vse nekaj drugega. Iz strokovno izkopenega grobišča izlušči arheolog številna spoznanja, do katerih bi se samo z raziskovanjem naselbine ne mogel dokopati. Odpre se mu pogled na povprečno življenjsko starost prebivalcev, bolezni, spol, na socialne in ekonomske razlike, grobišče mu govori o družinskih vezeh pokojnikov, njihovem verovanju, o trgovinski mreži, tujih trgovcih in številnih pomembnih dogodkih, ki so pretresali in ogrožali obstoj naselbine. Nestrokovni posegi in izkopi na območju zahodne nekropole so nas za vedno oropali teh izsledkov. Pričujoči zapis je nastal v upanju na boljši jutri, jutri, ko bodo tudi za prebivalce Ajdovščine veljale ugotovitve P. Petruja.

»Navedeni seznam (rešenih najdišč – op. pis.) spričuje pripravljenost sodelovanja med nami. Na drugi strani pa dokazuje odgovorno razumevanje poslanstva, spodbujeno s strani občanov, ki s svojimi ustnimi obvestili, pismeni sporočili, vabili ipd. spričujejo najširšo zavest o potrebi varovanja arheološkega izročila kot nepogrešljivega dela našega duhovnega narodnega imetja. Tisoči delovnih ljudi, ki so po naključju zadeli na arheološke najdbe, in še večja množica tistih, ki prek informativnih sredstev in razstav spremljajo to dogajanje, so dokazali svojo socialistično domovinsko zavednost in razgledanost v zvezi z najstarejšo dediščino našega prostora. To tudi potrjuje, da je občutek o vraččenosti teh ostalin ustvarjalnosti minulih rodov v naš aktivno obogateno vsakdan in o tem, da nam kulturna dediščina daje s svojimi posebnimi potezami identiteto znotraj človeške družbe na svetu, prodrlo v najširše plasti našega ljudstva.«

(P. Petru, Rešena arheološka dediščina Slovenije 1945-1980, Katalog razstave (1980) 6)

Beatrice Žbona-Trkman

¹³ S. R., Več zanimanja za zgodovino naših krajev, Primorske novice, 21. 7. 1954, str. 4.

¹⁴ S. Štekar, Ajdovščina, Varstvo spomenikov 8 (1960-61) 200.

PRISPEVEK K RAZISKOVANJU LJUDSKIH GLASBIL NA PRIMORSKEM

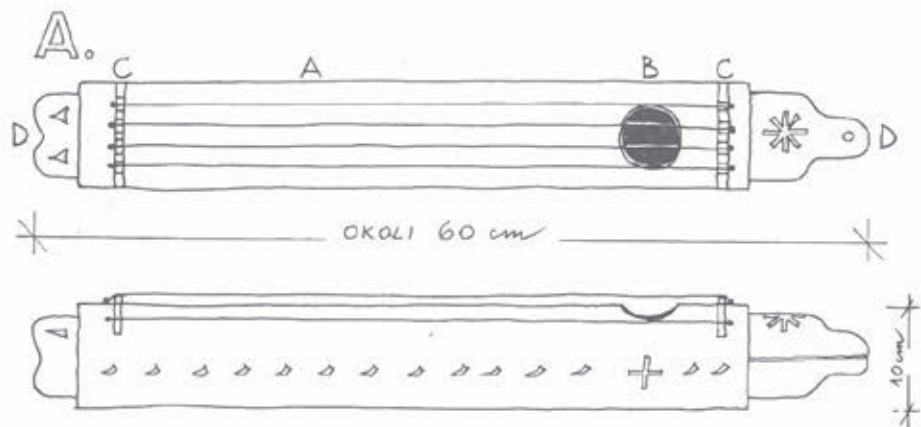
Že na samem začetku prispevka je treba povedati, da ta ni plod načrtnega raziskovanja ljudskih glasbil, ampak da gre v tem primeru le za slučajne najdbe, ki so bile na terenu zapisane v letih 1950-55. Ker pa omenjeni zapisi niso vsebovali vseh potrebnih in pomembnih podatkov, jih je zapisovalec poskušal v letu 1969 dopolniti na terenu. Vendar je bila hera izredno skromna, skoraj nepomembna. Kot je znano, je pričevalcev vedno manj, marsikje prav nobenega več. Prav zato je vsak, še tako skromen zapis ali risba še posebno dragocen, pa čeprav ne vsebuje vseh potrebnih podatkov, ki jih zahteva etnomuzikologija.¹⁾

Imena v tem zapisu obravnavanih glasbil so zapisana tako, kot jih je pripovedovalec(ka) imenoval(a). Če se je za tisto glasbilo uporabljalo več imen, so tudi ta zapisana po vrstnem redu uporabe. Škoda, ker o teh glasbilih ne vemo veliko, kako so jih godci ocenjevali, niti kako so jih uglasčevali, še manj o izročilu in o podrobnem popisu postopka izdelave posameznih glasbil. Ne popolno je tudi vedenje, kako so ta glasbila uporabljali godci, kakšne so bile držice, od koga so se učili igranja ter kakšno glasbo so igrali. Ista ugotovitev velja tudi za podatke o šegah in drugih navadah, ki so bile povezane s temi glasbili. Ničesar ne vemo o geografski razširjenosti teh glasbil. Neznanka je tudi provenienca. Ali so avtohtona ali so bila mogoče prenesena ali vsaj nastala pod tujim vplivom? Skoraj zanesljivo lahko le trdimo, da za ta glasbila ni obstajala nobena delavnica, da so jih izdelovali posamezniki sami.

Po izjavah pripovedovalcev je moč sklepati, da so ta glasbila bila še v rabi na prelomu tega stoletja. Verjeti je, da bi se na kakšni zapušeni podstrehi lahko še našlo kakšno od teh glasbil, ki bi dopolnilo poznavanje te materije. Zapisovalec je od obravnavanih glasbil, videl le **oslakarja** in **škržata**, medtem ko so zapisi in risbe za ostala glasbila nastali po pripovedovalčevem opisu.

A – LESNIKA, ŠENTRCA

Lesnika je bila izdelana iz lipovega ali brezovega debla, ki so ga posekali ob avgustovi polni luni. Največji osrednji del, imenovan aks (A), je bil s svedranjem izdelan kot cev. Na tem delu je bila tudi odprtina (B), preko katere so potekale strune, ki so bile izdelane iz posušenih živalskih

¹⁾ Naj tu navedem vsaj deli: Zmaga Kumer: Etnomuzikologija, Ljubljana 1977, in iste avtorice Ljudska glasbila in godci na Slovenskem, Ljubljana 1983

Opomba pisca: glasbilo brdinka je bilo v besedi in risbi objavljeno že v Goriškem letniku 11 (1984) str. 199 in 203.

črev. Na zgornjem in spodnjem koncu (C) so bile strune pritrjene s kovinskimi zatiči. Da bil bile strune nekoliko dvignjene nad aksom, so jih tik za zatiči podložili s češnjevim lubom. Aks je bil na obeh koncih zaprt z **veho** (D). Lesniko ali šontro so uporabljali predvsem ob pustu v povezavi z **bruljerijo** (glej Goriški letnik 7/80, stran 272) in to skupaj s harmoniko in piščalko. Godec je na lesniko igral kot na kitaro. Ta in še druga glasbila so uporabljali tudi za druge priložnosti in ples.

(Anhovo, 1950)

B – TUKLCE

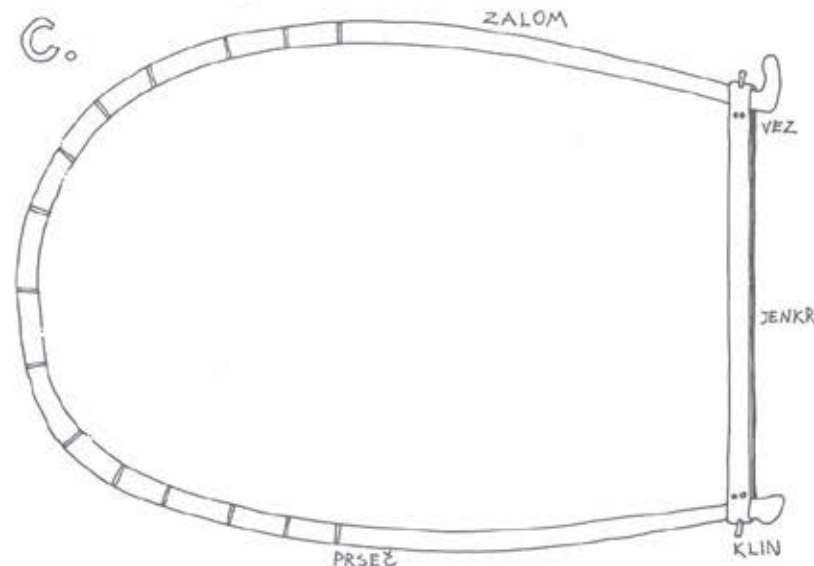
Tuklce je izredno preprosto glasbilo. Narejeno je iz bezgove veje. Glasbilo naj bi se v glavnem uporabljalo na paši. Nanj so igrali tako, da so (pastirji na primer) držali tuklce z levo roko, levo od odprtine. Z desno roko pa so s paličico tolkli po cevki desno od odprtine (C). Če je igralec hotel spremeniti ton udarca, je s palcem leve roke zakril odprtino (B). Različne tone je dosegal tudi z udarci na različna mesta od odprtine desno, vse do konca cevke. Pastirji so poznali različna tuklca, ki so se razlikovala po debelini in dolžini cevke, s tem da je bilo vedno upoštevano razmerje 1/3-2/3. Zelo pogosto so igrali z številnimi različnimi tuklci istočasno, kar je povzročalo nenavadno bobnenje, ki se je slišalo daleč naokoli. Pripovedovalec se je spominjal, da je v času prve svetovne vojne italijanski oficir s silo razgnal pastirje, ki so povzročali njemu nerazumljiv in moteč ropot. Tuklce je bilo tudi obvezen rekvizit ob pustu.

(Zapotok, 1950)

C – VEND

Vend je bil izdelan iz zakrivljene palice in usnjenega pasu, ki je držal oba konca palice skupaj, da se lok ne bi razprl. Lok so izdelovali iz leske, jesena ali dreva. Da bi dlje trajal in se bolje obdeloval, so les sekali ob avgustovi polni luni. Debelina in velikost loka, ki so ga imenovali za-

lóm, je bil odvisen od moči izdelovalca. Čim večji je bil, tem glasnejši pok je tudi povzročal. Da se pas ali **jenker**, kot so mu rekli, ne bi snel, sta bila ob strani **klina**. Na notranji strani pa vez iz smolnate drete. Preden so palico ukrivili, so na srednjem delu na primerne razdalje zarezali rinko ali, kot so ji rekli, **pršček**. Na vend, ki so ga pastirji uporabljali predvsem na paši, so igrali tako, da so zalom (lok), prijeli pod pasom z obema rokama in ga stiskali in spuščali. Ob spustu je pas udaril skupaj in povzročil značilni pok. Igrati pa je bilo moč tudi z eno roko, tako da si eno stran naslonil na ramo. Z vendom so pastirji preganjali živino, pa se tudi igrali. Če so v sili rabili pomoč, so z vendom udarjali v enakomernih presledkih, saj ga je bilo slišati daleč naokoli. Ker so vendu včasih nekateri rekli tudi 'gajžla svetega Kvirina', je kdo od pastirjev na cerkveni shod 4. junija usekal palico prav v bližini cerkve sv. Kvirina, ki stoji na vzpetini nad Paljevem. Vend so uporabljali tudi ob pustu in plesu skupaj z slavcem in škantičem (gosli).

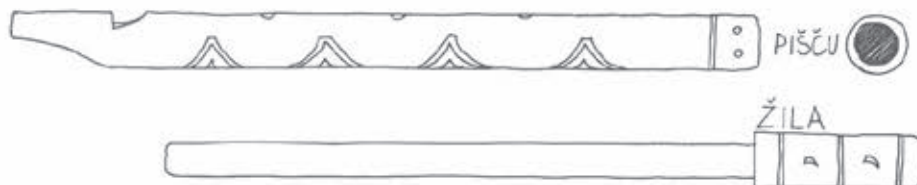
(Podlaka, 1952)

D – SLAVC

Slavc je bila piščal, ki je bila izdelana iz bezgove veje. Sestavljena je bila iz dveh delov: prvega je sestavljala **pišču** (cevka) in drugega **žila**, ki je bila izdelana iz leskove veje in ki je šla natančno v cevko, s tem, da je bila na koncu odebeljena. Dimenzije pri slavcu niso bile pomembne, saj ga je vsak izdelovalec naredil po svoje – drugače. Piščal so uporabljali pastirji na paši, seveda pa tudi ob pustu in za ples, skupaj z vendom in škantičem. Na slavca so igrali tako, kot na vsako drugo piščal, le da je bilo moč različne tone dobivati s pomikanjem **žile** ven ali noter v cevko. Ker je to glasbilo zahtevalo več znanja, so na slavca igrali le bolj nadarjeni pastirji, med njimi so bili nekateri pravi mojstri.

(Čeferinovšče pri Podlaki, 1952)

D.

E – OŠLÁKAR

Ošlakar je bil izdelan iz lesenih dog, prav tako, kot vsi ostali podobni izdelki (čebri, škafi). Preko odprtine je bil napet posušen živalski mehur (običajno volovski), ki je bil objel s kovinskim ali lesenim obročem. Da so ošlakarja lažje nosili, je imel vrv, ki je bila pripeta na prvem in zadnjem obroču. Po mehuru so udarjali z roko, polentanjem ali kakšnim drugim predmetom. Pripovedovalec se spominja, da so ošlakar uporabljali le ob pustu.

(Markiči, 1954)

F – VÉLNIK, LOPÁR

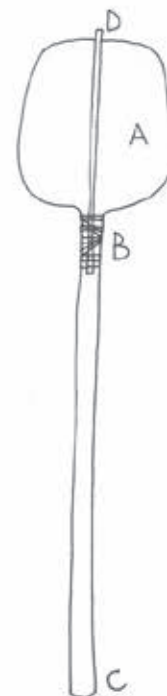
Izdelava velnika je bila silno enostavna in hitro izvedljiva. Potrebno je bilo le izdelati leseno **pero**, široko 2 cm in debelo okoli 3 mm. Dolžina peresa pa je bila odvisna od velikosti nosilnega dela loparja (A) za peko kruha. Ko je bilo pero izdelano (leska, jesen, dren), so ga z dreto privezali na lopar (B). Igrali so tako, da je lopar z ožjim delom (C) slonel na tleh. Z levo roko je godec držal za lopar, z desnico pa je potegoval pero (D) in ga spuščal. Velnik je imel podobno funkcijo kot kontrabas. Uporabljali so ga ob pustu in za priložnostne zabave. Samo ko je lopar služil kot glasbilo, so mu rekli **velnik**, sicer lopar. Drugačna izvedba velnika je z dvojnim peresom, eno pero nad drugim, tako da je zunanje nekoliko daljše.

(Zable pri Kalu, 1954)

E.

F.

G – LÍNTVAR, NIKÁ

Lintvar so izdelali tako, da so nikam (nečkam) dodali štiri strune. Strune je bilo zelo enostavno montirati ali razmontirati. Niká so bile izdelane iz enega samega kosa lipovine. Ko so jih rabili za glasbilo, so jim na robovih (A,B) zvrtili štiri manjše luknje za namestitve strun (C). Pripovedovalec se je spominjal, da so bile takrat, ko jih je zadnjič videl (leta 1904), strune iz žice, baje pa so bile prej iz drugačnega gradiva. Na strunah so bile nameščene hrastove **kúklce** (šiške) in sicer na prvi struni ena, na drugi dve, na tretji tri, na četrti pa štiri. Igrali so tako, da so lintvar držali vedno v vodoravnem položaju, na mizi, stolu ali kolenih. Z obema rokama so brenkali po strunah ter pri tem premikal kuklce desno ali levo. Lahko pa si struno potegnili tudi navpično in jo nato spustil. Pri tem je kuklca (ali več teh hkrati) udarilo ob dno nik in oddalo poseben zvok. To glasbilo so uporabljali ob pustu in plesu skupaj z drugimi glasbili.

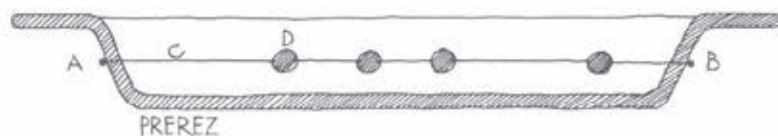
(Dol pri Kalu nad Kanalom, 1951)

H – ŠKRŽÉT, LOMBÁJ

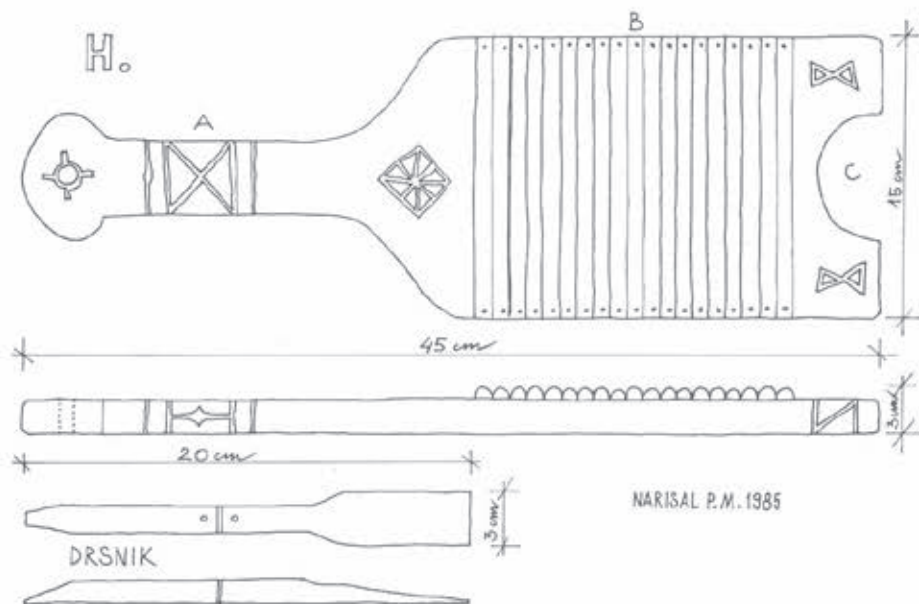
Škržét, ki so mu rekli tudi lombaj, ker naj bi prvo glasbilo prišlo v vas iz Lombaja v Benečiji. Po pripovedovalčevem mnenju je to zelo staro glasbilo. Od tod se zdi pripovedovalcu, da izhaja tudi razlog za posmehovanje tistemu, ki je nanj igral. V domačem govoru so mnogi uporabljali besedo lombajast, če so hoteli reči, da je kdo čez les. Škržét je bil izdelan samo iz lesa. Spodnji del, ki je bil najbolj podoben pladnju za polento, je bil iz enega kosa lesa, običajno lipovega ali jesenovega. Zgornji, manjši del, ki je bil na spodnjega pribit z lesenimi žeblički, je bil izdelan iz klanih drenovih paličic in so mu rekli **rebra** (B). Na škržét se je igralo tako, da si z levo roko držal škržét za vrat (A), z desnico pa drsal gor in dol po rebrih (B) z drsnikom, ki je bil izdelan iz drenovine po posebnem postopku, ki pa ga pripovedovalec ni poznal. Če je hotel godec doseči različne tone, je drsnik tudi obračal. Pogosto je po rebrih potegnili tudi z nožem, vilico, kozarcem ali kakšnim drugim predmetom. Pri igranju je bil škržét vedno s spodnjo stranjo (C) naslonjen na koleno godca ali mizo. To glasbilo so uporabljali ob pustu in plesu skupaj s citrami, harmoniko in piščalko.

(Zapotok, 1952)

G.

H.

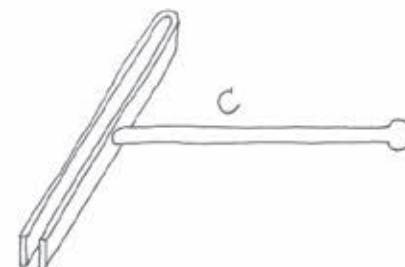
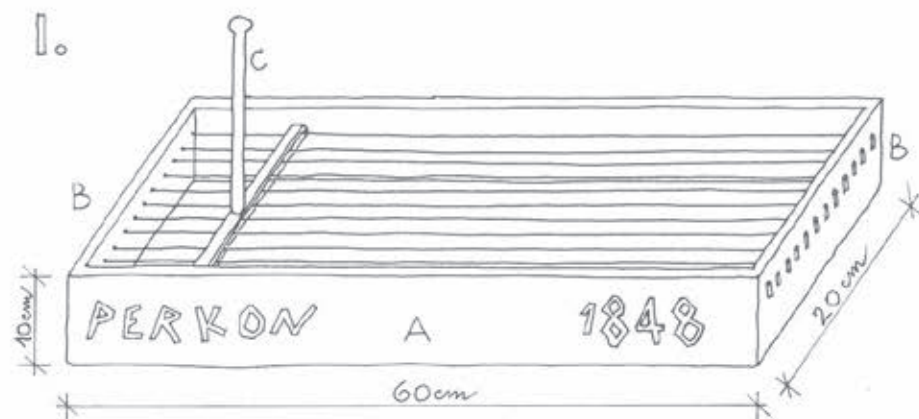

I – PRSKÁTICA

Prskática je glasbilo, ki najbolj spominja na citre, le da je veliko bolj enostavno izdelana. Leseni okvir ali rušt (A), kot so mu rekli, je bil izdelan iz česnjevega lesa. Kovinske strune, ki jih je bilo 12 ali 24, tega se pripovedovalec dobro več ne spominja, so bile napete na ožjih stranicah rušta (B). Vse strune pa je objemala kovinska objemka, ki so ji rekli *matra* (C). Na prskático so igrali tako, da je ta ležala vodoravno na mizi. Godec je z levo roko držal pokonci matro, s katero je potiskal ali dvigal strune ali jo pomikal v desno ali levo stran. Z desno roko pa je igral po strunah enako kot na citre. Po pripovedovanju je na prskátelo igral le stric in to samo doma. Ni znano, da bi jo še kje drugje uporabljali. Na domači prskátci je bil urezan hišni priimek *Perkon* in letnica 1848. Glasbilo je izginilo iz hiše v prvi svetovni vojni.

(Potravno pri Kambreškem, 1951)

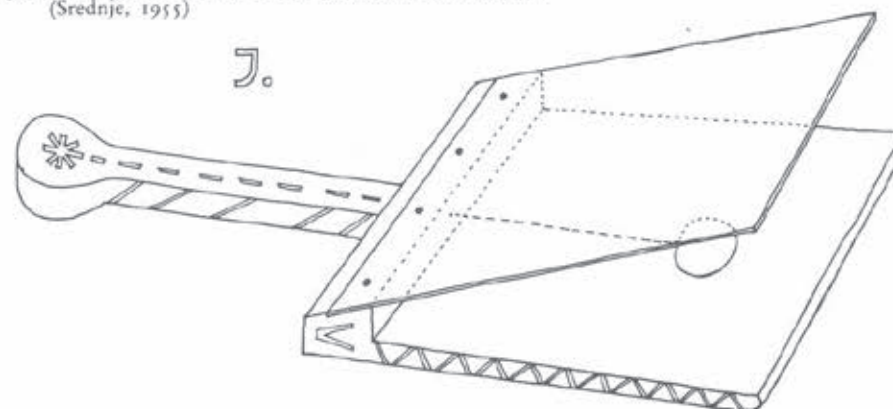
I.

J – SÉHBT

Sehbt je bilo glasbilo, ki je delovalo kot zvonec. Izdelano je bilo iz lipovine, ki je bila nosilni element, in pravokotne pločevine, ki je bila nanj pribita. Na sredini je na vrvici visel kamen. Igrali, oziroma udarjali so nanj tako, da so sehbt prijeli za ročaj in z njim mahali, pri tem je viseči kamen enkrat udaril ob les, drugič ob pločevino. Z vodoravnim nihanjem je bilo moč doseči, da je kamen udarjal izmenično ali samo ob les ali samo ob pločevino. Sehbt je bil nepogrešljiv ob pustu, kot spremljavo pa so ga uporabljali tudi za ples.

(Srednje, 1955)

Pavel Medvešček

NEKROLOG

HUBERT MOČNIK

(13. 2. 1893 Krekovše pri Idriji – 12. 2. 1986 Gorica)

Občutna izguba in nenadomestljiva vrzel je zazijala v zamejski pa tudi sicer v goriški slovenski skupnosti, ko je ob točno dopolnjenih 93. letih umrl šolnik, vzgojitelj in publicist, predvsem pa trdna slovenska korenina Hubert Močnik. Njegovo častljivo starost lahko šele dojamemo, če pomislimo, da je bil skoraj sovrstnik Franceta Bevka po letih, da pa ga je preživel za polnih 16 let! Njegovo življenje je bilo značilno življenje primorskega učitelja, ki je okusil vso grenkobo življenja v času fašizma na Primorskem.

Rodil se je nekoliko umaknjeno od naseljenega sveta, kajti bil je sin gozdarja in je torej luč sveta zagledal v gozdarski hiši na Krekovšah v dolini reke Bele, pritoka Idrije, dve dobri uri hoda iz Idrije. Stevilna družina (13 otrok) se je seveda zaradi očetovega poklica večkrat selila, tako npr. tudi v gozdarsko hišo na Čaven, kjer je Hubert Močnik preživel 12 let. Jeseni 1901 so ga dali v goriško vadnico, po 4 letih pa v gimnazijo, a jo je pustil, da je vstopil na pripravnico za učiteljske v Tolminu. Od leta 1908 do 1912 je obiskoval učiteljske, sprva v Kopru, kasneje v Gorici, kjer je maturiral in dve leti kasneje opravil usposobljenostni izpit. Službena mesta so se mu nanizala takole: Lazec pri Cerknem, potovalna šola Lazec–Otalež (1914–15), Črna gora (1915–1917), Dolenja Trebusa (1917–18). Leta 1918 je bil imenovan za šolskega nadzornika za okraj Kobarid–Bovec. Nato je učiteljeval na Ravnah pri Cerknem, v Šebreljah (1921–22), na potovalni šoli v Stopniku (1922–23). Kakor je sam ustanovil potovalno šolo v Stopniku, tako je v Šebreljah začela na njegovo iniciativo delovati »šolska občina«. Nato je bil učitelj v Grahovem ob Bači od 1924 do 1931, ko so ga prisilno premestili v notranjost Italije. Tu so se mu od 1935 do 1945 zvrstila naslednja službena mesta: Millesimo pri Savoni, Albissola Marina, Pegli pri Genovi, Villapiana pri Savoni. Maja 1945 je bil že spet v Gorici, najprej kot komisar za trgovsko srednjo šolo, za šolo za lepe umetnosti in za agrarni zavod. Oktobra 1945 je bil imenovan za ravnatelja Šolskega doma, nato pa za ravnatelja slovenske nižje strokovne šole, ki je bila ustanovljena po njegovem prizadevanju (1946). Kasneje je postal okrajni šolski nadzornik za osnovne šole na območju cone A (1946), didaktični ravnatelj šol s slovenskim učnim jezikom za Gorico–Krmn (1947), od 1948 do upokojitve 1958 pa je bil nastavljen kot profesor blagoznanstva, prirodopisnih predmetov in trgovskega spisa na slovenski strokovni šoli v Gorici.

Istočasno s šolskim delom pa je raslo tudi njegovo publicistično delo, bodisi namenjeno šoli (učbeniki) bodisi kulturni zgodovini (spomini), poljudnim geografskim opisom ali celo cerkveni zgodovini. Nekatera svoja dela je izdal v knjižni obliki, druga pa so raztresena po časnikih, revijah in zbornikih.

Med deli, namenjenimi šoli, pouku ali drugim dejavnostim, je treba na prvem mestu omeniti *Blagoznanstvo*, ki ga je v dveh delih izdal januarja in marca 1957. Knjiga je – kakor so vse srednješolske – kompilacija, vendar je vsaj omemba vreden dodatek v njej, in sicer Slovensko-italijanski slovarček najvažnejših tehničnih izrazov, ki gotovo pomeni doprinos v slovensko leksiko, saj vsebuje pojme, ki bi jih vsaj takrat v drugih podobnih slovarjih zaman iskal.

Dalje je izdal brošuro *Skrb za zdravje in higieno mladine* (tudi *Skrb za higieno in zdravje otroka*) (1946), *Priručnik za pouk telesne vzgoje* (1948) ter *učbenik za slovenščino* (1948). Seveda so obširna poglavja, predvsem iz zgodovine šolstva in šolskih sistemov, vsebovana v njegovih memoarnih knjigah. Ko je več let prirejal in vodil šolske kolonije v Kanalski dolini, je uredil posebno tiskano glasilo *Glaz z Montaža* (1952).

Zajetnejše delo so njegovi *Spomini in izkustva*, ki jih je izdal leta 1971 pri Goriški Mohorjevi družbi. Gre za 260 strani obsežno, bogato ilustrirano knjigo, nekaj poljudno zasnovan avtobiografski spis, ki sega od avtorjevega rojstva do prve svetovne vojne. Svoj pomen in svojo vrednost imajo ti spomini posebej v tem, ker je Močnik v njih ohranil vrsto drobnih dogodkov in podatkov iz učiteljskega sveta na Primorskem pred I. vojno.

Podobno zasnovano, torej med kroniko in zgodovino, je njegovo drugo delo, ki so mu ga ob 80-letnici izdali njegovi domači in je izšlo v samozaložbi leta 1974, z naslovom *Trnovska planota*. Z njim se je oddolžil bogatim spominom, ki jih je podedoval po očetu – gozdarju in številnim osebnim spominom, ki so ga vezali na življenje sredi gozdov, saj so bili ti Močnikova posebna ljubezen. Knjiga je, prav tako kot prejšnje, bogato ilustrirana.

Že pred izdajo teh knjig, pa tudi potem, je Močnik sodeloval v primorskem dnevnem, revijalnem ali koledarskem tisku. V svojih spominih na Bevka sam piše, da je sodeloval nekaj pri Čuku na pal'ci, kasneje v Koledarjih Goriške Mohorjeve družbe, Primorskega dnevnika, Katoliškem glasu, in tudi v Goriškem letniku, kjer je v 9. letniku (1982) izšel njegov, deloma skrajšani spis *Doneski k zgodovini cerkve sv. Ivana v Gorici*. Delo je bilo pravzaprav prvotno koncipirano in napisano kot samostojna brošura, ki bi bila morala iziti leta 1979 v založbi Zupniškega gospodarskega sveta župnije sv. Ivana z naslovom »Cerkve sv. Ivana – Gorica in slovensko duhovno pastoralno središče – Gorica« (20 gosto tipkanih strani). Seveda ostajajo slejkoprej pomembni njegovi članki o zgodovini šolstva na Goriškem, od katerih so nekatere prinesle brošure ob orvortivi posameznih šol, nekatere pa so ostale še v rokopisu (*Delovanje in organizacije Slovenskega primorskega učiteljskega med prvo in drugo svetovno vojno, Razvoj slovenskega šolstva v Gorici od 1867 šol. zakonodaje do danes, Slovenske privatne šole v mestu Gorica do leta 1923, Nadstolno delovanje slovenskega učiteljskega na Primorskem (1980-84)*), ter številni spominski članki npr. o nadškofu Sedeju, o Simonu Gregorčiču, o Francetu Bevku, itd. Vsaj omeniti je treba, da je Močnik tudi rad likovno ustvarjal, slikal.

Učitelj Hubert Močnik je bil po srcu in hotenju učitelj-vzgojitelj, moder pedagog, vnet Slovenec in navdušen privrženec napredka, ki temelji na osebnem delu in odgovornosti. Slovensko goriško učiteljstvo, ki mu je bilo izredno pri srcu, je vedno podžigal k vztrajnemu delu za slovensko stvar, za to je porabil tudi ves svoj vpliv tudi kot predsednik šolskega odbora. Bil je tudi med ustanovitelji 1. slovenskega šolskega sindikata slovenske šole v Gorici. Za zasluge na šolskem področju mu je bilo leta 1977 dodeljeno Odličje svobode z zlato zvezdo.

Marijan Breclj

Nekaj gradiva o Hubertu Močniku:

- (Branko) m(arušič), Spomini in izkustva učitelja Močnika. Srečanja VI (1971) št. 27, str. 31.
I(v)o M(arinčič), Ob jubileju prof. Huberta Močnika. 60. let v boju za obstoj in razvoj našega šolstva. Primorski dnevnik, 18. 2. 1973.
I(v)o M(arinčič), Zlata poroka v Gorici. Primorski dnevnik, 14. 10. 1973.
I(v)o M(arinčič), Hubert Močnik: »Trnovska planota«. Primorski dnevnik 29. 12. 1974 (prikaz knjige).
B(ranko) M(arušič), Hubert Močnik: Trnovska planota. Primorske novice 21. 3. 1975 (ocena knjige).
Slovensko učiteljske v Kopru 1875-1909. Koper 1976, str. 83.
Dolga življenjska pot goriškega šolnika Huberta Močnika. Priznanje tudi za štiri desetletja dela z mladino. Primorski dnevnik 30. 3. 1977.
V(lado) K(lemšič), 85-let Huberta Močnika. Primorski dnevnik 19. 2. 1978.
Hubert Močnik 90-letnik. Primorski dnevnik 13. 2. 1983.
Edward Gobetz, Slovenian Heritage I, 1981, str. 115, 117, 120, 190.
Metejensis (Camillo Medeot), Figure della città: Umberto Močnik: 90 anni esempio di lucidità. Voce Isonza 26. 2. 1983.
B. Lu (Budal Lučana), Močnik Hubert, PSBL 10. sn. (1984).
Umr! je Hubert Močnik starosta slovenskih učiteljev. Primorski dnevnik 14. 2. 1986.
(Jk) (Jože Koren), V Gorici je umrl Hubert Močnik zaslužni slovenski šolnik. Gospodarstvo št. 1571, 1986.
K(azimir) Humar, Hubertu Močniku v spomin. Katoliški glas 20. 2. 1986 št. 8.
Padel je še en steber slovenskega šolstva. Novi list 20. 2. 1986 št. 1540.

OCENE IN POROČILA

AQUILEIA NOSTRA

Rivista dell'Associazione Nazionale per Aquileia, 55/1984

Pred nami je 55. zvezek revije Aquileia Nostra, ki vsebuje vse tradicionalne rubrike: prispevke s področja umetnostne zgodovine in arheologije, recenzije, bibliografijo X. regije za leto 1983, kroniko in Note Cromaziane.

O grobnici žari C. Oetiusa Rixa piše Luisa Bertacchi (Sull'ara funeraria di C. Oetius Rixa). V lapidariju Arheološkega muzeja v Ogleju hranijo majhen nagrobni spomenik, ki je bil izkopan leta 1955 na zahodnem podaljšku rimskodobnega pokopališča v Ogleju. Spomenik nikoli ni bil muzeološko prezentiran, predvsem zato, ker mu manjka podstavka, pa tudi zato, ker se je vedno zdel nepravilno sestavljen. Ob primerjavi z drugimi podobnimi spomeniki avtorica dokaže, da je zgornji piramidalni zaključek res prevelik za mali spomenik; neskladni so tudi dekorativni elementi in proporci.

Maurizio Buora piše o oznakah izdelovalca na posodah z ustjem v obliki mandeljna (tip Ausersperg) (Marchi di fabbrica su urne con orlo a mandorla dal medio Friuli) s področja srednje Furlanije. Posode imajo nekatere skupne poteze, npr. enako vrsto gline, široko ustje, ravno dno in na zunanjsini metličast ornament. Največjo pozornost posveti avtor žigom, ki so vtisnjeni na ustju in ki se pojavljajo skoncentrirani na področju Vidma in Pozzuola. Več podatkov govori o tem, da spadajo v Julijsko-Klavdijsko obdobje in so delo lokalnih delavnic.

Giovanna M. Sandrini v prispevku »Il cippo cilindrico del Museo civico di Vicenza« obravnava nagrobni spomenik v obliki valja, okrašen z reliefnimi venci (festoni) in maskami in s krilato nimfo na vrhu. Spomenik je bil najden leta 1950 v bližini Spese (Comune di Cologna Veneta, Provincia di Verona), ob cesti Spessa – Capitelto Ronengo. Avtorica analizira posamezne elemente in postavi spomenik v 1. stol. n. št.

Sledita dva članka, ki govorita o medicini v rimski dobi v okolici kraja Este (Medici in Este romana).

V prvem piše Alessandra Toniolo o žigu Medicus ocularius Epagathus (Il sigillo del Medicus ocularius Epagathus), najednem leta 1904 v Motta d'Este, ki ga hrani Museo Nazionale Atesino. Zelenkasta tablica iz nefrita (5,3 x 5,3 x 1,1 cm) ima na štirih stranskih ploskvah dvovrstne latinske napise, ki opisujejo štiri medicinske preparate za očesne bolezni. Zdravilne sestavine so bile navadno zmešane z glino, ki so jo oblikovali v ploščice, na katere je bil vtisnjen takšen žig, da je bilo moč razločevati, za kateri »collirio« gre. Posušeno ploščico so pred uporabo zdrobili v močnarju in zredčili z deževnico, mlekom ali jajčnim beljakom. Takih žigov je v raznih provincah imperije znanih že preko 200. Casovno spada v 1. stol. n. št.

V drugem članku piše Simonetta Bonomi o grobu zdravnika (La tomba del Medico). Grob je bil izkopan leta 1884 na posestvu Palazzina v estenskem predmestju Morolungo. Kostu so bile v steklenem osariju, vsi pridatki pa so bili zloženi v majhnem obzidanem prostoru, zaprtem z imbrexi. Med predmeti je bilo največ bronastega orodja, nekaj kosov jantaria in doslej prvič najdena žepna sončna ura. Glede na naravo bronastega pribora je bil grob že od začetka pripisan zdravniku in tudi ob poglobljeni analizi posameznih predmetov ni o tem nobenega dvoma. Mogoče je celo trditi, da je bil okulist. Grob je zanimiv tako za arheologijo kot za zgodovino medicine. Iz grobne celote je mogoče sklepati, da je bil neke vrste javni zdravnik, ki je kot tak užival ugled in blagostanje.

Raffaella Rosina in Guido Rosada pišeta o glavici menade iz Čedad v Furlaniji, ki izhaja iz oglejske delavnice. V Čedadu v ulici Adelaide Ristori (Una testina di menade di bottega aquileiese a Cividale del Friuli) št. 18 je nad vrati trgovine v zidni niši vzdignjena ženska glava. Ker njenega porekla ni mogoče ugotoviti, čeprav je omenjena na tem mestu že leta 1536, jo G. Rosada primerja z dvema podobnima iz Ogleja. Na podlagi primerjave zaključijo, da vse glavice izhajajo iz iste oglejske delavnice iz 1./2. stol. n. št., na sedanje mesto pa je glavo verjetno vžidala družina Brandis, ki je prej živel v hiši.

Zelo zanimiv je prispevek Giambattista Impallomenija o kaznih, ki so bile v rimski dobi predvidene za skrunilce grobov. Na podlagi napisov na nagrobnih ploščah z grobišča v bližini Concordie Sagittarie (sedaj v Museo Concordiese v Portogruaru) piše o denarnih, amputacijskih in kapitalnih kaznih, o splošnem režimu čuvanja grobov ter splošnem odnosu družbe do svojih mrtvih (Per una nuova ipotesi sul fondamento giuridico delle sanzioni sepolcrali).

Giuseppe Cuscito piše o ponovno najdenem nagrobnem kamnu diakona Aurelia Saturnina ter o novih pričah poselitve v Vigonovo na VII Anii (Ritrovata l'epigrafe del diacono uxato Au-

relius Saturninus). V zvezi z najdbo napisnega kamna razmišlja o možnosti, da je bil kraj poseljen že v rimskem in poznoantičnem obdobju. Materialno osnovo za domnevo predstavljata dve lokalni zbirki: zbirka beneškega patricija Andrea Loredana iz XVI. stol. ki jo je Smet opisal leta 1588, in sedanja zbirka dr. Zampierija iz Viganova. Zadnji je tudi ponovno našel razbiti nagrobnik, ki je bil del Loredanove zbirke in ki ga na podlagi Smetovega opisa danes lahko rekonstruiramo.

V nadaljevanju avtor zbira arheološke dokaze o rimskem izvoru naselbine, ne more pa dokazati, da je sarkofag Aureliusa Saturninus najden in situ, kar bi pomenilo dokaz o obstoju krščanske skupnosti, razvite na tem območju med IV. in V. stoletjem. Ponovna najdba napisa je omogočila poglobljeno epigrafsko analizo teksta, iz katerega je razvidno zanimivo dejstvo, da je diakon imel ženo, kar pa je bilo kljub poznemu času v teh krajih dokaj pogost pojav.

Sledi bibliografska kuriozita na dveh straneh: Antonio Carlini piše o 9-vrstnem mozaičnem napisu na južnem delu tal Aule Teodoriane v Ogleju, na upodobitvi čudežnega ribolova (L'epigrafe Teodoriana di Aquileia). Napis je povezan z izgradnjo cerkve, oz. s smrtjo Teodorja. Tekst je bil, kakor vse kaže, naknadno prenašen, s čemer se je spremenil njegov prvotni pomen.

Marzia Vidulli Torlo piše o merski enoti, uporabljeni pri gradnji Evfrazijeve bazilike v Poreču. Ugotovila je, da je osnovna enota kvadrat s stranico 1,55 m, kar da 5 čevljev. Iz tega izhaja, da je osnovna mera 31,1 cm, kar ustreza bizantinskemu čevlju. Hkrati ugotavlja, da se je merska enota čevlj sčasoma daljšala, od rimskega čevlja, ki je meril v 1. stol. 29,6 cm, do bizantinskega, ki je v VI. stol. meril 32,4 cm. Verjetno bi z analizo merskih enot, uporabljenih v posameznih zgodnjekršćanskih zgradbah na severnem Jadranu, prišli do zanimive kronologije (Considerazioni sull'unità di misura utilizzata nella basilica eufraziana di Parenzo).

Sledi drugi del študije dr. Vinka Šribarja o Karantansko-kötlaskem kulturnem krogu, Ogleju in Salzburgu in sicer obravnava v njej kamne s pletenasto ornamentiko na Koroškem in Stajerskem. Članek je v nemškem jeziku (prvi del: Der Karantansisch-Köttlacher Kulturkreis, Aquileia und Salzburg, izšel v A. N. 54/1983).

Zelo kratek je zapis Francesca Canove o cerkvi v San Lorenzo di Castelnuovo pri Vicenzi. Sedanja cerkev je iz XV. stol., vidni pa so še ostanki starejše zgradbe, kateri pripada tudi polkrožno zaključeno okno. Ravno na kamnitem loku tega okna je bil leta 1984 odkrit napis, ki potrjuje zgodnejši nastanek cerkvice: leta 1166 je cerkvico naredil Marcellino.

Zadnji obsežni zapis govori o zbirki umetnin v Palazzo Grimani v Santa Maria Formosa. V palači se je do leta 1594 zbrala neprimerljivo bogata zbirka antičnih kipov iz Grčije, sredozemskih otokov, iz Rima, Ogleja, Istre in beneškega zaledja. Tistega leta je član družine zapustil republiki 200 predmetov za Statuario Pubblico (sedaj Museo Nazionale). Kar je tedaj ostalo in kar se je v naslednjih dveh stoletjih nanovo nabralo v zbirki, ki je bila dokončno uničena ob smrti zadnjega dediča v 2./2. 19. stol., je predmet študije Irene Favaretto: »Una tribuna ricca di marmi...«. Opat Moschini in Friedrich Thiersch sta na začetku prejšnjega stoletja naredila popis teh antičnih znamenitosti, preden so bile razprodane, nekatere neposredno, druge preko posrednikov in starinarjev. Tako za nekatere kipe vemo, kje so končali, npr. v Weimaru, Berlinskem muzeju, Karlsruheju, Mecklenburški zbirki, Dunaju, Ashmolean v Oxfordu, British Museumu, Gliptoteki v Kopenhagnu, v Museo Correr in Museo Archeologico v Benetkah. Druge kipe pa poznamo le po opisih in risbah iz kataloga starinarja Sanquirina, ki je imel nekaj časa v palači Grimani svoj sedež.

Jana Šubic Prislán

ATTI E MEMORIE DELLA SOCIETÀ ISTRIANA DI ARCHEOLOGIA E STORIA PATRIA

Vol. XXXII (LXXXIV zbirke), Trieste 1984

Novi predsednik Società Istriana di Archeologia e Storia Patria Mario Mirabella Roberti z obžalovanjem ugotavlja precejšno zamudo pri izidu te številke AMSI, ki si je za začetek svojega predsednikovanja vsekakor ni želel. Pravi uvod vanj je kratka, pregledna, čustveno, vendar pošteno napisana skica prehajanja poti Società Istriana ob njeni stoti obletnici (1884 - 1984), ki jo je napisala dolgoletna predsednica društva (1969-1985), Bruna Forlati Tamaro. V njej se spominja njegovih začetkov (ustanovljeno 24. julija 1884 v Poreču), najpomembnejših dogodkov (izkopavanje v Nezakciji, ustanovitev muzeja v Puli) in publikacij (revija Atti, Iscrizioni latine della terra estrema dela X Regio, I-IV), predsednikov (A. Amoroso, B. Benussi, A. Degrassi) in najbolj

zaslužnih članov, menjave sedeža (Pula 1927, Benetke 1940, Trst 1969) in pretresov, ki jih je doživljala Istra in z njo Società Istriana (svetovni vojni, fašizem, poveljna usoda Istranov).

Ta zajetni zvezek AMSI (545 strani) prinaša vse, kar je bilo povedanega na proslavi 100. obletnice Società Istriana (Studi Storici sull'Istria, Trst 1984) in sicer: E. Sestan, Le «Antichità Italiche» di Gian Rinaldo Carli due secoli dopo (9-31), A. M. Radmilli, L'Istria nei millenni (33-40), R. Fauro Rossi, Problemi di Storia dell'Istria in età romana (41-55), V. Saxer, L'Istria e i santi istriani Servolo, Giusto e Mauro nei martirologi e le passioni (58-96), G. Cuscito, Il contributo della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria agli studi sulla tarda antichità, P. Porta, Rilievi altomedievali di Cittanova d'Istria (146-171), P. Härtel, Aggiunte al codice diplomatico istriano (173-231), F. Colombo, Le mura ed il castello di Muggia (234-302), G. Duda Marinelli, Cherso: studio del tracciato della cinta muraria medioevale (303-318), G. Zalin, Catasti del sale e radiografia della società nell'Istria e nella Dalmazia dei secoli XVI e XVII (319-331), G. Netto, Organizzazione amministrativa e vita nell'Istria napoleonica (334-359), G. Cervani, «Le pretese della Carniola su Trieste e sulla Istria» di Pietro Kandler (361-410), S. Cella, Rassegna storiografica sull'Istria contemporanea (412-422), G. Paoli Palcich, L'Italia a Pola: novembre 1918 (424-449); v jezikovnem delu 32. zvezka AMSI pa so objavljeni članki: R. Cossutta, Sugli slavismi del dialetto mugliano e del dialetto tergestino moderno (453-466), F. Crevatin, Di alcuni fitonimi istriani (467-468), M. Doria, Il toponimo istriano «sorna» (469-471), M. Doria, Note lessicali etimologiche e toponomastiche (473-474).

Tako, kot je v navadi, zaključuje zvezek bibliografija pridobljenih del in recenzije ter prav na koncu še društvene novice, popis članov z naslovi (322 posameznikov in ustanov) in znamenjav. Tudi oblikovno in tiskarsko se Atti ne izneverjajo tradiciji, visoki kvaliteti. Stoletnici v čast prekriva običajne sive platnice poseben ovitek.

Drago Svoljšak

ATTI E MEMORIE DELLE SOCIETÀ ISTRIANA DI ARCHEOLOGIA E STORIA PATRIA

Vol. XXXIII (LXXXV zbirke), Trieste 1985

Na 331 straneh 33. zvezka AMSI je objavljenih 11 člankov, dvoje prispevkov - poročil v Notiziario archeologico, dvoje zapisov med Novicami (Notizie), pa še seznam - bibliografija pridobljenih del, recenzije, In memoriam (Jacopo Cella, Ernesto Sestan, Giuseppe Lauro Aiello, Alberto Alpago-Novello) in na koncu še društvene vesti, z zapisniki dveh skupščin (1985, 1986), zaključnimi računi, popisom članov in knjižnih zamenjav (76 revij iz Italije, Avstrije, ZR Nemčije, Grčije in Jugoslavije: Goriški letnik, Histria Archeologica, Radovi Staroslavenskog instituta, Slovo, Diadora, Radovi, Acta Centri Academiae Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium Iadere constituti, publikacije Arheološkega muzeja iz Splita).

Vsebinska: G. Bandelli, Momenti e forme della politica romana nella Transpadana orientale (III-II secolo a.C.): predavanje, ki ga je avtor predstavljal na 15. Settimani di Studi Aquileiesi (1984), je razdelil na dva dela; prvega objavlja v AMSI, drugi, z naslovom Il governo romano nella Transpadana orientale, 90-42 a. C., pa bo natisnjen v Atti della Settimana 16, ki so v tisku. Avtor obravnava in povzema odnose Rimljanov z Veneti, Cenomani, Karni, Japodi, Histri v 3. in 2. stoletju pr. n. št. (1-29); M. Buora, Sarkofagi altoadriatici con decorazione a cornucopie sul fianco: že znanim sarkofagom (Concordia, Arles, Sovizzo) z motivom rogov v parih na bočnih straneh dodaja avtor še sarkofage iz Portogruara, Trsta in Pule in ugotavlja, da je sredi 2. stol. pr. n. št. v obalnih mestih X. regije bila tovrstna motivika priljubljena (31-43); G. Cuscito, Studi e ricerche di epigrafia cristiana fra Milano e l'Istria: pregled najnovejših spoznanj v raziskovanju zgodnjekršćanskih epigrafskih spomenikov (45-64); R. Ubaldini, Note sul sarcofago di Santa Eufemia a Rovigno: o sarkofagu iz rovinjske stolnice (tip Gabelmann a, tretja četrtina 3. stol. n. št.) v katerem so, tako izročilo, shranjene relikvije sv. Evfemije (66-73); P. Frausin, Affinità, nell'ambito della koinè culturale europea, tra la chiesa di S. Maria di Castrum Muglae e il S. Benedetto di Malles: na freskah v cerkvi Sv. Marije v Miljah in sv. Benedikta v Mallesu (14. stol.) je mnogo skupnih potez, posebej v načinu pripovedi in predstavitve motivov (75-82); V. Delfar, D. Russo Cirillo, A. Nardon, A. Schiattini, Il restauro del Rosone del Duomo di Muggia: obnova rozete stolnice v Miljah, ki je zajemala odstranitev beleža iz leta 1982, odstranitev črne skorje in motečih štukatur ter končno ureditev in zaključno zaščito. Restavracija je bila opravljena leta 1985 (83-

86); F. Gellini, Stemmi a Pola: grbi v Puli (72) iz zbirk muzeja in tisti na javnih in zasebnih zgradbah, kataloški pregled (87-102), žal brez slikovnih ponazoritev; G. E. Ferrari, Marco Tamaro, un ventennio di dedizione al pubblicismo dell'Istria (1882-1903): napisano ob osemdesetletnici smrti publicista in tajnika Società Istriana di archeologia e storia patria, rojenega v Piranu (1842), ustanovitelja časopisa Istra - L'Istria, kot protiutež Naši Slogi (104-149), z bibliografijo; P. Zovatto, Francesco Babudri o la passione per l'Istria: poizkus valorizacije zgodovinarja F. Babudrija, rojenega v Trstu 1879, u. 1963 (151-168); R. Starec, Pive, simbolo fiavole: tre strumenti musicali del folklore istriano: poglobljena študija o treh istrskih ljudskih glasbilih, ki so še, ali so nedolgo tega bile v rabi v dveh južnoistrskih vaseh, v Galižani in v Šišanu: piva - šurla, mih, simbolo in fiavole - dvojna flauta, vidalice, volarice, z risarsko in fotografsko dokumentacijo ter notnimi zapisi in diskografijo (170-215); G. Radole, Proverbi istriani raccolti a San Lorenzo del Pasenatico: zbirka več kot štiristo pregovorov Lovreča, razdeljenih po značilnih temah - moški in ženska, vreme, usoda-izkušnje-obnašanje, bog-božja previdnost-religija, vraževerje, medicina, hrana in pijača, zvižčnost-prevara-prevejanost-neumnost, potrpežljivost-zadovoljnost, z najvažnejšo literaturo (218-237). V poglavju Notiziario archeologico je objavljeno poročilo F. Maselli Scotti o najnovejših arheoloških odkritjih in raziskovanjih tržaške spomeniškovarstvene službe (Scavi della Soprintendenza archeologica di Trieste, Anni 1983-1985) - vodovod Randaccio, podvodne raziskave Timava in v Villaggio del Pescatore, v Devinu, Trstu, S. Barbari, na kaštelirju Jelerji (242-248) in zapis G. Cuscita o arheoloških najdbah v Miljah (Casuali scoperte archeologiche a Muggia, 249-254): tlak in nagrobnik kanonika Rizzija in sledovi kaštelirja.

V razdelku Notizie je objavljeno razmišljanje G. Cuscita ob gostovanju razstave Arheologija in umetnost Istre, ki jo je pripravil Arheološki muzej Istre in Pule, in P. Blasija poročilo o simpoziju, posvečenemu mons. Ugu Mioniju ob petdesetletnici njegove smrti. Resnično tehtni prispevki o Istri in njeni bližnji sosesčini imajo vsi po vrsti občutno hibo - istrski toponimi so vedno in izključno navajani v italijanski obliki, brez hrvaških ali slovenskih oblik, kar ni posebnost samo tega zvezka AMSI! Tak način pisanja ne le da moti in zapleta branje - navsezadnje si tudi nevesč bralec zmore pomagati pri dešifriranju krajevnih imen bolj, kot to izpričuje trmoglavost, ki ni zmožna sprejeti in dojeti politične stvarnosti in ki kljubuje in vztraja, pa čeprav jo je čas že zdavnaj prerasel.

Drago Svoljšak

BOLLETTINO DELL'ASSOCIAZIONE AMICI DI VENZONE

12-13/1983-84.

Bilten društva prijateljev mesteca Venzone (Pušja ves) na Furlanskem ob zahodni slovenski etnični meji predstavljamo prvič. Izhaja letno od leta 1972. Namenjen je seveda obravnavi krajevnih problemov, zlasti ohranjanju kulturne dediščine kraja, ki jo predstavljajo predvsem nekateri arhitektonski spomeniki (stolnica, mestna hiša). Te je potres leta 1976 močno prizadel. Tako je dvojni letnik biltena za leti 1983 in 1984 posvečen obnovi venconske stolnice, zato tudi nosi podnaslov »Relazione sul progetto culturale per la ricostruzione del duomo di Venzone«. Poročilo vsebuje poleg tekstualnega tudi slikovni del, bogato bibliografijo (avtor A. Persi) in podatke o dosedanjem poteku obnove. Za obnovo skrbijo mnoga ugledna imena italijanskega javnega življenja (G. Andreotti, G. C. Argan). Preseneča skrb, ki jo naši sosede izkazujejo dediščini. To moreta po devastaciji zadnjega potresa reševati le izjemna skrb in ljubezen. Venzone je taka nagnjena dokazoval še pred rušilnim potresom.

B. Marušič

CE FASTU?

Rivista della Società Filologica Friulana »Graziadio I. Ascoli«, Udine 1982
LVIII, I, II

V prvem zvezku (zaglavje Zgodovina) je objavljena razprava Arduina Cremonesija o bratovščini sv. Hieronima v Vidmu, ki je delovala v okviru videmske srednjeveške slovanske (pretežno slovenske, deloma hrvaške) kolonije pastirjev, rokodelcev, trgovcev in obrtnikov - mešča-

nov vse od 13. ali vsaj 14. stol. pa do svojega zadnjega zbora v letu 1774, ko že ni imela nič več slovenskega, razen svojih začetkov in tradicije. Vrednost Cremonesijeve študije je gotovo v tem, da je ponovno pregledal vse arhivske vire, dopolnil in popravil zaključke predhodnih piscev ter postavil to dobrodelno društvo v prave zgodovinske okvire. (Slovensko verzijo študije je prinesel Goriški letnik 8/1981, str. 63-70). Sledi predstavitev štirih pergamentnih latinskih listin v župnijskem (kuracijskem) arhivu v Roncu nad Podbonescem v Nadiški dolini; vsi se tičejo cerkvenih in cerkvenoposrednih zadev roške duhovnije. Avtorica skrbno in natančno podaja vsebino in obliko. Tretji zgodovinski prispevek je napisal Tarcisio Venuti: gre za v videmski mestni knjižnici ohranjeno poročilo o hudem potresu, ki je bil v Tolmezzu (Tumieču) 20. oktobra 1788. Zaglavje o zgodovini zaključki Ivonne Zenarola Pastore, ki na podlagi starih notarskih beležk iz leta 1398 skuša prodreti v takratno gospodarsko življenje v Karniji.

Umetnost (Arte) zapolnjujeta prispevka Maria Brozzija in Nelly De Steinkühl Coretti. Prvi iz arhivskih virov podaja bogato delovanje slikarjev v Čedadu od 13. do 16. stoletja (sem so prihajali tudi iz daljnih dežel), medtem ko avtorica drugega prispevka (prav tako tudi na podlagi arhivskega gradiva) prikaže grajski in trdnjavski kompleks Strassoldo, kako je rasel in se oblikoval ob bogatih in vplivnih plemičih te rodbine.

Ožje jezikoslovje (Linguistica) je predstavljeno z opazkami o toponomastiki v občini Zoppola. Tudi v tem kraju, že globoko v Furlaniji, je najti nekaj ostankov, zlasti ledinskih imen iz časov, ko so bile v srednjem veku tam okrog posamezne slovenske naselbine, kot npr. Blastis, Laschi, Lonche itd. Zanimiv prispevek je napisal (in dodal nekaj posnetkov starih zemljevidov) Cornelio Cesare Desinan. Nekoliko bizaren naslov nosi prispevek G. B. Pellegrinija - Furlanske in alpske onomasiološke postile. Etimološko jezikoslovno obravnava vse izrazne oblike, ki se tičejo češnje, češnjeve smole, stročjega fižola, grahovega stroka in grahovitih opornih palic. Annalisa Rirelli razčlenjuje govorne značilnosti furlanske govorečih otrok in odnose med italijanščino in furlanščino v obvezni šoli. S pomočjo vprašalnic je prišla do zanimivih ugotovitev. Raziskava ima poleg lingvistične, tudi sociološko in psihološko vrednost.

»Književnost« tudi v tem letniku zavzema en sam spis. Gre za predstavitev literarne in kulturne osebnosti Binda Chiurla, ki se je rodil v Cassacu pri Vidmu 1886, umrl pa v Turinu 1943. Predstavitev (kot enciklopedijsko geslo v Treccaniju) je napisal Gianfranco D'Arco. Binda Chiurla, ki je z Ugom Pellissom in drugimi leta 1919 v Gorici ustanovil Furlansko jezikoslovno društvo (SFF), je bil po prvi vojni lektor in profesor v Pragi in ustanovitelj tamkajšnjega italijanskega centra. Pozneje se je vrnil v domovino, in med drugo vojno umrl kot univerzitetni profesor v Turinu.

Izročila (Tradizioni) takrat prinašajo dva prispevka iz ljudske plesne in glasbene folklorne. Mario Macchi govori o plesnih pesmih in Furlanij in navaja tudi prevzemanje slovenskih in nemških motivov, medtem ko Bruno Rossi predstavlja venček (z besedili in notami) še neizdanih furlanskih »villott« znamenitega, že pokojnega zbiralca in prirejevalca - skladatelja Luigija Garzonija.

V drugem zvezku sta pod razdelkom Zgodovina uvrščena prispevka, ki sta ju napisala Tito Miotti in Amelio Tagliaferri. Prvi obravnava starodavne grajske trdnjave, nastale v različnih časih na morenskih tleh, ki amfiteatralno obkrožajo vzhodne bregove Tilmenta, medtem ko Tagliaferri govori o problematiki rektorjev in kastelanov beneške republike v Furlaniji. Miotti sproščeno ugotavlja, kako sklenjen krog številnih obrambnih trdnjav ni mogel ustaviti napadalcev, tako kot tega niso mogli preprečiti tudi moderne obrambne črte, pa naj gre za Gotsko, Maginotovo ali Sigfridovo.

Prostor, namenjen pravu (Diritto) zapolnjuje samo prispevek Rizzierija Valdevita; avtor razčlenjuje ustavno nezakonitost uvedenih študijskih skupin na videmski državni univerzi iz leta 1977 in se zavzema za popolno osamosvojitve furlanske univerze, ki je še vse preveč odvisna od Trsta oziroma tamkajšnje univerze pri njenem ustanavljanju marsičesa niso izpeljali v smislu pravne zakonitosti.

Umetnost (Arte) obsega tri članke. Cristina Conazzolo Cristante objavlja donesek k poznavanju slikarja Luigija Plettija (1810-1899), ki je bil znan portretist in cerkveni slikar. Avtorica zaključuje svoj spis, češ da v senci znamenite trojice največjih furlanskih slikarjev preteklega stoletja (Politi, Grigoletti in Tominz/naš Tominč) Pletti vendarle zavzema častno mesto. Giuseppina in Teresa Perusini sta pripravili umestnostno-zgodovinsko raziskavo o restavriranem in doslej skoraj neznanem delu (portretu) slikarja Bombellija (1635-1710). Nelly De Steinkühl Coretti pa podrobno predstavlja freske v srednjeveški cerkvi sv. Marije v Vineisu pri Strassoldu.

Dokaj zanimiv, kot vedno, je razdelek o ožjem jezikoslovju ali o lingvistiki. Tokrat prinaša na prvem mestu poglobljeno jezikovno razpravo o furlanski ornitonomiji in sicer o drobni ptici - stržku. To je obsežen lingvistični komentar k furlanskim imenom za to ptico, zbranim v ASLEFu. Pisec uporablja tudi slovensko gradivo. Luzio Perés piše o nekaterih uspešnih naporih za uvedbo furlanske šole. Predvsem kot šolnik predstavlja svoja večletna strokovna prizadevanja in oblike, ki jih je sam preskusil. Članek je izredno zanimiv, saj na praktičen način rešuje proble-

matiko, ki se pojavlja ob vse večjih zahtevah vsaj za dopolnilno furlansko šolo (oziroma pouk), ki naj čimprej dobi tudi zakonito osnovo. Prav tako v furlanščini piše Agnul M. Pittana in na poljuben način razvršča furlanskaa krajevna imena ter razkriva njihovo manjšo ali večjo italianizacijo; upošteva tudi slovenski izvor nekaterih toponimov, kakor seveda tudi vpliv vseh jezikov in govorov, ki se tu srečujejo že stoletja. Razdelek o lingvistiki zaključuje Piera Rizzolatti, ki se ustavlja ob najdenem starem besedilu iz zahodne Furlanije in sicer ob Prilici o izgubljenem sinu, prestavljenem v jezik kraja Clauzetto, s poudarkom na tamkajšnji leksiki.

Pod poglavjem o književnosti (Letteratura) je objavljen daljši spis spod peresa Maurizia Grattonia o pismih treh renesančnih dam Gian Mauru d'Arcanu, pesniku prvih desetletij 16. stoletja.

Zadnje poglavje prinaša prispevek Nadie Pauluzzo D'Aronco o ljudskih freskah in plastikah, ki krasijo zunanščino hiš v občini Reana, ter Tarcisia Venutija, ki poroča o predstavah Pasijona v Špetru v 18. stoletju. S tem v zvezi Venuti objavlja tudi zapisnik iz leta 1791 o nameranih pasijonskih igrah za naslednje leto; pri tem so zanimiva imena predstavnikov beneških vasi, ki so sestavljale landarsko »banko«; predstavniki sosednjih so se zbirali na letne zборе, imenovane »Arrengo«, pri starodavni cerkvi sv. Kvirina.

Oba dela letnika LVIII (1982) obsegata skupno 352 strani in prinašata mnogo dragocenega gradiva. Zeleti bil bilo, da bi revijo oziroma zbornik uredniki opremili s koristnimi sinopsisi.

Tomaž Pavšič

HISTRIA ARCHAEOLOGICA

6-7 (1975-1976), Pula 1986

Z veliko zamudo je v mesecu maju 1986 izšla revija *Histria Archaeologica* 6-7 za leto 1975-76 in tako deloma zapolnila vrzel oštevilčenega redosledja. Pričujoča številka prinaša le obsežen članek Š. Mlakarja z naslovom »Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni 'Bizantinski Kastrum'«, ki obravnava kasnoantično obdobje. V uvodnem poglavju podaja avtor kratek geografski in historični opis arheoloških lokalitet na nekaj sto metrov široki ožini med zalivoma Dobrinja in Soline na otoku Velikega Briona, ki je kontinuirano poseljena od prazgodovine dalje in na kateri stoji tudi antična utrdba. Sledi oris zgodovine raziskovanj s kratkim povzetkom izkopavalnih rezultatov in tedanje kronološke opredelitve. Na tem območju je prvič raziskoval A. Gnirs leta 1908, ki izgradnjo obrambnih zidov pripisuje bizantinskim edinam v 6. stol. n. št. Arheološke raziskave M. Mirabelle Robertija leta 1936 so odkrile rimske arhitekturne ostanke iz 1. in 2. stol. n. št. Leta 1952 je sledilo manjše sondiranje in temu obsežna arheološka izkopavanja v letu 1976 in slednjim je posvečena glavnina članka. Osrednji del zavzema natančen opis arhitektonske zgradbe ostankov zahodnega, južnega, vzhodnega in severnega obzidja z vsemi pripadajočimi merami. Za utrdbo je značilno, da nima pravilne pravokotne oblike, ampak so stranice različno dolge; njen obseg je velik 110,30 m × 76,50 m × 124 m × 89,40 m. V tem poglavju, ki je opisano izredno pedantno, pogošamo organsko povezanost s tlorisno prilogo. Tako oblikovani tekst bi bil hitreje dojemljiv in mnogo bolj nazoren. Sledi poročilo o stanju ohranjenosti stranic obzidja, katerega prave višine ne poznamo, čeprav segajo ostanki na nekaterih mestih tudi do 5 m visoko. Manjši zmeda tega dela sestavka botruje na strani 31 zamenjava odstavkov. Sumaren opis gradbene tehnike obravnava glavne gradbene značilnosti obzidja, ki ga sestavlja arhitektonska peta, zunanje in notranje lice ter masivno notranje jedro. Zadnji dve poglavji, v katerih Š. Mlakar opredeljuje namembnost in časovno izgradnjo obzidja, tvorita nekakšen zaključek celotnega raziskovalnega dela. Avtor ugotavlja, da je utrjeni areal služil za zavetišče prebivalcem otoka v primeru preteče nevarnosti in bil obenem branik državne meje. Njegov nastanek postavlja v konec VI., najkasneje pa v prvo polovico V. stoletja n. št. Delo je opremljeno s fotografijami in načrti posameznih detajlov obzidja ter tlorisom celotne utrdbe, spremljajoče opombe pa so omejene le na citiranje člankov, brez navedbe ustreznih strani.

S tem delom smo dobili parcialni vpogled v enega izmed številnih najdišč Brionskega otočja, pri katerem je poudarek na arhitekturnih ostankih obzidja, sestava notranjega areala in drobni inventar pa bosta obdelana kasneje.

Beatrice Žbona-Trkman

HISTRIA ARCHAEOLOGICA

11-12 (1980-1981), Pula 1985

Medtem ko prvi letniki *Histrie Archaeologicae* obsegajo praviloma po dva zvezka, združujejo zadnje številke po dva letnika skupaj. Združevanje si moramo po vsej verjetnosti tolmačiti s pomikanjem finančnih sredstev in z željo, da bi čimprej prišlo do tekočega izhajanja.

Letnik 11-12 vsebuje štiri članke, ki posegajo na področje prazgodovine, antike in srednjega veka.

J. Čus-Rukonič je obdelala prazgodovinske predmete starejše in mlajše železne dobe, ki se nahajajo v Arheološki zbirki Osor na otoku Cresu, a brez najdiščnih podatkov. Pri ugotavljanju izvora si je pomagala z Marchesettijevim poročilom, objavljenim v *Notizie degli scavi di antichità* XXI (1924), ki predmete iz zbirke v Osorju pripisuje nekropoli na Kavadi. Žal pa je bila ta liburnijska lokaliteta v drugi polovici 19. stol. tako nestrokovno izkopana, da se niso ohranile grobne celote, poleg tega se je precej predmetov z leti porazgubilo. Zato so predstavljeni, tako z risbo kot z ustreznimi analogijami, samo karakteristični predmeti.

Sedem primerkov portretne plastike naravne velikosti v delu »Izbor rimske portretne plastike iz zbirke Arheološkega muzeja Istre u Puli« R. Matijašica je doletela enaka usoda kot osorske predmete. Tudi ti predmeti so brez najdiščnih podatkov, čeprav dokumentacija obstaja, ni pa bila vrnjena ob restituciji predmetov leta 1961. Po vsej verjetnosti so bili najdeni na področju antične Pule ali njenega agra, in, z izjemo enega, portreti še niso bili objavljeni. Pričujoča objava podaja opis in stilno analizo spomenikov portretne plastike, nastale v razdobju med 1. in 3. stol. n. št. V kratkem zaključku avtor ugotavlja, da je za portrete s skoraj neznatnimi lokalnimi potezami značilen močan vpliv italjskih form.

»Varia archaeologica prima« B. Marušica prinaša rezultate arheološke topografije istrskega področja med leti 1957 in 1979 ter s tem dopolnjuje objavljeni arheološki prikaz topografskega dela med leti 1947 in 1957 istega avtorja. Objavljeni rezultati naj bi služili pri razreševanju številnih problemov Istre v kasni antiki in zgodnjem srednjem veku. Najdišča so razdeljena v štiri grupe. Prvo grupo predstavlja profana arhitektura z najdiščema Podkrč (4. stol. n. št.) in Podšublen-ta (4. – 6. stol. n. št.). V drugi grupi opisuje avtor petnajst najdišč, na katerih so bili odkriti skeletni grobovi. Razdeli jih v štiri tipološke in kronološke grupe: kasnoantični grobovi 4. stol., grobovi 5. in 6. stol., najdeni okrog pokopaliških cerkva, grobovi 7. in 8. stol. ter grobovi iz časa po 11. stol. Sledi grupa šestnajstih kamnitih spomenikov, ki se glede na stilne karakteristike uvrščajo med starokrščanske, dva sta bizantinska, dva romanska in eden gotski. Zadnja grupa sestoji iz štirinajstih posamičnih najdb, ki pripadajo časovnemu razponu od 4. do 10. stol. Prikaz posameznih grup vsebuje natančne najdiščne podatke, opis predmetov in kronološko determinacijo, popestren pa je s fotografijami in risbami tako predmetov kot tudi materialnih ostankov na terenu.

Postumni članek A. Šonje »Ostaci groblja kod sela Klitiči jugozapadno od Tinjana«, tako kot predhodni, osvetljuje kasnoantično obdobje Istre. Objavljenih je enajst skeletnih grobov, izkopanih med zaščitnimi izkopavanji leta 1978, ki pripadajo romanskim staroselem 2. pol. 6. stol. Kratkemu uvodu z najdiščnimi podatki sledi opis grobnih konstrukcij, grobnih pridakov, na koncu pa obširna tipologija predmetov in kronološka determinacija.

Revijo zaključuje prispevek M. Čakičeve, ki prinaša seznam publikacij, pridobljenih v letu 1980 z izmenjavo.

Beatrice Žbona-Trkman

JADRANSKI ZBORNIK

Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara, 12(1982-1985), Pula-Rijeka 1986

Dvanajsti zvezek »Jadranskega zbornika« je obsežen, ima nad 600 strani. V razdelku, ki je posvečen zgodovinskim temam, je šest člankov, v arheološkem štiri. Šest prispevkov je tudi med zgodovinskimi in arheološkimi »prilozimi«, 19 je knjižnih poročil, 5 poročil govori o strokovnih sestankih in en prispevek ima rubrika »Diskusija«.

Svojevrsen je gotovo članek Mire Kolar-Dimitrijević »Snabdičevanje solju oslobođenog područja Hrvatske tijekom narodnooslobodilačkog rata«, Davor Mandić prikazuje dejavnost NOO za Barban od septembra 1943 do maja 1945, posmrtna je objava članka Bernarda Stullija o železnicih v zgodovini Reke (1825-1873), o industrijskem predelovanju rib na severnem Jadranu piše Josip Biasoli. Lujo Margetić razpravlja o prehodu otoka Raba pod beneško oblast (1094) ter se dotika nekaterih spornih problemov hrvatske srednjeveške zgodovine. Danilo Klen objavlja urbar kraja Roč iz prve polovice 15. stoletja, ki je eden najstarejših ohranjenih istrskih urbarjev. Vesna Jurkić govori o razmerah avtohtonih kultov v antični Istri do tistih, ki jih je prinesel vpliv Grkov in Rimljanov. Robert Matijašič analizira 527 žigov z antičnih opek, ki jih hrani arheološki muzej v Pulju. Branko Marušić se znova vrača k zgodnjersrednjeveški skulpturi v Istri, postumna pa je razprava Ante Šonje o novih odkritjih pri Evfrazijevi baziliki v Poreču.

Med drobnejšimi prispevki omenimo tudi razpravo Ericha Rosenzweige »U Istri je kirurg Baltazar Hacquet več u XVIII. stoletju izvršio prvu sectio caesarea«. Opisuje neuspeli kirurški poseg iz leta 1774. Zlatko Herkov je kot dodatek prejšnjim svojim objavam prispeval gradivo o starih tržiških in beneških merah. Poročila, ki jih zbornik objavlja, znova potrjujejo znano ugotovitev o živahnem delovanju zgodovinskih in sorodnih ustanov na istrskih tleh. Poleg objav spricujejo o tem zlasti znanstveni sestanki.

B. Marušić

MEMORIE STORICHE FOROGIVLIESI

Giornale della Deputazione di storia patria per il Friuli, 64/1984, Udine 1985

Gradivo, ki ga prinaša 64. številka, je porazdeljeno na rubrike: Memorie, Appunti e notizie, Recensioni, Archeologia medioevale, Bibliografia friulana, Necrologie in Atti. Poleg tega pa se revija izven rubrik na prvem mestu spominja svoje osemsetletnice; v marcu leta 1905 je izšel z naslovom Memorie storiche cividalesi (podnaslov: Bullettino del R. Museo di Cividale), njen predhodnik, ki je že v tretjem letniku sprejel sedanje ime revije. V prvi rubriki je objavljen najprej članek P. G. Nonisa »Fossalta e dintorni nelle 'Confessioni' di Ippolito Nievo«; esej je povezan z bivanjem znanega italijanskega pisatelja Risorgimenta na tleh Furlanije. M. Brozzi govori o čedajskih langobardskih starinah, ki jih hranijo razni muzeji po Italiji in Evropi (Reperti longobardi cividalesi perduti o dispersi in altre collezioni; 45-50). F. E. Consolini je prispevala razpravo »Es nunc quod fueram: l'epitaffio di Alcuino e l'epigrafe aquileiese di un ignoto dignitario« (27-44) o epigrafskem spomeniku pri glavnem vhodu v oglejsko baziliko in izvira iz 9. stoletja. V. Zucchiatti piše o zgodovini furlanske medicine: »Medici in Friuli dal XII al XIV secolo« (51-64). S. F. Romano posega v čas protestantizma s člankom »Riflessi zwingliani nella divulgazione della riforma protestante radicale nell'Italia settentrionale del Cinquecento« (69-105). Jezikovno obravnavo pesniškega dela Ernesa di Colloredo se je lotil C. C. Desinan v »Lingua, storia e geografia in Ernes di Colloredo« (107-167); Colloredo je živel v 17. stoletju. G. Fornasir se je spomnil tristote obletnice smrti Giovannija Biavija (r. 1684), literata in diplomata, ki je bil rojen v Cervinjanu. Zanimivo raziskovalno delovanje pa odkriva R. Hartla »Il progetto di ricerca e di edizione Urkundenbuch des Patriarchats Aquileia (Codice diplomatico del patriarcato d'Aquileia« (177-186). Iz gradiva v ostalih rubrikah velja omeniti pregled Bibliografia friulana (257), ki je vsekakor zelo koristen vodnik.

B. Marušić

IL NONCELLO

Rivista d'arte e di cultura n. 58,59 Pordenone 1984

Revija »Il Noncello« (ime nosi po reki, ki teče skozi Pordenono) izdaja dvakrat na leto pordenonsko društvo Società di cultura per il Friuli Occidentale. Urejevana je po značilnem vzorcu, ki mu sledi največji del furlanskih kulturnih revij. Čeravno podnaslov opredeljuje vsebino, pa je ta posvečena predvsem zgodovinskim temam. Izhaja pa od leta 1950 dalje. Številki, kateri na kratko predstavljamo, tvorita letnik 1984. Zahodna Furlanija je sicer oddaljena od našega etnične ozemlja ali natančneje od njegove zahodne meje, a zdi se, da postaja prav zadnje čase področje Pordenona zanimivo tudi za slovensko zgodovino zaradi indikacij o morebitni slovanski naselejenosti tega področja v srednjem veku.

V številki 58 so predvsem razprave o krajevni zgodovini Pordenona. Razpravo A. Benedettina in A. Cassinija o Pordenonu v 16. stoletju spremlja tudi objava inventarja posesti pordenonskega gradu (družina Alviano) iz leta 1513; nekatera krajevna imena, ki jih ta vsebuje, kažejo na vpliv slovanske prisotnosti na Furlanskem. Članek »La vita nella Pordenone settecentesca secondo la Cronaca inedita di G.B. Pomo« (137-144) se nadaljuje iz številke 57.

Iz številke 59 velja, poleg nadaljevanja kronike Pordenona iz 18. stoletja, omeniti, da I. Furlan opisuje dve mladostni freski G. A. Pordenona v pordenonski stolnici (Due affreschi giovanili del Pordenone in Duomo; 149-164). Kot primerjalno delo pa je gotovo zanimiva tudi razprava T. Perfettija »Il notariato a Spilimbergo e nel suo territorio dalle origini al XX secolo« (213-281).

Vsaka številka revije prinaša tudi poročila o izdajah, ki imajo različno krajevno pomembno vsebino.

B. Marušić

QUADERNI CIVIDALESI

12 (IV Seconda serie), Cividale 1985

Associazione per lo sviluppo degli studi storici ed artistici di Cividale izdaja poseben vsakoletni zbornik, ki je namenjen izključno Čedadu, njegovi zgodovini in umetnosti. Zvezki tega čedajskega društva, ki izhajajo redno od leta 1971/72, so sicer drobni, vendar strokovno pomembno opozorilo na čedajske starostnosti, o katerih sicer poročajo tudi druge revije. Dva prispevka sta namenjena freskam na zunanjsčini palače Stringher-Levrini v Čedadu in njih obnovi. Amelio Tagliaferri v članku »Le 'ordinazioni' del capitolo cividalese per il 'buongoverno' della villa di Risano« (29-33) objavlja navodila za »lepo vedenje« v kraju Risano, ki jih je izdal čedajski kapitelj; podobna je verjetno izdal tudi za tiste slovenske kraje, ki so sodili pod njegovo svetno oblast. Etnologiji je posvečen članek »Oggetti di vita contadina dalle valli del Natisone presso il Museo friulano delle arti e tradizioni popolari di Udine« (53-68) Tiziane Ribezzi. Prikaže nekaj muzejskega etnološkega gradiva iz Beneške Slovenije, vendar nikjer ne sporoča, da pripada skupnosti, ki se vsaj jezikovno razlikuje od furlanskih sosedov. Predmeti so sicer predstavljeni tudi z domačimi imeni, slovenske strokovne literature pa avtorica članka ne pozna. Med ostalo objavljeno tvarino omenimo še zapis C. G. Mora ob osemsetletnem jubileju revije »Memorie storiche forogiuliesi.«

B. Marušić

QUADERNI CIVIDALESI

13 (Seconda serie), Cividale 1986

Trinajsti zvezek čedajske revije začena s prispevkom C. G. Mora »Cronologia e monumenti d'età longobarda a Cividale« (7-18), v njem polemizira s F. Nazzijem in njegovim člankom o umetnosti langobardskega Čedada. G. M. Del Basso objavlja dokument o priznavanju čedajskega mestnega grba (1844); diploma se danes nahaja v Tolminu (kje?). Revija prinaša še več drobnih prispevkov k zgodovini mesta, trije izmed teh govore o odkritju in obnovi freske iz leta 1538; odkrita l. 1983 ob obnovitvenih delih na hišah v starem delu Čedada. Članek G. Fantina govori o urbanističnih problemih Čedada, zlasti njegovega zgodovinskega jedra. »Quaderni cividalesi« so potemtakem posvečeni krajevni problematiki, a ker gre za mesto, ki je odigravalo v dva tisoč letih svoje zgodovine važno vlogo tudi v širšem okolju in zaledju, je omemba še tako drobnih razprav povsem opravičljiva.

B. Marušić

QUADERNI DI SCIENZE ANTROPOLOGICHE

10, Padova 1984

Quaderni, katerih lastnik in odgovorni urednik je Cleto Corrain (Oddelek za biologijo Univerze v Padovi), tudi v jubilejni, deseti številki niso menjali svoje vsebinske zasnove in tudi ne načel in pravil, ki so jim podvrženi. Ostali so zasebna revija (žal ne navaja podatkov o nakladi), ki izhaja predvidoma dvakrat letno, vendar je roki ne obremenjujejo. Izide takrat, ko se za zvezek nabere dovolj gradiva. Odprta je vsem, ki se bavijo z antropologijo ali etnologijo, institucionalno ali ne.

Za naše razmere je najbrž težko dojemljivo to, da vsak avtor participira dolžini prispevka ustrezen denarni delež za tisk revije, za kar je poplačan (le) s petdesetimi posebnimi odtisi prispevka. V slavo in čast. Revije lastnik tudi ne prodaja, z njo, kot pravi, razveseljuje prijatelje.

Revija je ostala tudi oblikovno in tiskarsko (offset) nespremenjena, sem in tja morda zato zašepa njen ilustrativni del, ki pa na splošno v njej ni prebogast.

V deseti številki prinašajo Quaderni na 334 straneh 14 prispevkov, od tega sedem antropoloških in šest etnoloških, na koncu pa še pregled paleopatoloških novosti (avtor G. Fornacari). Povzetki člankov.

M. Capitanio, E. Pardini, *Dati ematologici relativi agli Hunzakuti della media valle dell'Hunza (Karakorum)*: med Hunzakuti iz vasi Baltit in okoliških naselij v srednjem toku reke Hunza v Karakorumu, ki žive v endogamijski skupnosti, je bil izbran in obdelan hematološki vzorec, ki to populacijo navezuje na področja južnega Hindukuša, v splošnem pa na populacijo iran-sko-anatolskega področja.

C. D'Amore, G. Floris, *Rilievi antropologici sulla meccanica animale. Nota I-II* piede: članek obravnava zelo splošno nekatere značilnosti v strukturi stopala in noge z anatomskih in antropoloških vidikov z namenom boljšega razumevanja športnih rezultatov na olimpijskih igrah v Los Angelesu leta 1984.

C. D'Amore, M. Schiano di Zenise, *Gli Italo-Albanesi del Monte Pollino (Cosenza). III confronto con gli ascendenti di un secolo addietro*: nestatistična primerjava s poznanimi podatki iz dela Antropometria militare (Livi, 1896) o albanski manjšini, živeči v Italiji (Monte Pollino).

P. R. M. Gani, F. Mallegni, E. Navari, M. A. Nicoli, *I ritrovamenti umani di età eneolitica della valle della Fiora*: antropološka analiza okostij eneolitike kulture »Rinaldone« iz doline reke Fiori v Toskani, zastavljena kot revizija starejših študij tega gradiva. Avtorji so prepričani, da so eneolitski prebivalci Toskane povečini pripadali zahodno mediteranskemu tipu, v katerem pa so še usedline starejših vrst (cromanoide). V to jedro so vrinjeni tuji elementi, ki so verjetna posledica prihoda ljudstev iz južne Italije.

G. Monastera, *Tre crani rinvenuti a S. Pietro Polesine (Rovigo)*: opis treh lobanj, najdenih pri Rovigu (lokaliteta »I Canari«), od katerih sta dve iz starejše bronzaste dobe (ena pripada moškemu), tretja pa je časovno neopredeljena. Obe bronzastodobni lobanji imata nekatere skupne poteze z bronzastodobnim življenjem iz najdišča Franzine Nuove di Villabartolomea.

C. Corrain, *Ricognizione dei resti attribuiti ai SS. Mauro ed Eleuterio in Parenzo, Istria (26, 27 dicembre 1982)*: osteološka analiza relikvij sv. Mavra in Eleuterija v baziliki v Poreču, ki so jih leta 1354 ugrabili Genovčani in jih slavnostno vrnili Poreču leta 1934.

G. Erspamer, *Studio antropologico dei resti scheletrici umani d'epoca alto-medioevale rinvenuti a Padova in Piazza Duomo*: ta osteološki pregled vsebuje analizo 19 okostij, najdenih v enem samem skupnem grobu pri Duomu v Padovi (1982). Rezultat razširja znanje o zgodnjeselednjem prebivalstvu Italije.

C. Corrain, *Molte ricette del «Prete di Sprea» (Valle d'Illasi) in una versione italiana*: avtor se vrača k obravnavi zdravilstva, vzpodbujen s stotimi recepti znanega padarja, s katerimi je zdravil številne bolezni.

C. Corrain, *Elementi per una etnografia del territorio di Montagnana (Padova)*: predstavitev nekaterih običajev, ki so še ohranjeni v spominu starejših prebivalcev na področju med provinca Padova in Verona. Manj je v spominu ohranjenega o ljudskem koledarju, o življenjskem krogu, o verovanjih ali o vraževerju, več pa o ljudskem znanju, o življenjskih razmerah, o otroških igrah.

S. del Carretto, *Usi e costumi di San Severo (FG)*: delna rekonstrukcija kulturnega okolja večjega kmečkega področja (Tavoliere delle Puglie).

C. Corrain, *Altre curiosità dal folklore religioso*: nekatere nove informacije so napeljele avtorja k ponovnemu študiju ljudskega verovanja, tokrat v rimskem okolju.

C. Corrain, *La metamorfosi di un bambino Gesù portoghese, e un'aberrazione moderna dell'essenzialismo religioso*: opisani sta dve verski manifestaciji, proizvoda dveh različnih mentalitet: ljudske in intelektualne.

G. Marcuzzi, *Il rapporto uomo animali. II. Uomo e mammiferi, rettili, anfibi, pesci e invertebrati*: razmerje človeka s sesalci, plazilci, dvoživkami, ribami in mehkužci v mitologiji in ljudskem verovanju.

Drago Svoljšak

QUADERNI DI SCIENZE ANTROPOLOGICHE

Padova 11, 1985

Na 137 straneh je v tem zvezku objavljenih 10 člankov, z antropološko (7) in etnološko vsebino (3): predstavljenih je nekaj človeških okostij, odkritih v Kassali v Sudanu, z izkopavanji italijanske arheološke misije (Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Africani). Okostja

pripadajo kronološko preprotodinastičnemu obdobju in imajo »paleonegro« značilnosti z bušmanoidnimi potezami (E. Pardini, *I resti scheletrici umani di Gebel Taka, Kassala, Sudan*): analiza 12 okostij, od teh le ene odrasle osebe (moški) iz osmih kasnoantičnih grobov (4. stol.), odkritih v Civitanova Marche leta 1977); (G. Erspamer, *Analisi antropologica sui resti scheletrici di otto tombe di epoca tardoromana* [IV. sec. d. C.] rinvenute in area Sacripanti a Civitanova Marche [Macerata] — Scavo del 1977); pregled nekaterih morfoloških značilnosti lobanj iz langobardskega grobišča iz Badie di Cava dei Tirreni, Salerno, Italija — 123 lobanj, 90 moških, 33 ženskih, je razkril analogije z akromegaličnimi osebkami, kar bi lahko pomenilo, da so te značilnosti okostij iz Badie posledica disfunkcije hipofize (C. d'Amore, D. de Leo, *Il «Cimitero Longobardo» della Badia della Trinità di Cava dei Tirreni, Salerno. II. Analisi di alcuni aspetti endocrinologici della morfologia cranica*); pregled osteološkega gradiva — relikvij sv. Flora, škofa, ki je živel v 6. — 7. stol. (u. 610) in blaženega Salomona, madžarskega kralja (u. 1087), ki so bile pomešane v drugi svetovni vojni (C. Corrain, *Ricognizione osteometrica dei resti scheletrici attribuiti a San Florio e al beato Salomone, Poreč, 22 — giugno 1985*); numerične vrednosti višine in teže vzorca 1038 otrok, starih od 6 do 12 let — 576 fantov in 462 deklic (S. Rigatti Luchini, *Sulla stima dei percentili in indagini auxologiche trasversali*); analiza hemotipoloških podatkov, zbranih na vzorcu 300 oseb iz Lamona (Belluno), upoštevajoč HLA sistem (A. Gavioli, L. Girardini, A. Martini, *Distribuzione degli antigeni HLA tra gli abitanti di Lamon*); o nadlahtni mišici in njenih variacijah ob premikih podlahti (C. d'Amore, *Rilievi antropologici sulla meccanica animale. Nota II — Le variazioni del muscolo bicipite brachiale*); študija okoli 200 strani obsegajočega rokopisa M. Savanarole, ki ga hranijo v Ferrari (Biblioteca Ariostea), transkribiran na začetku 16. stoletja, vsebuje pa obrazce iz medicine, gastronomije, priprave barv in kozmetike. Prav kozmetični recepti ne pripadajo M. S., temveč so delo še tretjega avtorja. V tistem delu, ki je namenjen medicini, je najbolj zanimivo poglavje o ginekologiji in okulistiki. Savanarolovi recepti, posebej farmakološki, odražajo stanje znanosti iz sredine 15. stoletja, še pred odkritjem Amerike in pred velikimi spremembami in novostmi v terapijki z začetka 16. stoletja (C. Corrain, *Alcune ricette d'interesse medico in un ricettario attribuito a Michele Savonarola (1384-1468)*); etnološka raziskava predalpskega sveta vzhodno od Lessinije (Val dell'Agno) dopolnjuje že opravljene in objavljene raziskave v Chiampi in Leogori, vse tri izvedene z isto metodologijo (vprašalnik). Vse tri doline imajo mnogo skupnega in tudi podoben razvoj (C. Corrain, *Elementi per una etnografia della Valle dell'Agno, Vicenza*). Zvezek zaključuje še tretji etnološki prispevek C. Corrain, *Ancora curiosità dal folklore religioso, o ljudskem verovanju v Rimu*.

Drago Svoljšak

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 61, 1985

61. številka revije Studi Goriziani (januar — junij 1985) prinaša na uvodnem mestu članek Silvana Cavazza »Primož Trubar e le origini del luteranesimo nella Contea di Gorizia (1563 — 1565)«. Razpravo lahko smatramo kot razmeroma izviren prispevek italijanske historiografije k poznavanju pojavov luteranstva na Goriškem, v njej pa je govor predvsem o Trubarjevih nastopih v tej deželi in nekaterih vplivih verske reforme v Gorici in okolici. Članek je bil kasneje preveden tudi v slovenščino in objavljen v Primorskih srečanjih (1986, št. 62, str. 189-199). V okvir medsebojnega spoznavanja slovenske in italijanske stvarnosti, zlasti kulturne, sodi prispevek Zoltana Jana »Raccolta slovenistica dell'Università di Udine«. V njem ocenjuje prvi zvezek publikacije »Est Europa«, ki jo je leta 1984 izdal inštitut za vzhodnoevropske jezike in literature na videmski univerzi ter se v celoti ukvarja s slovenističnimi študijami, posvečen pa je 70-letnici prof. Martina Jevnikarja, dolgoletnega profesorja na tem inštitutu. V zvezku sodelujejo priznani slovenski in italijanski raziskovalci.

Fulvio Salimbeni nadaljuje z vrsto historiografskih študij, v katerih v obliki bogato bibliografsko opremljenih metodoloških uvodov nakazuje problematiko, ki je vredna še nadaljnjega poglobljenega preučevanja. Tokrat je prispeval članek »Glottologi e intellettuali giuliani tra ricerca scientifica e impegno civile nel Litorale Austriaco prima della grande guerra«. Valerio Staccioli objavlja drugi del razprave »Evoluzione del linguaggio architettonico navale nella cantieristica monfalconese«, v kateri obravnava obdobje 30. let in čas po drugi svetovni vojni. Članek je ilustriran z risbami in fotografijami ladij, ki so bile izdelane v Trzinu, in nazorno dopolnjujejo besed-

dilo, ki se ukvarja zlasti z razvojem njihovega formalnega arhitektonskega jezika. Sodelavec goriškega tednika Voce Isontina Luigi Tavano se uveljavlja tudi kot uspešen raziskovalec tipične goriške preteklosti. Tokrat je prispeval razpravo »Funzione unificante e realtà nazionali nel 'Central Seminar' di Gorizia (1818-1918)«. V njej obravnava delovanje te važne visokošolske ustanove, ki je daljšo dobo vzgajala bodoče duhovnike za goriško nadškofijo ter za škofije Trst-Koper, Poreč-Pulj in Krk. Nasploh je to semenišče bilo nekaj posebnega v tedanji Avstriji, saj so se tu srečevali pripadniki različnih narodov (Slovencev, Hrvatov, Italijanov oz. Furlanov) in je na svoj način vršilo tudi nalogo zblíževanja različnih kultur. Zlasti v drugi polovici 19. stoletja pa so tudi v goriškem semenišču živahno odmevale pobude, ki so težile k večjemu uveljavljanju narodnih osebkov v političnem okviru avstroogrske monarhije. Razprava, ki jo je pisec prebral na XVII. srednjeevropskem kulturnem srečanju leta 1983 v Gorici, upošteva tudi dognanja slovenskih raziskovalcev.

Umetnostni zgodovinar Sergio Tavano objavlja članek »Con Venezia e con Vienna. L'arte a Gorizia (1740 - 1914)«. Gre za nekoliko popravljen in dopolnjen prispevek iz publikacije »Venezia Vienna. Il mito della cultura veneziana nell' Europa asburgica«, ki je izšel leta 1983 v Milano. Avtor utemeljeno naglašja specifičen značaj likovne umetnosti v Gorici, razpete med vplivi pomembnih srednjeevropskih središč, zlasti Dunaja in Münchna, in Benetk. Svojo tezo dokazuje z analizo pomembnejših arhitektonskih in slikarskih stvaritev. Članek je obilno podprt z opombami, zato bo strokovnjakom služil kot koristno vodilo pri spoznavanju goriške umetnostne preteklosti.

61. številka revije Studi Goriziani se zaključuje z običajnimi rubrikama »Segnalazioni bibliografiche« in vestnikom publikacij deželne pomena v Državni in Mestni knjižnici v Gorici za leto 1984.

Marko Vuk

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 62, 1985

62. številka goriške domoznanske revije Studi Goriziani (julij - december 1985) je v uvodnem delu posvečena spomenu narečnega pesnika iz Gradeža Biagia Marina (1891-1985). O njem piše Edda Serra v prispevku z naslovom »Biagio Marin«, v katerem nadrobno razčlenjuje njegov pesniški opus. Daljši spis o tem pesniku je še za njegovega življenja napisal tudi raziskovalec mlajšega rodu iz Neaplja Arturo Mazzarella in ga je v goriški reviji objavil pod naslovom »Voci di 'Iontania'. Per Biagio Marin«.

Prispevek Carla Alberta Boriolija »I tre nomi di Monfalcone nel Liber feudorum« je prvi iz skupine več zgodovinskih študij v tej številki. Članek posega v srednji vek in je zanimiv prav tako za slovensko zgodovino, saj gre pri Tržiču za mesto, ki je vedno pomenilo naravno središče tudi nekaterih slovenskih krajev, iz česar bi mogli izvajati tudi slovensko različico njegovega imena. Razpravi je dodanih več izsekov iz originalnih dokumentov z omembami Tržiča od 12. stoletja dalje. Angelo De Nicola v članku »L'ode di Stefano Kociančič per l'incoronazione dell'arcivescovo Andreas Gollmayr« osvetljuje zanimiv drob, ki pravi o resnično velikanskem jezikovnem znanju tega goriškega bogoslovnega profesorja. Državna knjižnica v Gorici namreč hrani izvod pesmi v hebrejščini, ki jo je prof. Kociančič zložil leta 1855 na čast novemu goriškemu nadškofu A. Gollmayru, natisnila pa jo je tiskarna Paternolli. Pisec članka je odo objavil v faksimilu, italijanskem prevodu in v fonetičnem prepisu v latinici, prav tako je prispeval daljši jezikoslovni in literarni komentar. Jezikoslovnega značaja je tudi prispevek Giuseppeja Francescata »Ascoli, la 'questione ladina' e gli studi recenti«, v kateri izhaja iz Ascolijevih opažanj značilnosti ladinskih dialektov v alpskem loku, med katere sodi, kot znano, tudi furlanščina. Članek je dal piscu možnost, da ob njem poda izčrpen pregled starejše in novejšje literature o tem vprašanju.

Stefano Perini v članku »Un villaggio scomparso e l'ius servandi festum« obravnava usodo zaselka Palasio v bližini Tapogliana v Furlaniji, ki se prvič omenja leta 1300, a je v kasnejših obdobjih propadel. Od nekdanjih stavb zaselka je za daljši čas preživela le jožefinski dobi. Izredno pomemben v metodološkem pogledu pa je bibliografsko dobro dokumentiran prispevek Fulvia Salimbenija »L'assistenza sanitaria e la cultura medica nella storiografia giuliana«. Avtor želi s to razpravo opozoriti na še enega od vidikov lokalne preteklosti, v dosedanja historiografiji morda nekoliko zanemarjenega. Preučevanje tega aspekta družbenega življenja, tj. zdravstva, bi bilo po pišečevem mnenju povsem v skladu z novjšimi smermi v zgodovinopisju, ki si prizadevajo osvetliti nekdanje življenje v najrazličnejših sestavinah, tudi takih, ki ne zadevajo le politiko in visoko na družbeni lestvici stoječe zgodovinske osebnosti.

Valerio Staccioli objavlja tretji del razprave »Evoluzione del linguaggio architettonico navale nella cantieristica monfalconese«, v kateri obravnava tokrat 60. leta, ki zgodovinsko pomenijo poslednji višek v gradnji prekocean, močan pečat njihovemu projektiranju pa je vtisnil Nicolò Costanzi (1893-1967). Raimondo Strassoldo je prispeval članek sociološke vsebine »Legami territoriali nella provincia di Gorizia«, v katerem razčlenjuje vprašanje družbenih, političnih in upravnih povezav na Goriškem, še posebej v luči vpliva večjih središč, kot so Gorica, Tržič, Trst in Videm. V tej pokrajini, ki je po vojni izgubila večji del nekdanjega ozemlja, so namreč opazne težnje po nekoliko drugačnem povezovanju zlasti v jugovzhodni (proti Trstu) in severozahodni smeri (proti Vidmu oz. Čedadu).

V razdelku »Segnalazioni bibliografiche« Milko Renner ocenjuje dve številki Goriškega letnika (1982 in 1983), od ostalih knjižnih ocen pa naj opozorim na zapis Sergia Tavana o publikaciji »Ad Pirum (Hrusica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen«, ki je izšla leta 1981 v Münchnu. Pri tej knjigi gre za nadrobno analizo arheoloških izkopavanj na Hrušici, ki jih je v letih 1971-1973 izvajal Narodni muzej iz Ljubljane v sodelovanju z Münchensko univerzo.

Marko Vuk

STUDI GORIZIANI

Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 63, 1986

Izredno široko jezikoslovno znanje goriškega rojaka G. I. Ascolija omogoča raziskovalcem opozarjati na vedno nove aspekte in probleme, tako da se tudi v 63. številki revije Studi Goriziani srečujemo s tem imenom. Alberto Brambilla namreč v članku »Citazioni ascoliane nella 'Storia di Venezia' di P. G. Molmenti« navaja nekaj dokazov, ki govorijo o vplivih tega jezikoslovca na nekatere razlage v Molmentijevi knjigi, zlasti kar zadeva nastanek in razvoj dialektov. Giorgio Calligaris je prispeval razpravo »I casoni nelle lagune di Grado e Mariano«. Gre za razčlenbo posebne ljudske spontane arhitekture, značilne za to zemljepisno območje, ki je v preteklosti služila predvsem za potrebe ribičev. Kasneje je pridobivala tudi nekatere druge funkcije, pa tudi sicer se je spreminjala, zlasti zaradi uporabe sodobnejših in ne le naravnih gradbenih materialov. Lagunski »casoni« gotovo pomenijo svojevrstno stvaritev ljudske stavne kulture, ki jo je vredno zaščititi oz. ohraniti.

Zoltan Jan podaja krajšo oceno razstave »Parola e libro«, ki je bila prirejena ob koncu leta 1985 v tržaški Pomorski postaji. Razstava je želela počastiti dva jubileja, 400-letnico izida Dalmatinove Biblije (1584) in prav tako 400-letnico Trubarjeve smrti (1586). Njen namen je bil hkrati opozoriti zlasti italijansko tržaško javnost, prevečkrat slepo za bogastvo slovenske kulture, na davne temelje te kulture, ki so deloma nastajali tudi v Trstu. Vittorio Peri je napisal obsežno razpravo »Note sulla formazione dell'identità culturale friulana«, s posebnim ozirom na vlogo tamkajšnje duhovščine in poučevanje verouka v furlanščini. Članek pomeni poglobljen zgodovinski pregled nastajanja furlanščine in poskus dokazovanja, da pri njej ne gre le za eno od narečij, marveč za enakovreden jezik, o čemer med drugim priča v preteklosti raba v cerkvenih obredih in zlasti še pri verouku. Prispevek je med drugim bogato dokumentiran z vrsto naslovov furlanskih katekizmov in molitvenikov iz različnih zgodovinskih obdobj.

Dragocen prispevek k lokalni umetnosti zgodovini je članek Luigija Tavana »Pala inedita di Giuseppe Tomiz a Mariano del Friuli«. Pisec poroča o odkritju do nedavnega neznane oltarne slike Josipa Tomica iz leta 1825, ki prikazuje sv. Gotarda. S tem odkritjem se dopolnjuje podoba Tomičevega slikarstva, ki pa je v cerkveni vrsti številčno razmeroma skromno in v primerjavi z njegovimi portreti umetniško manj izrazito. Zaključna razprava v tej številki Studi Goriziani je ponoven dokaz, da ta revija postaja pomemben in upoštevan vreden vir za poznavanje življenja in dela goriškega jezikoslovca židovskega rodu G. I. Ascolija. Napisala jo je Donatella Trotta, njen naslov pa je »Modernità e storicità di Graziadio Isaia Ascoli«.

Med knjižnimi ocenami sta za nas zanimivi predvsem dve: Fulvio Monai piše o romanu Fulvia Tomizze »Gli sposi di Via Rossetti«, Milko Renner pa o Goriškem letniku 1984. Informator knjižnih novosti Državne in Mestne knjižnice je tokrat odpadel, namesto njega so objavljeni trije krajši prispevki, ki poročajo o dejavnosti te goriške kulturne ustanove v zadnjem obdobju. Govor je o rezultatih obnove knjižnega fonda, poškodovanega ob potresu v Furlaniji leta 1976, nadalje o namestitvi sistematskega kataloga in o I. tednu kulturnih in naravnih dobrin.

Marko Vuk

VJESNIK HISTORIJSKIH ARHIVA U RIJECI I PAZINU

svezak XXVII, Pazin – Rijeka 1986, 328 str.

V že ustaljeni razporeditvi člankov v Vjesniku, sta v prvi sklop postavljena dva prispevka. Avtorju prvega, v letu 1985 umrlemu sodelavcu Akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu Bernardu Stulliju, je namenjen nekrolog na zadnjih straneh. Stullijeva dela smo lahko prebirali že v več številkah glasila. Med temami, ki jih je obravnaval, je bila na prvem mestu Istra skozi beneško, avstrijsko in italijansko upravno obdobje, ukvarjal pa se je tudi s proučevanjem delavskega gibanja v Istri. V tej številki je njegova študija, ki govori o položaju in spremembah upravne in teritorialne razdelitve v Istri, o njeni demografski strukturi, gospodarstvu ter o družbeno političnih odnosih na območju Poreča sredi preteklega stoletja. Drugi prispevek, delo Ivana Ercega, analizira strukturo prebivalstva ter njegovo zdravstveno stanje in varstvo na prelomu iz 18. v 19. stoletje v beneškem delu Istre, ki mu je pripadal tudi njegov slovenski del. V priloženih tabelah nas avtor seznani s številčnim stanjem prebivalstva, njegovo starostno strukturo, po spolu ter ekonomsko socialnem statusu. Vse je bilo, z izjemo višjega sloja prebivalstva, na izredno nizki ravni. Avtor črpa podatke iz evidenc zdravstvene službe, ki so jih pripravile avstrijske oblasti ob svojem prihodu v Istro.

V sklopu člankov, ki običajno predstavljajo arhivsko gradivo kot vir osvetljevanja najrazličnejših dogajanj na vseh področjih življenja v Istri in Hrvaškem Primorju, objavlja tokrat Antun Giron nekaj do sedaj nepoznatih virov, ki nam približajo dogajanja na področju mest severovzhodne Istre v obdobju od kapitulacije Italije do prodora nemških enot v te kraje. Objavljeni dokumenti se hranijo v fondu reške prefekture v Zgodovinskem arhivu na Reki. Naslednji prispevek obravnava prav tako čas druge svetovne vojne; gre za štiri zapisnike narodnoosvobodilnih odborov iz druge polovice 1944. leta do marca 1945. Avtor Dražen Vlahov nas v uvodnem delu seznani s položajem v Istri, z rastjo in razvojem odporiškega gibanja ter z zunanje-političnim dogajanjem, ki je močno pogojevalo razmere doma. Arhivski viri se hranijo v Zgodovinskem arhivu v Pazinu in so pomemben vir proučevanja zgodovine NOB v Istri za obdobje, ko se je moral oblastni NOO za Istro ob pritisku sovražnih sil umakniti v Gorski Kotar in nato na Olib.

Ivan Erceg je zgodovinske vire o stanju in ukrepih za ureditev Istre leta 1804 poiskal v Državnem arhivu v Trstu. Po Campoformijskem miru je Avstro-Ogrska pričela s pripravami za vključitev nekdanje beneške Istre v meje svoje monarhije. V ta namen so bili ustanovljeni različni organi in v priprave vključeni izbrani strokovnjaki raznih profilov. Tako je nastal objavljeni dokument, ki je služil kot vodnik pri urejanju novega območja, ki pa je, kot navaja avtor, na žalost le izvaleček iz obsežnega elaborata – statističnega popisa beneške Istre Gubernija von Rotha.

Nikola Crnković objavlja štiri dokumente, ki so vir proučevanja pašnega kmetijstva na Rabu, od suženjskega načina kmetijske proizvodnje, od časa vzpostavitve beneške oblasti po letu 1409, njene utrditve, obdobja zmanjševanja njene moči in propadanja njene nadvlade do ukinitve statusnih razlik pri izkoriščanju pašnikov v 19. stoletju. Dokumente hrani reški zgodovinski arhiv.

Darinko Munč, ki je že v petindvajsetem zvezku Vjesnika predstavil gradivo Jezusovega samostana na Reki (hrani se v Arhivu Hrvaške), nam tokrat predstavlja in objavlja nekaj dokumentov iz zbirke bogatih zapisov menihov o odnosih med Kastavskim gospodvom in Pazinsko grofijo glede lova in ribolova na njunem mejnem področju v 1742. in 1758. letu.

Tretji sklop zvezka predstavljajo regesti in inventarji. Ob pripravi knjige, ki vsebuje v 18. stoletju nastale prepise dokumentov o privilegijih labinske komune od 1325 do 1719, so se v pazinskem arhivu odločili objaviti regeste listin o privilegijih te občine. Avtor prispevka Jakov Jelinčić tudi pripominja, da nameravajo objaviti regeste vseh ohranjenih knjig zapisnikov zasedanj sveta labinske komune. Objavljeni regesti naj bi bili tako dostopnejši vir za proučevanje zgodovine drugih istrskih komun, za katere je gradivo za beneško obdobje zelo skromno zastopano.

Med članki in razpravami lahko preberemo dva koreferata s kongresa arhivskih delavcev Jugoslavije, ki je potekal oktobra 1984 v Novem Sadu. Miloš Milošević govori o znanstveni komponenti pri arhivskem delu, ki je, kot pravi, zelo zaželen in iskan element v mnogih arhivih, vendar naj bo raziskovalni interes predvsem o gradivu in iz gradiva, ki ga posamezni arhiv hrani in naj ima osnovno arhivsko delo prednost pred znanstveno raziskovalnim. Iz istega zasedanja je tudi koreferat Jovana Popovića, ki govori o uporabi arhivskega gradiva kot dokaznega materiala za potrebe strank v arhivu ter primerja arhivsko zakonodajo posameznih republik, ki se nanaša na uporabo.

S problematiko razdrobljenosti delov arhivskih fondov pri različnih arhivih in drugih ustanovah nas seznani Duro Zatezalo in ugotavlja, da bi se morali fondi kot celote zbrati in hraniti pri pristojnih arhivih.

Zvezno posvetovanje arhivskih delavcev Jugoslavije jeseni 1985 na Cetinju je bilo namenjeno predvsem problematiki v zvezi z gradivom delavskega gibanja in komunistične partije. Arhivisti iz pazinskega arhiva so v ta namen pripravili pregled virov za zgodovino delavskega, socialističnega in komunističnega gibanja na območju Istre, ki jih hranijo v svojem arhivu. Med razpravami in članki sta objavljena tudi dva prispevka o mikrofilmanju arhivskega gradiva.

Prvič so tokrat v Vjesniku objavljena tudi poročila in recenzije objavljenih del o zgodovini Istre in Hrvaškega Primorja. Obvestila pa nas predvsem natančneje seznani z referati, podanimi na znanstvenem srečanju zgodovinarjev, ki so razpravljali o preteklosti Poreča in okolice, ter z razpravami, ki so na podobnem srečanju obravnavale zgodovino Reke in opatijskega področja. Katere nove publikacije so v 1984 letu obogatile knjižnici obeh arhivov, izvemo iz seznamov, ki so, kot običajno, natisnjeni čisto na koncu Vjesnika.

Vlasta Tul

KAZALO – CONTENTS

Gradivo s simpozija »Zaton kraške arhitekture«

The materials for the symposium »The Wave of the Karst Architecture«

Marijan SLABE Povzetek	5
Tihomir KOVAČIČ Pozdravni nagovor The allocution	7
Marijan SLABE Uvodna beseda Prefatory note	9
Nataša ŠTUPAR-ŠUMI Historični kraški urbanizem in arhitektura – projektni model kot metoda za ohranjanje kraške arhitekture Historical Karst town-planning and architecture – projectional model the method for preservation of the Karst architecture	11
Peter KREČIČ Nekatere razvojne posebnosti v arhitekturi 19. stol. na Primorskem Some of the evolutionary curiosities in the architecture 19 th century in the Littoral	23
Ivan KOMELJ O regionalnem in splošnem v arhitekturi in stavbarstvu na »kraškem obrobju« Something about regional and general in the architecture on the »Karst's margins«	35
Peter FISTER Prenova vasi in kontinuiteta arhitekture na Primorskem Renovation of the village and the continuity of the architecture in the Littoral	41
Nace ŠUMI Krasu zvoni To the Karst the bell tolls	49
Bojan KLEMENČIČ Etnološka stavbna dediščina na območju občine Sežana Ethnological architectonic inheritance in the Community of Sežana	53
Stane BERNIK Podoba kraške kulturne krajine v slikarstvu Silvestra Komela The picture of the Karst cultural region in the painting of Silvester Komel	59

Andrej BILC, Jurij HLADNIK	
Fotogrametrične osnove za izdelavo načrtov arhitektonskih objektov	65
Photogrammetric basis for the plan-making of the architectonic objects	
Marjan OCVIRK	
Vloga arhitekta v prenovi obstoječih naselij	73
The part of the architect at the renovation of the existent settlements	
Jelko VALENČAK	
Diskusijski prispevek	75

Razprave — Studies

Nova Gorica — Ledine

Uvod / Introduction	77
Nada OSMUK	
Rimskodobna arhitektura na Ledinah v Novi Gorici	79
Roman architecture at Ledine in Nova Gorica	
Drago SVOLJŠAK	
Staroselski grobovi na Ledinah v Novi Gorici	105
Oboriginal graves at Ledine in Nova Gorica	
Tatjana TOMAZO-RAVNIK	
Antropološka obdelava kostnega gradiva z grobišča Nova Gorica — Ledine	123
Anthropological research on the bone material found in the burial-place Nova Gorica — Ledine	
Stanko FLEGO, Lidija RUPEL, Matej ŽUPANČIČ	
Arheološka slika Boljunca pri Trstu	127
Archeological picture of Boljunec near Trieste	
Jurij FIKFAK	
Narodoznanski pogledi na delo Matija Vertovca	149
Ethnological point of view of the work by Matija Vertovec	
Eva HOLZ	
Politično uradništvo poknežene grofije Goriške in Gradišanske v drugi polovici 19. stoletja	155
Political bureaucracy of the Princely County of Gorizia and Gradisca in the second half of the 19 th century	
Peter STRES	
Oris kolonata v slovenskem delu dežele Goriško-Gradišanske do konca prve svetovne vojne	175
Description of the slovene part of County Gorizia and Gradisca till the end of the 1 st World War	

Saša ŽABJEK-SCUTERI	
Furlani na razpotju	205
Friulians at the parting of the ways	
Borut URŠIČ	
Jurij Grabrijan (1800-1882)	229
Jurij Grabrijan (1800-1882)	
Tosja MAKUC-KOZINA	
Oris umetnosti Toneta Kralja na slikarskem, grafičnem in ilustrativnem področju	237
Description of the art by Tone Kralj in paintings, graphics and illustrations	

Anketa — Questionary

O raziskovanju zgodovine italijansko-slovenskih odnosov. (Na anketo odgovarjajo: Elio Apih, Fulvio Salimbeni, Luigi Tavano, Milica Kacin-Wohinz, Salvator Žitko)	299
Italian and Slovene relations through history (Answers of Elio Apih, Fulvio Salimbeni, Luigi Tavano, Milica Kacin-Wohinz, Salvator Žitko)	

Zapiski — Notes

Beatrice ŽBONA-TRKMAN	
Memento. Ajdovščina — Castra — Fluvio Frigido	315
Memento. Ajdovščina — Castra — Fluvio Frigido	
Pavel MEDVEŠČEK	
Prispevek k raziskovanju ljudskih glasbil na Primorskem	320
The contribution to the research of folk music instruments in the Littoral	

Nekrolog — Necrology

Marijan BRECELJ, Hubert Močnik (1893-1986)	327
---	-----

Ocene in poročila — Reviews and Reports

Aquileia Nostra 55 (1984) (Jana Šubic-Prislan)	329
Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, N. S. 32 (1984) (Drago Svoljšak)	330
Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, N. S. 33 (1985) (Drago Svoljšak)	331

Bollettino dell'Associazione Amici di Venzone 12/13 (1983-84) (Branko Marušič)	332
Ce fastu? 58 (1982) (Tomaž Pavšič)	332
Histria archaeologica 6-7 (1975-1976) (Beatrice Žbona-Trkman)	334
Histria archaeologica 11-12 (1980-1981) (Beatrice Žbona-Trkman)	335
Jadranski zbornik 12 (1982-1985) (Branko Marušič)	335
Memorie storiche forogiuliesi 64 (1984) (Branko Marušič)	336
Il Noncello 58, 59 (1984) (Branko Marušič)	336
Quaderni cividalesi 12 (1985) (Branko Marušič)	337
Quaderni cividalesi 13 (1986) (Branko Marušič)	337
Quaderni di scienze antropologiche 10 (1984) (Drago Svoljšak)	337
Quaderni di scienze antropologiche 11 (1985) (Drago Svoljšak)	338
Studi Goriziani 61 (1985) (Marko Vuk)	339
Studi Goriziani 62 (1985) (Marko Vuk)	340
Studi Goriziani 63 (1986) (Marko Vuk)	341
Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu 27 (1986) (Vlasta Tul)	342

Doslej so izšle naslednje številke Goriškega letnika:

GORIŠKI LETNIK: zbornik Goriškega muzeja / [zbral in uredil strokovni kolegij Goriškega muzeja ; prevodi povzetkov: Suzana Breclj, Marija Češut, Marija Miklavčič ; tehnična ureditev: Ana Sirk]. — Nova Gorica : Goriški muzej, 1974 (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). — 144, [4] str. : ilustr., 1 načrt ; 25 cm
Naklada: 800 izvodov.

GORIŠKI LETNIK: zbornik Goriškega muzeja : 2 / [risbe, ovitek, tehnična ureditev: Ana Sirk ; prevodi povzetkov: Marija Češut in Stanko Murovec (italijanščina), Mariza Valič in Aleš Komavec (angleščina in nemščina), Suzana Breclj (francoščina)]. — Nova Gorica : Goriški muzej, 1975 (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). — 182 str. : ilustr. ; 25 cm
Naklada: 800 izvodov.

GORIŠKI LETNIK: zbornik Goriškega muzeja : 3 / [povzetki v angleščini in nemščini: Aleš Komavec, Marija Miklavčič, Brian g. Mundy ; v italijanščini: Stanko Murovec, Miroslav Pahor, Samo Pahor ; ovitek: Ana Sirk]. — Nova Gorica : Goriški muzej, 1976 (1977) (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). — 288 str. : ilustr. ; 25 cm
Naklada: 800 izvodov.

GORIŠKI LETNIK: zbornik Goriškega muzeja : 4/5 (1977-1978) / [povzetki v angleščini (Aleš Komavec), v italijanščini (Stanko Murovec) ; ovitek: Ana Sirk]. — 208 str. : ilustr., [4] str. sinopsisov ; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK: zbornik Goriškega muzeja : Juvančičev zbornik : 6 / [ovitek: Ana Sirk ; povzetke in sinopsise so prevedli Aleš Komavec [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremil Miloš Rybář]. Nova Gorica : Goriški muzej, 1979 (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). — 515 str., [4] str., [XIV] str. sinopsisov ; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK: zbornik Goriškega muzeja : 7 / [povzetke in sinopsise so prevedli: Aleš Komavec [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremil Miloš Rybář]. — Nova Gorica : Goriški muzej, 1980 (Šempeter pri Gorici : GP »Soča«). — 308 str., [8] str. sinopsisov ; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 8 /
[povzetke in sinopsise ter kazalo so prevedli: Jolanda
Juršič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremil Mi-
loš Rybář; ovitek Ana Sirk]. — Nova Gorica: Goriški
muzej, 1981 (Nova Gorica : GP »Soča«). — 352, [4]
str.: ilustr. + [6] str. sinopsisov + 1 načrt ; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 9 /
[povzetke in sinopsise ter kazalo so prevedli: Jolanda
Juršič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremil Mi-
loš Rybář; ovitek Ana Sirk]. — Nova Gorica: Goriški
muzej, 1982 (Nova Gorica : GP »Soča«). — 247, [4]
str.: ilustr. + 1 načrt ; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 10 /
[povzetke in sinopsise ter kazalo prevedli: Jolanda Jur-
šič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremila Alenka
Gregorič ; ovitek Ana Sirk-Fakuč]. — Nova Gorica :
Goriški muzej, 1983 (Nova Gorica : GP »Soča«). —
169, [1] str.: ilustr. + [4] str. sinopsisov ; 25 cm
Naklada 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 11 /
[povzetke in sinopsise ter kazalo prevedla Jolanda Jur-
šič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremila Alenka
Gregorič ; ovitek zasnovala Ana Sirk-Fakuč]. — Nova
Gorica : Goriški muzej, 1984 (v Novi Gorici : GP »So-
ča«). — 247 [6] str.: ilustr. + [4] str. sinopsisov ; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

GORIŠKI LETNIK : zbornik Goriškega muzeja : 12-
14 / [povzetke in sinopsise ter kazalo prevedli: Jolanda
Juršič [et al.] ; sinopsise je z UDK vrstilci opremila
Alenka Gregorič ; ovitek zasnovala Ana Sirk-Fakuč].
— Nova Gorica : Goriški muzej, 1987 (v Novi Gorici :
Grafika Soča). — 352 str.: ilustr. + [6] str. sinopsisov
+ 3 načrti ; 25 cm
Naklada: 1000 izvodov.

Številka velja za leta 1985, 1986, 1987.

GORIŠKI LETNIK

Zbornik Goriškega muzeja

Povzetke, sinopsise in kazalo so prevedli: v angleščino in nemščino
Jolanda Juršič, Borut Uršič, Jurij Fikfak, Nada Šumi, Maja Štancar,
v italijanščino Saša Žabjek-Scuteri, Jožko Vetrih, Milko Renner
in Lidija Rupel

iz italijanščine Branko Marušič, v furlanščino Celso Macor

Sinopsise je z UDK vrstilci opremila Alenka Gregorič

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji

Ovitek zasnovala Anica Sirk-Fakuč

Izdal Goriški muzej v Novi Gorici (zanj odgovarja Nelida Silič-Nemec)

Tiskala Grafika Soča v Novi Gorici, november 1987

Naklada 1000 izvodov

Po mnenju republiškega sekretariata za prosveto in kulturo (št. 421-2/72 z dne 26. 12. 1973) je knjiga oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.

UDK 72 (497.12-15) (63) +1984*

POSVET "ZATON KRASKE ARHITEKTURE"

Goriški letnik 12/14 (1985-1987), str. 3-76

slov. (tit., slov., angl.)

Pod gornjim naslovom objavljam besedila razprav, ki so jih pod pokroviteljstvom Slovenskega konservatorskega društva konec septembra 1984 imeli v Sečani Marjan Slabe, Nataša Supar-Sami, Peter Krečič, Ivan Komelj, Peter Fišter, Nace Sami, Bojan Klementič, Stane Bernik, Andrej Bile in Jurij Hladnik, ter nekaj posegov diskutantov. Posamezne tekste spremlja manjši izbor slikovnega gradiva. Teksti odpirajo in pretresajo široko problematiko stanja, varovanja in zaščite kraske arhitekture.

UDK 903/904 (453.3 Boljunec)

Flego Stanko, dr. Lidija Rupel (Komisija za topografijo pri Narodni in študijski knjižnici, I Trst, ul. Petronio 4), Matej Župančič, kustos-arheolog, Pokrajinski muzej, YU 66000 Koper

ARHEOLOŠKA SLIKA BOLJUNCA PRI TRSTU

Goriški letnik 12/14 (1985-1987), str. 127-147, cil. 21

slov. (tit., slov., angl.)

V okviru Mladinskega raziskovalnega tabora "Dolina 84", ki so ga organizirali Narodna in študijska knjižnica, SLORI in Društvo naravoslovcu in tehnikov "Tone Penko" iz Trsta, je bila ponovno pregledana in kartirana trasa rimskega vodovoda (boljunski vodovod = Acquedotto di Bagnoli), ki je napajal antični Trst, hkrati pa je bil topografsko dopolnjen vznam in naselitvena podoba Boljunca od prazgodovine do antike. Že znanim najdiščem (jame, gradišča, rimsko-kodobna naselja) so se pridružila nekatera nova, npr. rimskodobno žarno grobišče v Zabojuncu.

UDK 904 (497.12 Nova Gorica)

Osmuk Nada, arheolog-konservator, ZNKD, YU 61000 Nova Gorica, Delavnica 16, Drago Svoljšak, arheolog-muzejski svetovalec, Goriški muzej, YU 61000 Nova Gorica, Grajška 1, Tatjana Tomaz-Ravnik, antropolog, Biotehniška fakulteta, YU 61000 Ljubljana

STAROSELSKI GROBOVI NA LEDINAH V NOVI GORICI

Goriški letnik 12/14 (1985-1987) str. 77-125

slov. (angl., slov., tit.)

Leta 1974 in 1975 je bila med zaščitnim izkopavanjem na Ledinah v Novi Gorici odkrita rimskodobna arhitektura in poznamitveno-godnjepredmetno grobišče. Rimskodobne ostaline iz konca 3. in 4. stoletja so del dveh objektov. Poleg fragmentarno obranjenih stavbnih sestavin, apnenega tlaka, so bili najdeni še tegula z žigom, strešniki, lončenina, železni žebelj, okosje, orodje, steklo, bronasti novci (datacija!). Gradivo se veže na najdbe na Hrčici (Ad Pirum), na bližnji Ločnik (Lucinico), na Križno goro in Posir. V razsevinah je bilo odkrito 3 skeletnih grobov iz 6. do 8. stoletja s košenimi glavniki, bronastimi uhani. Najdbe se pridružujejo grobiščem v Vipavski dolini med Vrtočinom in Sočo, Langobardskim grobovom v Solkanu in Biljah.

UDK 19 : 929 Vertovec M.

Filčak Jurij, mag. raziskovalec, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, YU 61000 Ljubljana, Novi trg 3/3

NARODOZNANSKI POGLEDI NA DELO MATIJA VERTOVCA

Goriški letnik 12/14 (1985-1987), str. 149-154, cil. 4

slov. (nem., slov., angl.)

Matijski Vertovec je delo Obča povestraica (kot priloga Novicam 1853, kot knjiga 1863) oblikoval v okviru trodelne strukture: zgodovine dogodkov, kulturne zgodovine in etnologije starih ljudstev. Pri tem je uporabil biblični zgodovinski okvir in se opiral na mlajenko teorijo (Moltisquieu). V spisu je obravnavan predvsem Vertovec prispevek k etnologiji.

UDC 949.12-13 *.., 1918*

Stres Peter, Professor für Geschichte, YU 61212 Dobrovo, Zill breg. 3
SCHILDERUNG DES KOLONATS IM SLOVENISCHEN TEIL VON
GRAFSCHAFT GÖRZ UND GRADISCA BIS ZUM ENDE DES 1.
WELTKRIEGS

Gorški letnik 12/14 (1985-1987), S. 173-203
slov. (it., slov., deutsch)

Mit der Einführung des allgemeinen Wahlrechtes im Jahr 1907 hat sich eine politische Tätigkeit in Goritsko für die Aufschüßföhrung der Kolonenerträge dargestellt. Slovenische christliche Sozialisten haben die Kolonen in Goritska Brda organisiert und eine Kolonengesellschaft gegründet. Diese Aktion wurde gleichzeitig unter den Slovenen und Friaulern durchgeführt, wurde aber, nachdem am 28. Februar 1914 der Landkolonengesetz verabschiedet wurde, eingestellt. Der Eintritt Italiens in den 1. Weltkrieg hat die Vollstreckung dieses Gesetzes verhindert. In der Einleitung schildert der Autor die Entwicklung des Kolonats in Goritsko vom 16. bis 19. Jahrhundert und die Lage der Kolonen am Übergang ins 20. Jahrhundert.

UDC 929 Grabrijan J.

Urašk Boris, assistant at SAZU (Slovene Academy of Science and Arts), 61000 Ljubljana, Novi trg 1

JURIJ GRABRIJAN (1800-1882)

Gorški letnik 12/14 (1985-1987), pp. 229-236, note 33
slov. (germ., slov., engl.)

The Vipava dean Jurij Grabrijan (1800-1882) devoted all his life to the development and affirmation of Slovene culture. With his public work he well surpassed the borders of Vipava district. By birth from Bela Kratina, Grabrijan at first visited schools at Karlovac and Novo mesto, but the Ljubljana Lyceum was decisive for his further fate. There his school mates were personalities as F. Prešeren and A. M. Slomšek, while among his teachers F. Metelko was of greatest influence. He assumed his duty in Vipava region in 1831. Grabrijan is a member of the second generation of Slovene literary rebirth. In 1864 he founded a reading-society (čitalnica) in Vipava. He endeavoured for educational development and the development of agriculture. He was also active in the area of the protection of monuments.

Gorški letnik 12/14 (1985-1987), str. 237-257, cit. 141

slov. (it., slov., angl.)

UDK 949.712-13 * 1848/19*

Makuc-Kozina Tinja, 61000 Ljubljana, Trdinova 3

Z. lipnja 616 (12.66796/36)

UDK 949.712-13 * 1848/19*

Clarek obravnava dejavnost Toneta Kralja (voj. zj. avgusta 1901 v Zagorici pri Dobropoljah na Dolgiškem, umrl 9. septembra 1975 v Ljubljani) na slikarskem, grafičnem in ilustrativnem področju. Umetnik je pomemben zlasti v ekspresionističnem obdobju, ko je skupaj z bratom Francetom Kraljem utrl potem nova pota v slovenski umetnosti. Učeval je tudi s kiparstvom, rezbarstvom, umetno obrabo, oblikovanjem, arhitekturo in nostranjo opremo. Pomenben je njegov prispevek na področju cerkvenega monumentalnega slikarstva, zlasti na Primorskem.

UDK 949.712-13 * 1848/19*

Holz Eva, Magister, Forschungsmathematiker, Historisches Institut Milka Kosa, ZRC SAZU Ljubljana, Novi trg 3, 61000 Ljubljana

POLITISCHES BEAMTENTUM DER GEFÖRSTETEN GRAFSCHAFT
GÖRZ UND GRADISCA IN DER ZWEITEN HALFTE DES 19. JAHR-
HUNDERTS

Gorški letnik 12/14 (1985-1987), pp. 173-175, Z. 92
slov. (it., slov., deutsch)

In diesem Artikel legt der Autor eine Übersicht der Entwicklung der Verwaltung in diesem Gebiet, sowie die Situation und Bedingungen unter welchen die staatlichen Beamten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gearbeitet haben, vor.

UDC 321.15(43).12 * 399.2)

Zabjek-Scurati Sasa, ricercatrice, Istituto za narodnostna vprašanja, YU 61000 Ljubljana, Cankarjeva 3

I FRIULANI AL BIVIO

Gorški letnik 12/14 (1985-1987), pp. 203-227, cit. 33
slov. (frul., slov., it.)

Ulnamente i Friulani si sono resi conto sempre di più della loro identità nazionale. Il risveglio della loro coscienza etnica si basa su una nuova «frinlanità» e si esprime con un desiderio sempre più forte di riacquisito della propria storia con l'uso del frulano e l'introduzione della lingua nelle scuole. I movimenti politici, soprattutto dopo il 1968, hanno ancora sottolineato la questione dell'identità e di seguito concreto le forze politiche italiane ad introdurre nei loro programmi delle richieste concrete per i Friulani, in difesa della lingua e del loro diritto allo sviluppo. La maggioranza delle forze friulane si esprime nell'ambito di una cultura più vasta e densa ma buona convivenza con le nazioni convenienti e quelle vicine.

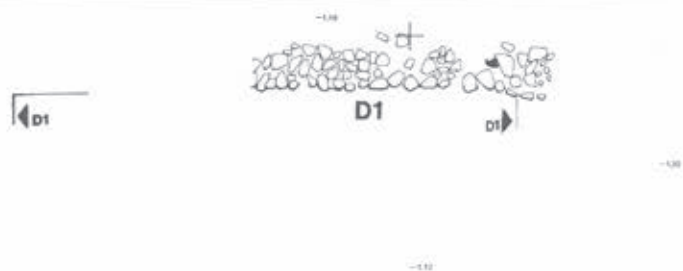
UDC 75/76(497.12):929 Kralj T.

Makuc-Kozina Tosiša, prof., 61000 Ljubljana, Trdinova 1

THE DESCRIPTION OF THE ART OF TONE KRAJ IN THE PAINTINGS, GRAPHICS AND ILLUSTRATIONS

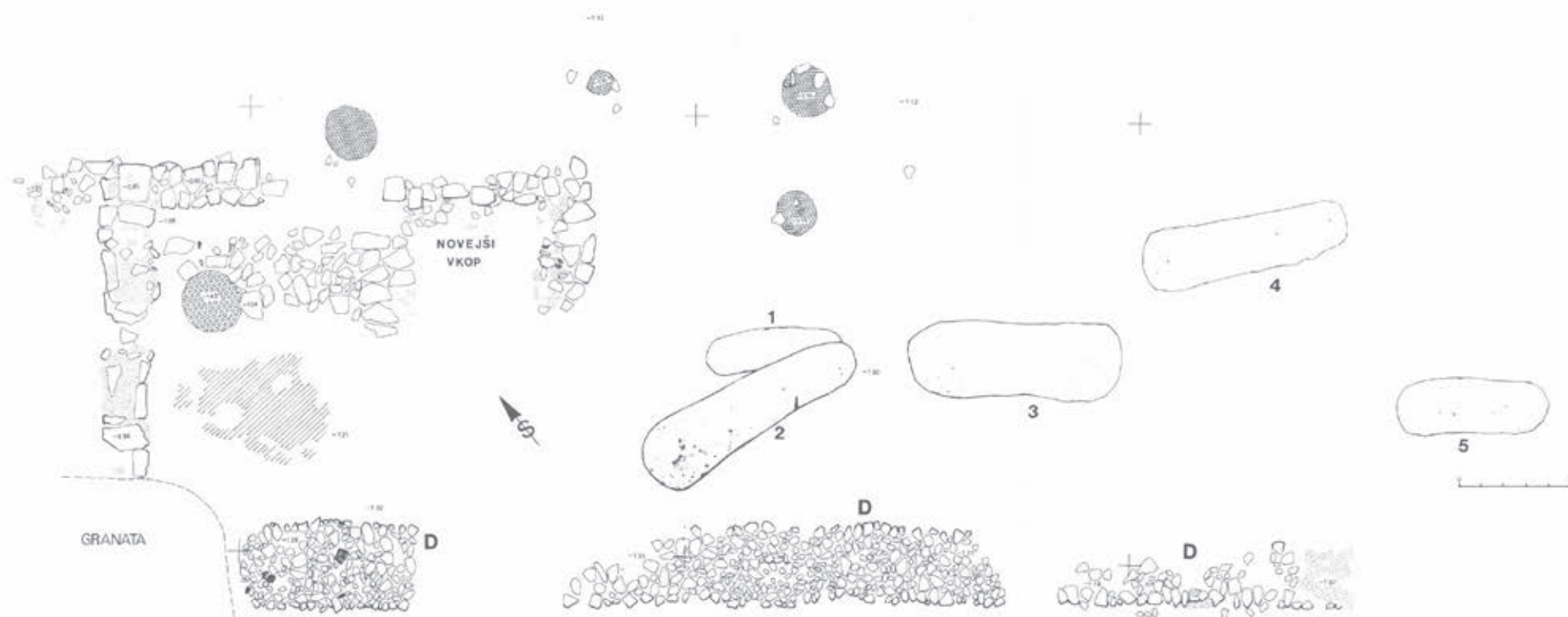
Goriški listnik 12/14 (1981-1987), pp. 237-297, notes 141
slov. (lit., slov., engl.)

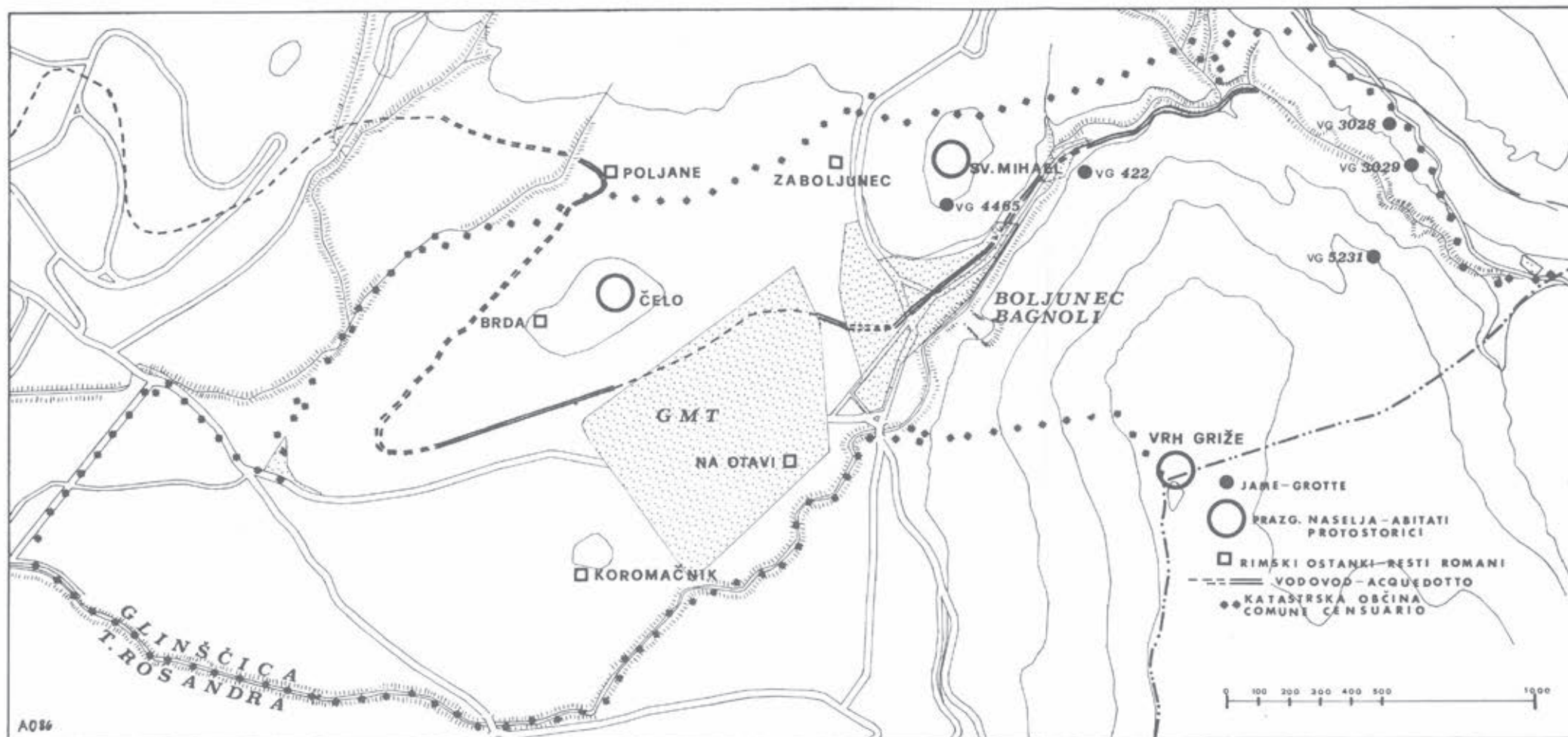
The article deals with the activity of Tone Kralj (born on the 23rd August 1900 in Zagorica near Dobropolje in Dolenjska, died on the 9th Sept. 1975 in Ljubljana) in the field of painting, the graphic art and illustration. The artist is very important, especially in the expressionistic period, when he and his brother Franc Kralj ploughed their new way in the Slovene art. He was occupied also with sculpture, carving, arts and crafts, modelling, architecture and interior decoration. His contribution to the ecclesiastic monumental painting, especially in Primorska was of great importance.

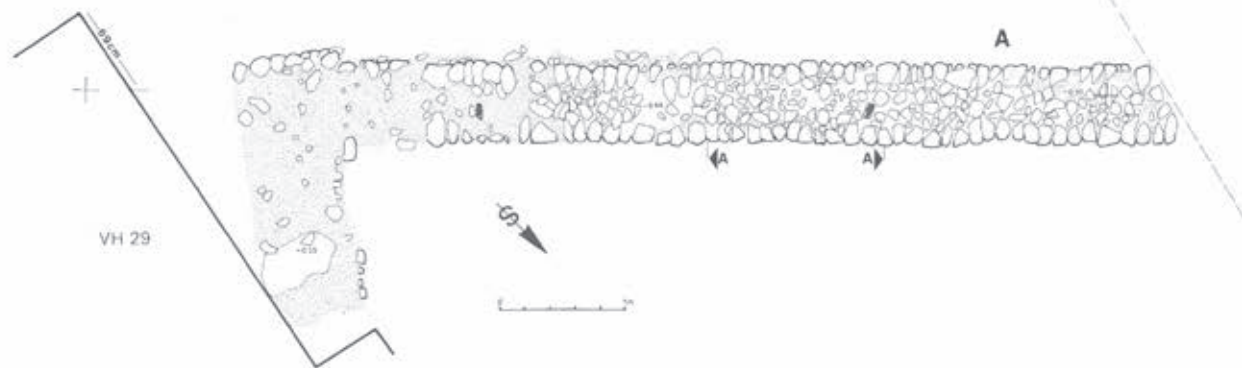

N. Osmuk, Ledine, priloga 2: Tloris severne polovice stavbe: zidova D in D1 ter tloris stavbe 1

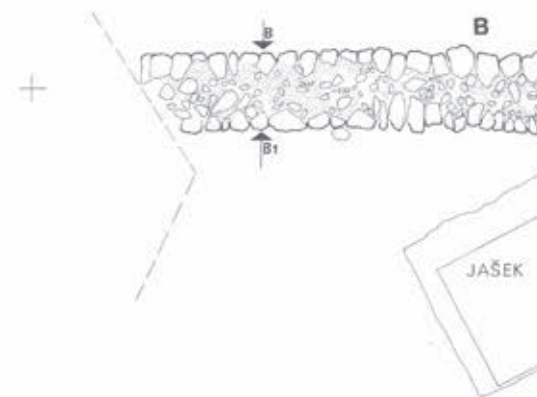
N. Osmuk, Ledine, inset 1: The ground-plan of the northern half of the building: the walls D and D1 as well as the ground-plan of the building 1

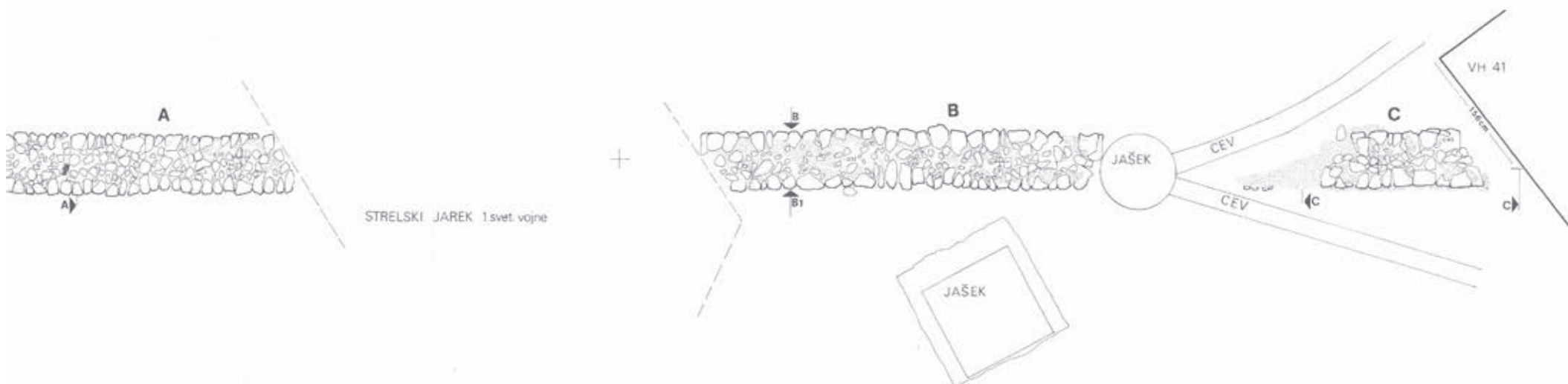

STRELSKI JAREK 1 svet vojne

N. Osmuk, Ledine, priloga 1: Tloris južne polovice stavbe, zidovi A, B, C
 N. Osmuk, Ledine, inset 1: The ground-plan of the southern half of the building:
 the walls A, B, C.